

MILUTIN MORAČA

**PETA
KRAJIŠKA
DIVIZIJA**

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD

Načelnik
ĐORĐE STANIĆ, pukovnik

RATNA PROŠLOST NARODA I NARODNOSTI
JUGOSLAVIJE

KNJIGA DVESTA ŠEZDESET ŠESTA

MONOGRAFIJE
JEONICA NOV I PO .TUOOSLAVIIE

KNJIGA DEVEDESET OSMA

UREĐIVAČKI ODBOR

RAHMIJA KADENIC, general-pukovnik, predsednik, članovi: ALI SUKRIJA, RISTO DZUNOV, MIŁAN DALJEVIĆ general-pukovnik, DAKO PUAC general-pukovnik, ZIKA STOJSIĆ general-potpukovnik, FABIJAN TRGO general-potpukovnik, VELJKO MILADINOVIĆ general-potpukovnik, JOCO TARABIĆ general-potpukovnik. METODIJE KOTEVSKI general-potpukovnik, AVGUST VRTAR general-potpukovnik, SVETOZAR ORO general-potpukovnik, MISO LEKOVIC pukovnik, AHMET ĐONLAGIĆ pukovnik, VIKTOR KUĆAN pukovnik, RADOMIR PETKOVIC pukovnik, IVAN MATOVIĆ pukovnik — glavni i odgovorni urednik

UREDNIK

MOMČILO KALEM, potpukovnik

REDAKTOR

RADOMIR PETKOVIC, pukovnik

RECENZENT

AHMET DONLAGIĆ, pukovnik

Milutin Morača

PETA KRAJIŠKA DIVIZIJA

Beograd, 1985.

U V O D

Narodnooslobodilačka borba stalno se širila i jačala na teritoriji Bosanske krajine. Već u jesen 1941. godine od brojnih sitnih partizanskih odreda formirani su krajiški partizanski odredi: Prvi, Drugi i Treći, a početkom 1942. godine — Četvrti i Peti partizanski odred, koji su brojno jačali, bili dobro naoružani, oslobodili prostrane teritorije i ugrožavali mnoga neprijateljska uporišta i garnizone. Njihova dejstva svakodnevno su zadavala sve više muke okupatoru i domaćim izdajnicima. U rano proljeće 1942. godine iz sastava ovih partizanskih odreda formirani su udarni bataljoni i Prvi proleterski bataljon Bosanske krajine, koji su izvršavali važnije borbene zadatke ofanzivnog karaktera. Širenje slobodne partizanske teritorije i jačanje partizanskih odreda stvaralo je povoljne uslove za formiranje krupnijih vojnih jedinica, sposobnih da se odvoje od teritorije na kojoj su nastale i bore u svim krajevima naše zemlje. Poslije oslobođenja Prijedora, u Lamovitoj pod Kozarom, 21. maja 1942. godine, formirana je Prva krajiška udarna narodnooslobodilačka brigada, po redu treća regularna jedinica (odmah poslije Prve i Druge proleterske brigade) Narodnooslobodilačke vojske. Nešto kasnije formirane su Druga, Treća, Četvrta, Peta, Šesta, Sedma i Osmo krajiška brigada. One su zajedno sa proleterskim brigadama snažno dejstvovale u jesen 1942. godine, oslobodile mnoga naseljena mjesta i gradove. Silovit razmah narodnooslobodilačke borbe u zemlji, osobito na tlu Bosanske krajine, Dalmacije, Like, Korduna, Banije i Slavonije, omogućio je da se stvaraju još krupnije operativne jedinice — divizije i korpusi, koji će biti sposobni da rješavaju zadatke operativnog i strategijskog značaja. Vrhovni štab NOV i POJ i vrhovni komandant Josip Broz Tito su odlučili, u novembru 1942. godine, da se od brigada Bosanske krajine formiraju Četvrta i Peta krajiška udarna divizija i Prvi bosanski korpus NOVJ. U istom vremenu formirane su Prva i Druga proleterska i Treća udarna divizija, koje su bile pod komandom Vrhovnog štaba, a na teritoriji Hrvatske formirane

su Šesta lička, Sedma banijska i Osmo kordunaška divizija i Prvi hrvatski korpus NOVJ.

Naredbom Vrhovnog komandanta, Peta krajiška udarna divizija formirana je 9. novembra 1942. godine i u njen sastav ušle su Prva, Četvrta i Sedma krajiška brigada. Za komandanta divizije postavljen je Slavko Rodić, dotadašnji zamjenik komandanta Operativnog štaba za Bosansku krajinu. Politički komesar divizije postao je Ilija Došen, dotadašnji zamjenik političkog komesara Operativnog štaba.

Borci i rukovodioci divizije bili su pretežno Krajišnici. Njih većina uzela je pušku u ruke još u ustaničkim danima, jula 1941. godine, i vremenom su postali prekaljeni borci i rukovodioci. Raspolagali su znatnom količinom savremenog oružja koje su oteli i zaplijenili tukući neprijatelja, osvajajući njegova uporišta i garnizone. Ratno iskustvo su sticali i kalili se u brojnim borbama svojih jedinica, naročito u onim okršajima kada su snažne i bolje naoružane okupatorske jedinice, uz pomoć domaćih izdajnika, izvodile žestoke napade da time pokušaju neutralisati i ugušiti narodnooslobodilačku borbu i pokret u Bosanskoj krajini.

U procesu društveno-političkih previranja i raslojavanja izazvanih četničkom izdajom i pučevima u jesen i zimu 1941/1942. godine, borci i rukovodioci navedenih krajiških partizanskih odreda, osim neznatnih izuzetaka, opredijelili su se za narodnooslobodilačku borbu i njene revolucionarne ciljeve. To su dokazali i u brojnim okršajima sa podmuklim četnicima i nanosili im snažne udarce. Borbenim umijećem i moralno-političkim kvalitetima, oni su izrasli u prekaljene ratnike, u pravu udarnu snagu narodnooslobodilačkog rata i revolucije. Mnogi od njih su postali kandidati i članovi KPJ, a najmlađi članovi SKOJ-a.

Na dan formiranja Prve krajiške udarne brigade, u njen sastav su ušli borci iz skoro svih mjesta u Bosanskoj krajini. Prvi i Drugi bataljon sačinjavali su borci i rukovodioci iz Podgrmeča, Bosanskog Petrovca, Drvara, Glamoča, Ključa, Šipova, a Treći i Četvrti iz Potkozarja.

Prema sačuvanom dokumentu, pisanom desetak dana poslije formiranja brigade, njeno brojno stanje bilo je: 1.186 boraca i rukovodilaca. Među njima je bilo 284 člana KPJ i 307 članova SKOJ-a, a to znači da je svaki drugi borac i rukovodilac bio organizovan.

Brigada je bila naoružana sa 1053 puške, 74 puškomitraljeza, 5 teških mitraljeza i 7 minobacača.

Štab brigade sačinjavali su Ratko Marušić Ivica, komandant, Velimir Stojnić, politički komesar, Vojo Todo-

rović, zamjenik komandanta, i Sava Kesar, zamjenik političkog komesara.

Komandant Prvog bataljona bio je Duško Jović, politički komesar Svetko Kačar, zamjenik komandanta Ilija Bursać i zamjenik političkog komesara DMITAR Smiljanić. Komandant Drugog bataljona bio je Dušan Metlić, politički komesar Dušan Karan, a njihovi zamjenici Vojin Mitrov i Jovo Kecman Panin. U Trećem bataljonu komandant je Stevo Rauš, politički komesar Pero Đurić, zamjenik komandanta Veljko Stojaković i zamjenik političkog komesara Mladen Marin. Komandant Četvrtog bataljona bio je Petar Mečava, politički komesar Jusuf Imamović, zamjenik komandanta Dragutin Stanić i zamjenik političkog komesara Borko Arsenić.

Intendant brigade postao je Mirko Graonić, a njegov zamjenik Vice Bašić. Moris Levi bio je referent brigadnog saniteta.

Prije ulaska u sastav Pete krajiške udarne divizije Prva krajiška udarna brigada je vodila više teških borbi širom Bosanske krajine i neprijatelju nanosila snažne udarce.

Već u prvim okršajima, kod Bosanskog Majdana, Rakitovače, Pervana i Goleši, početkom juna 1942. godine, njeni bataljoni su razbili četnički puk »Manjača« i zadržavali nastupanje neprijatelja prema slobodnoj Kozari. U borbama na Piskavici borci Prve krajiške odlučno su potvrdili da nikada neće olako ustuknuti i pred brojno nadmoćnijim i bolje naoružanim protivnikom, čak i po cijenu znatnijih žrtava.

Idući u naredne borbe, postizujući zapažene pobjede, krajiški udarnici svakodnevno su sticali nova borbena iskustva, vješto se prilagođavali novonastalim situacijama i neprijatelju priređivali iznenađenja. Takve odlike su ispoljili u rejonu između Prijedora i Bosanskog Novog, u višednevnim nastojanjima da olakšaju nezavidnu situaciju u opkoljenoj Kozari i pomognu jedinicama Drugog krajiškog (Kozarskog) partizanskog odreda da se izvuče iz neprijateljskog okruženja. Dobro smišljenom akcijom, u najtežim trenucima za borbu i narod u Kozari stegnutoj vatrenim okruženjem neprijatelja, bataljoni Prve krajiške su savladali protivnika u Dobrljinu i uništili njegov garnizon.

U napadu na gradove i veća naseljena mjesta, jedinice Prve krajiške brigade bile su majstori u priređivanju raznih iznenađenja, prvenstveno u vještini neopaženog ubacivanja u centre i zaledinu neprijateljske odbrane, u primjeni i munjevitom udaru vatrenim klinovima. Navedeni načini nametanja i vođenja borbe nesumnjivo su doprinikli da se protivnik zbuni, upaniči i odmah onesposobi za trajniju odbranu i preduzimanje protivnapada.

U takvim prilikama, naime, neprijatelj se rijetko mogao odbraniti iako je imao preimućstvo u dobro izgrađenom sistemu odbrane, u korišćenju brojnih tvrdih zgrada, boljem naoružanju i znatno većoj količini municije.

Hrabrost i snalažljivost boraca Prve krajiške došli su do izražaja u osvajanju Ključa, u jurišima na neprijatelja u Kupresu, u borbama na Manjači, u zauzimanju Mrkonjić-Grada i u teškim borbama na prilazima Banjoj Luci. Njihova borbenost i visoki moral su potvrđivani i kasnije, najprije u savlađivanju žilavog neprijatelja u Jajcu, zatim u teškim višednevnim uličnim borbama u Bihaću. U zamašnoj bihačkoj operaciji, početkom novembra 1942. godine, Prva krajiška brigada je smjelo nastupila uzvodno lijevom obalom Une, slomila spoljnu liniju neprijateljske odbrane, stigla u centar grada, vodila žestoke borbe na Kanalu i osvojila najbolje branjene tvrde zgrade i neutralisala neprijateljsku artiljeriju. Ona je, tako, u sadejstvu sa ostalim brigadama pod neposrednom komandom Operativnog štaba za Bosansku krajinu, podnijela najveći teret u slamanju protivničke odbrane i oslobođenju grada na Uni.

U času kada je ušla u sastav Pete krajiške udarne divizije, Prva krajiška je vodila borbe na prilazima Bosanskom Novom i nešto kasnije napala navedeni neprijateljski garnizon. Iako Bosanski Novi nije oslobođen, neprijatelju su nanijeti osjetni gubici u živoj sili i ratnoj tehnici.

U polugodišnjim borbama Prva krajiška je stekla znatna iskustva u svim oblicima dejstva. Iz borbe u borbu ona su usavršavana i prerastala u specifičnu taktiku primjenjivanu u svim uslovima ratovanja i vremenskim prilikama. Karakteristični su osobni taktički postupci, o čemu je već nešto i rečeno, u napadu na utvrđene garnizone i naseljena mjesta. Dobro je poznato da su se štabovi i jedinice Prve krajiške brigade umješno služili vještinom izvođenja iznenadnih noćnih napada, dezorganizovanjem i paralisanjem odbrane protivnika. Pored udara vatrenim klinovima, vješto su korišćena bombaška i puškomitraljevska odjeljenja da savlađuju najtvrđe otporne tačke neprijatelja. Kada se nalazila u situaciji da vodi odbrambene borbe, Prva krajiška je pribjegavala upornoj manevarskoj odbrani, stalno težila da preuzme inicijativu i pređe u protivnapade.

Brojno stanje Prve krajiške, kad je ušla u sastav Pete divizije, bilo je nešto veće nego na dan njenog formiranja i iznosilo je oko 1200 boraca i rukovodilaca, znatno bolje naoružanih, prvenstveno automatskim oružjem i minobacačima.

Bilo je i kadrovskih promjena. Za komandanta brigade je imenovan Vojo Todorović, a Mladen Marin za

političkog komesara. Njihovi zamjenici bili su Stevo Rauš i Milosav Milosavljević. U Politodjelu brigade bili su Branko Perović, Radovan Grković i Zvonko Grahek.

Vrhovni štab NOV i POJ izdao je naredbu 1. septembra 1942. godine da se formira Četvrta krajiška udarna brigada. U njen sastav ušli su bataljoni Petog krajiškog partizanskog odreda koji je djelovao na dosta prostranoj teritoriji: oko Bihaća, Bosanskog Petrovca, Drvara, Glamočkog i sjeverozapadnog dijela Livanjskog polja i Bosanskog Grahova. Bila je to zaista prostrana i slobodna teritorija, osim Bihaća i Bosanskog Grahova i nekih sela u njihovoj blizini. U sastav Četvrte krajiške ušli su bataljoni »Budućnost«, sa područja Glamoča, »Gavrilo Princip« i »Starac Vujadin«, sa područja Grahova i sela u sjeverozapadnom dijelu Livanjskog polja i jedna četa Drvarsko-petrovačkog omladinskog bataljona. U sastav brigade ušla je grupa boraca iz Dalmacije, koji su bili u sastavu Petog krajiškog partizanskog odreda. Brigada je formirana 9. septembra 1942. godine u selu Tičevu, u podnožju sjeverozapadnih padina Šator-planine. Toga dana imala je tri bataljona, brigadnu intendanturu, jezgro brigadne bolnice i zaštitni vod i kurire. Na smotri je imala oko 1.000 boraca, naoružanih sa 720 pušaka, 27 puškomitraljeza, 6 mitraljeza i 36.000 metaka.

Četvrti bataljon formiran je kasnije, 30. septembra, kada je u sastav brigade stigla Omladinska četa.

Štab brigade bio je u ovom sastavu: Milutin Morača, komandant, Nikola Kotle, politički komesar, Milan Trninić, zamjenik političkog komesara, i Cvijo Oreščić, zamjenik komandanta. Intendant brigade bio je Ilija Miljević, a referent saniteta bolničar Kukrić.

Komandant Prvog bataljona bio je Simo Bajić, a Miro Višić politički komesar. Njihovi zamjenici bili su Boško Vukobrat i Obrad Banjac. Za komandanta Drugog bataljona postavljen je Rade Zorić, a Dejan Stanišić za političkog komesara. Stojan Kralj bio je zamjenik komandanta, a Miloš Polić zamjenik političkog komesara. Komandant Trećeg bataljona bio je Vid Bodiroža Vicuka, Savo Grahovac, politički komesar, Jole Marić, zamjenik komandanta i Ante Rukavina, zamjenik političkog komesara. Četvrtim bataljonom komandovao je Vojin Nenadić, Lazo Radošević bio je politički komesar, Boško Radulović, zamjenik komandanta i Radoje Sekulić Maksim zamjenik političkog komesara.

Prilikom formiranja brigade, Vrhovni štab je uputio za rukovodioca Politodjela Živka Živkovića, a Savu Radojičića za prosvjetno-kulturni rad. Nešto kasnije, 1. oktobra, Vrhovni štab postavio je Vasa Jovanovića za načelnika

štaba brigade, a u Politodjel poslao, umjesto Sava Radojičića, Ljubicu Mihić i Milijana Neoričića da rukovodi SKOJ-em.

Na dan formiranja u brigadi je bilo 70 članova KPJ, 50 kandidata za članove partije i 120 članova SKOJ-a.

Do početka oktobra 1942. brigada je bila orijentisana prema neprijateljevim garnizonima u Bosanskom Grahovu i Strmici. Napad na četnike, 13. i 14. oktobra, bio je prva akcija jedinica Četvrte krajiške. Izdajnicima je nanijet poraz i oko 50 ih je zarobljeno, zaplijenjeno njihovo oružje i oprema.

Već 6. oktobra Četvrta krajiška je napustila teren dotadašnjih dejstava, stigla u rejon Ključa, neprijatelja napadala kod Vrhpolja i Sitnice, a nešto kasnije u rejonu Bihaća i Bosanske Krupe. Njena dva bataljona su učestvovala, krajem oktobra, u napadu na Bosansko Grahovo. Od 1. novembra brigada je ponovo na sektoru Ključa. Njene jedinice učestvuju u napadu na Čađevicu i Sitnicu i zadržavaju njemačke jedinice koje su krenule iz Banje Luke da se probiju na Sitnicu. U vrijeme formiranja Pete krajiške divizije, brigada se nalazila na širokom prostoru od Ratkova, preko Vrhpolja do Brajića-Tavana u Podgrmeču.

U sastavu Pete divizije Četvrta krajiška brigada sticala je nova borbena iskustva i druge vrijednosti, kalila se njena čvrstina, udarnost i homogenost. Ona je izrasla u snažnu jedinicu NOVJ.

Sedma krajiška udarna brigada je formirana od partizanskih jedinica na teritoriji Ribnika, Ratkova, Manjače, Janja i Pljeve. Odluka o njenom formiranju donijeta je još sredinom oktobra 1942, ali je odlagana zbog angažovanja dvaju bataljona Trećeg krajiškog partizanskog odreda sa teritorije Janja i Pljeve u borbama na prostoru između Jajca i Travnika. U međuvremenu, od dva bataljona Šestog krajiškog partizanskog odreda, na teritoriji Ribnik—Ratkovo—Manjača, formirana je Sedma krajiška polubrigada sa 675 boraca. Računajući da će uskoro doći do formiranja navedene brigade, Vrhovni štab, u naredbi o formiranju Pete udarne divizije, naveo je da u njen sastav ulazi Sedma krajiška udarna brigada. Ona je konačno formirana 27. decembra 1942. godine u selu Orahovljanima. U njen sastav ušli su: Janjski bataljon »Pelagić«, Drugi ribnički bataljon »Iskra«. U bataljon »Pelagić« uključena je i četa boraca iz Blagaja. U brigadu je, takođe, raspoređeno i 25 boraca Prvog krajiškog proleterskog bataljona.

Na dan formiranja Sedma krajiška udarna brigada imala je po spisku 1.400, a na licu mjesta 1.238 boraca.

Nisu sačuvani podaci o njenom naoružanju. No, poznato je da je Drugi ribnički bataljon imao 285 pušaka, 7 puško-mitraljeza, 2 mitraljeza i 1 minobacač i po tome se može zaključiti da je brigada, na dan formiranja, imala oko 1.150 pušaka, oko 30 puškomitraljeza i 4 do 6 mitraljeza.

Komandant brigade bio je Rade Marjanac, zamjenik komandanta Milan Zorić, politički komesar Ljubo Babić, zamjenik političkog komesara Mijuško Šibalić, obavještajni oficir Vele Miletić, intendant Mirko Graonić i načelnik saniteta dr. Moni Levi.

Centralni komitet KPJ imenovao je Politodjel brigade. Za njegovog rukovodioca postavljen je Milisav Raičević, a za članove Dušanka Kovačević i Dušan Dozet.

Na dužnosti komandanta Prvog bataljona nalazio se Milan Stupar, a nešto kasnije za komandanta je došao Jovo Medić. Politički komesar bio je Stipe Bilan, zamjenik političkog komesara Šefik Talić, komandant Drugog bataljona bio je Jovo Pavić, a politički komesar Sava Batinića. Komandant Trećeg bataljona bio je Gliša Raca, politički komesar Pero Morača, a komandant Četvrtog bataljona Jovo Prole i politički komesar Nikola Vještica.

U brigadi je, prema podacima iz februara 1943, bilo 108 članova i 67 kandidata za članove KPJ i 302 člana SKOJ-a.

Dok su Prva i Četvrta krajiška brigada ostale u sastavu Pete divizije do kraja rata, Sedma krajiška brigada je početkom marta 1943. ušla u sastav Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba. U borbama na Neretvi i u neprijateljskoj operaciji »Svare« brigada je primjerno izvršila sve borbene zadatke.

Tokom NOR-a u sastav Pete divizije ulazile su i druge jedinice. U aprilu i maju 1943. godine — Druga krajiška udarna brigada; krajem juna 1943. godine — Udarne grupa bataljona, formirana od dva bataljona Šeste krajiške udarne brigade i jednog bataljona Devete krajiške udarne brigade. U septembru 1943. bataljoni Šeste krajiške ušli su u formacijski sastav Prve i Četvrte krajiške brigade, a bataljon Devete krajiške vraćen je u svoju matičnu brigadu; početkom oktobra 1943. u formacijski sastav divizije ušla je Deseta krajiška udarna brigada; u vremenu od 8. oktobra do 17. decembra 1944. u sastavu divizije nalazila se Druga šumadijska (21. srpska) udarna brigada; od 12. decembra 1944. godine do kraja rata u formacijskom sastavu divizije bila je Prva jugoslovenska brigada formirana u SSSR-u.

Od početka novembra 1943. do sredine marta 1944. u njenom sastavu nalazila se Druga brigada italijanske divizije »Garibaldi«.

O ovim jedinicama biće riječi u ovoj monografiji.

Poslije oslobođenja Beograda, formirane su u novembru 1944. godine nove jedinice Pete divizije: artiljerijska brigada, samostalni teški artiljerijski divizion i protivavionski divizion, inženjerijski bataljon i bataljon za vezu i izviđačka četa. Tada je divizija imala oko 12.000 ljudi. Inače, njeno brojno stanje u toku rata kretalo se od 3.000 do 12.000 boraca.

Peta divizija nalazila se u sastavu Prvog bosanskog udarnog korpusa do konca maja 1943; do konca jula 1944. bila je pod komandom Vrhovnog štaba; do sredine septembra 1944. u sastavu je Operativne grupe divizija; do 1. januara 1945. nalazila se u Prvom proleterskom korpusu; od tog vremena do kraja rata u sastavu je Prve armije.

Borbeni put Pete krajiške udarne divizije spada među najduže i najteže puteve naših ratnih divizija. Sa izuzetnom pažnjom i strpljenjem mogla bi se izmjeriti približna dužina njenog borbenog puta, ali ovog posla niko se nije prihvatio. Peta divizija ratovala je u svim krajevima naše zemlje — osim u Makedoniji. Vodila je mnogobrojne borbe protiv njemačkih, italijanskih i bugarskih okupatorskih jedinica i njihovih domaćih slugu — ustaša, četnika, domobrana, nedićevaca, balista, muslimanske legije, bjelogardijaca i zelenokadrovaca. Na svom borbenom putu ona je, sama ili zajedno sa drugim našim snagama, oslobodila mnoge naše gradove, naseljena mjesta i krajeve. Izvršavala je krupne odbrambene zadatke i neprijatelju nanijela velike gubitke. Sama i zajedno sa Drugom proleterskom divizijom ona je dobijala od Vrhovnog štaba i vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita krupne operativne zadatke i uspješno ih izvršavala: marš iz srednje Bosne u Sandžak, oktobra 1943, i borbe u graničnom rejonu Srbije, prodor u Srbiju u proljeće 1944. U izvršavanju ovog zadatka Druga divizija i Peta divizija imale su ulogu prethodnice naših budućih strategijskih poduhvata.

U pojedinim periodima NOR-a, ona je vodila izuzetno teške borbe (u njemačkim ofanzivama »Vajs I i II«, »Kugelblic« i »Snešturm«, u prvom prodoru 2. i 5. divizije u Srbiju, na sremskom frontu), ali ni u jednoj od tih operacija neprijatelj nije uspio da se potpuno suprotstavi ili nanese teže udarce ni jednoj njenoj jedinici. Poslije svake borbe njene brigade, i divizija kao cjelina, mogle su da izvrše naredne borbene zadatke.

Borbene vrijednosti Pete divizije izvirale su i narastale iz moralno-političke svijesti i ratnog umijeća njenih boraca i starješina, vaspitavanih i na slobodarskim tradi-

cijama i borbenosti ispoljenoj u bunama protiv ugnjetavačkih i eksploatatorskih režima, na iskustvima iz predratne revolucionarne borbe radnika Drvara, Banje Luke, Jajca, Ljubije, Prijedora, Bosanskog Petrovca i drugih mjesta, na bogatim iskustvima iz narodnooslobodilačke borbe protiv fašističkih okupatora i domaćih izdajnika. Pod stalnom brigom i staranjem Komunističke partije Jugoslavije i vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita, borci divizije brzo su se osposobljavali, postajali odlučni i smjeli ratnici. Slobodno se može zaključiti da je Peta divizija bila snažna, monolitna i sposobna operativna jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Takva obilježja imala je sve do kraja rata, pa i onda kada su se u njenim brigadama i ostalim jedinicama, zbog gubitaka i odlaska na druge ratne dužnosti, sasvim prorijedili redovi starih boraca — Krajišnika — kada su umjesto njih u redove divizije stizali novi mladi borci iz srednje Bosne, Sarajeva, od Višegrada, Rudog, Dobruna, Foče i Kalinovika, iz Sandžaka i Crne Gore, iz Toplice, Jablanice i Crne Trave, iz sela sa sjevernih padina Jastrepeca, iz Šumadije i Beograda i ostalih krajeva Srbije i Vojvodine. Borbene tradicije, moralno-politička čvrstina, ratno drugarstvo i druga obilježja koja su krasila naše stare ratnike, brzo su postajala svojina i svih njenih novih boraca.

Zbog navedenih borbenih i moralno-političkih kvaliteta njenih brigada i drugih njenih jedinica, Peta divizija bila je svuda poštovana od naroda, iza sebe ostavljala zapažene rezultate svog borbenog i političkog rada, spoznaju o pravednosti naše oružane borbe i o jačanju najjače njene okosnice — bratstva i jedinstva naših naroda i narodnosti.

Na dugom borbenom putu Pete divizije poginulo je i ranjeno dosta njenih boraca i rukovodilaca. Ginuli su i sahranjivani širom Jugoslavije. Oni su zadužili sve naše narode i narodnosti da čuvaju, brane i dalje razvijaju revolucionarne vrijednosti našeg narodnooslobodilačkog rata i samoupravnog socijalističkog društva.

Glava I

BORBE 5. KRAJIŠKE UDARNE DIVIZIJE OD FORMIRANJA DO 20. JANUARA 1943. GODINE

1. NAPAD NA SANSKI MOST

Poslije više uspješnih ofanzivnih operacija u Bosanskoj krajini, Kordunu i Baniji, u kojima su jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije oslobodile Bihać, Bosansku Krupu, Cazin, Veliku Kladušu, Slunj, Sitnicu i Jajce, i prodorom 1. proleterske i 3. udarne divizije u srednju Bosnu, Vrhovni štab NOV i POJ mogao je da usmjeri 1. bosanski korpus za ofanzivna dejstva na neprijateljske komunikacije i njegove garnizone na liniji Bosanski Novi—Prijeđor—Banja Luka. Naslonom na ove garnizone neprijatelj je zadržao kontrolu doline rijeke Sane zaključno sa Sanskim Mostom, u kome se nalazio jak garnizon, zaštićen i ojačan snažnim uporištima ustaške milicije u njegovoj bližoj okolini. Ovo neprijateljsko uporište duboko se uvuklo prema slobodnoj teritoriji Podgrmeča sa njene istočne strane, pa je i zbog toga predstavljalo stalnu opasnost za te oslobođene krajeve.

Oslobađanjem Sanskog Mosta obezbijedio bi se brži manevar naših operativnih jedinica za napade na neprijateljske komunikacije i uporišta prema Ljubiji, Prijeđoru, Banjoj Luci i Manjači; bila bi oslobođena prostrana teritorija prema sjeveru i sjeveroistoku, a na jednom njenom dijelu bila bi likvidirana jaka ustaška i četnička uporišta; oslobođen okupatorskog i kvislinškog pritiska i terora, narodu u oslobođenom području bilo bi omogućeno da se brže uključuje u narodnooslobodilački pokret; sa novooslobođenim krajevima poboljšalo bi se snabdijevanje jedinica hranom i drugim potrebama. Akcija 4. i 5. divizije na prostoru Sanskog Mosta bila je u operativnoj vezi i vremenski je usaglašena sa ofanzivnim dejstvima 1. i 3. divizije u srednjoj Bosni i jedinica 1. hrvatskog korpusa na lijevoj obali Une.

Zbog svega toga Stab 1. bosanskog korpusa odlučio je da napadne i zauzme Sanski Most i uporišta oko njega. Neprijatelj je dobro utvrdio odbranu Sanskog Mosta. Još od ustaničkih dana njegove snage su utvrđivale i branile njegova spoljna uporišta sa obe strane rijeke Sane. Najjača uporišta zapadno od rijeke bila su u selima Brajića-Tavan, Đedovača, Umci i Demiševci, a s druge strane rijeke u selima Vrhpolje (iz koga se neprijatelj povukao 28. novembra), Čaplje, Kijevo i Sasina.

Odbrana ovih uporišta sastojala se od drveno-zemljanih bunkera, rovova, saobraćajnica i žičanih prepreka.

Kako se Sanski Mast nalazi u dosta prostranoj ravnici, čijom sredinom prolazi rijeka Sana, njegovoj neposrednoj odbrani branilac je poklonio veliku pažnju. Na važnijim prilazima gradu podignuti su betonski bunker i a grad opasan rovovima i žičanim preprekama. Oslonac odbrane u gradu činile su tvrde javne zgrade — sresko načelništvo, zgrada opštine, sokolski dom, žandarmerijska stanica i druge.¹⁾

Pred početak napada u gradu i u nekim spoljnim uporištima su se nalazile: 1. 2. 3. i 5. bojna (bataljon) 10. domobranske pješadijske pukovnije (puka), 12. četa 721. grenadirskog puka 714. njemačke divizije, dvije baterije haubica i baterija protivtenkovskih topova i posada žandarmerijske stanice — ukupno 2.500 ljudi. Odbrana Sanskog Mosta bila je u njemačkim rukama.

Osim angažovanja navedenih snaga, branilac je mogao računati na dosta brzu intervenciju i pomoć iz Prijedora, u kome se nalazio jedan puk 714. njemačke divizije, i iz uporišta u njegovoj bližoj okolini.

Stab 1. bosanskog korpusa nije imao potpune podatke o jačini neprijatelja u Sanskom Mostu i uporištima oko njega. U jednom dokumentu od 2. decembra 1942. navode se podaci za oko 1.200 domobrana, 36 Nijemaca i isto toliko žandarma. Od teškog naoružanja u Sanskom Mostu pominju se dvije haubice i dva protivkolska topa. U dokumentu se kaže da je moral domobranske vojske, osobito one stacionirane u Čaplju (oko 500 domobrana), slab i da ovi domobrani javno govore da se neće boriti.²⁾ Nije bila poznata jačina ustaške milicije u uporištima oko Sanskog Mosta i u gradu. Cijenilo se da ima oko 2.000 naoružanih civila.

Za napad na Sanski Most i uporišta u njegovoj okolini Stab 1. bosanskog korpusa odredio je 4. krajišku diviziju, bez jedne brigade i 5. krajišku diviziju.

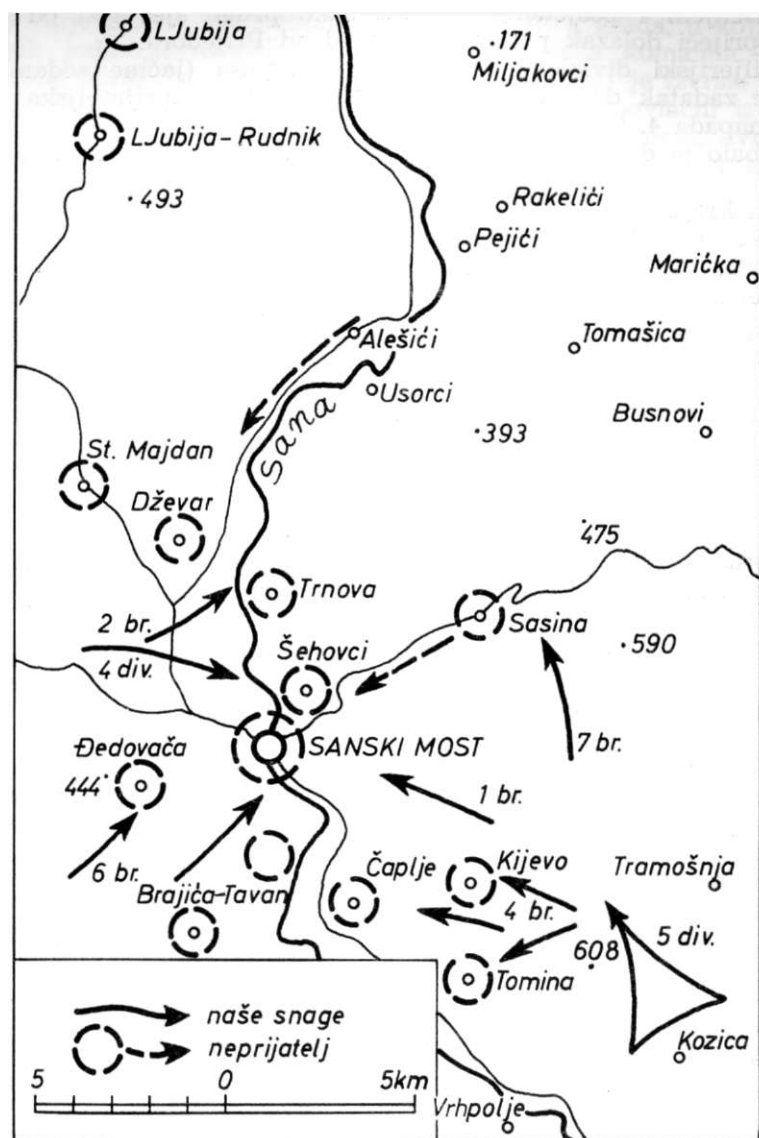
Treba istaći da je napad na Sanski Most i na okolna uporišta bila prva akcija 5. divizije od njenog formiranja, u kojoj su njene brigade skupno dejstvovale i u kojoj je Stab divizije komandovao tim trima brigadama.

Radi izvođenja dobivenog zadatka izvršena je koncentracija njenih brigada tako što je 1. krajiška brigada 5. decembra izvučena iz borbi kod Bosanskog Novog i usiljenim maršem preko slobodne teritorije stigla u rejon sela Kozica, na desnoj obali Sane. Četvrta krajiška brigada lako se prikupila u isti rejon, jer se pred napad na Sanski Most nalazila u borbenom rasporedu na prostoru sela Vrhpolja, Podova i Sokolova. Sedma krajiška polubrigada, sa svoja dva bataljona, nalazila se na zatvaranju pravca Banja Luka—Sitnica, pa je njen 1. bataljon takođe bez teškoća stigao u rejon Kozica.

Stab 1. bosanskog korpusa izdao je 6. decembra zapovijest za napad na Sanski Most.

1) Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 8, dokumenat br. 169 (ubuduće: Zbornik IV/8, 169).

2) Zbornik IV/8, 218 i IX/2, 97.



Napad na Sanski Most (10—13. 12. 1942)

Četvrta divizija dohila je zadatak da sa 2. i 6. krajiškom brigadom ovlada dijelom grada na lijevoj obali Sane i da, posjedanjem ceste sjeverno od Sanskog Mosta, spriječi dolazak pojačanja od Prijedora i Ljubije.

Peta divizija — 1. i 4. krajiška brigada i jedan bataljon 7. krajiške polubrigade — trebalo je da ovlada dijelom grada na desnoj obali Sane

i da rušenjem i posjedanjem željezničke pruge sjeverno od Sanskog Mosta spriječi dolazak pojačanja u grad od Prijedora.

Artiljerijski divizion 1. bosanskog korpusa (jačine sedam oruđa) dobilo je zadatak da prije početka napada tuče neprijateljska uporišta u zoni napada 4. krajiške divizije i u Sanskom Mostu.

Trebalo je da obe divizije počnu sa napadom 10. decembra u 23,00 časa.

Peta krajiška brigada 4. divizije imala je zadatak da u toku borbe za Sanski Most demonstrativno napadne garnizon u Bosanskom Novom i da parališe komunikacije prema Prijedoru i tako privuče na sebe znatne neprijateljske snage.³⁻¹

Druga i 6. krajiška brigada krenule su u napad u predviđeno vrijeme. One su do jutra 11. decembra zauzele dio spoljnih uporišta — Brajića-Tavan, Đedovaču i Krkojevce, a njihovi branioci, riješeni da koliko god mogu izbjegnju najgore, bježali su u Sanski Most i tako pojačavali njegovu odbranu. Prvi bataljon 6. krajiške brigade približio se gradu i napredovao ka mostu u centru grada.⁴ Treći bataljon 2. krajiške brigade zauzeo je nešto kasnije selo Dževar li postavio zasjedu ina cesti koja vodi za Prijedor i Stari Majdan.

Odbrana Sanskog Mosta brzo je reagovala tražeći pomoć iz susjednih garnizona. Već u jutarnjim satima 11. decembra naša zasjeda u Dževaru odbijala je napad nekoliko tenkova i pješadije koja je stigla u kamionima iz Prijedora. I pored uporne odbrane 3. bataljona 2. krajiške brigade, neprijateljska grupacija uveče se probila do grada. Pridošli tenkovi pomogli su braniocu da potisne iz grada 1. bataljon 6. krajiške brigade.

Ideja napada 5. divizije zasnivala se na prodoru napadnih klinova i udaru na neprijatelja dz pozadine i u boikove. Međutim, 5. divizija zakasnila je sa napadom puna tri i po sata, tj. njene brigade počele su borbu 11. decembra u 2 sata, što je omogućilo neprijatelju da pripremljen dočeka njihov napad. To zakašnjenje uslijedilo je zbog toga što su 1. i 4. krajiška brigada, a iza njih i bataljon 7. krajiške brigade, pošle iz polaznog rejona od sela Kozica — iz zaseoka Suštani, Ljevari i Pod, preko Debele glave i zaseoka Ilinčića — u jednoj koloni.⁵ Takva marš-ruta izabrana je zbog toga što se njome moglo prikriveno stići do blizu sela Kijeve, ali je pokret brigada u jednoj koloni tekao veoma sporo.

Prva krajiška brigada, ojačana sa 2. bataljonom 4. krajiške brigade, napala je dio Sanskog Mosta na desnoj obali Sane. Brzo je likvidirano nekoliko bunkera, a zatim zauzeta žandarmerijska stanica i bolnica i dio grada oko njih. Njena jedinica, koja je uz obalu Sane težila da bez borbe uđe u grad i da se dokopa mosta preko rijeke, dočekana je vatrom iz svih oruđa. Bataljoni su postepeno zauzimali kuću po kuću, osvojili su i dio artiljerijskih oruđa, ali bez zatvarača i nišanskih sprava. Neprijatelj

3) Zapovijest Štaba 1. bos. korpusa — Arhiv VII, knj. 406, reg. br. 5-1, F-1. Druga i 6. krajiška brigada imale su pred napad ina Sanski Most oko 2.200 boraca, naoružanih sa 1.927 pušaka, 112 puškomitraljeza, 17 mitraljeza, 8 minobacača i 1 protivtenkovskim topom (Zbornik IV/8, 111). Prva i 4. krajiška brigada i bataljon 7. krajiške polubrigade bili su tada gotovo iste jačine (Zbornik IV/8, 3).

4) Zbornik IV/8, 172.

5) Zbornik IV/8, 162 i 218.

se sve upornije branio iz utvrđenih zgrada u centru grada, u kojima se, sem drugih jedinica, nalazila njemačka i kvislinška komanda. Ujutro 11. decembra, ohrabren dolaskom pojačanja, neprijatelj je izvršio protivnapad i bataljoni 1. krajiške brigade postepeno su se povlačili iz grada. U borbu su stupili i neprijateljski avioni. U toku povlačenja, dvije čete ustaša, nastupajući iz sela Sasine, napale su s leđa dio jedinica 1. krajiške brigade, koje su se tako našle između dvije vatre. Došlo je do žestoke borbe, dio sukoba prsa u prsa i do novih gubitaka. Svi bataljoni povukli su se iz grada 11. decembra po podne.⁶⁾

Osim prispjelih grupa liz izgubljenih spoljnih uporišta, koje su pojačale odbranu grada, u Sanski Most su 11. decembra uveče, iz pravca Prijedora, stigli: 3. bataljon 741. njemačkog grenadirskog puka, dio 202. tenkovskog bataljona, dio 661. artiljerijskog divizioma i samostalni domobranski jurišni bataljon.⁷⁾

Treći bataljon 1. krajiške brigade razbio je neprijatelja u selu Šehovcima, a kod sela Trnove razrušio je željezničku prugu i postavio zasjedu i time obezbijedio da prugom od Prijedora ne stigne pomoć neprijatelju u Sanski Most.

Četvrta krajiška brigada, bez 2. bataljona, napala je neprijateljska uporišta u selima Kijevo, Čaplju i Škriljevitoj. Njen 4. bataljon za dva sata borbe zauzeo je Kijevo, a zatim i dio Skrljevite. Neprijatelj se povukao u Čaplje, u kome su 1. i 3. bataljon vodili tešku borbu, napadali ovo uporište iz nekoliko pravaca, zauzeli dio sela, ali je neprijatelj imao jake snage i uspio se održati. Čaplje nije zauzeto. Orijentaciju i napad bataljona otežavala je gusta magla. U ovoj borbi 1. i 3. bataljon imali su teške gubitke. Poginuo je Simo Bajić, komandant 1. bataljona, i Jole Marić, zamjenik komandanta 3. bataljona. Prvi bataljon imao je ukupno 7 mrtvih i 17 ranjenih, a zarobio je 13 domobrana; 4. bataljon je imao 6 mrtvih i 6 ranjenih, a zarobio 12 domobrana i jednog oficira.

Sva tri bataljona 4. krajiške brigade prikupili su se 11. decembra do 13 časova u rejoin zaselaka Rudinice i Lisine (sjeverno od sela Tornine).

Bataljon 7. krajiške polubrigade zbog dužine marša nije stigao da pravovremeno napadne neprijateljsko uporište u Sasini. On je svojom vatrom vezao dio neprijateljevih snaga, dok je drugi njihov dio s leđa napao bataljone 1. krajiške brigade koji su se borili u gradu.

U popodnevним časovima 11. decembra nastalo je zatišje. Jedinice 4. i 5. divizije zadržane su u blizini neprijateljskih uporišta, nastojeći da se bar malo odmore.

U borbi prethodne noći i jutra neprijatelj je uspio da Sanski Most zadrži u svojim rukama, a od spoljnih uporišta — Čaplje, Sasinu i Mikanoovo brdo. Odbacivanjem našeg bataljona iz sela Đževar, otklonio je blokadu Sanskog Mosta i ubacivanjem u grad pojačanja, osobito njemačkih jedinica, uveliko je poboljšao njegovu odbranu.

Iako je imao podatke o dolasku pojačanja u Sanski Most, Štab 1. bosanskog korpusa odlučio je da obe divizije obnove napad noću 11. decembra, sa početkom u 22 časa.

6) Zbornik IV/8, 218, 241 i 253.

7) Zbornik IV/8, 169, 178. i 241.

Raspored za napad brigada 5. divizije bio je isti, dok je 6. krajiška brigada 4. divizije dobila zadatak da sa svih snagama napadne i zauzme dio grada na lijevoj obali Sane. Druga krajiška brigada trebalo je da ponovo zatvori cestu Prijedor—Sanski Most, da tako spriječi dolazak u grad novih pojačanja i da zauzme neprijateljska uporišta Stari Majdan i Staru Rijeku.

Napad je počeo u određeno vrijeme, ali je sada neprijatelj bio oprezniji i jača.

Prva krajiška brigada dočekan je vatrom iz svih oruđa branioca. Njeni bataljoni stigli su do neprijateljskih bunkera i rovova, tražili su slabe tačke da se probiju u grad, ali u tome nisu uspjeli. Brigada se povukla u polazne rejone.

Dva bataljona 4. krajiške brigade napali su Čaplje sa njegove južne i sjeverne strane i u toku noći zauzeli snažno uporište Okrajak, u sredini sela, ali se neprijatelj odbranio u drugim utvrđenim tačkama. Zadržavši Okrajak, bataljoni su se povukli u polazne rejone. U toku 12. decembra neprijatelj je bez borbe napustio Čaplje i povukao se u Sanski Most.⁸⁾

Sesta krajiška brigada probila se u grad, njene jedinice dospjele su do mosta na Sani, ali se dalje nije moglo. Neprijatelj je prikupio snage i uz pomoć tenkova izvršio protivnapad. Brigada se, uz znatne gubitke, povukla u rejon sela Zdena i Dedovača. Druga krajiška brigada uspješno je izvršila zadatak: zaposjela je cestu prema Prijedoru kod sela Đevara i likvidirala je uporišta Stari Majdan i Staru Rijeku.

Konsultujući štabove divizija, Stab 1. bosanskog korpusa odlučio je da se neprijatelj u Sanskom Mostu napadne i treći put, i to 13. decembra u 23 časa. Do toga vremena trebalo je likvidirati preostala okolna neprijateljska uporišta, čvrsto zatvoriti i držati komunikacije Prijedor—Sanski Most, pojačati snage za napad na grad, odmoriti i pripremiti jedinice.

U tom duhu 4. krajiška brigada je u toku noći 12/13. decembra zauzela položaje prema Sasini i na željezničkoj pruzi kod Trnove, gdje je smijenila 4. bataljon 1. krajiške brigade. Uveče 13. decembra ona je, u sadejstvu 2. bataljona 7. krajiške polubrigade, napala neprijateljsko uporište Sasinu. Osjetivši da napadaju jače snage, neprijatelj se povukao na sjeveroistok. Jedinice 4. krajiške divizije zauzele su Stari Majdan i zatvorile cestu Prijedor—Sanski Most. Artiljerijski divizion korpusa tukao je otporne tačke u gradu i oštetio jedan transportni avion. Za napad na grad štabovi divizija odredili su 1. i 6. krajišku brigadu. Druga krajiška brigada zatvarala je pravce od Prijedora i Ljubije.

Neprijateljski garnizon u gradu bio je opkoljen. Transportni avioni slijetali su na improvizovani aerodrom kod grada, donosili municiju i druge potrebe, a odnosili ranjenike.⁹⁾ Cijeneći upornost i odvažnost napadača, branioci grada pripremili su se za dugotrajnu odbranu.

Treći napad na grad počeo je istovremeno sa obe strane rijeke, ali bezuspješno. Sesta krajiška brigada probila se u grad, ali je protivnapadom bila prinuđena da se povuče. Prva krajiška brigada nije uspjela da se probije u grad, pa se prije zore povukla prema Sasini.¹⁰⁾

8) Zbornik IV/8, 218 i 241.

9) Zbornik IV/8, 241.

10) Zbornik IV/8, 182, 218 i 253.

U toku trodnevnih borbi 5. divizija je ubila i ranila oko 290 i zarobila 241 neprijateljskog vojnika, podoficira i oficira; zaplijenila je 257 pušaka, 6 automata, 2 minobacača, dosta municije i druge ratne opreme, a sama je imala 67 poginulih, 4 nestala i 122 ranjena borca i starješine; izgubljena su dva puškomitraljeza.

U Sasini i u drugim neprijateljskim uporištima nađene su znatne količine životnih namirnica neophodnih za ishranu vojske i naroda na oslobođenom području.¹¹⁾

Napad na Sanski Most i okolna neprijateljska uporišta nije uspio iz više razloga.

Iako je postojala naša veza sa gradom, ona nije bila na visini svoga zadatka, jer nisu bili tačni dobiveni podaci o jačini i o raspoloženju neprijatelja za otpor. Ovi podaci uticali su na određivanje jačine snaga za napad na pojedina neprijateljska uporišta.

Obostrani odnos snaga u vrijeme prvog našeg napada bio je približno jednak, pa se mogao očekivati naš uspjeh samo pod uslovom da je izvršena odgovarajuća koncentracija snaga i njihov istovremeni napad. Međutim, malo je snaga bilo određeno za napad na branioca u gradu, a sasvim malo za obezbjeđenje napada od intervencije iz Prijedora. Izostao je istovremeni napad naših snaga. Cijela 5. divizija zakasnila je sa napadom tri i po sata, što je olakšalo braniocu da se bolje pripremi za odbranu na sektoru koji još nije bio napadnut i da se energičnije odupre jedinicama 4. divizije koje su se probile u zapadni dio grada. Naravno, izostalo je i očekivano sadejstvo naših jedinica u napadu na grad i na spoljnu odbranu grada.

Uvjeren u brzo zauzimanje Sanskog Mosta i okolnih uporišta, Štab 4. divizije postavio je slabo obezbjeđenje na cesti Prijedor—Sanski Most. Neprijateljske snage koje su intervenisale iz Prijedora brzo su se oslobodile naših zasjeda, prošle u grad, ojačale njegovu odbranu i uveliko pomogle potiskivanju naših jedinica iz grada.

Dolaskom jakog pojačanja za odbranu grada, slijedeći naši napadi bili su nerealni. Jedino pravilna odluka bila bi — odustajanje od daljih napada.

Za razliku od priprema napada na Bihać i na uporišta oko njega, u ovoj operaciji, koja je po svom značaju i opsegu bila takođe velika, izostala je bolja priprema štabova brigada i bataljona i komandi četa. Nije bilo vremena za upoznavanje sa terenom i objektima napada, za izviđanje objekata i pravaca napada. Uz to, 1. krajiška brigada kasnila je sa dolaskom u rejon prikupljanja. Desilo se da su jedinice 5. divizije usiljenim maršom, a neke i trčeći, stizale na polazne položaje i u razno vrijeme polazile u napad. U takvoj žurbi izostala je najneophodnija organizacija veze i sadejstva među jedinicama koje su napadale isti objekat.

Pored svesrdnog zalaganja štabova, komandi i svih jedinica obiju divizija da se zadatak izvrši, to nam nije uspjelo.

Objektivno mišljenje o uzrocima neuspjeha u ovoj operaciji dao je Boško Marković, operativni oficir štaba 5. divizije, u izvještaju Štabu 1. bosanskog korpusa o borbama na Sanskom Mostu i okolnim neprijateljskim uporištima.

12) Zbornik IV/8, 218 i IX/2, 97.

Međutim, detaljniju kritičku analizu o borbama krajiških brigada i divizija u krupnim našim operacijama — u Bihaću, Bosanskom Novom i Sanskom Mostu i o uzrocima neuspjeha u borbama u Bosanskom Novom i Sanskom Mostu dao je Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu u izvještaju CK KPJ od 31. decembra 1942, koji je potpisao sekretar Oblasnog komiteta Đuro Pucar Stari.

U izvještaju se daju gubici brigada u navedenim operacijama, pa se zatim konstatuje da je jedan od glavnih razloga velikih gubitaka slaba briga viših štabova o ljudima u borbi. Najveći broj gubitaka brigade su imale kada su viši štabovi nastojali da se ostvari cilj napada bez obzira na promjene ikoje su nastajale u toku njegovog izvođenja. Tada su najveći gubici bili među članovima KPJ i u komandnom kadru. Drugi uzroci neuspjeha u borbi bili su: slabi i često kontradiktorni podaci naše obavještajne službe o sastavu, jačini i borbenoj vrijednosti neprijatelja, kašnjenje jedinica u početku napada, slabe veze i sadejstvo jedinica u borbi, nedovoljno stručno znanje komandnog kadra i slaba obuka boraca u rukovanju oružjem u osnovnim taktičkim postupcima.¹²

Mjerama koje je poslije ovog izvještaja preduzeo CK KPJ, Vrhovni štab, Oblasni komitet i Stab 1. bosanskog korpusa, poboljšano je stanje u jedinicama u svim pravcima.

2. BLOKADA SANSKOG MOSTA

Poslije trećeg neuspjelog napada na Sanski Most, Stab 1. bosanskog korpusa naredio je da obe divizije čvrsto blokiraju neprijateljski garnizon u gradu, a sa ostalim snagama da djeluju prema neprijateljskim snagama i objektima na liniji Bosanski Novi—Prijeđor—Omarska—Bronzani Majdan.

Četvrta divizija izvršila je neposrednu blokadu Sanskog Mosta na lijevoj obali Sane, zaposjela cestu Sanski Most—Prijeđor kod sela Ališići, a ostale snage rasporedila prema Ljubiji i Bosanskom Novom.

Stab 5. divizije izvršio je raspored brigada po slijedećem: 1. krajiška brigada sa dva bataljona blokirala je Sanski Most na desnoj obali Sane, a jedan njen bataljon i jedan bataljon 4. krajiške brigade držali su pod kontrolom željezničku prugu Sanski Most—Prijeđor u rejonu sela Mitrovići; glavnina 4. krajiške brigade usmjerena je prema Bronzanom Majdanu i selu Marička; 7. krajiška polubrigada izvodila je akcije protiv četnika od sela Hazići i Stričići u pravcu sela Vilusa i Kadina Voda.

Takav raspored brigada zadržan je do početka januara 1943. godine. Divizija je bila grupisana na uskom prostoru i u najvećoj mjeri angažovana oko blokade garnizona u Sanskom Mostu. Zato su akcije njenih jedinica uglavnom imale odbrambeni karakter. Cilj takvog rasporeda bio je i da se 1. i 4. krajiška brigada odmore i srede i da se za veće akcije sačeka prikupljanje svih bataljona 7. krajiške brigade.

Neprijatelj je, pak, iz operativnih razloga, želio da Sanski Most sačuva u svojim rukama i da napadima iz pravaca Prijeđora, Ljubije i Bronzanog Majdana razbije blokadu oko njega. Koristeći obe komunikacije uz obalu Sane, najjače napade vršio je od Prijeđora, ali dugo

12) Zbornik IV/8, 218 i IX/2, 97.

vremena nije uspio da odbaci jedinice 4. i 5. divizije. Neprijateljski garnizon u Sanskom Mostu takođe je nastojao da se oslobodi tjeskobe neposredne blokade, pa je vršio jače ispade sa obe strane Sane. U tome su jedinice 5. divizije imale nekoliko značajnijih borbi.

Dva bataljona 4. krajiške brigade odbili su 15. decembra napad neprijatelja od s. Debeljaka prema Sasini i primorali ga da se, uz gubitke, povuče ka selu Omarska.

Zasjeda na željezničkoj pruzi kod sela Mitrovići (12 km južno od Prijedora) dočekala je 17. decembra oklopni voz pun neprijateljskih vojnika u trenutku kada je naišao na oštećenu prugu. Razvila se oštra borba, u kojoj je neprijatelj bio prisiljen da se povuče. Akciju zasjede pomogla je minobacačkom vatrom jedinica 2. krajiške brigade sa položaja kod sela Ališići, na lijevoj obali Sane.

Nijemci i domobrani, jačine 400—500 vojnika, pokušali su 18. decembra da odbace od željezničke pruge 3. bataljon 1. i 4. bataljon 4. krajiške brigade. Dočekavši ih na pogodnim položajima kod Mitrovića, ti su bataljoni nanijeli neprijatelju osjetne gubitke, a u gonjenju zauzeli su sela Rakelići, Gaćani i Miljakovci (7 km južno od Prijedora). U bježanju jedan broj neprijateljskih vojnika skočio je u Sanu. Među poginulim nađen je njemački major, a zarobljeno je 6 Nijemaca. Zaplijenjena su 4 puškomitraljeza »šarca«, mali bacač, 5 strojica, dosta municije i druge opreme. Bataljoni su imali svega 1 mrtvog i 22 ranjena.

Iz Prijedora su jake neprijateljske snage, poslije teških borbi sa jedinicama 4. divizije, 22. decembra ovladale cestom prema Sanskom Mostu i povezale se sa garnizonom u ovome gradu. Od toga vremena stalni su pokušaji neprijatelja da ovlada i željezničkom prugom Prijedor—Sanski Most. U borbama 24. i 29. decembra, 1. krajiška brigada uspjela je da povрати položaje na liniji Mitrovići—Rakelići.

Početkom januara 1943. godine opao je intenzitet borbi kod 1. krajiške brigade. Raspoređena na prostoru Škriljevite, Trnave, Tomašice, Pejića i Busnova, njene jedinice su odbijale manje neprijateljske ispade iz Sanskog Mosta, trgale su i kontrolisale željezničku prugu između Trnave (i Pejića. Njena dva bataljona napali su noću 9/10. januara 1943. godine neprijateljsko uporište u Omarskoj, koje je bilo opasano bodljikavom žicom i dobro branjeno iz rovova i bunkera. Zbog snijega i hladnoće i otpora neprijatelja, uporište nije zauzeto. Samo je željeznička pruga potrgana na nekoliko mjesta. U borbi su bataljoni imali 4 mrtva i 19 ranjenih.

Poslije 15. decembra 4. krajiška brigada vodila je manje borbe prema Bronzanom Majdanu i Omarskoj: 25. decembra dva njena bataljona ušla su u Bronzani Majdan iz koga se posada, jačine 200 domobrana, povukla na sjever da bi izbjegla napad; 26. decembra neprijatelj je bez uspjeha pokušao da zauzme Marićku. Od 2. do 6. januara jedan bataljon porušio je mostove na rijeci Gomjenici, između Omarske i Bronzanog Majdana; a dva dana kasnije, 4. brigada je izvela širu akciju na četnike u selima Kmećani, Vilusi, Pervan i Goleši, u kojoj je zarobila oko 30 četnika, zaplijenila 26 pušaka, 1 puškomitraljez i 3.500 metaka. Zarobljeni četnici su poslije razgovora o ciljevima narodnooslobodilačke borbe pušteni kućama.

Za to vrijeme su bataljoni 7. krajiške brigade, koja je tada bila definitivno formirana, čistili sela Gornjeg Ratkova i Vilusa od četnika.¹³⁾

U ovom dijelu Bosanske krajine, u kome su se našle 1. i 4. krajiška brigada, zemljište je brdovito i dosta izlomljeno, a u dolini rijeke Gomjenice prelazi u ravnicu. Sela su česta, ali veoma prostrana i razasuta na manje zaseoke i usamljene kuće. Neka sela su nacionalno kompaktna, ali u nekima živi pomiješano muslimanski, srpski i hrvatski živalj. Međutim, neka su duže vremena bila pod uticajem i kontrolom ustaške vlasti i četnika. Zbog toga su obe brigade posvetile veliku pažnju političkom radu među stanovništvom, razobličavajući ustašku i četničku saradnju s okupatorom i ukazujući na potrebu da se sve snage naroda uključe u narodnooslobodilačku borbu. Održani su narodni zborovi u Krivaji, Kmećanima, Tomašici, Pejićima i Busnovima, a u nekim selima formirani su narodnooslobodilački odbori. Kao rezultat takvog rada iz ovog kraja javilo se dobrovoljno samo u 4. krajišku brigadu 40 omladinaca i omladinki.

U ovom vremenu u jedinicama 5. divizije odvijala se bogata vojna i politička djelatnost. Štabovi brigada održali su sastanke sa štabovima bataljona, na kojima su analizirani propusti u borbama za Sanski Most, i isticana potreba za većom inicijativom štabova bataljona i komandi četa i ukazivano na potrebu neposredne veze i sadejstva u toku borbe među četama i bataljonima. O ovim i drugim pitanjima komandovanja raspravljano je i u štabovima brigada, od kojih je štab divizije takođe tražio više samostalnosti i preduzimljivosti.

S ciljem da se starješine i borci što bolje osposobe za vođenje borbi u različitim uslovima, izučavana su uputstva koja je izradio Štab 1. bosanskog korpusa i štab 2. krajiške brigade.¹⁴⁾

Na partijskim sastancima u jedinicama i u štabovima ocijenjeno je da je moralno-političko stanje i borbenost brigada na visokom stepenu. Porasla je politička svijest boraca. To je postignuto zahvaljujući aktivnim organizacijama KPJ i SKOJ-a. štab i Politodjel 4. krajiške brigade ocijenili su da je brigada stasala u čvrstu i borbenu jedinicu.

U diviziji se poklanjala velika pažnja idejnom izdizanju partijskih kadrova. Tome je mnogo pomogao partijski kurs, formiran pri CK KPJ, koji je održan u Bihaću i na koji je pošlo nekoliko partijskih rukovodilaca, među njima i Milan Trninić, zamjenik političkog komesara 4. krajiške brigade, Mlado Marin, politički komesar 1. krajiške brigade, i drugi.

Usljed gubitaka u borbama na Sanskom Mostu i na drugim neprijateljskim uporištima, osjetno je smanjeno brojno stanje 1. i 4. krajiške brigade. Kada je u svoj sastav konačno dobila sve svoje bataljone, tada je bila najbrojnija 7. krajiška brigada.¹⁵⁾

13) O borbama 5. udarne divizije od 14. decembra do 10. januara 1943. godine govori se u Zborniku IV/8, 195, 204, 213, 217, 218, 219 i 253 i u Zborniku IV/9, 11, 32, 51, 177 i 205.

14) To su bila tri uputstva: 1) Uputstvo kako se osvaja — oslobađa veće naselje — grad; 2) Uputstvo o načinu utvrđivanja položaja, i 3) Uputstvo o načinu izvođenja noćnih napada. Ova uputstva objavljena su u Zborniku IV/9, 1, 21 i 56.

15) Prvog januara 1943. godine 5. udarna divizija imala je na licu mjesta 2.667 boraca. Od tog broja njena 7. krajiška brigada imala je oko 1.230 boraca. U isto vrijeme 4. udarna divizija imala je na licu mjesta 4705 boraca. Ova znatna razlika u brojnom sastavu divizija proistekla je zbog toga što su brigade 4. udarne divizije bile brojnije od samog njihovog formiranja, a i zbog redovnije njihove popune sa prostranog oslobođenog Podgrmeča (Zbornik IV/8, 2 i Zbornik IV/9, 3).

Početak januara izvršene su izmjene u štabu 4. krajiške brigade. Nikola Kotle, politički komesar brigade, raspoređen je za sekretara Okružnog komiteta KPJ u Drvaru, a na njegovo mjesto postavljen je Svetozar Kačar Kačo, dotadašnji politički komesar 2. bataljona 1. krajiške brigade. Cvijko Orašić, zamjenik komandanta brigade, pošao je na operaciju od zadobijene rane, a poslije povučen na rad u pozadinu. Nešto ranije, u decembru 1942, za intendanta brigade postavljen je Milutin Vujović, partijski rukovodilac u Štabu omladinskih radnih brigada.

Akcijom 4. krajiške brigade na četnike 8. januara, počelo je njeno pomjeranje ka Manjači i Mrkonjić-Gradu. Štab 5. divizije planirao je da u akciji protiv četnika na Manjači učestvuju 4. i 7. krajiška brigada i da zatvore pravac od Jajca prema Mrkonjić-Gradu, dok je 1. krajiška ostala prema Sanskom Mostu sa prvobitnim zadatkom.

Akcija protiv četnika nije realizovana, jer su se oni povukli na sjever, ka Banjoj Luci.

Trinaestog januara 4. bataljon 4. krajiške brigade na cesti kod sela Magajdol (8 km jugoistočno od Mrkonjić-Grada) sačekao je neprijateljsku kolonu jačine oko 300 Nijemaca i 170 domobrana koja se kretala od Jajca prema Mrkonjić-Gradu. Koristeći maglu, neprijatelj se povukao uz neznatne gubitke. Zarobljen jedan domobran. Naš bataljon imao je dva lakše i jednog teže ranjenog borca, koji je na putu za bolnicu umro.¹⁶

Još od početka januara 1943. obavještajnoj službi 1. bosanskog korpusa stizali su podaci o dolasku jačih neprijateljskih snaga u Zagreb, odakle su dolazile vijesti da neprijatelj priprema ofanzivu na slobodnu teritoriju. Sredinom januara prikupljeni su podaci o grupisanju i jačini neprijateljevih snaga u garnizonima u Kostajnici, Dubici, Bosanskom Novom, Prijedoru i u drugim susjednim uporištima. S tim u vezi Štab 1. bosanskog korpusa naredio je Štabu 5. divizije da se zarušavaju ceste koje iz Sanskog Mosta, Banje Luke i Jajca vode na slobodnu teritoriju i da se za ovaj posao mobilni seljaci sa potrebnim alatom. Osim toga, upozorio je na opasnost od iznenadnih brzih prodora neprijatelja i ukazao na potrebu da se intenzivnije prikupljaju podaci o garnizonima prema 5. diviziji.¹⁷ Odmah zatim Štab 5. udarne divizije dobio je obavještenje da je u Prijedor stiglo oko 4.000 neprijateljskih vojnika, 8 tenkova i 36 oklopnih automobila. I ovaj je izvještaj potvrdio da neprijatelj namjerava preduzeti ofanzivu na slobodnu teritoriju.¹⁸

U to vrijeme neprijatelj je, uz podršku artiljerije i avijacije, pojačao napade na položaje 1. krajiške brigade kod Miljakovca, Gačana i Pejića i primorao je na povlačenje na jug, čime je deblokirao željezničku prugu prema Sanskom Mostu. U ovaj grad stigle su nove neprijateljeve snage.

Na pomolu je bila neprijateljska ofanziva, nazvana u našim ratnim dokumentima kao četvrta neprijateljska ofanziva.

16) Zbornik IV/9, 74 i 204.

17) Zbornik IV/9, 15, 53 i 74.

18) Zbornik IV/9, 81.

Glava II

DIVIZIJA U ČETVRTOJ NEPRIJATELJSKOJ OFANZIVI

1. ODBRAMBENE BORBE NA PRAVCU VRHPOLJE—PAUNOVAC

Ofanzivnim dejstvima glavnine Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u toku jeseni 1942. godine, stvorena je velika slobodna teritorija koja je obuhvatila najveći dio Like, Korduna, Banije, Bosanske krajine, te znatan dio srednje Bosne i Dalmacije sa oko 50.000 km². Kvislinška tvorevina Nezavisna Država Hrvatska bila je uveliko uzdrmana. Zabrinuti su bili i njeni fašistički gospodari, koji sa svojim raspoloživim oružanim snagama nisu mogli da spriječe rasplamsavanje narodnooslobodilačkog rata i stalno narastanje Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije. Zbog ozbiljnih poraza armija sila Osovine kod Staljingrada i na afričkom ratišku kod El Alarnejna i skoro moguće invazije saveznika na Balkan, bila im je potrebna stabilna situacija u Jugoslaviji. Iz tih razloga na inicijativu njemačke Vrhovne komande, koju je prihvatila i italijanska Vrhovna komanda, pripremljena je velika ofanziva protiv glavnine Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i velike oslobođene teritorije s centrom u Bihaću.

Izvođenje ove ofanzive planirano je u dvije operacije. U prvoj operaciji »Vajs-1« (Weiss-1) cilj je bio da se brzim prodorom od 20. do 21. januara 1943. od Karlovca prema Bihaću i od Sanskog mosta prema Bosanskom Petrovcu slobodna teritorija presiječe na dva dijela i da se frontalnim nastupanjem sa linije Glina—Kostajnica—Bosanski Novi—Prijeđor okruže i unište snage 1. bosanskog i 1. hrvatskog korpusa sjeverno od linije Bihać—Bosanski Petrovac—Ključ. U drugoj operaciji »Vajs-2« trebalo je okružiti i uništiti jedinice NOVJ koje bi se eventualno izvukle iz borbi u operacijama »Vajs-1«, a i one partizanske jedinice koje bi se zatekle na prostoru Drvara, Bosanskog Grahova, Livna i Glamoča.

U operaciji »Vajs-1« Nijemci su angažovali 7. SS diviziju »Princ Eugen«, 369. legionarsku diviziju, ojačanu jednim pukom njemačke 187. rezervne divizije i 3. domobranskim gorskim zdugom (brigadom), njemačku 717. diviziju, ojačanu 2. domobranskom planinskom brigadom, i dijelovima njemačke 714. divizije. Sve ove njemačke i kvislinške snage, jačine oko 50.000 vojnika, bile su pod komandom generala R. Letersa (Rudolf Lütters). Sa italijanske strane angažovane su divizije »Re«, »Lombardija« i »Sasari« (preko 25.000 vojnika), ojačane sa četiri ustaško-do-

mobranksa bataljona (31, 32, 34. ustaški i 2. lovački domobranski bataljon), i oko 2.000 četnika sa dijelovima italijanske divizije »Bergamo«. Ove snage bile su pod komandom generala Aleksandra Glorije (Alessandro Gloria), komandanta italijanskog 5. armijskog korpusa. Za avio-podršku određeno je oko 14 njemačkih, italijanskih i domobranksih eskadrila.

Ukupna jačina neprijateljskih snaga bila je preko 90.000 vojnika¹¹.

Od njemačkih divizija po broju vojnika i po naoružanju bila je najjača SS divizija »Princ Eugen«, sa svojih 20.000 vojnika. Ona je dobila zadatak da iz šireg rejona Karlovca brzo (za dva dana) prodre kroz centar slobodne teritorije pravcem Slunj—Bihać—Bosanski Petrovac i da se na tom pravcu susretne sa prethodnicom 717. divizije, koja je dobila zadatak da isto tako brzo ovlada komunikacijom Sanski Most—Paunovac—Bravsko—Bosanski Petrovac.

Prema ovim neprijateljskim snagama u odbrani slobodne teritorije nalazili su se 1. hrvatski i 1. bosanski udarni korpus — ukupno oko 22.000 boraca.

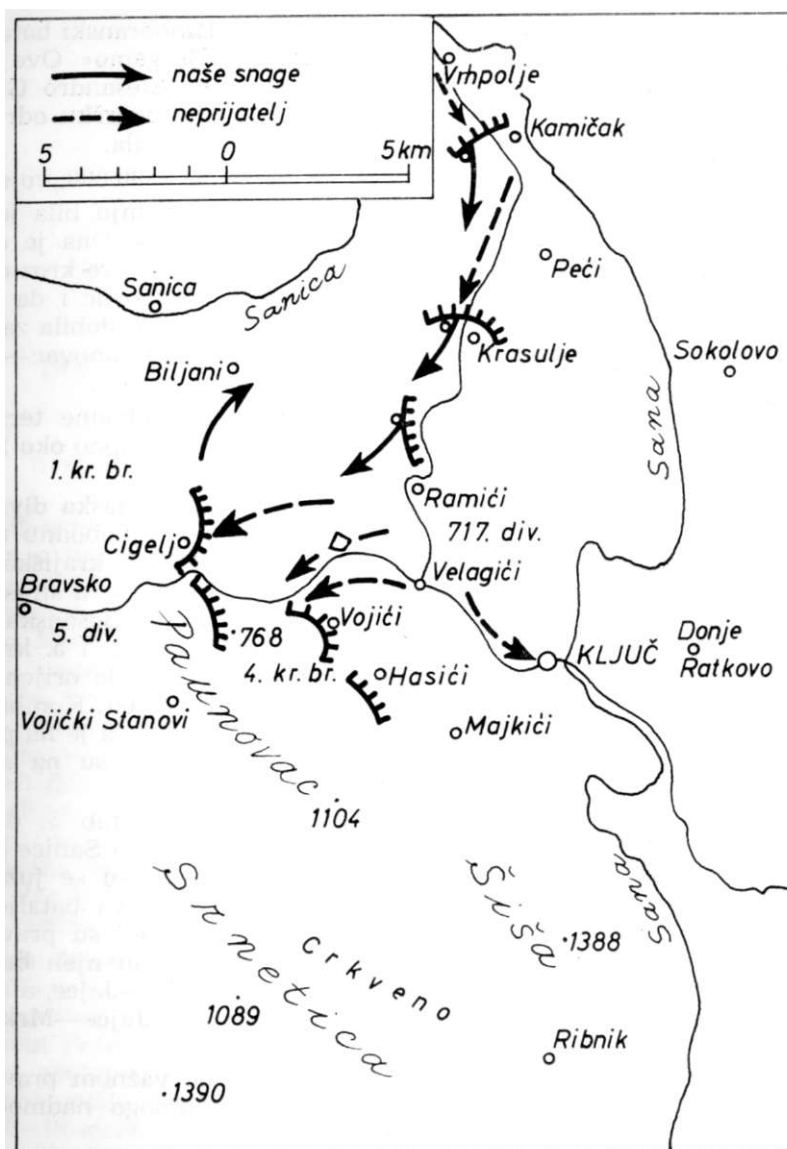
Prvi hrvatski korpus (6. lička, 7. banijska i 8. kordunaška divizija i Banijski, Kordunaški i Lički partizanski odred) branio je slobodnu teritoriju u Baniji, Kordunu i Lici. Prvi bosanski korpus (4. i 5. krajiška divizija, Kombinovana brigada i 3. partizanski odred) nalazio se u slijedećem rasporedu: 6. i 8. krajiška brigada 4. divizije na pravcima Bosanska Krupa—Sanski Most i Otoka—Bosanski Novi, dok su njene 2. i 5. krajiška brigada bile na Kozari; 5. divizija glavninom snaga bila je orijentisana prema Sanskom Mostu, a dijelom prema Banjoj Luci i Jajcu; Kombinovana brigada (kasnije formirana 10. krajiška brigada) dejstvovala je na pravcu Bosansko Grahovo—Knin; partizanski odredi dejstvovali su na svojim područjima.

Uoči okupatorsko-kvislinške ofanzive, 19. januara, Štab 5. divizije postavio je 1. i 7. krajišku brigadu za odbranu doline Sane i Sanice prema Paunovcu i Ključu, a njihovi prednji bataljoni nalazili su se južno od Sanskog Mosta, na liniji Tomina—Vrhpolje—Hrustovo. Dva bataljona 4. krajiške brigade u rejonu Kadina Voda—Stričići zatvarali su pravac od Banje Luke preko Manjače i cestom prema Sitnici, jedan njen bataljon nalazio se kod sela Surjan i kontrolisao cestu Banja Luka—Jajce, a četvrti njen bataljon bio je kod sela Magaljdola i na pravcu Jajce—Mrkonjić-Grad.

Tako se glavnina 5. divizije našla na izvanredno važnom pravcu od Sanskog Mosta prema Bosanskom Petrovcu, pred mnogo nadmoćnijim jedinicama 717. divizije i 202. tenkovskog bataljona.

Zemljište je pružalo dobre uslove za odbranu ovoga pravca na dijelu od Vrhpolja do sela Ramića, a osobito kroz šumu Paunovac, koji je, sa Debelom stranom i Cigeljom, pružao dobre uslove za organizaciju odbrane po frontu i po dubini. To je prevoj širine desetak kilometara koji povezuje Grmeč sa Šišom-planinom kod Ključa. Njegovo zemljište sa nadmorskim visinama od 650 do 800 m znatno dominira nad ključkom i saničkom dolinom koje se nalaze na nadmorskoj visini od oko 450 m. Tako Paunovac i Cigelj čine prirodne prepreke za pokret jedinica sa istoka prema zapadu. Drum koji je tuda izgrađen pun je serpentina, koje su se mogle dobro

1) Vojna enciklopedija, knj. 2, II izdanje, Beograd, 1971.



Odbrambene borbe na pravcu Vrhpolje—Paunovac (20. 1. do 8. 2. 1943)

zarušiti. Gusta četinarska šuma štitila je jedinice od neprijateljskog osmatranja i izviđanja, umanjivala efekte neprijateljske artiljerijske vatre i bombardovanja iz vazduha, olakšavala manevar i pokrete jedinica. Cim su prvi podaci upozorili na mogućnost neprijateljevog napada jačim snagama na slobodnu teritoriju, počelo je prekopavanje i zarušavanje ceste na pogodnim mjestima. Osobito je to dobro i temeljito urađeno cijelom dužinom serpentina kroz šumu Paunovac, sve do Debele strane. Tu je cesta zarušavana i u toku borbe, a postavljeno je i nekoliko protivtenkovskih

mina, koje su izrađivane u vojnoj radionici u Grmeču. Za odbranu dijela zarušene ceste upotrebljen je protivtenkovski top 1. krajiške brigade. Cesta na serpentinama bila je toliko zarušena da bi neprijatelju, osvajanjem Paunovca, bilo potrebno nekoliko dana da je osposobi za korištenje.

Na navedenim dionicama ceste zemljište je pružalo mogućnost da se izaberu pogodni položaji za bočnu odbranu po dubini, koju neprijatelj nije mogao da izmanevriše bez šireg obuhvata.

Jedinice 5. divizije dobro su koristile sve pogodnosti koji im je pružalo zemljište u borbama protiv jakog neprijatelja.

Međutim, uslovi za odmor i smještaj jedinica bili su veoma loši. Sela su dobrim dijelom bila popaljena ili napuštena. Najteže je bilo na Paunovcu i Cigelju, u kojima su popaljene barake za smještaj radnika i druge zgrade poznatog šumsko-industrijskog preduzeća »Šipad«, a i slični objekti na uskotračnoj željezničkoj pruzi. Takođe su bile spaljene seoske kuće u rejonu Cigelja. Početkom neprijateljske ofanzive u Paunovcu je na brzinu izgrađeno nekoliko drvenih baraka. Bile su pokrivene granama četinara. U njima su napravljeni ležaji od dasaka i postavljene improvizovane peći, tzv. bubnjare, načinjene od benzinskih buradi. One su više dimile nego što su zagrijavale baraku u kojoj se mogla smjestiti četa vojnika. Naravno, bubnjare su ložene samo noću i u vrijeme loših metereoloških uslova. U drugim manjim improvizovanim barakama smještene su pokretne brigadne bolnice i bataljonske kuhinje. A januarska zima 1943. bila je čudljava. Preovlađivalo je oštro, sniježno vrijeme, ali je bilo i juga sa hladnom kišom.

U takvoj situaciji zdravstveni uslovi boraca bili su teški. Nisu se mogli obezbijediti minimalni uslovi za održavanje lične higijene. Zbog loše odjeće i obuće i dugotrajnih danonoćnih borbi, borci su poboljevali od prehlada. Pojava pjegavog tifusa po selima prijetila je jedinicama. Zbog toga se svaki predah koristio za pranje odjeće boraca u partizanskim buradima, ali su se već u borbama na Paunovcu otkrili prvi slučajevi tifusa u jedinicama 1. krajiške brigade.

Ishrana boraca bila je dobro organizovana. Dnevna sledovanja hrane dopremana su sa oslobođene teritorije, preko mjesnih narodnooslobodilačkih odbora i Komande vojnog područja u Bosanskom Petrovcu. Borci su uglavnom redovno dobijali jedan obrok kuvane hrane. Kazane tople hrane prenosili su četni kuvari na položaj, najčešće pred mrak ili u rano jutro.

Pa, i pored zaista teških uslova borbe, 5. divizija je na pravcu Sanski Most—Bosanski Petrovac uspješno vodila odsudnu odbranu i punih devetnaest dana odolijevala napadima nadmoćnijeg neprijatelja.

Takve, a na Šator-planini još gore, uslove ratovanja borci će doživjeti i izdržati i poslije Paunovca — tokom čitave neprijateljske ofanzive.

Njemačke divizije krenule su u ofanzivu 20. januara na svim pravcima. Toga dana su dva bataljona iz 1. i 7. krajiške brigade vodili tešku borbu sa jedinicama 749. pješadijskog puka 717. divizije. Uz podršku avijacije, artiljerije i tenkova, neprijatelj je forsirao r. Sanu i zauzeo Vrhpolje. Prema procjenama ovih bataljona, Nijemci su imali oko 150 mrtvih i ranjenih. Naša dva bataljona imali su 35 mrtvih i ranjenih²⁾.

2) Zbornik IV/9, 97.

U toku 21. i 22. januara neprijatelj je oprezno nastupao u zahvatu komunikacije nastojeći da uz podršku artiljerije i avijacije potisne naše jedinice što dalje od Vrhpolja. Njegovi napadi 23. januara bili su jači i drskiji, dolazilo je do obostranih juriša. U toku ta tri dana borbi u šumi Golaja i kod sela Peći neprijatelj je, prema izvještajima bataljona 1. i 7. brigade, imao 130 izbačenih iz stroja. Naši gubici — 3 poginula i 26 ranjenih.

Kod 4. krajiške brigade nije bilo promjena, dok je 23. januara 3. bataljon 7. krajiške brigade upućen u Gornje Ratkovo, na desnu stranu Sane, radi kontrole terena u pravcu Sanskog Mosta. Štab 5. divizije nalazio se u Ključu.³¹ Njegova telefonska veza sa Štabom 1. bosanskog korpusa (koji se nalazio u Podgrmeču) preko Jelašinovaca, Hrustova i Vrhpolja bila je, zbog napada neprijatelja, prekinuta, pa je Štab divizije predložio da komanda mjesta u Bosanskom Petrovcu podigne telefonsku liniju preko Bravska, jer je ona imala telefonsku vezu sa Štabom korpusa. U sačuvanim dokumentima nema podataka da je ova telefonska linija bila podignuta.

Po naređenju Štaba 1. bosanskog korpusa, upućen je 23. januara 3. bataljon 1. krajiške brigade kao pojačanje 6. krajiškoj brigadi 4. divizije, koja je branila pravce od Sanskog Mosta i Ljubije prema Lušci-Palanci. Već 24. januara on je sa 1. bataljonom 6. brigade, vodio borbu protiv 2. domobranske planinske brigade na položajima kod Demiševaca i Vučkovića.

Ujutro 25. januara krenuli su u napad od Sanskog Mosta prema Lušci-Palanci 737. puk 717. divizije, ojačan motorizovanim odredom 749. puka iste divizije i dijelovima 202. tenkovskog bataljona, i 2. domobranska planinska brigada. Nijemci su nastupali cestom i desno od nje, a domobrani južnije — prema selu Eminovci. Vodeći zadržavajuću odbranu, 1. bataljon 6. krajiške i 3. bataljon 1. krajiške brigade više su se orijentisali protiv 2. domobranske brigade koja je pred noć zauzela nekoliko zaselaka u Eminovcima.

Uveče su štabovi tih bataljona sačinili izvanredno smio plan za noćni napad na domobransku brigadu: da je glavne snage oba bataljona napadnu s leđa i s bokova, a da samo jedna četa napada sa fronta, sa zadatkom da na sebe privuče pažnju neprijatelja. Napad svih četa oba bataljona bio je istovremen i silovit. Tučena sa bliskog odstojanja ručnim bombama i vatrom pješadijskog oružja sa svih strana svoga borbenog rasporeda, domobranska brigada je za jedan sat bila rastrojena — njen 1. i 3. bataljon bili su razbijeni, a 2. i 4. bataljon, pretrpjevši gubitke, u panici su se povukli prema Sanskom Mostu. U borbi je ubijeno oko 70, a zarobljeno 12 neprijateljskih vojnika i oficira. Zaplijenjeno je 60 mitraljeza, 13 minobacača, 4 brska topa, 1 protivtenkovski top, 40 pušaka, jedna radio-stanica, komora sa 60 konja, topovske, minobacačke i druge municije, ručnih bombi, ćebadi, šatorskih krila i druge ratne opreme. Naši bataljoni su imali 12 mrtvih i 18 ranjenih boraca.⁴¹

3) Zbornik IV/9, 99, 105, 113, 115, 117 i 118.

4) Zbornik IV/9, 132, 140, i 234.

U našim ratnim dokumentima ne slažu se cifre o zaplijenjenim mitraljezima. Navode se cifre od 30 i 60 mitraljeza i puškomitraljeza.

U njemačkom dnevnom izvještaju od 26. januara, u kome su notirane samo važnije borbe, kaže se: »Hrvatska 2. planinska brigada, koja je izmakla pred neprijateljskim protivnapadom, skuplja se u pozadini 737. puka. Hrvatska baterija pala u neprijateljske ruke«.

Za taj izvanredan uspjeh Josip Broz Tito, vrhovni komandant NOV i POJ, pohvalio je oba bataljona. To je isto učinio i Štab 1. bosanskog korpusa.

Narednih dana 3. bataljon 1. krajiške brigade vodio je borbu zajedno sa jedinicama 6. krajiške brigade, koja je od 28. januara bila angažovana prema Sanskom Mostu. Očišćena su od neprijatelja sva sela južno od komunikacije Fajtovci—Sanski Most. Bataljon se vratio u sastav brigade 4. februara.

Upotrebom većeg dijela snaga 717. divizija na pravcu Sanski Most—Lušci-Palanka, moglo bi se zaključiti da je napad ove divizije na pravcu Sanski Most—Bosanski Petrovac stavljen u drugi plan, iako je on po planu operacije »Vajs-1« bio mnogo značajniji. Za takve promjene u grupisanju njemačkih snaga četvrtog dana od početka ofanzive moglo bi se navesti nekoliko pretpostavki. Prvo, Nijemci, su uvidjeli da je 2. domobranska brigada preslaba da sama postigne bilo kakav taktički uspjeh; drugo, komandant njemačkih snaga u ovoj operaciji, general-pukovnik Liters, mogao je da dobije obavještenje o tome da se 2. i 5. krajiška brigada 4. divizije od 12. januara nalaze u borbama na Kozari i prema Lijeve polju, pa je bilo primamljivo da se jače njemačke snage probiju u centar Podgrmeča i tako otežaju njegovu odbranu; treće, most na Sani kod Vrhpolja bio je porušen, gradnja novog mosta trajala je i poslije 25. januara, što je onemogućilo komandantu 717. divizije da na pravcu prema Bosanskom Petrovcu upotrijebi tenkove i težu artiljeriju.⁵¹

Ne obazirući se na katastrofu 2. domobranske planinske brigade, 737. puk produžio je nastupanje oslobođenom teritorijom Podgrmeča. Jedinice 6. krajiške brigade nisu mogle da ga zaustave i već 27. januara neprijatelj je zauzeo sela Benakovac i Prav. Jesenicu. Toga dana stigle su sa Kozare 2. i 5. krajiška brigada i odmah, u toku naredne noći, stupile su u borbu i okružile ojačani 737. puk. On se našao u teškoj situaciji, pa mu je neprijatelj morao avionima dopremiti municiju i hranu. Uz pomoć jedinica njemačke 369. divizije i avijacije, puk je 4. februara deblokiran, te je cestom otišao za Sanski Most.⁶¹

Tako je 4. divizija dugim vezivanjem znatnih snaga 717. njemačke divizije uveliko olakšala 5. diviziji odbranu pravca Sanski Most—Bravsko—Bosanski Petrovac na kome, međutim, borbe nisu prekidane. Ujutro 24. januara neprijatelj je, uz snažnu podršku artiljerije i avijacije, iznenadio silovitim napadom i potisnuo 2. bataljon 1. krajiške brigade. Uslijedilo je povlačenje i drugih jedinica na položaje u visini sela Krasulje. Uveče je štab te brigade utanačio sa štabovima bataljona plan za noćni protivnapad. Noćna borba vodila se na čitavom prostoru od Krasulja do Peći. Neprijatelj je bio primoran da se povuče nadomak Vrhpolja. Ovo je bio prvi jači protivnapad noću jedinica 5. divizije na ovom pravcu. Ovaj će se vid borbene aktivnosti često primjenjivati za sve vrijeme borbi za

5) U njemačkom dnevnom izvještaju od 22. januara kaže se: »Glavna komanda namjerava da uputi 737. puk preko Sanskog Mosta na Bosansku Krupu, pošto reaktiviranje mosta Vrhpolje još nije moguće predvidjeti i pored učešća pionirskog bataljona 714. divizije« (Zbornik IV/9, 230).

6) Detaljnije o borbama jedinica 4. krajiške divizije protiv 737. puka i 202. tenkovskog bataljona vidi: Dušo Kladarin »Slom četvrte i pete neprijateljske ofanzive«, Kultura, Zagreb, 1956, str. 121—123.

odbranu Patmovca. To će biti jedna od karakteristika aktivne odbrane 5. divizije protiv jedinica 717. njemačke divizije.

Neprijatelju je trebalo dosta vremena da sredi svoje jedinice, pa je krenuo u napad tek u popodnevnim satima 25. januara. U toku tog i narednog dana 1. i 7. krajiška brigada vodile su manje zadržavajuće borbe. Zatim se 1. krajiška brigada povukla na položaje za odbranu Cigelja i Paunovca, a 7. krajiška brigada, sa tri bataljona, postavila se desno od 1. krajiške brigade za odbranu Ključa. Štab divizije nalazio se u s. Vojići.

Kod 4. krajiške brigade nije bilo promjena. Akcije njenih jedinica i 3. bataljona 7. krajiške brigade protiv četnika na Manjači ostale su bez rezultata, jer su se četnici povlačili bez borbe. Neprijateljski garnizoni u Banjoj Luci i Jajcu, koje su održale domobranske i ustaške snage i dijelovi 718. njemačke divizije, bili su ugroženi od 1. proleterske i 3. udarne divizije koje su se nalazile u srednjoj Bosni, na prostoru od Travnika do Teslića, Prnjavora i Banje Luke.

Ocijenivši da ne prijeti opasnost od Banje Luke i Jajca, Štab 5. divizije je odlučio da pojača odbranu Paunovca i Ključa. S tim ciljem je riješio da upotrijebi 4. krajišku brigadu za odbranu Paunovca, sa po jednim bataljonom 7. krajiške brigade da osmatra i kontroliše pravce prema Banjoj Luci i Jajcu, a da dva njena bataljona zadrži za odbranu Ključa i Ribnika. Već u toku 27. i 28. januara dva bataljona 4. krajiške zauzela su položaje kod sela Vojići i Majkići, a do 30. januara stigla su na njih i druga dva njena bataljona.

Međutim, 1. krajiška brigada bila je sve do 4. februara bez 3. bataljona (kada se on vratio iz Podgrmeča), a 4. krajiška brigada uputila je 28. januara u Lušci-Palanku, u Podgrmeč, svoj 3. bataljon sa ciljem da pojača snage 4. divizije. Doduše, ovaj se bataljon otuda vratio već 1. februara.

Od brigada 5. divizije najviše je bila premorena i imala najveće gubitke 1. krajiška. Još od Sanskog Mosta gotovo je neprekidno bila u borbama protiv dobro naoružanih, sposobnih, upornih i iskusnih njemačkih jedinica i ustaško-domobranskih snaga. Iako se kod njenih boraca osjećao umor, a učestala su i obolijevanja od prehlada i pjegavog tifusa, njihova odlučnost u borbi nije popuštala.

Neprijatelj je nastojao da oslobodi cestu prema Ključu i da zauzme prve pogodnije položaje prema Vojićima i na cesti prema Paunovcu, pa je 27. januara pokušao prodor prema Ključu. Poslije tročasovne borbe kod sela Pudina-Hana i na kosama prema selu Vojići, vratio se u Velagiće i Ramiće.

U toku noći 27/28. januara izvršen je protivnapad sa 1. krajiškom brigadom i demonstrativni napad sa po jednim bataljonom 4. i 7. krajiške brigade. Iako je uspio da se održi u Velagićima i Ramićima, neprijatelj je pretrpio osjetne gubitke: zaplijenjena su mu i dva topa, ali se nisu mogli izvući; jedinice su mu rastrojene i onesposobljene za neposrednu borbenu aktivnost. Prema ocjeni štabova bataljona, neprijatelj je u borbi 27. januara i u noćnoj borbi 27/28. januara imao oko 80 izbačenih iz stroja. Mi smo imali 5 poginulih i 15 ranjenih boraca.⁷⁾

7) Zbornik IV/9, 144, 153, 155 i 237.

Od 28. do 30. januara 749. puk dobio je znatna pojačanja, o čemu su našim štabovima javljali osmatrači 1. i 4. krajiške brigade. Vjerojatno su 28. januara pristigle prve jedinice reorganizovane i popunjene 2. domobranske planinske brigade, a odmah zatim teža artiljerija i glavnina 202. tenkovskog bataljona. Moguće je da je u tom vremenu bio popunjen i 749. puk.⁸⁾

Jedinice 5. divizije iskoristile su zatišje da se odmore i da još bolje organizuju i urede položaje za odbranu. Intenzivno su održavani sastanci štabova — dogovarano je o svim pitanjima odbrane, osobito o boljem vođenju noćnih protivnapada. U ovom korisnom poslu, inicijativama i dobrim procjenama situacije prednjačio je komandant divizije Slavko Rodić.

Do toga vremena 7. i 8. divizija 1. hrvatskog korpusa, vodeći vrlo teške odbrambene borbe protiv 7. SS i 369. divizije, postepeno su se povlačile ispred brojno i tehnički jačeg neprijatelja. Pod njihovom zaštitom izvršena je evakuacija naroda iz Banije i Korduna na slobodnu teritoriju Bosanske krajine. Sedma SS divizija tek 29. januara zauzela je Bihać, a 369. divizija izbila je toga dana na Unu između s. Otoke i Bosanske Krupe.

Ujutro 31. januara neprijateljska pješadija krenula je u napad prema Cigelju i Paunovcu. Podržana grupama bombardera i vatrom artiljerije, nastojala je da osvoji prve položaje jedinica 5. divizije. Neprijatelj se osobito okomio na položaje u blizini ceste sjeverno od Vojića, gdje je zemljište omogućavalo i upotrebu tenkova, i uspio da zauzme dio otvorenog terena. Na ostalom dijelu fronta nije imao uspjeha. Uveče se povukao u Velagiće i Ramiće, sem sa kosa u blizini ceste gdje se pješadija utvrdila pod zaštitom tenkova. U toj borbi neprijatelj je imao oko 80 mrtvih i ranjenih. Mi smo imali 3 poginula i 17 ranjenih boraca.

U toku noći između 31. januara i 1. februara 1. krajiška brigada izvršila je napad na neprijateljski logor u Ramićima, a dva bataljona 4. krajiške izveli su demonstrativni napad na neprijateljske položaje na kosi sjeverno od Vojića. Napad u Ramićima potpuno je uspio. Obučeni u neprijateljske uniforme, dvojica partizana zarobili su stražare i od njih dobili znak raspoznavanja. Poslije toga borci su upali u neprijateljski logor i obasuli pospane Nijemce i domobrane bombama i mitraljeskom vatrom. Izbezumljeni vojnici bježali su nasumice, padali od vatre naših boraca, a često i od sopstvene vatre. Naši borci došli su do četiri tenka. No, kako nisu znali da ih upale, samo su ih neznatno oštetili. U toj borbi ubijeno je oko 100, a zarobljeno 17 neprijateljskih vojnika, zaplijenjeno 30 pušaka, 1 puškomitraljez, nekoliko hiljada puščane municije, 120 ručnih bombi i druge

8) U svom izvještaju za 31. januar Stab 5. divizije javlja Štabu 1. bosanskog korpusa da neprijatelj u Ramićima ima 2.000—2.500 vojnika, 10 tenkova, jednu haubicu i jednu brdsku bateriju i nekoliko protivtenkovskih topova i minobacača. Ovi podaci su, vjerovatno, nepotpuni, ako se zna da je 717. divizija prije početka ofanzive imala do 8.000 vojnika, a 2. domobranska planinska brigada oko 1.000 vojnika (Zbornik IV/9, 144, i Zbornik IV/10, 6).

U njemačkom dnevniku izvještaja od 28. januara kaže se, između ostalog, da je »2. planinska brigada upotrijebljena poslije reorganizacije« (Zbornik IV/9, 237). Sigurno je da je do 28. januara bio podignut most na Sani u Vrhopolju.

ratne opreme. Uništen je dio neprijateljske komore, a nastradalo je dosta konja. Poginuo je komandant 202. tenkovskog bataljona.⁹⁾

U napadu na isturene neprijateljske položaje na kosi sjeverno od Vojčića naši su borci istjerali Nijemce iz rovova i oni su se povukli oko tenkova. Nemajući sredstva za paljenje tenkova, naši su odustali od dalje borbe.

U ovoj noćnoj akciji naše jedinice imale su 4 mrtva i 12 ranjenih boraca.

Slijedeća dva dana, 1. i 2. februara, neprijatelj nije napadao. Koristeći njegovu neaktivnost Stab 5. divizije ponovo je planirao noćni napad na njegove jedinice u Ramićima i Velagićima. Napad je trebalo da se izvede noću 2/3. februara, i to sa dva bataljona 1. krajiške brigade sa sjeverozapada i sa dva bataljona 4. krajiške sa jugozapada. Na ovu akciju zakasnili su bataljoni 4. krajiške brigade. Noć je bila kišna, mrak kao tijesto, kretalo se sporo, u jednoj koloni, i tek pred zoru bataljoni su stigli u zaselak Kovačević, na rub šume. Pogriješilo se u proračunu koliko je potrebno vremena da se iz mjesta polaska, po kišnoj noći, izađe iz šume. Kasnije od predviđenog vremena za akciju stigli su bataljoni 1. krajiške brigade. Neprijatelj je, međutim, ove noći bio veoma oprezan. Njegove jedinice, stacionirane u selu, postavile su jaka spoljna obezbjeđenja i osvijetljavale prilaze svojim položajima. Tako su osmotrili dolazak bataljona 1. krajiške brigade i dočekali ih snažnom vatrom. U toj borbi bataljoni 1. krajiške imali su jednog mrtvog i 24 ranjena, od kojih dva teže.¹⁰⁾

Sve do 5. februara neprijatelj nije preduzimao jače napade. Položaje naših jedinica tukao je artiljerijom i avijacijom. Njegov 749. puk sa jedinicama ojačanja naišao je u rejonu Paunovca i Ključa na dobro organizovanu, čvrstu i aktivnu odbranu brigada 5. divizije. Bili su mali izgledi da se raspoloživim snagama učini nešto više. To stanje nemoći potvrđuju i kratki dnevni izvještaji o situaciji kod 717. njemačke divizije.¹¹⁾

Neprijateljska pojačanja počela su stizati na ovaj pravac 4. februara, a nastavljena su i u toku 5. i 6. februara. To su bile jedinice 737. puka 717. divizije, koji se uz velike gubitke jedva izvukao iz Podgrmeča. Jedan njihov bataljon prevezen je kaminonima 6. februara iz Sanskog Mosta. Tako se gotovo cijela 717. njemačka divizija našla na pravcu Paunovac—Bravsko—Bosanski Petrovac.¹²⁾ Očito je da se njemačkom komandantu žurilo da konačno probije našu odbranu na Paunovcu i Cigelju, kako bi

9) Zbornik IV/10, 6, 181. U njemačkom dnevnom izvještaju od 1. februara, između ostalog, stoji da su u ovoj noćnoj borbi »poginula dva njemačka oficira i 7 vojnika, među kojima komandant 202. tenkovskog bataljona ppuk. Von Gayso«. Dalje se kaže da je napadač po snazi oružja odgovarao jednoj četi i bio djelomično opremljen hrvatskim uniformama. Zbog toga su hrvatske jedinice koje su angažovane kod južne grupe (tj. sa 749. njem. pukom—prim. M. M.) privremeno povučene radi osiguranja pozadine«.

10) Zbornik IV/10, 55 i 62.

11) Zbornik IV/10, 181, 185, 187. U dnevnom izvještaju od 4. februara, između ostalog, stoji da se južna kolona (tj. 749. puk i druge jedinice) odmara u dostignutom rejonu gdje je odbila nekoliko partizanskih napada i da je u toku pridolaženje pojačanja s ciljem da se osposobi za izvršenje akcije na Bosanski Petrovac.

12) Zbornik IV/10, 189 i 191.

postigao barem skromni taktički uspjeh, jer mu je veći, operativni uspjeh, već odavno izmakao.

I dok je neprijatelj vršio pripreme za predstojeće borbe, Stab 5. divizije održao je 4. februara sastanak sa komandantima 1. i 4. krajiške brigade na kome je dogovoreno da 1. krajiška brigada u noći 6/7. februara izvrši napad na neprijateljske snage u njegovoj pozadini — u Vrhpolju i Kamičku i da poruši most na Sani u Vrhpolju, a 4. krajiška brigada da preuzme njene položaje u rejonu Cigelja, s tim da se u odbrani Paunovca čvršće osloni na lijevokrilni bataljon 7. krajiške brigade.

Ujutro 5. februara neprijatelj je, uz snažnu podršku artiljerije i avijacije, krenuo u napad preko sela Kopljenice. Cilj mu je bio da zauzme kote 663 i 518 na Debeloj strani i da tako ovlada dijelom zarušene ceste na serpentinama, kako bi je osposobno za pokret svojih tenkova. Neprijatelj je odbijen na polazne položaje. Pored 1. bataljona 1. krajiške brigade, u ovoj borbi učestvovao je i jedan bataljon 4. krajiške brigade, koji je već bio smijenio na položaju 2. bataljon 1. krajiške, radi pokreta brigade prema Vrhpolju. Neprijatelj je imao oko 30 izbačenih iz stroja, a naša jedinica 3 poginula i 6 ranjenih boraca.¹³⁾ Sutradan, 6. februara, neprijatelj je napao naše položaje u blizini Vojića — želio je da ovlada kosom pored ceste. Podržavala ga je artiljerija i avijacija. Nijemci su bili ovladali jednom isturenom kotom, ali ih je 2. bataljon 4. krajiške na juriš vratio na stare položaje. Neprijatelj je ovdje imao oko 50 izbačenih iz stroja, kod 2. bataljona — 4 poginula i 3 ranjena. Bataljon je zaplijenio 2 puškomitraljeza »šarca«, mali bacač, nešto metaka i malu radio-stanicu.

Neprijatelj je u toku 5. i 6. februara vršio pritisak i prema Ključu i 6. februara zauzeo Ključ. Poslije toga je 2. bataljon 7. krajiške brigade zatvarao pravce Ključ—Ribnik i Ključ—Sitnica, a njen 4. bataljon upućen je na Sitnicu. Od pravca Banje Luke i Jajca nije bilo promjena.

Šestog februara 1. i 2. bataljon 1. krajiške brigade nalazili su se u selu Biljani i izviđali prema Vrhpolju i Kamičku. Budući da u Kamičku nije bilo neprijatelja, na Vrhpolje i na most na Sani pošao je samo 2. bataljon. I u Vrhpolju nije bilo neprijatelja, ali je most na Sani bio dobro čuvan i nije mu se moglo prići. U borbi kod mosta bataljon je imao 1 mrtvog i 6 ranjenih. Prvi bataljon sa štabom brigade vratio se na Cigelj ujutro 7. februara.

Kako je motorizovana kolona njemačke divizije »Prin Eugen« 6. februara zauzela selo Vrtoče, zapadno od Bosanskog Petrovca, Štab 5. divizije naredio je štabu 1. krajiške brigade da pošalje njen 3. bataljon u selo Janjila, koji je trebalo da uhvati vezu s našim jedinicama na pravcu Bosanskog Petrovca i da kontroliše cestu prema Bosanskom Petrovcu u rejonu Janjila. Ovaj korak štaba divizije bio je na mjestu, jer je postojala mogućnost da SS divizija »Prin Eugen« nakon zauzimanja Bosanskog Petrovca uputi prema Bravskom dio svojih snaga u pozadinu 5. divizije radi sadejstva sa 717. divizijom u borbi na Paunovcu. Tako se upravo i desilo — motorizovani odred divizije »Prin Eugen« stigao je u Bravsko 8. februara popodne iza leđa jedinicama 5. divizije.

Sedmog februara neprijatelj je nastavio napade na svim pravcima. Artiljerija je intenzivno pomagala napade pješadije, a grupe od 7 do 11

13) Zbornik IV/10, 55, 62 i 191.

aviona tukle su naše položaje kod ceste u blizini Vojića i prema Cigelju. U toku dana neprijatelj je uz gubitke zadobio nešto zemljišta kod Vojića i na svom desnom krilu prema selu Gologlavu. Naše jedinice imale su 6 poginulih i 4 ranjena borca.¹⁴

Uveče je u Štabu divizije u Bravskom održan sastanak sa štabovima brigada, na kome je saopšteno da su jedinice SS divizije »Princ Eugen« ušle u Bosanski Petrovac i da mogu priteći u pomoć 717. diviziji u osvajanju Paunovca, pa je dogovoreno o mjerama opreznosti i o novim položajima 1. i 4. krajiške brigade ako budu morale napustiti Paunovac i Cigelj.

Sutradan, 8. februara, neprijatelj je uz snažnu podršku artiljerije i avijacije napadao svom silinom. Glavne svoje snage usmjerio je na Cigelj, jer je zemljište prema Cigelju bilo otkrivenije, a zauzimanjem Cigelja mogao se lakše dokopati Debele strane i kote 663 na završetku zarušenih serpentina. Upornost u borbi ukazivala je na riješenost neprijatelja da po svaku cijenu zauzme ove dominantne položaje. U popodnevnom satima motorizovani odred iz sastava SS divizije »Princ Eugen« stigao je u selo Jasenovac, u blizini željezničke stanice Bravsko. U motorizovanom odredu bilo je 8 tenkova. Štabu 5. divizije nije preostalo ništa drugo nego da naredi povlačenje 1. krajiške, a zatim i dva bataljona 4. krajiške brigade, na čije je položaje kod Vojića neprijatelj takođe napadao, ali bez uspjeha. Ometena od tenkova, 1. krajiška brigada prešla je cestu kod Bravska u toku noći 8/9. februara i smjestila se u selo Bunarevi i u zaselak Vojički Stanovi, gdje su stigla i dva bataljona 4. krajiške brigade.¹⁵

Time se završila odbrana pravca Sanski Most—Ključ—Bosanski Petrovac. Vodeći aktivnu i upornu odbranu, jedinice 5. divizije uspješno su branile ovaj pravac punih 19 dana i 717. njemačkoj diviziji nanijele ozbiljne gubitke. Lako je izračunati da je tempo nastupanja ove divizije bio više nego skroman — prosječno je iznosio 1 km dnevno, a prema zapovijesti za operaciju »Vajs-1«, 717. divizija trebalo je već 22. januara da se spoji u rejonu Vrtoča sa prethodnicom SS divizije »Princ Eugen« koja je nastupala od Karlovca prema Slunju i Bihaću. Nijemci su mislili da će brzo završiti svoj posao, a desilo se sasvim drukčije. Svuda su im naše divizije omele izvođenje operacije kako ju je planirala njemačka komanda.

Osvajanjem komunikacije Slunj—Bihać—Bosanski Petrovac—Ključ, koja prolazi kroz središnji dio slobodne teritorije, okupatorske i kvislinške jedinice nisu postigle osnovni cilj koji su sebi postavile u operaciji »Vajs-1« — da na prostranstvima Grmeča okruže i unište glavne snage 1. hrvatskog i 1. bosanskog korpusa. Tamo se zadržala samo 4. divizija, koja je u izvanredno teškim borbama na planini Grmeču štitila oko 20.000 izbjeglica.

Neprijatelj je svoj bijes iskaljivao nad narodom, ubijao ljude, žene i djecu, pustošio i uništavao do čega je god došao. Bježeći ispred terora Nijemaca i kvislinga, narod se povlačio u unutrašnjost slobodne teritorije, a zatim, pod zaštitom vojske, sklanjao u zbjegove u Pelješevicu i Grmeč. Povlačeći se zajedno sa vojskom, narod je stradao od zime gladi i tifusa. Mnogo djece i druge nejači ostalo je zavijano u sniježnim prtinama krajiških planina. Poslije petodnevnih teških borbi, brigade 4. divizije probile

14) Zbornik IV/10, 55, 62 i 193. Motorizovani odred »Princ Eugen« divizije ušao je u Bosanski Petrovac 7. februara u 12,15 časova.

15) Zbornik IV/10, 43 i 195.

su se sa narodom iz obruča u sela sjeverno od ceste Bosanska Krupa—Sanski Most. Time je praktično bila završena prva etapa okupatorske ofanzive.

Izvršavajući povjereni zadatak, 5. udarna divizija znatno je doprinjela da se neprijateljski udar na slobodnu teritoriju uspori, da se pravovremeno evakuišu ranjenici u pravcu Drvara i Livna i da se kolone izbjeglica udalje sa ugroženih područja slobodne teritorije.

U opštoj mobilizaciji organa narodne vlasti, pozadinskih vojnih komandi, te organizacija Antifašističkog fronta žena i omladine i čitavog naroda s ciljem da se okupatorskim i kvislinškim invazionim trupama pruži organizovani otpor i da se sačuva omladina od uništenja, u jedinice Narodnooslobodilačke vojske stupile su nove stotine i hiljade mladih. Tako je i u 5. udarnu diviziju stigla omladina iz sela sa područja Bosanskog Petrovca, Drvara, Ključa i Mrkonjić-Grada. Njen veliki dio sačinjavala je ženska omladina. Tada su upravo krajiške žene, do tada angažovane u pozadini, prvi put masovno stupale u vojne jedinice. One su se pokazale jednako sposobnim kao i muškarci za obavljanje raznih dužnosti u vojsci — kao borci sa puškom u ruci, bolničarke, partijski i politički radnici.

Dolaskom novih boraca, brojno stanje 5. udarne divizije se znatno povećalo. Prema izvještaju Štaba divizije od 14. februara 1943. godine, divizija je imala 3.938 boraca, od toga 1. krajiška brigada 1.428, Četvrta — 1.151, Sedma — 1.219 i Štab divizije i prištapske jedinice 140 boraca. Znatno je poboljšano naoružanje divizije. U njenim brigadama sve je veći broj naoružanja zaplijenjenog u borbama protiv njemačkih jedinica.¹⁶⁾ Priliv omladine u brigade nastavljen je i kasnije, pred početak i u vrijeme druge faze neprijateljske ofanzive. Tih dana najviše novih boraca došlo je u 7. krajišku brigadu, i to iz mjesta iz kojih su formirani njeni bataljoni.

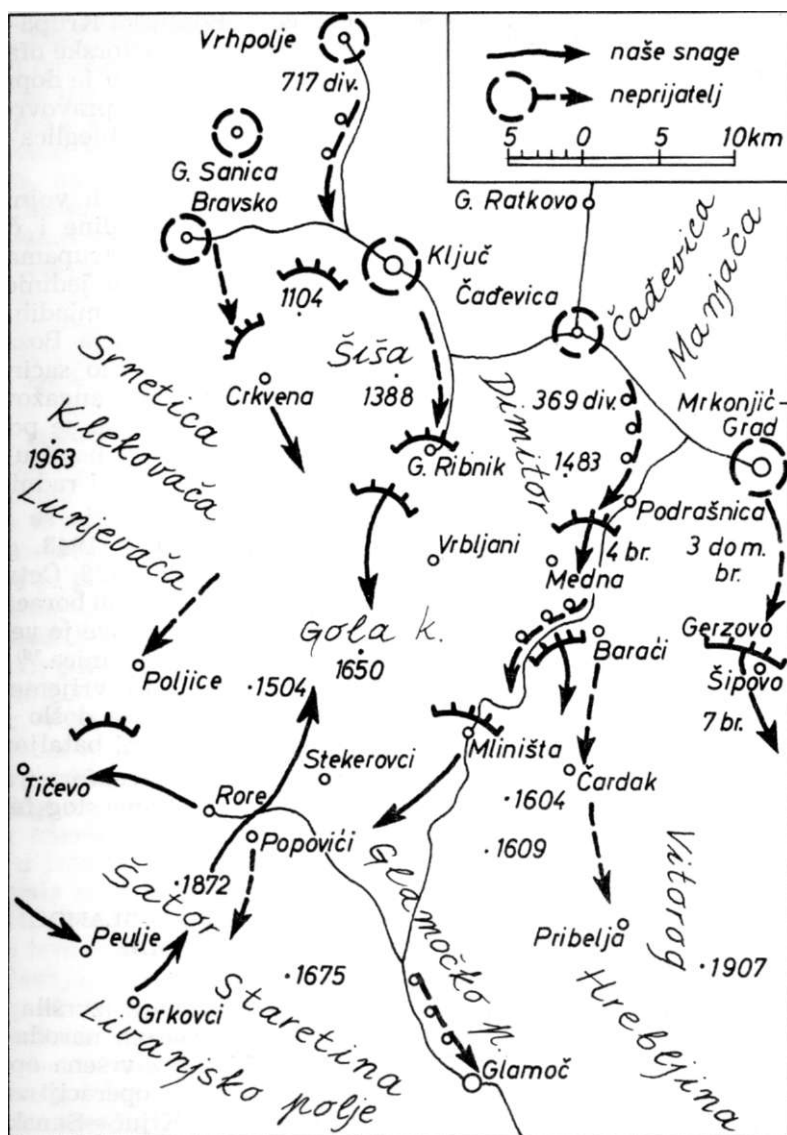
Prilivom novih boraca u toku neprijateljske ofanzive formirane su nove krajiške brigade — Deveta, Deseta i Dvanaesta. Trinaestog februara 1943. formirana je 10. krajiška udarna divizija.

2. ODBRAMBENE BORBE NA PRAVCIMA KLJUČ—GLAMOČ I MRKONJIC-GRAD—JANJ—KUPREŠKO POLJE

Kada je 4. divizija u vremenu od 11. do 13. februara izvršila proboj iz obruča sa planine Grmeča i zajedno sa velikom masom naroda prešla cestu Bosanska Krupa—Sanski Most, bila je praktično završena operacija »Vajs-1«. Njemačke divizije koje su učestvovala u ovoj operaciji zadržale su se u zoni komunikacije Bihać—Bosanski Petrovac—Ključ—Sanski Most, sređivale se i pripremale za predstojeću etapu ofanzive, nazvanu »Vajs-2«.

Vrhovni komandant NOVJ Josip Broz Tito naredio je 8. februara 1. bosanskom korpusu da zatvori i brani komunikacijske pravce koji izvode na jug i jugoistok na slobodnu teritoriju Drvara, Bosanskog Grahova, Livna, Glamoča i Kupreškog polja. Trebalo je, naime, dobiti potrebno vri-

16) Zbornik IV/10, 78. Divizija je od naoružanja imala dva topa, 75 mm, 1 top 37 mm, 3 protivtenkovska topa, 6 minobacača, 1 laki minobacač, 22 teška mitraljeza, 156 puškomitraljeza (od toga 10 njemačkih brzih »šaraca«), 3.154 puške, 49.935 metaka za mitraljeze, 122.352 puščanih metaka, 266 revolvera i 1.221 ručnu bombu. U odnosu na naoružanje divizije pred njen napad na Sanski Most (10. decembra 1942), njena vatrena moć je znatno narasla.



Odbrambene borbe na pravcima Ključ—Glamoč i Mrkonjić-Grad—
—Janj—Kupreško polje (od 28. 1. do 6. 3. 1943)

jeme da se iz rejna Drvara završi pokret oko 3.000 ranjenika Centralne vojne bolnice prema Glamoču i Livnu i dalje na istok ka Operativnoj grupi divizija Vrhovnog štaba, koja je 8. februara prešla u protivofanzivu u dolinama Rame i Neretve, sa zadatkom da prihvati ranjenike Centralne bolnice i da prenese ofanzivne operacije u Hercegovinu i Crnu Goru. Operativnu grupu Vrhovnog štaba sačinjavale su 1. i 2. proleterska divizija, 3, 7. i 9.

udarna divizija i artiljerijski divizion Vrhovnog sioaa. oeamu uivi^ja se nalazila na položajima u odbrani pravca Bosanski Petrovac—Drvar, pa je Vrhovni štab naredio Stabu 1. bosanskog korpusa da je što prije smijeni.

Kako je 4. divizija ostala u Podgrmeču, Stab 1. bosanskog korpusa mogao je za izvršenje dobijenog zadatka angažovati skromne snage. Za odbranu pravca od Bosanskog Petrovca prema Drvaru odredio je 8. krajišku brigadu 4. divizije, a 5. diviziji naredio je da zatvori sve pravce koji od Ključa, Mrkonjić-Grada i Jajca izvode ka Mliništima, Glamoču i Kupreškom polju. U isto vrijeme odlučio je da 1. krajiška brigada odmah krene u centralnu Bosnu, na prostorijsu Kotor-Varoš—Maslovare—Siprage, sa zadatkom da nakon odlaska sa ove prostorijske 1. i 3. divizije ka dolini Rame pomogne učvršćenju 4. krajiškog partizanskog odreda i da za sebe veže neprijateljske snage i time olakša protivofanzivu Operativne grupe Vrhovnog štaba.

U stvari, Stab 1. bosanskog korpusa imao je tada za odbranu svih pravaca koji su izvodili na preostali dio slobodne teritorije u Bosanskoj krajini samo tri brigade. Doduše, po njegovom naređenju, formirana je, 20. februara, nova, 12. krajiška brigada u čiji sastav su ušla samo dva brojno slaba bataljona i sa njom je ojačana odbrana pravca prema Drvaru.¹⁷⁾ Ovako tanak borbeni raspored jedinica 1. bosanskog korpusa Nijemci će, u operaciji »Vajs-2«, brzo savladati.

Stab 5. divizije odredio je 4. krajišku brigadu da zatvori pravac od Bravska prema Crkvenom i od Ključa prema Ribniku i Čađavici, gdje se nalazio i 2 (Ribnički) bataljon 7. krajiške brigade. Pravce od Banja Luke i Jajca prema Čađavici, Jezeru i Mrkonjić-Gradu kontrolisala je 7. krajiška brigada. Na položaju kod Jajca prema Jezeru nalazio se jedan bataljon 9. krajiške brigade.

Njemačka komanda počela je operaciju »Vajs-2« 25. februara. Na pravcu Bosanski Petrovac—Drvar—Bosansko Grahovo nastupila je 7. SS divizija, a od Ključa, Čađavice i Mrkonjić-Grada prema Glamoču i Kupreškom polju njemačka 369. divizija i 3. domobranska planinska brigada. Koristeći željezničku prugu i šumske staze, obe divizije su određenim jedinicama »pročešljale« planinski teren od Oštrelja do Vitorog-planine. Granična linija između divizija bila je: selo Vrbljani—vis Ovčara (trig. 1576) — selo Hotkovci (uklj. za 369. diviziju).¹⁸⁾ Njemačke 717. i 718. divizija, koje su po prvobitnom planu bile predviđene da učestvuju u operaciji »Vajs-2«, upućene su u borbu protiv Operativne grupe Vrhovnog štaba — 717. divizija iz rejonu Ključa i 718. divizija iz rejonu Travniku, Jajca i Donjeg Vakufa. Angažovanjem ovih divizija protiv Operativne grupe Vrhovnog štaba, uveliko je bila olakšana već ionako teška situacija kod 1. bosanskog korpusa.

U vremenu od 9. do 20. februara na sektoru Bravsko—Ključ jedinice 5. divizije bile su u stalnom kontaktu sa neprijateljem, ali nije bilo većih borbi. Nijemci su izvodili manje ispade da bi obezbijedili komunikacije i rejon oko Ključa, gdje su užurbano popravljali most na Sani, koji su završili tek 20. februara.¹⁹⁾ Garnizon u Jajcu bio je neaktivan, a četnici na Manjači izbjegavali su borbu.

17) Zbornik IV/10, 116.

18) Zbornik IV/10, 272.

19) Zbornik IV/10, 243 i 252.

Naša obavještajna služba i izviđačka služba u ovom vremenu nisu uspjele da dođu do podataka o koncentraciji dviju njemačkih divizija na prostoru Ključa (717. divizija) i Sanskog Mosta (369. divizija). I ono malo šturih podataka upućivalo je na zaključak da se na tom prostoru nalaze znatno manje neprijateljske snage. Međutim, da je Štab 5. divizije imao i potpunije podatke o neprijatelju, ne bi mogao izvršiti bolje grupisanje jedinica svojih dviju brigada.

Ovo vrijeme do početka jačih borbi naše jedinice koristile su za druge, veoma korisne poslove. Sve je preduzeto da se serpentine na Klokotovcu i cesta prema Mliništima što bolje zaruše. Zarušavana je i cesta Mrkonjić-Grad—Jezero. Ove ceste rušene su još od početka neprijateljske ofanzive, ali bez dovoljno dinamita zarušavanje je išlo sporo, a jedinice više nisu imale nagaznih mina. Nije bilo organizovano zarušavanje i pravljenje sastanaka na cesti u šumi kod Mliništa. Drugi važan posao bio je održavanje sastanaka po bataljonima na kojima se govorilo o iskustvima iz borbi na Paunovcu, zatim o borbama na drugim našim frontovima i o velikoj pobjedi Crvene armije kod Staljingrada. Borbeno stanje jedinica bilo je dobro. Nastavljena je borba protiv pjegavog tifusa, koji se sve češće pojavljivao među brojnim izbjeglicama i, uopšte, u narodu. Vršena je smjena bataljona na položaju da bi se izvršilo parenje odjeće, ali je ovaj posao zbog jake zime i loših uslova smještaja tekao teško i sporo. Borba protiv epidemije tifusa sve je više predstavljala veliku našu nevolju, a njena kulminacija doći će poslije završene neprijateljske ofanzive.

Jače borbe počele su 20. februara kada su preko Donjeg Ratkova i od Ključa ka Čađavici krenule jedinice 717. divizije. Njima su pružili otpor dva bataljona 7. krajiške brigade, koja su, prodorom 717. divizije 22. februara u Mrkonjić-Grad, zaposjeli cestu prema Mliništima kod sela Podrašnice.

Iza 717. divizije kretala se 369. divizija. Njen izviđački bataljon stigao je 23. februara u Čađavicu, glavnina 370. puka prošla je kroz Ključ, a 369. puk stigao je u širi rejon Ramića.²⁰⁾ Izviđački bataljon 24. februara zauzeo je selo Mračaj, a 3. domobranska planinska brigada stigla je u Mrkonjić-Grad. Prekopi na cesti Ključ—Mrkonjić-Grad—Jezero usporavali su pokret težih neprijateljskih jedinica, ali je cesta brzo opravljena.

Od 25. februara borbe su počele na svim pravcima. Glavnina 369. divizije nastupila je duž ceste Čađavica—Mlinište—Glamoč, a dio njenih snaga nastupao je od Donjeg Ribnika prema selima Vrbljani i Perišići i preko Gerzova na Gerzovo polje, željezničku stanicu Čardak i selo Pribeľju. Treća domobranska planinska brigada nastupila je od Mrkonjić-Grada u pravcu Trnova i Pljevskih Podova. Na svim pravcima vođene su žestoke borbe, ali odbrana jedinica nije mogla biti onako odsudna kao na Paunovcu. Velika premoć neprijatelja, nedovoljne količine municije, osobito za mitraljeze i minobacače, i otkriveno zemljište u zahvatu komunikacije prema Mliništu diktirali su elastičnije vođenje odbrane. Usljed toga i obostrani gubici bili su znatno manji od onih u borbama na Paunovcu. U početku pravac Mrkonjić-Grad—Mliništa branila su dva bataljona 7. krajiške brigade, ali su već od 26. februara na ovaj pravac prebačeni i bataljoni 4. krajiške brigade, dok su se bataljoni 7. krajiške brigade rokirali

²⁰⁾ Zbornik IV/10, 282.

udesno, prema željezničkoj stanici Čardak, a njen 2. bataljon nalazio se u odbrani pravca Ključ—Gornji Ribnik.

Ujutro 26. februara neprijatelj zauzima prevoj Štrbinu, južno od Mračaja, i u toku dana, sa tenkovima u prethodnici, dostiže do sela Berići. Njegove radne grupe brzo opravljaju prekope na cesti. Sutradan 369. divizija dostiže liniju sela Vrbljane, selo Lipovac, selo Bjelovina, Korita, Lunja-gl. (k. 1085), a 3. domobranska brigada — selo Trnovo. Teške borbe na bliskom odstojanju vođene su sa željezničke stanice Mlinište i Čardak. Ovdje su se smjenjivali neprijateljski i naši juriši. Jači odmorniji neprijatelj je ove stanice zauzeo 28. februara. Veliki snijeg, hladnoća i slaba ishrana umanjivali su otpornu snagu boraca. Na šumskim stazama i cestom kroz Mlinište borci nailaze na smrznuta tijela djece i starijih. Srećom, kolone izbjeglica već su stigle u glamočka sela.

Lijevo od 4. krajiške brigade nalazio se 2. bataljon 7. krajiške brigade, koji je 28. februara i 1. marta vodio borbe od Gornjeg Ribnika (Crkveno) do Resanovače sa borbenom grupom iz sastava 7. SS divizije. Sa njim je iz Crkvenog krenula masa naroda iz ustaničkih ribničkih sela za Resanovaču i Uvale. Trećeg marta bataljon je stigao na Tičevo i povezao se sa 8. krajiškom brigadom.

Prvog marta, poslije kraće borbe kod sela Mlinište, 4. krajiška brigada odstupila je u selo Stekerovci, a 369. divizija spustila se u Glamočko polje. Na frontu 7. krajiške brigade neprijatelj je toga dana izbio do brda Malčana (k. 1497), 3 km sjeverno od sela Pribelje.²¹⁾ Noću 1/2. marta dva bataljona 4. krajiške brigade napali su neprijateljski logor u selu Hotkovcima. U ovoj akciji samo je 1. četa 3. bataljona iznenadila neprijatelja, izbacila iz stroja oko 20 vojnika, zaplijenila 3 puškomitraljeza »šarca«. Četa je imala jednog mrtvog i osam ranjenih. Drugog marta 4. krajiška brigada nalazila se u selu Popovićima i vršila izviđanje prema selu Vagnju i Stekerovoima. Glavnina 369. divizije stigla je na prostoriju Vaganj—Pribelja—Glamoč.

Ostavši zbog udaljenosti bez veze sa štabom divizije i sa 4. krajiškom brigadom, 7. krajiška brigada, bez 2. bataljona, od 2. marta zatvarala je pravce koji preko Hrbljine izvode u Kupreško polje. Njena dva bataljona 2. marta vodili su borbu na liniji Matrag (k. 1413) — M. Vitorog protiv lijevokrilnih jedinica 369. divizije, a sa jednim bataljonom u Janju protiv 3. domobranske planinske brigade. Vođeci zadržavajuću odbranu, brigada se narednog dana povlačila grebenom Hrbljine na jugoistok, a zatim su po samoinicijativnoj odluci štaba brigade, 1. i 3. bataljon upućeni na položaje na Borovoj Glavi, sa zadatkom da spriječe prodor neprijateljskih snaga iz Livna za Suicu. Njen 4. bataljon povlačio se ka Kupreškom polju i 5. marta stigao u selo Zanašina. Tako se 7. krajiška brigada našla u ulozi zaštitnice ranjenicima koji su se kretali ka dolini Rame. Vrhovni štab je 5. marta uvrstio 7. krajišku brigadu u sastav Operativne grupe divizija. Ona će u njenom sastavu ostati sve do konca jula 1943, kada se vratila u Bosansku krajinu.

U zaplijenjenim neprijateljskim dokumentima nema cjelovitih podataka o gubicima kod 369. divizije i 3. domobranske planinske brigade. Prema dnevnom izvještaju od 28. februara, 369. divizija imala je od 25. do 27.

21) Zbornik IV/11, 169.

februara 12 mrtvih i 48 ranjenih, a prema dnevnom izvještaju od 5. marta, 3. domobranska brigada imala je u vremenu od 28. februara do 2. marta 6 mrtvih i 41 ranjenih.²²⁾

I na pravcu Drvara i Bosanskog Grahova događaji su se brzo razvijali. Sedma SS divizija je 26. februara zauzela Oštrelj, a 27. februara Drvar. Pokret njenih motorizovanih dijelova i tenkova usporavali su prekopi i zasjeka na cesti u oštreljskoj šumi i od Drvara prema Pločama (prevoj južno od Drvara). Prvog marta 8. krajiška brigada našla se na položajima kod Vidova Sela i Prekaje, a 10. krajiška brigada, koja je povučena sa fronta prema Kninu, držala je prevoj Ploče. Noću 28. februara prebacila se i 12. krajiška brigada preko ceste Bosanski Petrovac i otišla u Podgrmeč.²³⁾ Tako su na preostalom dijelu slobodne teritorije bile samo tri brigade 1. bosanskog korpusa — Četvrta, Osma i Deseta — svaka iz sastava druge divizije.

U Tičevu su bili Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu, Štab 1. bosanskog korpusa i Štab 5. divizije. U Tičevu su bile i korpusna i divizijska bolnica sa teškim ranjenicima.

Drugog marta 7. SS divizija zauzela je prevoj Ploče na cesti za Bosansko Grahovo, sela Ljeskovicu i Prekaju, a njena lijevokrilna — istočna grupa, koja je nastupala kroz šumu preko Crkvenog i Resanovače i vodila borbu sa 2. bataljonom 7. krajiške brigade, izbila je u selo Poljice, istočno od Prekaje.²⁴⁾ Toga dana se 10. krajiška brigada povukla sa Ploča prema Trubaru i Hrnjadima, kuda Nijemci nisu nastupali. 8. krajiška se orijentisala prema Tičevu, a uveče je 4. krajiška brigada, po naređenju Štaba divizije, izvršila pokret iz sela Popovića i stigla u Tičevo ujutro 3. marta.

Narod se sklanjao ispred neprijatelja na razne strane. Jedan dio izbjegao je u Tičevo. Tu je najviše bilo omladine. Sa narodom je bilo dosta članova narodnooslobodilačkih odbora i drugih aktivista narodnooslobodilačkog pokreta iz bosanskopetrovačkog, drvarskog, bosanskograhovskog i prekajskog kraja. Štab korpusa i Oblasni komitet Partije odlučili su da se izbjeglo stanovništvo i ranjenici prebace, noću 3/4. marta, pod zaštitom vojske, preko ceste Drvar—Bosansko Grahovo, kod sela Resanovaca, u selo Trubar i dalje na zapad, u istočnu Liku, gdje više nije bilo neprijateljskih jedinica. Zbog toga je u Tičevo prebačena i 4. krajiška brigada.

Pred mrak 3. marta Nijemci su u borbi sa 8. krajiškom brigadom izbili od Ljeskovice na kose ispred Malog Tičeva. Iako su bili loši metereološki uslovi, njemačka avijacija je bila toga dana veoma aktivna. Pod utiskom bliske borbe i napada avijacije postrojavanje kolone je išlo veoma sporo. Tek u prvi suton čelo kolone krenulo je na zapad ka selu Maleševcima. Teške ranjenike nosila je i vojska i omladina. Međutim, kako još od prethodnog dana Štab korpusa nije imao vezu sa 10. krajiškom brigadom, nije bio obaviješten da su toga dana Nijemci prošli od Drvara za Bosansko Grahovo. Tek u trenutku kada je čelo kolone stiglo pred Maleševce izvidnica upućena u Resanovce javila je da Nijemci komuniciraju cestom Drvar—Bosansko Grahovo. Bilo je jasno da se sa velikom kolonom naroda i ranjenika ne može do zore preći ova cesta, a ući u borbu sa takvom kolonom

22) Zbornik IV/10, 306 i Zb. IV/11, 189.

23) Zbornik IV/11, 22.

24) Zbornik IV/11, 8, 171 i 172.

na otvorenom polju bilo bi krajnje opasno. Zbog toga je Štab korpusa odlučio da cijela kolona krene preko sela Marikovaca, Peulja i Nuglašice na Šator-planinu, odakle bi se spustila na Pop»viče i preko Glamočkog polja pošla na sjever. Međutim, promjenom pravca pokreta izgubljeno je mnogo vremena.

Marš do Međugorja na Šatoru bio je veoma naporan. U koloni je bilo 22 teška ranjenika na nosilima.²⁵ Čelo kolone stiglo je na Međugorje 4. marta nešto iza podne, a začelje predveče. Na Međugorju je duvala jaka bura, hladnoća je probijala do kostiju, na sjevernoj strani Šatora snijeg je bio debljine jedan metar. Na ivici šume prema selu Popovićima nalazilo se nekoliko staja u koje su sklonjeni teški ranjenici.

Čim su stigli u Međugorje komandant 1. bosanskog korpusa i komandant 5. divizije pošli su na izviđanje sela Popovića. Sa njima je bio i pisac ovih redova — komandant 4. krajiške brigade. Usput su od seljaka iz Popovića, koji su se sklanjali od neprijatelja, doznali da su Nijemci stigli u selo, ali im nisu znali jačinu. Osmatranjem Popovića i sami su se uvjerali da je neprijatelj u selu. Nad selom se, naime, pojavio avion za vezu i vidjelo se da je bacio neki paket sa malim padobranom. Bilo je to, vjerovatno, neko naređenje za tu jedinicu.²⁶ Nije se znalo da li ima neprijatelja u drugim okolnim selima — u Rorima, Vagnju, Stekerovcima.

Za izlazak sa Šatora, odnosno iz Međugorja, na sjever postojala je samo jedna staza koja je išla za selo Popoviće. Od ove staze se u podnožju šume odvajala jedna slabija staza koja je išla istočno od Popovića. Komandant korpusa je odlučio da se ne napadaju Nijemci u Popovićima nego da kolona prođe istočno od sela i dalje preko Glamočkog polja, za selo Stekerovce. Odlučeno je da se odmah krene i da na čelu kolone bude 4. brigada.

Oko 22. časa brigada je sa tri bataljona (četvrti bataljon je bio na začelju iza brigadne bolnice i komore) stigla na stazu koja izvodi istočno od Popovića. Ali, odmah se vidjelo da je staza davno zatrpana gomilama posječenih i oborenih stabala i da se njome ne mogu kretati konji i komore, pa je štab brigade vratio svoju bolnicu i komoru i bataljon sa začelja i izvijestio Štab divizije da takvom stazom mogu proći samo pješaci. Tri bataljona i štab brigade stigli su u zoru 5. marta, bez borbe, u Stekerovce. U selu nije bilo neprijatelja.²⁷

Ovdje se odmah nameće pitanje zbog čega Štab korpusa, u izmijenjenoj situaciji, nije uputio za 4. brigadom omladinu i ostale civile, čime bi se olakšao položaj grupacije u Međugorju. Štab korpusa mogao je takvu odluku donijeti čim je saznao za izvještaj štaba 4. brigade, znači, negdje odmah iza ponoći. On to nije učinio vjerovatno zbog toga što je računao na pomoć omladine u nošenju teških ranjenika.

Tako je najveći dio kolone ostao u Međugorju, na Šatoru. Već nekoliko dana i noći borci i omladina bili su u pokretu. Noć 4/5. marta, iako je prošla bez borbe, bila im je najteža. Bila je jaka hladnoća. Ljudi su ložili vatre, a one su propadale u duboki snijeg i slabo grijale. U nekoliko tjeskobnih staja bili su smješteni ranjenici, ali je njima bilo najteže. Hrane

25) Rade Zorić, Četvrta krajiška brigada, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1980. str. 56 (ubuduće: R. Zorić, Četvrta krajiška brigada, str.____).

26) Zbornik IV/11, 181 i 182.

27) Milutin Morača, Ratni dnevnik, VIZ »Vojno delo«, Beograd, 1962. str. 65.

je bilo vrlo malo. Zbog umora i velike hladnoće ljudi su počeli da haluciniraju: pričinjavalo im se da vide lijepe i udobne osvijetljene kuće, stada i drugo. No, nije se imalo kuda. Moralo se čekati dan da se organizuje novi pokret za izlazak iz šume u pravcu sjevera.

Izjutra 5. marta odlučeno je da se krene za selo Rore. Staze kroz šumu za ovo selo nije bilo, ali su uzeti seljaci iz Popovića da provedu kolonu najblažim padinama ka selu. Formiranje kolone i kretanje čela kolone išlo je sporo: snijeg je bio zaleđen i teško se pravila prtina; velike komore i ranjenici na konjima i nosilima zahtijevali su i prostor i vrijeme da se svrstaju u kolonu i da krenu; zbog velike strmine i guste šume nije bilo moguće da se kreće u više kolona. Sve to zajedno, a najviše veliki zamor ljudstva, hladnoća i pojave halucinacija, stvaralo je teškoće oko formiranja kolone i bržeg kretanja. Bilo je nesnalažljivosti i sporosti kod pojedinaца iz komandnog kadra, što je takođe ometalo pokret. Ipak je glavnina kolone stigla u Rore i u selo Crni Vrh 6. marta prije podne.

Međutim, neprijatelj nije mirovao. Istočna borbena grupa 7. SS divizije krenula je iz Popovića za Međugorje i 5. marta iznenada napala začelje kolone. Zaštitnica je prihvatila borbu, ali nedovoljno organizovano. Od neprijateljske vatre nastala je velika pometnja. Dio kolone sa začelja se uskomešao, pojedine grupe naroda, omladinaca i boraca napuštale su kolonu, povlačile se u planinu, gubeći vezu jedna sa drugom i sa glavinom. Uskoro je nastala noć koja je još više doprinijela pometnji grupa rasutih po Šatoru. Savladana glađu i umorom, mnogi od njih preživjeli su se po zaleđenom snijegu niz planinske strmine i izginuli. Drugi su umorni i gladni zaspali i umrli u sijegu. Tako smo na Šatoru ove noći i slijedećeg dana imali mnogo veće gubitke kod rasutih i zalutalih grupa nego od vatre neprijatelja.

Nijemci su u toku 5. i 6. marta pretražili seoske staje u Međugorju i okolnu šumu i pobili zaostale ranjenike i sve druge ljude koje su tamo zatekli i popalili staje. Poslije ovog maškara produžili su pokret prema Staretini-pianini.²⁸⁾

U toku 6. marta iz Šatora su pristizale grupe boraca i omladine. Poslije kraćeg odmora u selu Crni Vrh omladina je vraćena kućama, a jedinice su pošle na nove zadatke. Četvrta krajiška brigada i 2. bataljon 7. krajiške brigade upućeni su za Vrbljane, Crkveno i Ribnik, kuda su pošli i Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu, Štab korpusa i Štab divizije.

Šestog marta završila se njemačka operacija »Vajs-2« u Bosanskoj krajini. Njen kraj bio je izuzetno težak samo za mali dio krajiških jedinica koje su se našle na Šatoru, zajedno sa najvišim partijskim i vojnim rukovodstvom u Bosanskoj krajini i sa dijelom naroda iz petrovačkog, drvarskog i grahovskog kraja. Kao i na primjeru borbe u okruženju 4. udarne divizije na Grmeču u neprijateljskoj operaciji »Vajs-1« i ovdje se pokazalo da su iscrpljenost jedinica, slaba ishrana i velika zima elementi koji se

28) Zbornik IV/11, 190, 193 i 194. U dnevnom izvještaju od 5. marta Nijemci ne pominju borbu na Međugorju. U tom su izvještaju izapisa/i da je u borbama od 3. do 5. marta 7. SS divizija imala 12 mrtvih i 13 ranjenih, a partizani 195 mrtvih i 54 zarobljena, koji su, poslije saslušanja, strijeljani. U dnevnom (izvještaju za 6. mart kažu da nedostaju vijesti o grupi koja vrši čišćenje zone Međugorje—Šator. Sedma SS divizija 5. marta dostigla je liniju: k 1250 (zapadno od Cnog Luga) — Vaganj-dol—Kosa" (k. 1304).

krajnje nepovoljno odražavaju na borbenu sposobnost boraca i koje, u odmjeravanju mogućnosti i u postavljanju zadataka jedinicama, neposredna i viša komanda moraju da uzimaju u obzir. Situacija na Šatoru je isto tako potvrdila da manja, ali odmornija, neprijateljska jedinica može da rastroji i nanese velike gubitke inače dobroj i sposobnoj našoj jedinici.

Zbog težine situacije na frontu od samog početka operacije »Vajs-2« Stab 1. bosanskog korpusa morao je da obezbijedi stalnu i dobru vezu sa štabovima brigada, što bi mu omogućilo da pravovremeno donese odluku o pokretu sa Tičeva. Međutim, u najodsudnijem vremenu nije bilo veze sa 10. brigadom, odluka je donijeta u zadnji čas, da bi se odmah zatim donijela druga, isto veoma nepovoljna i sa potpuno neizvjesnim ishodom. Neopreznost je bila utoliko veća što se na surovj planini zadesilo rukovodstvo NOP-a u Bosanskoj krajini.

Ali, kao i u drugim sličnim prilikama, teška situacija na Sator-planini savladana je zahvaljujući visokoj svijesti i moralu boraca i omladine.

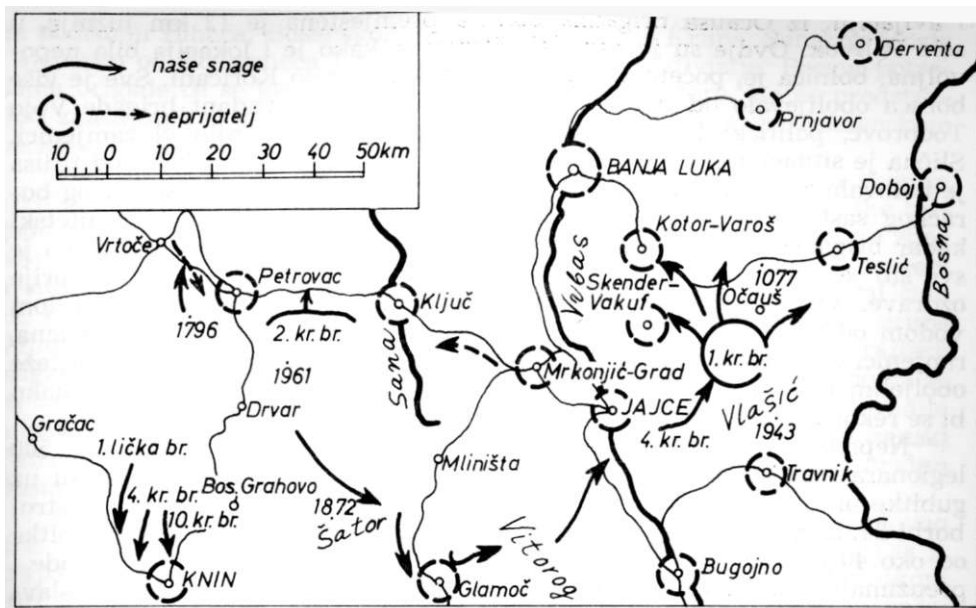
Prvi zadatak 4. krajiške brigade poslije Šatora bio je da sahrani poginule i umrle na Šatoru. To je veoma pažljivo izvršio njen 2. bataljon. Na žalost, nije sačuvan izvještaj o broju sahranjenih. Prema sjećanju starješina 1 boraca 2. bataljona, tada je na Šatoru sahranjeno 120 boraca. Stab 5. divizije u izvještaju štabu korpusa od 10. marta piše da je veći dio ranjenika spašen sa Šatora. Bataljon je prikupio dosta naoružanja i intendanske opreme.

Glava III

U CENTRALNOJ BOSNI I BOSANSKOJ KRAJINI U RANO PROLJEĆE 1943. GODINE

Prva krajiška brigada pošla je 15. februara iz Crkvenog u centralnu Bosnu. Pred polazak komandant divizije Slavko Rodić izvršio je smotru brigade i govorio borcima o zadacima brigade u novom kraju. Brigada je 17. februara stigla na Vrbas, kod sela Baljevine. Borci su prevoženi primitivnim splavom puna 24 časa. Brigada će se narednih dana i nedjelja sresti sa mnogim ratnim teškoćama. Udružene njemačke, ustaško-domobranske jedinice i četnici nastojaće da brigadi nanesu što veće gubitke i da je prisile da napusti centralnu Bosnu. Za to će biti posebno zainteresovani četnički vođi Rade Radić i Lazo Tešanović, čije su vojno-političke pozicije bile veoma uzdrmane borbama i političko-mobilizatorskom aktivnošću 1. proleterske divizije u ovom kraju, u decembru 1942. i januaru 1943. godine, što je omogućilo da se obnovi 4. krajiški partizanski odred jačine dva bataljona sa ukupno 384 boraca. Masovna obolijevanja boraca od pjegavog tifusa uveliko će umanjiti udarnu moć i manevarsku sposobnost brigade. Početkom aprila u brigadnoj bolnici ležalo je oko 500 oboljelih od tifusa kojima su se pridruživali i teški ranjenici iz čestih borbi brigade. Lakši ranjenici zadržavani su u bataljonima. Za neposrednu zaštitu bolnice uvijek su angažovana dva do tri bataljona. Ishrana oboljelih i ranjenika i cijele brigade bila je veoma slaba. Ekonomski siromašna sela na prostoru Očauša, Sipraga, Korićana i Skender-Vakufa pomagala su koliko su god mogla. I druga susjedna sela sa hranom su slabo stajala, pa se brigada morala snabdijevati sa hranom i putem konfiskacije od pripadnika četničkih i ustaških jedinica. U takvoj situaciji borbene akcije brigade i 4. krajiškog partizanskog odreda bile su usredsređene na razbijanje četnika, na napade na slabije ustaške i domobranske garnizone i posade i na zaštitu bolnice.

Prve borbe brigada je vodila protiv četnika kod Skender-Vakufa i sela Bokani, Bastaji i Grabovica. Zatim je napadnuto ustaško uporište u selu Komušina i četnici u selu Pribinić, gdje je zarobljen komandant četničke čete i drugi četnici, likvidirana je ustaško-četnička posada u selu Buletiću, rušena je željeznička pruga prema Tesliću i vođene su i druge borbe. Zbog nepovezane akcije pokretne grupe bataljona, napad na garnizon u Tešnju 13. marta nije uspio. Grad je branilo 300 ustaša i četnika. Zaplijenjeno je nešto oružja, municije i hrane. U slijedećim borbama razbijena je ustaška milicija u selu Perkovići i ponovo četnici u Pri-



U centralnoj Bosni i Bosanskoj krajini u rano proljeće 1943. godine

biniću i Buletiću, koji su pripremali napad na bolnicu u selu Očauš. Šesnaestog marta razbijen je napad bataljona domobrana iz Teslica, čime je osujećena namjeravana koncentracija četnika, ustaša i domobrana i njihov napad na bolnicu u Očaušu. Poslije ove akcije četnički bataljon Uroša Drenovića sa Manjače povukao se preko Vrbasa na Manjaču, a sve je očitija nesigurnost četnika da sami napadaju.¹ Međutim, stalno su kovali planove za zajednički napad na bolnicu.

Da bi se olakšalo 1. krajiškoj brigadi, stigao je do nje, u prvoj polovini marta, 1. bataljon 9. krajiške brigade, sa svojih 260 boraca. Bataljon je bio u borbama sa 1. krajiškom brigadom do sredine aprila, kada se vratio na sektor Janj—Pljeva, u sastav svoje brigade.² Dva bataljona 1. krajiške brigade i jedan bataljon 4. partizanskog odreda 29. marta napali su garnizon u Kotor-Varošu, jačine oko 500 domobrana i nešto Nijemaca iz sastava 714. divizije. Zbog istovremenog napada postignut je samo neznatan uspjeh — zarobljeno je 29 vojnika, zaplijenjeno je 20 pušaka i 5.000 metaka. U tom vremenu neprijatelj je protiv 1. krajiške brigade upotrijebio

1) Zbornik IV/11, 341. U ovom neprijateljskom dokumentu — u izvještaju Zapovjedništva 4. oružničke pukovnije NDH kaže se, između ostalog, i ovo: »Četnici Borjanskog četničkog odreda Radojice Radića i uz pripomoć četničkog bataljona iz Varcar-Vakufa (Mrkonjić-Grada — M. M.), pod vodstvom Uroša Drenovića, na području kotara Teslić i Tešanj IU zadnje vrijeme vode dosta živu li uspješnu djelatnost protiv partizana... Komunistički odred krajiške brigade (1. krajiška 'brigada — M. M.) koji se nalazi na četničkom području kotara Teslica svakodnevno vodi borbu sa četnicima Borjanskog četničkog odreda i našim oružanim snagama...«

2) Deveta krajiška brigada, Zbornik sjećanja, opštinski odbor SUBNOR-a Kupres, str. 29—30.

i avijaciju. Iz Očauša brigadna bolnica premještena je 12 km južnije, u selo Palivuk. Ovdje su je napadali četnici, a kako je i lokacija bila nepovoljna, bolnica je, početkom aprila, smještena u selo Korićani. Sve je više boraca obolijevalo od tifusa. U postelju su pali komandant brigade Vojo Todorovč, politički komesar brigade Mladen Marin i njihovi zamjenici. Slična je situacija bila i u štabovima bataljona. U martu i aprilu od tifusa je bolovalo 75% sastava brigade. Samo visoka politička svijest cijelog boračkog sastava brigade održavala je njenu borbenu vitalnost. Sanitetski kadar brigade, na čelu sa medicinarom Hajrom Kulenovičem, preduzeo je sve što je mogao da se smanje oboljenja i da oboljeli od tifusa što prije ozdrave. Vršena je dezinfekcija odijela, rublja, kuće su čišćene vrelom vodom od ušiju i stijenica, češće su mijenjani ležajevi od slame i sijena, ranjenici su izdvojeni u posebne prostorije, a to je učinjeno i sa najteže oboljelim od tifusa. Koliko god se moglo pojačani su obroci hrane kako bi se rekonvalescenti što prije vratili u jedinice.

Neprijatelj se stalno ustremkuje na bolnicu. Početkom aprila oko 500 legionara i 200 četnika napali su zaštitu bolnice oko Korićana, ali su uz gubitke bili odbijeni. Nastupilo je potom zatišje od desetak dana. U oštroj borbi 24. aprila odbijen je i slijedeći napad četnika na bolnicu, uz gubitke od oko 40 četnika. Tifus jenjava. Oporavljaju se i članovi štaba brigade i preuzimaju svoje dužnosti. Praznik rada — Prvi maj svečano je proslavljen u svim jedinicama brigade i u odredu. Početkom maja brigada vodi ofanzivne borbe protiv četnika u pravcu Jošavke, kojima pritiču u pomoć ustaške i domobranske jedinice. Šestog maja stiže u rejon sela Vitovlja 4. krajiška brigada i povezuje se sa 1. krajiškom brigadom.

Dok je Prva krajiška brigada dejstvovala u centralnoj Bosni, 4. krajiška brigada operisala je na prostoru južnog i jugozapadnog dijela Bosanske krajine, a kraće vrijeme bila je u Kninskoj krajini.

Poslije četvrte neprijateljske ofanzive situacija u Bosanskoj krajini bila je veoma teška. Neprijateljske jedinice svuda kuda su prošle ostavljale su pustoš. Usijed pljačke i uništavanja osjetila se velika nestašica namirnica i narodu je zaprijetila glad. Život u zbjegovima po planinama, jaka zima, slaba ishrana i pojava pjegavog tifusa i drugih zaraznih bolesti uveliko su pogoršali zdravstvenu sposobnost naroda i vojnih jedinica. Koristeći sve te teškoće i pozicije koje je stvorio u toku ofanzive njemački okupator, zajedno sa ustaško-domobranskim i četničkim snagama, nastavio je sa ofanzivnim pritiskom u čitavoj oblasti, sa namjerom da konačno razbije partizanske snage i da ovlada Bosanskom krajinom.

U takvim uslovima snage 1. bosanskog korpusa vodile su u rano proljeće 1943. teške borbe da bi osujetile planove neprijatelja, preotele inicijativu i ponovo očistile teritoriju od neprijateljskih garnizona i četničkih snaga, koje su pokušale da uspostave svoju kontrolu nad južnim dijelom Bosanske krajine spajanjem četničkih odreda iz Kninske krajine sa četnicima na prostoru Manjače-planine.

Raspored snaga 1. bosanskog korpusa poslije 4. neprijateljske ofanzive bio je slijedeći: na prostoru Kupresa, Glamoča, Janja i Mrkonjić-Grada dejstvovala je 10. udarna divizija, koja je u svom sastavu tada imala 9. krajišku brigadu, Glamočki bataljon i skromne odredske snage; na području Ključa, Sitnice i Mrkonjić-Grada — 4. krajiška brigada i 2. bataljon 7. krajiške brigade; na sektoru Bosanskog Grahova — 10. krajiška brigada:

na području Bihaća. Bosanskog Petrovca, Bosanske Krupe, Sanskog Mosta i sjeverno od Podgrmeča i na Kozari — 4. udarna divizija. Prema potrebama brigade će se kasnije prebacivati na druge sektore, što će predstavljati značajnu karakteristiku naših borbenih dejstava u ovom vremenskom periodu.

Štab 1. bosanskog korpusa imao je u planu da 5. diviziju u skorom vremenu prebaci u centralnu Bosnu, na operativni prostor 1. krajiške brigade, radi našeg učvršćenja na tom prostoru i mobilizacije ljudstva, a i zbog bolje ishrane. Dalji plan Štaba korpusa bio je da se sa 5. divizijom prebaci u istočnu Bosnu. O ovome planu Štab korpusa izvjestio je Vrhovni štab 12. marta.³⁾ Kako je 7. krajiška brigada ušla u sastav Operativne grupe Vrhovnog štaba, Štab korpusa odredio je u sastav 5. divizije 2. krajišku brigadu. Vrhovni štab složio se sa ovim planom, a kasnije je i požurio da se on realizuje. Međutim, zbog borbi koje su 2. i 4. krajiška brigada vodile protiv jedinica njemačke 114. divizije na prostoriji Bravsko—Bosanski Petrovac—Vrtoče—Oštrelj, kasnilo je prebacivanje 5. divizije u centralnu Bosnu — ona će tamo stići tek u prvoj polovini maja.

Štab 5. divizije nalazio se na sektoru 4. krajiške brigade, komandovao je 2. i 4. krajiškom brigadom i 2. bataljonom 7. krajiške brigade. Vezu sa 1. krajiškom brigadom održavao je povremeno — putem kurira. Početkom aprila, u kninskoj operaciji rukovodio je borbom 4. i 10. krajiške brigade. Početkom marta za političkog komesara divizije došao je Ilija Materić.

Poslije izlaza sa Šatora 4. krajiška brigada se od 8. do 16. marta nalazila na prostoru Vrbljana i Ribnika, a jedan njen bataljon bio je u Glamočkom polju. Vreme je korišteno za odmor boraca, za dezinfekciju odjeće i za politički i vojni rad. U brigadi je bilo dosta novih boraca. Dobar dio njih rasuo se u vrijeme Šatora po selima i valjalo ih je prikupiti, učvrstiti disciplinu i boriti se protiv tifusa koji se, srećom, samo pojedinačno javljao. Održavane su konferencije po selima, pomagan je rad narodnooslobodilačkih odbora i političkih aktivista na terenu.

Od 17. marta brigada vodi borbu, zajedno sa 2. bataljonom 7. krajiške brigade, protiv četnika kod Čađavice, Orahovljana, Baraća i Podrašnice, a 18. i 19. marta i protiv jedinica 741. puka, 714. njemačke divizije. Cijeli ovaj puk bio je dislociran u Jajcu, Jezeru, Mrkonjić-Gradu i Sitnici i bio je veoma agresivan.⁴⁾ U tim borbama naneseni su neprijatelju gubici, spaljena su tri kamiona, a brigada je imala 4. mrtva i 14. ranjenih. Ocijenivši da su Nijemci jaki, odustalo se od napada na navedene posade, a u napadu na četnike oni nisu prihvatili borbu.

U operaciji protiv četnika popa Đujića u Kninskoj krajini, koja je izvedena 4. i 5. aprila na prostoru sela Golubić—Knin—selo Pađene, 4. krajiška brigada napala je četnike u selima Radijevcu i Otonu i obezbjeđivala napad od pravca Knina, 10. krajiška brigada napadala je Golubić, 1. lička brigada — Pađene i Lički partizanski odred sela Erdevik i Žegar. Zbog jakog otpora talijanskih posada, Pađene i Zegar nisu zauzeti, a četnicima su naneseni znatni gubici. Samo je 4. krajiška brigada zarobila 168 četnika,

3) Zbornik IV/11, 64.

4) Zbornik IV/11, 117, 246, 258 i 326 (Njemačke posadne divizije: 704, 714, 717. i 718. neposredno pred Petu ofanzivu su preformirane u lovačke divizije punog sastava, popunjene mlađim ljudstvom i naoružanjim. Divizijama su dati novi nazivi — 104, 114, 117 i 108).

apljenila 5 puškomitraljeza, 151 pušku, 12.300 metaka. Brigada je imala i poginulih, 12 ranjenih i 2 nestala. Poslije razgovora sa zarobljenim četnicima svi su pušteni kućama.⁵⁾

Zbog dolaska jačih njemačkih snaga u Bosanski Petrovac, 4. krajiška brigada hitno je prebačena sa tri bataljona na taj sektor. Njen drugi bataljon pošao je na glamočki sektor. U vreme od 10. do 15. aprila brigada je na sektoru selo Vrtoce—selo Kolunić—Oštrelj vodila borbu protiv jedinica 741. puka, 114. njemačke divizije. U podne 10. aprila jedna četa Nijemaca upala je u zasjedu 3. bataljona na cesti prema Vrtoču. Iako su ovi u dva maha kamionima stigla pojačanja, četa je bila okružena; borba je vodila na bliskom odstojanju. Ostaci čete probili su se u prvi sumrak za Vrtoče. Izbačeno je iz stroja oko 100 vojnika, a 16 ih je zarobljeno; zaplijenjeno je 7 puškomitraljeza »šaraca«, 1 teški minobacač, 25 pušaka, 1 strojnica, 8.000 metaka i druge opreme. Gubici bataljona — 11 mrtvih i 1 ranjenih. Poginuo je Savo Grahovac, politički komesar bataljona, i Perotfulić, zamjenik političkog komesara čete. Za ovu uspješno izvedenu borbu 3tab 1. bosanskog korpusa pohvalio je 3. bataljon.⁶⁻¹⁾ U drugim borbama u istom vremenu neprijatelj je imao oko 20 izbačenih iz stroja, a 1 zarobljenog, a kod nas 2 poginula i 3 ranjena; zaplijenjena je komora sa 18 konja i nešto oružja.⁷⁾ Za vrijeme ovih borbi neprijatelj je koristio i avijaciju. Na glamočkom sektoru 2. bataljon 4. krajiške brigade, pored čišćenja terena od manjih četničkih grupa, napao je noću 15/16. aprila posadu u Koričnoj (prevoj prema Livnu), ali slabo, neodlučno i neistovremeno. Poginula su tri borca (poginuo i zamjenik političkog komesara čete) i dva ranjena.

Konačno se bližio pokret 5. divizije za centralu Bosnu. Stab divizije i 4. krajiška brigada prešli su na glamočki sektor, pošto je rejon Bosanski Petrovac—Oštrelj preuzela 2. krajiška brigada. Vrijeme na putu korišteno je za parenje odjeće. Brigada se dobro branila od tifusa, a u glamočkim selima prikupljene su, preko narodnooslobodilačkih odbora, zalihe hrane, osobito žita i stoke. Svakoju partizanskoj jedinici koja je ovuda prošla činilo se da su glamočka sela neiscrpan izvor kvalitetne sitne i krupne stoke. A tako je i bilo!

Stab 1. bosanskog korpusa je odlučio da se pred odlazak u centralnu Bosnu zauzme Glamoč. Ocijenjeno je da bi oslobođenje grada imalo krupan vojno-politički značaj: bio bi likvidiran ustaški garnizon u gradu i njihovi punkтови u muslimanskim selima oko grada; ponovo bi bio oslobođen cijeli glamočki kraj; uveliko bi se smanjile četničke oaze u nekim glamočkim selima i otežala kurirska veza između četnika popa Đujića na Dinari i Drenovićevih četnika na Manjači planini. Raspolagalo se sa tačnim podacima o jačini neprijatelja i očekivao se puni uspjeh. U Glamoču se, naime, 24. aprila, nalazio štab 7. ustaškog bataljona, 5. stajaće brigade, sa dvije čete i odjeljenjem minobacača i vodom žandarmerije, a u Koričnoj i Vidimlijama — jedna četa tog bataljona. Napad na grad i na Koričnu trebalo je da se izvrši 23/24. aprila. Za napad na grad određena su tri bataljona, a na Koričnu jedan bataljon 4. krajiške brigade. Ali, napad na grad nije izvršen,

5) Zbornik IV/12, 112 i Zbornik V/14, 34 i 127.

6) Zbornik IV/12, 61.

7) Zbornik IV/12, 112, 203, 210, 213 i 221. Na sektoru Bosanski Petrovac — Ključ borbe su vodile jedinice 2. krajiške brigade.

jer su bataljoni očekivali ugovoreni znak jedne čete 3. bataljona, koja je trebalo da uđe u grad bez borbe i da zapali vatru. Međutim, četa nije uspjela da se neopaženo provuče u grad. Napad na Korićnu potpuno je uspio. Posada je panično pobjegla za Livno, imala je sedam mrtvih, a zaplijenjena su 4 puškomitraljeza, 15 pušaka, 20.000 metaka i druge opreme. Bataljon je imao jednog ranjenog borca.

Ponovno je izdato naređenje da napad na grad počne 25. aprila u 23. časa sa istim rasporedom. Međutim, neprijatelj iz Livna uspio je da ovlada Korićnom i uveče toga dana u Glamoč su stigle još dvije čete. Da nevolja bude veća, napad na grad izvršili su 3. i 4. bataljon, dok je 1. bataljon ostao neaktivan. Borba je bila žestoka. Neprijatelj je bio sabijen u nekoliko tvrdih zgrada. Borcima su direktnom vatrom pomagala dva topa. Kada se očekivao dalji uspjeh, neprijatelju je 26. izjutra stiglo pojačanje iz Livna od nekoliko blindiranih kola, a zatim i vojska na kamionima. Bataljoni su se postepeno povukli iz grada. Brigada je imala 25 mrtvih, 12 teže i 44 lakše ranjena. Neprijatelj je u svom izvještaju naveo svoje gubitke — 14 poginulih, 21 ranjen i 3. nestala.⁸⁾

Bio je to naš težak neuspjeh.

Iako brigada nije imala iskustva u napadu na gradove, vjerovatno bi napad uspio da je izveden 24. aprila. Osnovna greška štaba brigade bila je u tome što je početak napada odredio ugovorenim znakom koji je bilo teško izvesti. Bilo je to dobro zapamćeno iskustvo, jer se kasnije slične greške nisu ponavljale.

U borbi za Glamoč, u čišćenju okolnih sela učestvovao je i 1. bataljon 2. krajiške brigade.

Na putu za Vrbas, u Novom Selu održan je 30. aprila sastanak štaba brigade sa štabovima bataljona, kome su prisustvovali komandant i politički komesar divizije. Analizirane su borbe brigade kod Knina, Bosanskog Petrovca i u Glamoču. U jedinicama su održani partijski sastanci na kojima je najviše govoreno o značaju odlaska brigade u centralnu Bosnu. Prvog maja komandant divizije Slavko Rodić izvršio je smotru brigade, govorio o novim, veoma značajnim zadacima brigade. O tome i o Prvom maju govorili su politički komesar divizije Ilija Materić i pomoćnik političkog komesara brigade, Milan Trninić Crni. Zatim su pohvaljeni najbolji borci bataljonā.

Noću 1/2. maja brigada je sa Štabom divizije prešla Vrbas kod sela Doganovci, a 6. maja povezala se kod Vitovlja sa 1. krajiškom brigadom. Na maršu do Vitovlja brigadu je napustilo 128 boraca sa oružjem. Osipanje se očekivalo, jer je u brigadi bilo dosta novih boraca, kod kojih je prevagnuo strah zbog odlaska iz Krajine. Koliko se zna, niko nije od njih dezertirao — priključili su se svojim teritorijalnim i drugim jedinicama.

Druga krajiška brigada, na putu za centralnu Bosnu, stigla je u rejon Kupresa 10. maja, a noću 14/15. maja prebacila se preko Vrbasa, takođe kod Doganovaca. Odmah zatim brigada je nastavila marš ka 1. i 4. krajiškoj brigadi. Tako se 5. udarna divizija tek 16. maja 1943. prikupila na prostori s. Šiprage — s. Šnjegotina — s. Pribinić.

8) Zbornik IV/12, 156 i 271, (i Zbornik IV/13, 204. Neprijatelj je (intervenisse iz Livna sa dvije ojačane čete 7. SS divizije i bataljonom 5. ustaške brigade.

Sa 2. krajiškom brigadom prešao je i Štab 1. bosanskog korpusa, članovi Vrhovnog štaba: Ivo Lola Ribar i Vlado Popović i načelnik Vrhovnog štaba Arso Jovanović i Rato Dugonjić, sekretar PK SKOJ-a za Bosnu i Hercegovinu. Oni su bili na putu za Vrhovni štab.

Očekujući dolazak u centralnu Bosnu 2. krajiške brigade, 1. i 4. krajiška brigada u vremenu od 11. do 17. maja vodile su ofanzivnu borbu protiv četnika Borjanskog odreda i dijelova četničkog Trebavskog odreda (u svemu oko 2.000 četnika) na prostoriji između Kotor-Varoša, Pribinića i Prnjavora. Četnike su izdašno pomagale njemačke i domobranske jedinice iz najbližih njihovih garnizona — iz Kotor-Varoša, Prnjavora i Teslića.⁹⁾ U ovim borbama samo su neke četničke jedinice bile razbijene.

Nakon dolaska u s. Šiprage, 2. krajiška brigada bila je upućena prema Kotor-Varošu radi zaštite boka i leđa 1. i 4. krajiškoj brigadi koje su operisale na prostoriji Šnjegotina—s. Čečava.

9) Zbornik IV/13, 190, 192, 217, 315.

Glava IV

NAPORI 5. UDARNE DIVIZIJE ZA SADEJSTVO OPERATIVNOJ GRUPI DIVIZIJA VRHOVNOG ŠTABA (20. 5—16. 7. 1943)

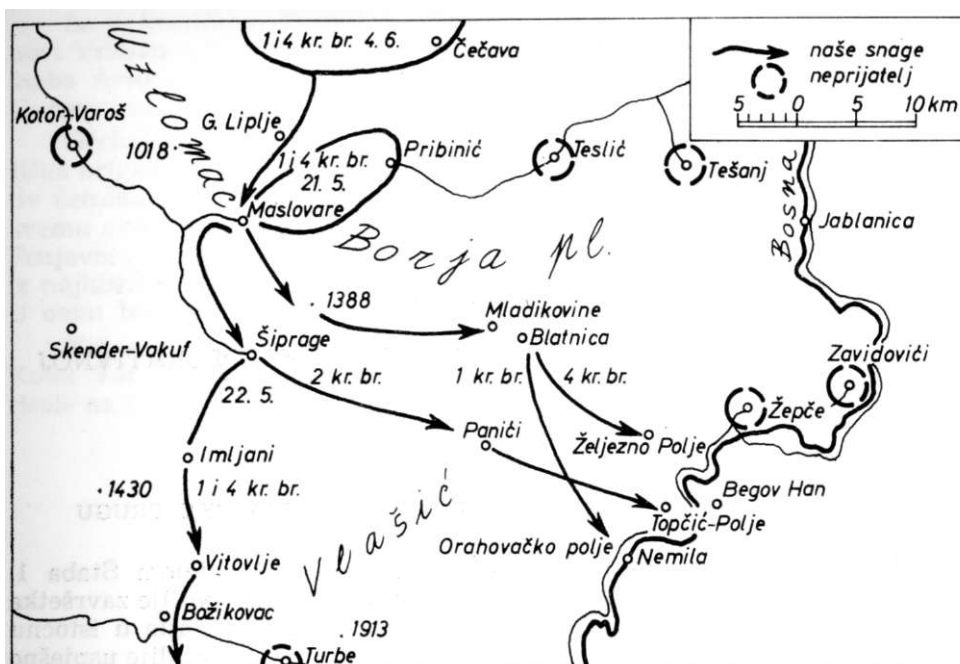
1. MARŠ DIVIZIJE NA RIJEKU BOSNU I NA MOSTARSKU PRUGU

Ranije je istaknuto da se Vrhovni štab složio sa idejom Štaba 1. bosanskog korpusa da jednu svoju diviziju prebaci odmah poslije završetka neprijateljske ofanzive »Vajs-2«, u centralnu Bosnu, a odatle u istočnu Bosnu. Kada je Operativna grupa divizija Vrhovnog štaba, poslije uspješno izvedene protivofanzive u dolini Neretve i razbijanja neprijateljskih snaga na prostoriji Kalinovik—Ulog—Nevesinje, vršila pripreme za prodor u Crnu Goru, Vrhovni štab je 30. marta 1943. godine naredio 1. bosanskom korpusu da jednu diviziju prebaci u istočnu Bosnu, kako bi se u toj oblasti našla jedna operativna jedinica poslije odlaska Šeste istočnobosanske i Majevičke brigade u sastav Operativne grupe. Štab 1. bosanskog korpusa za ovaj zadatak odredio je 5. udarnu diviziju. Kasnije je Vrhovni štab nekoliko puta urgirao da se pokret 5. divizije u istočnu Bosnu što prije izvrši.¹¹ Kada je 15. maja 1943. počela Peta neprijateljska ofanziva (ofanzivna operacija »Švarc«) protiv Operativne grupe, Vrhovni štab je 21. maja poslao depešu Štabu 1. bosanskog korpusa, kojom je naredio da 5. divizija hitno forsira r. Bosnu, poruši željezničku prugu na odsjeku forsiranja i krene pravcem Olovo—Rogatica—Goražde, sa zadatkom da dejstvom u neprijateljskoj pozadini pruži pomoć Operativnoj grupi, koja je na teritoriji Crne Gore i Sandžaka vodila teške borbe protiv nadmoćnijeg neprijatelja.²¹

Na sastanku u Štabu 5. divizije 21. maja, kojem su prisustvovali i komandanti 1. 2. i 4. krajiške brigade, komandant korpusa Košta Nad upoznao je prisutne sa zadatkom 5. divizije i naredio da ona odmah otpočne sa maršom prema r. Bosni. Osim toga, upoznao ih je i s tim da je po naređenju Vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita formiran 2. bosanski korpus, u čiji su sastav ušle 4. 10. i 12. krajiška divizija i da je za njenog komandanta postavljen Slavko Rodić, a za političkog komesara

1) Depeše Vrhovnog štaba 1. bosanskom korpusu, Zbornik II/8, 216 i Zbornik II/9 15 i 171.

2) Oslobođilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945, knj. I, izdanje VII JNA, 1963, str. 439, (dalje: ORNJ I, 439).



Borbe i marševi 5. divizije na putu ka Operativnoj grupi Vrhovnog štaba (od 21. 5. do 12. 6. 1943)

Veljo Stojnić. Istim naređenjem za komandanta 5. divizije postavljen je Milutin Morača. Za komandanta 4. krajiške brigade Štab 1. bosanskog korpusa postavio je Radu Zorića, dotadašnjeg komandanta 2. bataljona ove brigade.

Dvadeset prvog maja izdato je naređenje brigadama za pokret ka r. Bosni. Tako su 24. maja 1. i 4. krajiška brigada stigle u s. Blatnica, a 2. krajiška brigada u s. Panići. Sa divizijom pošli su Štab 1. bosanskog korpusa i članovi Vrhovnog štaba.

Prema planu sačinjenom 25. maja, divizija je trebalo da pređe r. Bosnu na odsjeku Begov Han—Nemila. Ovaj odsjek, širine 11 km, bio je pogodan zato što kod Begovog Hana i Topčić-Polja postoje gazovi, a u s. Nemila kolski most. Pored toga, na ovom odsjeku očekivali smo manje neprijateljske snage, jer tu nije bilo nikakvih većih objekata, sem željezničke pruge na desnoj obali rijeke, a računali smo i na iznenađenje, s obzirom na udaljenost između koncentracijske prostorije divizije i r. Bosne. Prva krajiška brigada trebalo je da pređe r. Bosnu kod Nemile, 2. krajiška brigada kod Topčić-Polja, a 4. krajiška brigada kod Begovog Hana.

Dvadeset šestog maja izjutra divizija je krenula ka rijeci. Kiša koja je padala i prethodnog dana padala je sve jače, a od 16. časova nastala je provala oblaka. Od sela Dogloda i Željeznog Polja niz strminu ka rijeci po putevima su tekli potoci, a mali potočići su narasli u snažne bujice, koje su nosile »drvlje i kamenje«. Takav tmurni i kišoviti dan donio je, ranije nego obično, mrklu kišovitu noć. Nije se vidio prst pred okom:

borci su se držali za ruke da se ne bi pogubili, konji su se klizali i tovari često prevrtali. Kada smo stigli na r. Bosnu odmah smo se uvjerali da od prelaska rijeke na gazovima nema ni govora, jer je na njima, uslijed nadolaska rijeke, tekla pomamna bujica. Ovog puta loše vrijeme i noć nisu bili naši saveznici! Nije bilo drugog izlaza nego da se divizija vrati u sela Orahovicu, Doglode i Željezno Polje. Kako nije bilo izgleda da u skorijem vremenu pređemo rijeku na ovom ili nekom drugom susjednom odsjeku, odlučeno je da se divizija vrati na raniju koncentracijsku prostoriju.

Dvadeset devetog maja 2. i 4. krajiška brigada izvršile su pokret za s. Blatnieu i s. Mladikovinu. I dok je 4. krajiška brigada u toku marša ka Blatnici, kao prethodnica, oko 11 časova stupila u borbu sa domobranskom bojnom, koja je izašla iz Teslića vjerovatno u namjeri da omete naše dalje zadržavanje u neposrednoj blizini r. Bosne, i brzo odbacila neprijateljske dijelove koji su sa obližnjih planinskih kosa ometali naš pokret ka Blatnici, dotle je neprijatelj u popodnevnim časovima minobacačkom vatrom nanio osjetne gubitke 2. krajiškoj brigadi, koja se bez dovoljno opreznosti kretala šumskom prugom ka s. Mladikovina. Tada je poginula Đorđina Vrbica Dina, član Politodjela brigade, zamjenik političkog komesara brigade Munib Maglajlić i šest boraca, ranjeni su komandant brigade Đurin Predojević i komandant 1. bataljona Milan Zgonjanin.

Prva krajiška brigada nakon povratka preko s. Bjelobučje i s. Očauš nije imala dodir sa neprijateljem. Divizija je 31. maja stigla na prostoriju s. Pribinić — s. Čečeva — s. Liplje.

Još dok se divizija pripremala za pokret ka r. Bosni neprijatelj je bio završio okruženje Operativne grupe divizija u Crnoj Gori. Kako je 18. maja došao do uvjerenja da je neprijatelj preduzeo operaciju širih razmjera, Vrhovni štab je već 19. maja počeo pregrupisanje jedinica Operativne grupe za proboj u pravcu Foče.³⁾ Od toga vremena njene jedinice vodile su ogorčene borbe sa brojno i tehnički nadmoćnijim neprijateljem sve do 15. juna, kada se Operativna grupa uspješno probila iz okruženja preko Sutjeske, Zelengore i Miljevine.

S obzirom na krajnje ozbiljan položaj Operativne grupe, koja se našla u okruženju na veoma nepovoljnom planinskom zemljištu, nije ni potrebno isticati značaj mjere koju je preduzeo vrhovni komandant Josip Broz Tito da se jedna naša divizija nađe za leđima neprijateljskih snaga u vrijeme i na pravcu proboja Operativne grupe iz okruženja. Međutim, pokušaj prelaska preko r. Bosne 26/27. maja, u vrijeme kada je brzim maršem pravcem Olovo—Jahorina planina, mogla da stigne u rejon Miljevine oko 10—11. juna (znači, stigla bi još na vrijeme), nije uspio. Novi njen prelazak r. Bosne nije se mogao preduzeti u skorije vrijeme, između ostalog, i zbog visokog vodostaja rijeke uslijed čestih kiša koje su padale i poslije 27. maja.

Vrhovni komandant je 29. maja preko Radiostanice »Slobodna Jugoslavija« naredio Stabu 1. bosanskog korpusa da 5. divizija, ukoliko nije prešla r. Bosnu, odmah krene preko Fojnice i Igman planine, ka Trnovu i Kalinoviku, radi sadejstva Operativnoj grupi pri proboju iz okruženja.⁴⁾

3) ORNJ I, 436.

4) ORNJ I, 447.

Kako je radio-stanica Štaba 1. bosanskog korpusa bila u kvaru (kao i radio-aparat Štaba 5. divizije), Stab korpusa je doznao za ovo naređenje tek 1. juna nakon dolaska Štaba 12. krajiške divizije u Stab korpusa u s. Pribinić (Stab 12. divizije stigao je sa 5. kozarskom brigadom u centralnu Bosnu sa Kozare po naređenju Štaba 2. bosanskog korpusa). A kako drugovi iz Štaba 12. divizije nisu sasvim jasno razumjeli ovo naređenje, Stab korpusa je tražio od Vrhovnog štaba da se naređenje ponovi. Novim naređenjem (koje je poslato radiogramom i stiglo 5. juna), Vrhovni štab je 'izričito naredio Stabu 1. bosanskog korpusa da 5. diviziju, a po mogućnosti i druge snage iz centralne Bosne, najhitnije uputi u pravcu Trnova, u pomoć Operativnoj grupi.⁵⁾ Iz toga što je Vrhovni štab uputio dva istovjetna naređenja Stabu 1. bosanskog korpusa vidi se da između njih nije postojala sigurna radio-veza.⁶⁾ Kako nije imala radio-stanicu, 5. divizija će poslije pokreta ka Fojnici i mostarskoj pruži biti bez ikakve veze sa Vrhovnim štabom i sa Štabom 1. bosanskog korpusa. Jedino smo pomoću divizijskog radio-aparata (koji smo čuvali kao najveću dragocjenost) mogli ponešto saznati iz emisija »Slobodne Jugoslavije«. Potpuno je jasno koliko je neposjedovanje radio-veze otežavalo zadatak 5. diviziji.

Od 2. do 4. juna 5. divizija nalazila se u rejonu s. Liplje—Pribinić—Cečava. Nije vodila borbe, samo su dva bataljona 4. krajiške brigade (koja je dobila zadatak da se poveže sa 5. krajiškom brigadom) 4. juna kod s. Vijačani vodila oštru susretnu borbu sa jednom neprijateljskom jedinicom. Tom prilikom brigada je imala 7 poginulih, među kojima i politički komesar 3. bataljona, Ante Rukavina, i 8 ranjenih boraca.

Kako je 5. juna dobio naređenje od Vrhovnog štaba za rad 5. divizije, Stab 1. bosanskog korpusa je istog dana naredio Stabu divizije da što prije izbije na željezničku prugu Mostar—Sarajevo, na odsjek s. Hadžići—Ivaniki — s. Podorašac, i da tamo prihvati jedinice Operativne grupe. Stab korpusa je zadržao 2. krajišku brigadu zbog toga što je u ranijim borbama i marševima bila dosta iscrpljena, a i zbog gubitka u rukovodećem kadru u borbi 29. maja kod s. Blatnice. Pored toga, naredio je Stabu divizije da 12. krajiškoj brigadi, koja je iz Bosanske krajine stigla u rejon s. Maslovar, radi bržeg maršovanja, preda svoje teško naoružanje, a i sve ranjene i bolesne borce, i u isto vrijeme ga obavijestio da će, po naređenju Vrhovnog štaba, u sastav 5. divizije ući jedna pokretna udarna grupa iz sastava 2. bosanskog korpusa, koja treba da stigne oko 21. juna na prostoriju sela: Stojković, Tuhobić, Trešnjevica, Repovci (sela na južnoj planini Bitovnje-pl.).⁷⁾

5) ORNJ I, 454.

6) Stab 1. bosanskog korpusa imao je radio-stanicu koja se često kvarila. Koliko se sjećam, uvijek se strepjelo kada će ponovo zatajiti. To je bila jedina radio-stanica koju smo tada imali u centralnoj Bosni.

7) Za formiranje ove Udarne grupe Štab 2. bosanskog korpusa izdao je naređenje 11. juna štabovima 4. i 10. divizije. Bila je formirana od dva bataljona 6. krajiške brigade i jednog bataljona 9. krajiške brigade. Za komandanta grupe određen je Mičo Kolundžija, a za političkog komesara Dimitrije Bajalica. — Zbornik IV/14, 22.

U sastav grupe štaba 6. krajiške brigade odredio je 2. i 4. bataljon, a štab 9. krajiške brigade njen 2. bataljon.

Udarne grupa bataljona imala je 550 boraca, a od naoružanja — 1 minobacač, 3 teška mitraljeza, 30 puškomitraljeza, 6 strojnica i oko 370 pušaka.

Stab 5. divizije je kasnije, u svojim dokumentima, nazivao ovu Udarne grupu, bez stvarnih razloga, kao 6. krajišku, a potom kao 11. krajišku brigadu.

Radi izvršenja ovog zadatka, Štab divizije je istog dana naredio 1. i 4. krajiškoj brigadi da se pripremi za pokret, a jedinicama 12. krajiške divizije predate su 3 haubice i 2 protivtenkovska topa. Sa divizijom su pošli članovi Vrhovnog štaba.

Sedmog juna 5. divizija je stigla u s. Lipije i Maslovare,⁸⁾ 8. juna u s. Siprage, a 9. juna u s. Vitovlje. Desetog juna razbijene su jače izviđačke patrole (oko 120 vojnika) 384. pješadijskog puka 373. njemačke divizije na pravcu is. Mudrike i s. Gostilj. Tom prilikom ubijeno je 32 i zarobljeno 22 neprijateljska vojnika, zaplijenjeno: 1 mala radio-stanica (bez baterija i akumulatora — poslala je Stabu korpusa), 1 teški bacač sa 30 mina, 1 »šarac«, 30 pušaka, 6 strojnica, 5 tovarnih konja i druga sitna oprema. Mi smo imali 5 mrtvih i 6 ranjenih.

Jedanaestog juna na sastanku u Stabu divizije sa štabovima brigada razmatran je zadatak divizije i zaključeno da je potrebno da se divizija kreće ubrzanim marševima i da se povede još veća briga o ljudima, naročito u pogledu ishrane, marševskom obezbeđenju itd.

Dvanaestog juna divizija je izvršila marš iz s. Vitovlje dalje ka jugu i oko 13 časova iznenada naišla na snage 373. pješadijskog puka i na četu 373. pionirskog bataljona 373. njemačke divizije. Pionirska četa popravljala je cestu Turbe—Jajce kod Karaula-gora (14km zapadno od Turbeta), a snage u jačini bataljona iz 384. pješadijskog puka vršile su obezbjeđenje tih radova i drumu. Glavnina tog bataljona nalazila se u rejonu selâ Grdovo i Krezluk. Odmah je donijeta odluka da se te neprijateljske snage napadnu i razbiju. Veoma oštra borba počela je u 13 časova. Lijevo krilna 4. krajiška brigada brzo je likvidirala pionirsku četvu, ali 1. krajiška brigada, i pored žestoke borbe, koja je trajala sve do noći, nije uspjela da razbije neprijatelja na svome pravcu. Rezultat borbe bio je slijedeći: ubijeno je 111 i zarobljeno 53 neprijateljska vojnika; zaplijenjeno 9 »šaraca«, 76 pušaka, 5 strojnica, 14 pištolja, 21.000 metaka, 62 čebeta, 62 šatorska krila i 5 konja sa opremom. Mi smo imali 11 mrtvih i 11 ranjenih.⁹⁾

U toku marša preko Komara i dalje na jug divizija nije nailazila na neprijatelja. U sela Rostovo i Sebešić (20 km sjeverozapadno od Fojnice) stigla je 15. juna uveče. Šesnaestog juna bio je odmor, a Stab divizije dao je zadatke štabovima brigada. Trebalo je da one napadnu posade na željezničkoj pruzi, na odsjeku Hađžići—Ivan-sedlo i na drumu Fojnica—Kiseljak—Kobilja glava, da time odvuku pažnju neprijatelja sa mostarske pruge, kako bi je Operativna pruga, uz naše sadejstvo, što lakše prešla. Stabu 4. krajiške brigade naredeno je da ise preko Bitovnje-pl. odmah poveže sa Udarnom grupom 2. bosanskog korpusa čim stigne na određenu prostoriju.

Stab divizije je, uz saglasnost članova Vrhovnog štaba, poslao načelnika Štaba divizije, Ratka Martinovića, sa 20 boraca, pravcem Vranica-pl—Bitovnja-pl—Ivan sedlo—Trnovo, sa zadatkom da uhvati vezu sa Vrhov-

8) U s. Maslovare 5. divizija preдалa je 12. krajiškoj brigadi 140 ranjenih i bolesnih boraca 1. i 4. krajiške brigade.

9) O borbama u toku 10. i 12. juna vidi: Zbornik IV/14, 85, 152, 156, 161 i 164.



Borba i marševi 5. divizije na putu ka Operativnoj grupi Vrhovnog štaba (od 12. 6. do 21. 6. 1943)

nim štabom. Računali smo da će već u rejonu Trnova naići na naše snage i obavijestiti ih o našem zadatku. Drug Ratko je krenuo 16. juna u 17 časova.¹⁰⁾

10) Pošto je Operativna grupa svojim prvim jedinicama 15. juna izbila na Jahorinu-pl. i odmah zatim produžila na sjever u ofanzivna dejstva, načelnik štaba Pete divizije stigao je Vrhovni štab tek u rejonu Kladnja.

Mislim da je bilo pravilno što smo načelniku Štaba postavili ovaj zadatak, jer se Štab divizije našao u delikatnom položaju: divizija je trebalo da sadejstvuje Operativnoj grupi i njenom prelazu preko mostarske pruge, a nismo određeno znali kada njene snage mogu izbiti na tu prugu. Kako nismo imali radio-veze sa Vrhovnim štabom (barem preko Štaba 1. bosanskog korpusa), nismo bili u stanju da konkretnije, a time i efikasnije, izvršimo postavljeni zadatak. To nam je padalo teško, jer smo osjećali svu složenost situacije u kojoj se nalazi Vrhovni štab i Operativna grupa.

Sedamnaestog juna brigade su pošle na izvršenje postavljenih zadataka i istog dana bez borbe ušle u Fojnicu i Kreševo. U toku slijedećeg dana sve jedinice su stigle na određene položaje prema mostarskoj pruzi i cesti Fojnica—Kobilja glava. Neprijateljske slabije snage reagovala su 17. i 18. juna od Kiseljaka, komunikacijama ka Fojnici i Kreševu.

Marš divizije od 6. do 17. juna izvršen je bez ikakvih teškoća. Cijeli njen sastav ispoljio je visoki stepen borbenosti i discipline. U toku marša nijedan borac nije izostao, a odnos prema narodu bio je u svemu pravilan. Ova ocjena odnosi se i na jedinice Udarne grupe bataljona.

Od 19. do 24. juna divizija je ostala na istoj prostoriji. Njena aktivnost ispoljila se naročito na komunikacije Fojnica—Kiseljak—Kobilja glava i Kiseljak—Visoko. Nijemcima je mnogo smetalo dejstvo naših snaga na ove komunikacije, pa su veoma brzo reagovali. Već 20. juna u rejon Kiseljaka i Han-Ploča prikupili su 3. bataljon 384. pješadijskog puka, 1. bataljon 370. pješadijskog puka i 373. dopunski bataljon — svi iz 373. divizije. Štab divizije došao je u Kiseljak.

Istog dana prešli su u nastupanje pravcima: Kiseljak—s. Otigošće; Kiseljak—Kreševo i s. Zabrđe—Kreševo.¹¹⁾ U toku 20. i 21. juna naše jedinice, pod pritiskom jačih snaga, ne upuštajući se u neplodne frontalne borbe, postepeno su ise povlačile, tako da je neprijatelj 21. juna uveče dostigao liniju Kreševo — s. Lipa s. Otigošće.

Dok je neprijatelj prikupljao navedene snage za napad na 1. i 4. krajišku brigadu, štab 1. krajiške brigade je noću 19/20. juna preko ceste Kiseljak—Kobilja glava prebacio svoj 1. bataljon koji je iste noći u zasjedi na cesti Kiseljak—Visoko uništio 30 neprijateljskih vojnika, a 20. juna nanio osjetne gubitke neprijateljskoj četi koja je upućena iz Visokog radi obezbjeđenja ove komunikacije. On je noću 20/21. juna izvršio demonstrativan napad na Kiseljak i porušio tri mosta na cesti Kiseljak—Visoko i jedan most na cesti Kiseljak—s. Han—Ploče, a 21. juna uspješno je vodio borbu u području Kobilje glave.

Dvadeset drugog juna izjutra neprijatelj je iznenada napustio sve zauzete položaje na liniji Kreševo — s. Otigošće i brzo se povukao ka Kiseljaku, tako da naše jedinice nisu stigle da ga barem ometaju u povlačenju.¹²⁾

11) Zbornik IV/14, 180 i 181. Iz dokumenata br. 181 vidi se da je Štab 373. njemačke divizije pretpostavljao mogućnost prebacivanja naših snaga iz istočne Bosne ka Kreševu i Fojnici.

12) Po njemačkim dokumentima vidi se da su ove i neke druge snage 373. njemačke divizije dobile zadatak da brzo krenu u zapadnu i jugozapadnu Bosnu. Zbornik IV/14, 186. 187. 190, 191, 196 i 197.

Dvadeset prvog juna Udarna grupa 2. bosanskog korpusa od tri bataljona stigla je u s. Stojković i povezala se sa Štabom divizije.

Dvadeset četvrtog juna Štab divizije saznao je preko Radio-stanice »Slobodna Jugoslavija« da se Operativna grupa probila iz okruženja i da je preko Jahorine i Romanije-pl. prešla u protivofanzivu u istočnoj Bosni. Kako smo na taj način uvidjeli da je dotadašnji zadatak Pete divizije izgubio svoj praktični značaj, Štab divizije je, u dogovoru sa članovima Vrhovnog štaba, odlučio da divizija izvrši napad na željezničku prugu Sarajevo—Brod između Visokog i Lašve, a zatim da se prebaci u istočnu Bosnu na pravcu Vareša i Olova, radi povezivanja sa Vrhovnim štabom. Smatrali smo da će takva akcija i pokret ka Operativnoj grupi biti od veće koristi nego dalje zadržavanje na dotadašnjoj prostoriji. Pored toga, članovi Vrhovnog štaba željeli su da što prije stignu u Vrhovni štab.

2. NAPAD DIVIZIJE NA ŽELJEZNIČKU PRUGU VISOKO—LAŠVA I PRELAZAK U ISTOČNU BOSNU

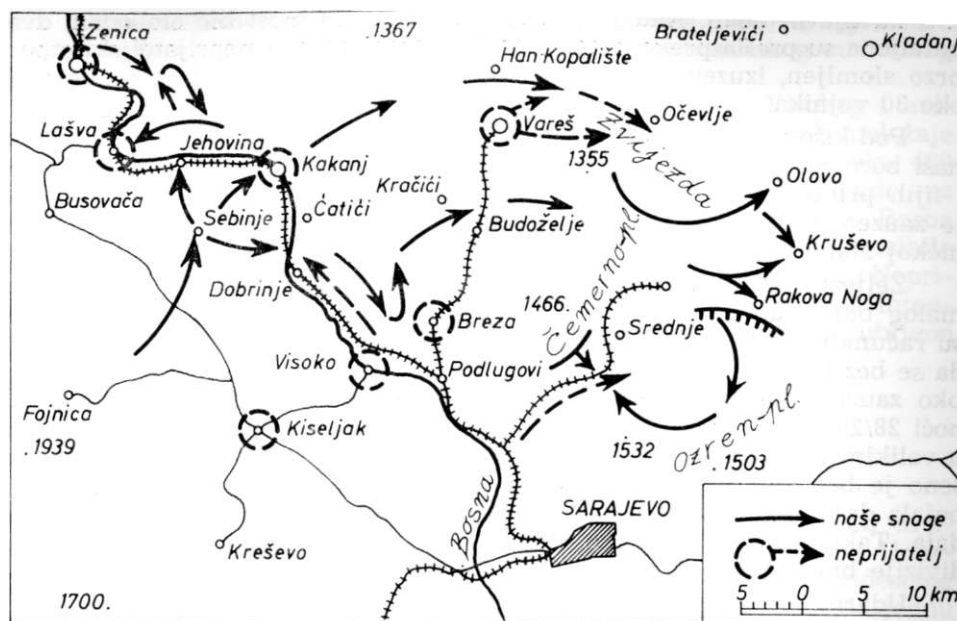
Istoga dana izdali smo brigadama naređenje za pokret u duhu donijete odluke. Noću 27/28. juna divizija je bez teškoća prešla cestu Kiseljak—Busovača i 28. juna do 6 časova razmjestila se u širem rejonu s. Sebinje. S obzirom na blizinu željezničke pruge i ceste Sarajevo—Zenica, a da bi se napad na željezničku prugu i mjesta na njoj izveo što uspješnije, moralo se raditi veoma brzo i napad izvesti slijedeće noći. Podatke o jačini neprijatelja u dolini r. Bosne između Visokog i Lašve i o stanju mostova i gazova na r. Bosni, koje smo prikupili pomoću obavještajnih organa do dolaska u s. Sebinje, upotpunili smo nakon dolaska u ovo mjesto, tako da je Štab divizije 28. juna u 10,30 časova izdao naređenje za napad na željezničku prugu na odsjeku ž. st. Dobrinje — ž. st. Gornja Jehovina.¹³⁾

Prema prikupljenim podacima, na ovom odsjeku nalazile su se slijedeće neprijateljske snage: u rudniku Kakanj — jedna domobranska četa i odjeljenje žandarmerije, s tim što je po jedno odjeljenje ove čete čuvalo ž. st. Dobrinje i Čatići i željezničke mostove u s. Doboju i u Kaknju; na ž. st. Modrinje — jedno odjeljenje domobrana i na ž. st. Lašva — jedan vod domobrana. Pored toga, drveni most kod s. Graba (između Čatića i Dobrinja) čuvala su 4 milicionera. Posade za čuvanje mostova u s. Doboju i Kaknju bile su smještene u po dva bunkera. Na ovom odsjeku bilo je i nekoliko skela, nosivosti 6 do 15 ljudi, od kojih se samo jedna, u s. Gornja Jehovina, nalazila sa naše strane rijeke.¹⁴⁾ Budući da smo dobili obavještenje da se gazovi kod Modrinje, Čatića i Doboja zbog visokog vodostaja ne mogu koristiti, jedinice su orijentisane na mostove i na korišćenje skela.

Brigade su dobile slijedeće zadatke: Četvrta krajiška brigada da forsira Bosnu između ž. st. Dobrinje i s. Donja Papratnica i da obezbjeđuje dejstva divizije od Visokog i Breze; Prva krajiška brigada — da pređe Bosnu na dijelu od ž. st. Čatići do Kaknja i zauzme Kakanj i rudnik uglja

13) Greškom daktilografa na ovom naređenju stoji datum 27. VI (vidi Zbornik IV/14, 88).

14) Ovi podaci su se pokazali uglavnom tačni.



Napad na željezničku prugu Sarajevo—Zenica i borbe u istočnoj Bosni (od 28. 6. do 17. 7. 1943)

u Kaknju, a Udarne grupa bataljona (u zapovijesti Štab divizije je naziva 6. krajiška brigada) na dijelu od ž. st. Modrinje do ž. st. Gornja Jehovina, s tim da obezbjeđuje dejstva divizije od pravca Lašve i Zenice.

Intendantura i divizijska bolnica trebalo je da pređu preko mosta kod s. Graba, na pravcu 4. krajiške brigade.

Sve brigade dobile su zadatke da na svojim odsjecima napada poruše sve mostove na r. Bosni, postrojenja na željezničkim stanicama i što više željezničke pruge.

Pošto su primili zapovijest, štabovi brigada i bataljona vršili su intenzivno izviđanje dodijeljenih odsjeka za forsiranje, a borci i pozadinski dijelovi vršili su pripreme za prelazak. Radilo se kao u mravinjaku.

Operacija je počela 28. juna između 23 i 24 časa. Četvrta krajiška brigada je u toku noći 28/29. juna zauzela most kod s. Graba bez borbe (pošto je razoružala milicijsku stražu na mostu), ž. st. Dobrinje i Porječane (ovu posljednju samoinicijativno, preko plana), a u toku dana porušila jedan dio pruge od ž. st. Porječani prema Visokom. Preko mosta kod s. Graba prešla je divizijska bolnica i intendantura.

Prva krajiška brigada imala je u početku složeniji zadatak. Mostove kod Kaknja i s. Doboja branile su stalne posade iz bunkera, a u samom gradu nalazila se četa domobrana. Kako nije bilo gazova na rijeci, a da se ne bi trpjeli gubici prilikom direktnog napada na željeznički mosil u Kaknju, iz 1. bataljona je jedna desetina dobrovoljaca, dobrih plivača sa automatima i ručnim bombama, neopaženo preplivala rijeku i poslije kratke i jake borbe zauzela dva bunkera na desnoj, a odmah zatim i drug*

dva na lijevoj obali. Kad je padom ovih bunkera most bio slobodan, dva bataljona su prešla preko njega i upala u grad, gdje je neprijateljski otpor brzo slomljen, izuzev uporišta u jednoj tvrdoj zgradi u kojoj se branilo oko 30 vojnika.

Pod kišom neprijateljskih puščanih i mitraljeskih zrna i ručnih bombi, naši borci su morali dinamitom da oštete ovu zgradu i tako su uspjeli da i njih prinude na predaju. Četvrti bataljon 1. krajiške brigade na juriš je zauzeo most u s. Čatićima i likvidirao neprijateljski otpor na željezničkoj stanici.

Željeznički most kod s. Doboja branile su posade tri velika i jednog malog bunkera, oko kojih je bila postavljena bodljikava žica. Budući da su računali da će brzo dobiti pomoć, branioци su odbili poziv naših boraca da se bez borbe predaju. S druge strane, da ne bi pretrpio velike gubitke oko zauzimanja bunkera, štab 2. bataljona dobio je zadatak da u toku noći 28/29. juna sruši most dinamitom (koji je nađen u magacinu rudnika u velikim količinama). Polaganje dinamita pod potporni stub mosta izvršeno je bez gubitaka. Jaka eksplozija srušila je most u rijeku. Kako se bojala da će i bunker biti miniran, posada bunkera se odmah zatim predala. Tako je i ovaj posljednji otpor neprijatelja u čitavoj zoni napada divizije bio likvidiran.

Udarна grupa zauzela je i porušila ž. st. Modrinje i Gornja Jehovina, porušila prugu između ovih stanica i postavila se prema Lašvi i Zenici.

U toku 29/30. juna sve brigade rušile su prugu i druga željeznička postrojenja na svojim odsjecima, a u Kaknju uništena su sva važnija postrojenja rudnika uglja i električna centrala.

U toku borbi noću 28/29. i 29/30. juna i rušenja pruge i rudnika Kaknja 30. juna zarobljen je 161, a ubijen 21 neprijateljski vojnik i zaplijenjeno: 105 pušaka, 1 mitraljez, 5 puškomitraljeza, oko 94.000 metaka, 250 ručnih bombi, jedan vagon dinamita, vagon šećera, dva vagona brašna, 5.000 kg pasulja, 3.000 litara zejtina, 500 pari cipela i druge odjeće, hrane i materijala. Pored toga, uništena su 2 gvozdена željeznička mosta i jedan željeznički propust, 1 betonski i 3 drvena mosta, 6 željezničkih stanica, 4 željezničke kompozicije (4 lokomotive i 80 vagona) i porušena pruga na više mjesta na dužini oko 25 kilometara.

Velike količine zaplijenjene hrane, odjeće i obuće podijeljene su rudarima Kaknja i stanovništvu.

Naši gubici iznosili su 2 mrtva i 9 ranjenih.

Dvadeset devetog juna održan je veliki zbor u Kaknju, na kome su govorili Ivo Lola Ribar, Vlado Popović, Ilija Materić. Narod Kaknja lijepo je dočekaо naše borce. Rudari su im pomogli oko uništenja mostova, bunkera i rudničkih postrojenja, a jedan broj njih javio se u 1. krajišku brigadu.¹⁵⁾

Neprijatelj je veoma brzo intervenisao od Vareša, Breze, Visokog i Zenice, a zatim i iz Sarajeva, i protiv 5. divizije angažovao slijedeće snage: glavninu puka divizije »Princ Eugen«, bataljon 4. njemačkog puka »Brandenburg«, dijelove 7. pješadijskog puka 4. domobranske lovačke brigade i 2. bataljon 9. domobranskog puka. Sve su ove jedinice bile pod komandom Štaba divizije »Princ Eugen«.¹⁶⁾ Štab 5. divizije je očekivao

15) Zbornik IV/15, 13 i 166.

brzu intervenciju neprijatelja, jer je divizija presjekla njegovu najvažniju arteriju u Bosni i našla se na osjetljivom području bosanskog rudničkog bazena.

Intervencija je počela najprije najbližim snagama iz Visokog i avijacijom sa aerodroma u Rajlovcu, koja je intenzivno tukla naše položaje i jedinice grupama od 6 do 10 aviona. Dvadeset devetog juna oko 400 neprijateljskih vojnika iz sastava 4. lovačke domobranske brigade, uz podršku 2 oklopna voza i 2 tenka, napalo je 4. krajišku brigadu. Borba je trajala čitav dan i neprijatelj je zadržan. Jedinice Udarne grupe odbile su napad slabijih neprijateljskih snaga iz Lašve ka ž. st. Jehovina. Neprijateljska avijacija nanijela je ovog dana osjetne gubitke divizijskoj intendanturi i njenom obezbjeđenju: poginulo je 8 i ranjeno 20 boraca; ubijeno je 25 tovarnih konja.

3. BORBE DIVIZIJE U ISTOČNOJ BOSNI (od 1. do 17. jula 1943)

Budući je zadatak u dolini Bosne bio uspješno izvršen, Stab divizije je već 30. juna orijentisao glavninu snaga ka Brezi i Varešu, a Udarnoj grupi dao zadatak da razbije Zenički četnički odred. Tridesetog juna 4. krajiška brigada je na maršu ka Brezi kod s. Prhovo razbila jednu neprijateljsku kolonu, a dva bataljona 1. krajiške brigade, poslije kraće borbe sa žandarmima, zauzela su s. Kr. Sutješka.

Noću 30. juna/1. jula 4. krajiška brigada napala je neprijatelja u rudniku Breza i zauzela i zapalila ž. st. Dobravine. Međutim, zbog dolaska pojačanja neprijatelju iz Sarajeva, napad na Brezu nije uspio, a jedan bataljon brigade zakasnio je i nije napao ž. st. Podlugovi. Porušeno je oko 400 metara željezničke pruge. Brigada je imala u ovoj borbi 3 mrtva i 10 ranjenih; neprijateljski gubici nisu poznati (poginuo je potpukovnik zapovjednik posade u Varešu i jedan major).

Prvog jula dvije neprijateljske čete kretale su se od Zenice prema Kaknju, ali ih je Udarne grupa dočekala u zasjedi i brzo odbacila. Ona je tom prilikom izbacila iz stroja 38 neprijateljskih vojnika i zaplijenila 10 pušaka i 5.000 metaka, dok je sama imala 8 ranjenih boraca. Ovog dana Stab divizije i 1. bataljon 1. krajiške brigade napustili su Kakanj, u koji je, sa pravca Visokog, ušao jedan neprijateljski bataljon.

Istog dana dva bataljona 1. krajiške brigade stigla su u s. Borovica, a 4. krajiška brigada u rejon sela Kračići, Lučići i Dolovi, ali ih je neprijatelj 2. jula napao sa pravca Vareša i Breze, vjerovatno pretpostavljajući da pripremamo napad na Vareš. Naročito je jak napad usmjerio na 4. krajišku brigadu. Dvije njegove kolone nastupale su od Vareša preko Kruškovca (k. 1248) ka s. Kračići, a dvije kolone od Breze, preko kose Margita i k. 762, ka s. Dolovi. Kako je na vrijeme primijetio neprijatelja, štab brigade je dobro pripremio doček i u oštroj borbi, koja je vođena čitav dan do 17,30 časova, potpuno ga razbio na oba pravca. Brigada je zarobila 41, a izbacila iz stroja oko 80 neprijateljskih vojnika;

16) Zbornik IV/14, 201 i Zbornik IV/15, 171, 175, 178, 198, 237, 233, 241, 245, 269. Podaci iz ovih neprijateljskih dokumenata odnose se na borbe divizije u vremenu od 30. juna do sredine jula 1943.

zapljenila je 2 mitraljeza, 57 pušaka, 1 mali bacač sa 40 mina, 68 mina za bacač 81 mm, 4 strojnice, 10.000 metaka i druge opreme. Brigada je imala 4 ranjena borca. Dva bataljona 1. krajiške brigade, koja su uspješno odbila napad neprijateljskog bataljona na pravcu s. Borovice, nanijela su mu gubitke od 40 zarobljenih i 10 mrtvih, dok su sami imali 3 mrtva i 5 ranjenih.

Noću 2/3. jula 4. krajiška brigada prebacila se preko željezničke pruge Vareš—Breza u s. Budoželj (10 km južno od Vareša) i pri prelazu porušila oko 50 metara željezničke pruge.

Drugog jula Udarnoj grupi bataljona dobrovoljno se prijavio Milorad Novosel, sa 30 naoružanih ljudi, koji su izjavili da se ne slažu sa četničkom politikom izdaje i da se žele boriti u sastavu NOV. Oni su postali dobri borci.

Trećeg jula 1. krajiška brigada se prikupila u selima Han-Kopalište i Pogari (6 km sjeverno od Vareša), a 4. krajiška brigada zauzela je s. Okruglicu, iz kojeg je protjerala oko 150 četnika i od njih oslobodila 13 drugova iz proleterskih jedinica. Udarne grupa bataljona ovog dana sukobila se u rejonu s. Seoci (13 km sjeveroistočno od Zenice) sa jakim neprijateljskim snagama (oko dvije bojne). Pošto je očekivao da će neprijatelj i kasnije brzo reagovati na svaku pojavu naših snaga u bližem prostoru oko Zenice, Štab Udarne grupe je smatrao da će njeno dejstvo biti efikasnije ako bude u neposrednoj vezi sa ostalim snagama divizije, te je i donio pravilnu odluku o pokretu ka glavnini divizije. Tako je Udarne grupa bataljona 3. jula uveče stigla u s. Vukanoviće.¹⁷

Trećeg jula iz s. Borovičke Njive (18 km sjeverno od Vareša) pošli su članovi Vrhovnog štaba. Sa njima je pošao i Ilija Materić, politički komesar divizije, da primi direktive za dalji rad 5. divizije. Kako se nije znalo gdje se nalazi Vrhovni štab, sa drugovima je pošao 3. bataljon 1. krajiške brigade. Članovi Štaba divizije bili su veoma zadovoljni što su članovi Vrhovnog štaba ostali u diviziji skoro mjesec dana, jer su im svojim radom i savjetima mnogo pomogli.

Vrhovni štab se u to vrijeme nalazio u blizini Kladnja, u selu Brateljviću, pa su Lola Ribar i drugovi stigli do njega brzo i bez teškoća, od vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita Ilija Materić dobio je direktivu da 5. divizija dejstvuje na prostoru Žvijezda-pl.—Ozren-pl. (kod Sarajeva) — Olovo, da razbije četnike i uspostavi narodnu vlast, a u slučaju jačeg neprijateljskog napada da se ne upušta u teže borbe. Radi sigurnije veze sa Vrhovnim štabom, drug Tito mu je rekao da će Štab divizije uskoro dobiti radiostanicu i radio-telegrafistu. Sa političkim komesarom divizije vratio se u Štab 8. jula i Ratko Martinović, koji je, kako sam ranije napisao, pošao iz divizije 16. juna sa zadatkom da preko mostarske pruge i Trnova uspostavi vezu sa Vrhovnim štabom.

Tako je, najzad, 5. divizija stigla na operativni prostor Operativne grupe i istupila pod neposrednu komandu Vrhovnog štaba.

Kako je cijela teritorija od borbenog rasporeda 5. divizije do Vrhovnog štaba bila slobodna, Štab divizije uspostavio je 8. jula kurirsku vezu sa Vrhovnim štabom, a 10. jula stigao je iz Vrhovnog štaba radio-

17) Četa jednog njenog bataljona, koja je 1. i 2. VII 1943. dejstvovala na lijevoj obali Bosne, u rejonu Busovače, nije se mogla prebaciti u sastav Udarne grupe, pa je otišla u sastav Travničkog partizanskog odreda.

-telegrafista sa radio-stanicom. Od formiranja tek tada je 5. divizija dobila to značajno sredstvo veze.

Međutim, divizija se kratko vrijeme zadržala na određenoj joj prostori. Ranije sam naveo jedinice koje je neprijatelj angažovao protiv 5. divizije u vremenu od njenog zauzimanja Kaknja i boravka na prostoru Zvijezde i Ozren-pl. Cilj neprijatelja je bio da 5. diviziju što prije potisne iz rudničkih bazena, a zatim da joj, u opštim ofanzivnim dejstvima protiv naših snaga u istočnoj Bosni, koji su uslijedili početkom jula, nanese što veće gubitke.¹⁸

U vremenu od 3. jula, kada se glavnina 5. divizije pomjerala istočno od linije Breza—Vareš, Nijemci su protiv nje koncentrisali na pravcu Vareš—Olovo dijelove 7. SS divizije, tačnije borbenu grupu »Peterson« (sastava: štab 1. lovačkog puka, 2. bataljon tog puka — kao borbena grupa »Han«, 2. bataljon 2. lovačkog puka — kao borbena grupa »Diček«, 3. artiljerijski divizion 7. art. puka, 1 četu inžinjerijskog bataljona i pukovsku stražarsku četu). Osobito oštre borbe vodile su 1. krajiška brigada i Udarna grupa bataljona kod selà Han-Kopalište, Zubeta i Očevija. Neprijatelj je ovaladao Zvijezdom-planinom 9. jula. Dijelovi ove njemačke grupacije zauzeli su 10. jula Olovo, odakle su potisnuli jedinice 7. divizije, čime je bila onemogućena kurirska veza 5. divizije sa Vrhovnim štabom.¹⁹

Njemačke kopnene snage izdašno je pomagala avijacija. Avioni su neprekidno nadlijetali cijeli prostor i okolinu Zvijezde-pl., bombardovali i mitraljirali u najmanju grupu naših boraca. Zbog toga su bolnice i intendanture pomjerane isključivo noću i sve se moralo dobro maskirati. Tih dana u štabu 1. krajiške brigade i kod njenih boraca začela se ideja da se napadne aerodrom Rajlovac i unište avioni, što će se uskoro i ostvariti.

Za to vrijeme 4. krajiška brigada razbila je četnike na prostoru sela Hađžići i u njegovoj okolini, a 9. jula na pravcu s. Ivančići—Hađžići vodila oštru borbu protiv jedinica domobranskog 7. pješadijskog puka i nanijela im gubitke. Neprijatelj je, međutim, zauzeo s. Nišiče i brdo Kljunka (k. 1075) i tu se utvrdio.

U borbama od 3. do 9. jula 5. divizija imala je 12 mrtvih i 35 ranjenih.

Iako gubici divizije nisu bili veliki u borbama koje je vodila na prostoru Fojnica—Kreševo—Visoko—Kakanj—Breza—Zvijezda-pl—Hađžići, ipak je divizijska bolnica narasla na 25 teških ranjenika na nosilima i oko 200 lakših ranjenika i bolesnika. Tako je postala glomazna i dosta nepokretna, a zbog blizine neprijatelja (Nijemci, domobrani i četnici) morali smo je stalno obezbjeđivati jakim snagama i pomagati u nošenju

18) Njemačko komandovanje je 1. jula 1943. odlučilo da preduzme novu ofanzivnu operaciju protiv snaga NOVJ u istočnoj Bosni, južno od doline Spreče, s ciljem da se one unište (dakle, protiv 1. i 2. proleterske, 5. krajiške, 7. banijske, dijelova 16. vojvodanske, 17. istočnobosanske i 3. udarne divizije). U ofanzivi su učestvovala glavnina 7. SS divizije, 369. divizija, dijelovi puka »Brandenburg«, 7. domobranski pješadijski puk i druge jedinice NDH i četnici (Zbornik IV/15, 171, 194, 198, 200 i Zbornik XII/3, 102 i 104).

19) Stab divizije poslao je Vrhovnom štabu po kuririma dva izvještaja 8. i 9. jula 1943. o situaciji i borbama divizije (Zbornik IV/15, 42 i 47).

teških ranjenika, što je uticalo na pokretljivost i manevarsku sposobnost divizije.

Izgubivši oslonac na Zvijezdi-pl., a da bi ojačao snage za borbu protiv 7. pješadijskog puka i obezbijedio zaleđe od pravca Olova, Štab divizije je 10. jula pomjerio 1. krajišku brigadu na sektor s. Okruglica—s. Čemerno, sa zadatkom da bočno dejstvuje na 7. pješadijski puk i da poruši željezničku prugu Srednje—Ivančici; 4. krajišku brigadu na sektor s. Sudici—Gornji Bakići, takođe bočno prema 7. pješadijskom puku; Udarnu grupu bataljona u rejonu s. Krivajevići — s. Donji Bakići za zaštitu od pravca Zvijezde-pl. i Olova i eventualno za sadejstvo sa 4. krajiškom brigadom. Divizijska bolnica i bolnice 4. krajiške brigade i Udarne grupe bataljona smještene su u s. Medojevići, pod zaštitom dva bataljona. Štab divizije bio je 10. jula u is. Prgoševu, 6 km jugoistočno od Olova. Orijehtacija Štaba divizije bila je da se 4. krajiška brigada i Udarne grupe bataljona pomjeraju ka istoku, prema selima Medojevići i Šahbegovići, radi stvaranja šireg prostora za dejstvo divizije.

Desetog jula nije bilo borbe, ali je izvidnica 4. krajiške brigade osmotrila dolazak neprijatelja u s. Rakova Noga. Bio je to 3. bataljon 7. pješadijskog puka. Štab 4. krajiške brigade donio je odluku da se ovaj bataljon napadne u zoru 11. jula. U veoma dobro vođenoj i odlučnoj borbi, koja je trajala dva sata, bataljon je potpuno razbijen; zarobljeno je 250 vojnika, poginulo i ranjeno oko 100 vojnika, zaplijenjeno je 240 pušaka, 2 teška mitraljeza, 2 minobacača 120 mm, 15.000 metaka i druge vojne opreme.²⁰ Naši su bili bez gubitaka. Poslije razgovora sa zarobljenim vojnicima svi su pušteni kućama.

Istog dana dvije čete Udarne grupe bataljona vodile su borbu sa dijelovima divizije »Princ Eugen« koji su nastupali od Olova na jug. Cete su imale 2 mrtva i 3 ranjena. Naši izviđači osmotrili su grupu neprijateljskih vojnika kod s. Jabuke (7 km jugoistočno od Medojevića), koji nisu mogli biti iz sastava 7. pješadijskog puka. Prva krajiška brigada nije imala kontakt sa neprijateljem, osim što je razrušila na nekoliko mjesta željezničku prugu između Srednjeg i Ivančica.

Štab divizije se u toku 11. jula javljao Vrhovnom štabu, ali njegov radio-telegrafista nije bio na prijemu. Vjerovatno je Vrhovni štab toga dana bio u pokretu. U očekivanju radio-veze i naređenja Vrhovnog štaba 0 daljem radu divizije, a da bi izbjegli frontalne borbe od pravca Olova 1 Nišića, Štab divizije je noću 11/12. jula prebacio 4. krajišku brigadu, Udarnu grupu bataljona i bolnice na sjeverne padine Ozren-pl., u širi rejon s. Visovića. No, desilo se da 12. jula zataji radio-stanica Štaba

20) Gubici neprijateljskog bataljona u ovoj borbi bili su još veći. Pavelićev general Prohaska piše o ovoj borbi, između ostalog: ... poslije dvosatne borbe bojna je bila razbijena i odmetnici su zauzeli Rakovu Nogu. Više od pola bojne je zarobljeno i razoružano, veći broj ranjeno i poginulo. Od naoružanja izgubljeno je 325 pušaka, 8 strojpušaka (tj. mitraljeza — M. M.), 3 bacača, 4 strojnice«. (Zbornik IV/15, 269). U dokumentu br. 205, u istom Zborniku se navodi da je bataljon u ovoj borbi imao 68 mrtvih i 19 ranjenih.

Zarobljeni ljekar dr Džemil Kapetanović izjavio je da je bio naš ljekar 1942. u Foči; da je čitao pukovsku zapovijest i naveo njemačke i ustaško-domobranske jedinice i pravce njihovog ofanzivnog dejstva protiv naših snaga u istočnoj Bosni; 7. pješadijski puk imao je zadatak da potisne jedinice 5. divizije sa prostorije na kojoj se nalaze i da se u rejonu Olova poveže sa SS. divizijom »Princ Eugen«. Podaci dr Kapetanovića o neprijateljskim snagama i njihovim namjerama bili su tačni.

divizije. Radio-telegrafista nije uspio da toga dana pronade kvar, a to mu nije pošlo za rukom ni u toku sljedećih dana (kasnije se otkrilo da je bio neznatan kvar, do kojeg je došlo zbog nespretnog vezivanja radio-stanice na konjskom samaru).

Sada je situacija nalagala Stabu divizije da samoinicijativno donese odluku o daljem radu divizije. Stab je ocijenio da bi, zbog prisustva neprijateljskih snaga u bilizini divizije i njihovih mogućnosti, jedinice bile primorane da vode borbe koje ne bi imale svoga opravdanja. Takva ocjena bila je identična sa direktivom Vrhovnog komandanta o tome da ne treba ulaziti u teške borbe. Osim toga, dalje povećanje divizijske bolnice umnogome bi otežavalo manevarsku sposobnost i smanjivalo borbenu efikasnost divizije. Smatrajući da postupa u duhu direktive Vrhovnog komandanta, Stab divizije je donio odluku da divizija napusti sadašnju prostoriju i da se vrati na sektor Konjic—Kreševo—Visoko—Busovača, na teren koji pruža veće mogućnosti za efikasnije dejstvo njenih jedinica na neprijateljske komunikacije i garnizone.

Slaba strana ove odluke bila je što je donijeta bez znanja i bez neposredne saglasnosti Vrhovnog štaba. No, Stab divizije bio je uvjeren da bi Vrhovni štab odobrio ovaj manevar divizije da je bilo moguće da mu se takav prijedlog saopšti. U svakom slučaju Stab divizije bio je svjestan rizika i odgovornosti koju preuzima sprovođenjem donijete odluke.

O ovoj odluci konsultovani su štabovi brigada i Udarne grupe bataljona na sastanku 14. jula. Većina učesnika ocijenila je da je predviđeni manevar divizije najrealnije rješenje u datoj situaciji.

Okolo odluke da se 5. divizija prebaci na lijevu obalu Bosne biće još riječi u narednom tekstu.

U noći 13/14. jula 4. krajiška brigada, Udarne grupa bataljona i divizijska bolnica prešle su bez borbe željezničku prugu između Srednjeg i Ivančića. Željezničku prugu i cestu Podlugovi—Vareš divizija je prešla noću 15/16. jula, a željezničku prugu Podlugovi—Visoko—Kakanj i r. Bosnu noću 16/17. jula. Na pravcima svojih marševa jedinice divizije rušile su željezničku prugu, manje mostove, propuste i tt-linije. Spaljena je željeznička stanica Podlugovi, zarobljeno je 30 vojnika sa oružjem i razbijene manje neprijateljske posade. Prelaz pruge ometali su oklopni vozovi. Neprijateljska avijacija i dalje je bila aktivna. Na ovom maršu divizija je imala 2 mrtva i 3 ranjena borca.²¹⁾

Iako iz objektivnih razloga nije stigla da svojim neposrednim učešćem pomogne Operativnoj grupi divizija u njenom herojskom proboju iz okruženja u petoj neprijateljskoj ofanzivi, 5. krajiška divizija je svojim uspješnim dejstvom na važnom i za neprijatelja osjetljivom privrednom i komunikacijskom području olakšala dejstva Operativne grupe u istočnoj Bosni.

21) Prilikom bavljenja 5. divizije u rejonu Čemerno—Okruglica (14. i 15. jula) Nijemci su pojačali odbranu rudnika Breze sa glavninom 7. SS protivtenkovskog divizionu, očekujući naš napad na ovaj grad. Sedmi domobranski pješadijski puk uputili su maršem za Visoko. U njihovom dnevnom izvještaju od 16. jula, između ostalog, stoji da su četnici vodili borbu protiv komunista u rejonu 10 km ist. od Vareša (Zbornik IV/15, 198, 200 i 203).

GLAVA V

DEJSTVA 5. UDARNE DIVIZIJE U CENTRALNOJ BOSNI (17. 7—7. 10. 1943)

1. USLOVI ZA VOĐENJE BORBENIH DEJSTAVA

Nakon prelaska r. Bosne 17. jula Štab divizije izvršio je raspored jedinica po sledećem: 1. krajiška brigada dobila je sektor Visoko—Kiseljak—Hađžići—Ivan-sedlo; 4. krajiška brigada — Kakanj—Busovača—Travnik; Udarne grupa bataljona — Ivan-sedlo—Konjic—Prozor. Njihovi glavni zadaci bili su napadi iz zasjeda na neprijateljske željezničke i putne transporte i jedinice u pokretu, rušenje željezničkih pruga i puteva i objekata na njima i iznenadni napadi na neprijateljske posade i garnizone. Štabovima brigada i Stabu Udarne grupe je rečeno da se ne upuštaju u teže frontalne borbe, tj. da odsudno ne brane zauzetu teritoriju, nego da jedinice budu što pokretljivije i da dejstvuju brzo i odlučno. Njima je Stab divizije dao slobodu u izboru objekata za napad. Pojedine jedinice će u toku boravka u centralnoj Bosni dobivati i druge zadatke i mijenjati sektore dejstva, ali glavni njihov zadatak stalno je bio — napad na neprijateljske komunikacije i na njegovu živu silu u pokretu.

U velikom luku od Konjica, preko Visokog do Travnika teren je omogućavao jedinicama divizije da izvode napade na širokom frontu na vitalne neprijateljske komunikacije. U svome zaleđu jedinice divizije imale su prostranu teritoriju bez neprijateljskih garnizona, a Vranića i Bitovnja-planina bile su siguran oslonac i za najteže situacije. Prvi neprijateljski garnizoni u dubljem zaleđu divizije nalazili su se u Prozoru, Gornjem Vakufu i Bugojnu, koji su, zbog svog malog sastava, bili neaktivni.

Teritorija na koju je stigla 5. divizija bila je dio velikog operativnog područja 10. udarne divizije. Na njoj su se nalazila dva njena partizanska odreda: Ramski, koji je tada imao 80 boraca, dejstvovao je na prostoru Konjic—Prozor, i Travnički, u čijem su sastavu bile dvije čete, jačine oko 100 boraca, operisao je između Travnika, Busovače i Fojnice. Kada je 4. krajiška brigada 17. jula stigla u s. Sebinje (15 km jugozapadno od Kaknja) zatekla je jednu njegovu čet. Druga bliža jedinica 10. divizije u to vrijeme operisala je na prostoru Jajce—Donji Vakuf—Kupres. U sjevernom dijelu centralne Bosne, na prostoru Banja Luka—Prnjavor—Teslić—Vlašić-pl.—Kotor-Varoš, operisala je 12. udarna divizija.

Drugi važan zadatak jedinice 5. divizije bio je da sa narodom uspostave dobre veze i saradnju, da razviju što življi politički rad, tumače ciljeve naše borbe, pomažu u osnivanju narodnooslobodilačkih odbora, organizacija Antifašističkog fronta žena i omladine. Ovaj zadatak bio je utoliko značajniji što su na operativnom prostoru 5. divizije živjeli po selima i gradovima Hrvati, Muslimani i Srbi. Srećom, u najvećem broju rejona na ovom prostoru ustaše i četnici nisu imali šire podrške u narodu. Na terenu su već tada mnogo uradile postojeće partijske organizacije, operativne jedinice koje su ovdje boravile i partizanski odredi, što je uveliko olakšalo saradnju jedinica i naroda i brzo stvaranje međusobnog povjerenja.

Svojim političkim djelovanjem u narodu jedinice 5. divizije snažno su doprinjele širenju uticaja narodnooslobodilačkog pokreta i razvijanju bratstva i jedinstva među muslimanskim, srpskim i hrvatskim življem. Jedan od najznačajnijih rezultata takve njene djelatnosti i, naravno, vojno-političke aktivnosti partizanskih odreda, sa kojima su jedinice divizije uspješno saradivale, bio je priliv novih boraca u partizanske odrede i u jedinice divizije. Kako je odmicalo vrijeme boravka divizije na ovoj teritoriji, veze jedinice sa narodom sve su se više razvijale i obogaćivale.

Postojanjem partizanskih odreda i njihovih slobodnih teritorija i proširenjem slobodne teritorije dolaskom 5. divizije, bili su obezbijedeni uslovi za dobar smještaj divizijske bolnice i brigadnih bolnica. Zauzimanjem gradova i drugim borbenim akcijama, jedinice su dolazile do lijekova i do drugog sanitetskog materijala, povećao se i broj sanitetskog osoblja, što je omogućilo da se skрати vrijeme liječenja ranjenika i bolesnika. Bezbijednijim smještajem bolnica uveliko se povećala manevarska sposobnost jedinica.

Zahvaljujući dobroj saradnji sa narodnooslobodilačkim odborima tamo gdje su oni, postojali (na terenu Ramskog i Travničkog partizanskog odreda) i gdje su nanovo formirani, a i sa narodom na čitavom operativnom prostoru divizije, nije bilo teškoća u prikupljanju hrane za jedinice i za bolnice.

Sve u svemu, 5. divizija imala je povoljne uslove za vođenje borbenih dejstava. A ti su se uslovi stalno popravljali. Naime, već prvih dana avgusta 1943. iz istočne u centralu Bosnu prešao je Vrhovni štab sa 1 proleterskom i 7. udarnom divizijom i od tada su u centralnoj i zapadnoj Bosni otpočela ofanzivna dejstva šest naših divizija, koja usmjerava i koordinira Vrhovni štab. U toku avgusta ove divizije su uništile ili razbile preko deset neprijateljskih garnizona i oslobodile najveći dio tih oblasti. Nijemci više nisu stizali da spriječe gubitak ovih garnizona i razbijanje svojih i ustaško-domobranskih i četničkih jedinica i da sigurnije obezbijede svoje glavne komunikacije. Svojim borbenim dejstvima na operativnom području u Bosni, naše divizije i partizanski odredi uspješno su ostvarivali direktive vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita, upućene 10. avgusta 1943. štabovima 1. i 2. bosanskog korpusa, u kojima je stajalo da se onemogućí kretanje neprijateljskih jedinica po komunikacijama, da se likvidiraju četnici, da se živo radi na mobilizaciji novih boraca za naše jedinice i da se formiraju novi partizanski odredi.¹⁾

1) Zbornik 11/10, 67 i 68.

Poslije teških borbi i ogromnih napora u neprijateljskim ofanzivnim operacijama »Vajs« i »Svare«, vođenih u toku zime 1942/1943. i u proljeće 1943, nastao je period daljeg snažnog uspona i rasta narodnooslobodilačkog pokreta u svim našim krajevima. Kapitulacija fašističke Italije je još povoljnije uticala na razvoj ofanzivnih operacija NOVJ. Nijemci su tada bili primorani da znatne svoje snage angažuju protiv naših jedinica u Dalmaciji i na Jadranu, čime su olakšana dejstva našim jedinicama u Bosni i u drugim krajevima zemlje.

Razoružanjem velikog broja italijanskih okupacionih divizija i drugih njihovih jedinica i opštim poletom narodnooslobodilačkog pokreta u dotadašnjoj italijanskoj okupacionoj zoni, Vrhovni štab je formirao nove divizije i korpusne i izvršio preimenovanje svih drugih korpusa.²

Po rasporedu svojih jedinica, po naznačenim njihovim osnovnim zadacima i po načinu njihovog izvođenja, o čemu će biti govora u narednom tekstu, može se zaključiti da je 5. divizija od 17. jula pa do početka septembra dejstvovala na označenom prostoru kao teritorijalna operativna jedinica i, osim nekoliko izuzetaka (napadi na Gornji Vakuf, Prozor i Bugojno), izvodila akcije odvojeno po brigadama na tipično partizanski način. Njene brigade ili pojedini njihovi bataljona pojavljivali su se na neprijateljskim komunikacijama u rejonu i u vremenu koji su sami birali, da bi se drugog dana i noći našli na sasvim drugom mjestu i drugom borbenom zadatku. Time su oni osigurali inicijativu, a neprijatelja primorali da ojača svoje garnizone u Kiseljaku, Visokom, Busovači i Prozoru, da tenkovima prati transporte na cestama, a na željezničkim prugama da stalno ima pripravne oklopne vozove.

U septembru i početkom oktobra 5. divizija je polovinom svojih snaga obezbeđivala slobodnu teritoriju od pravca Travnika, dok je sa ostalim snagama dejstvovala na komunikacije od Travnika i Zenice prema Sarajevu.

Za vrijeme boravka 5. divizije u centralnoj Bosni u njenim jedinicama bio je veoma živ vojno-politički rad. Redovnije su održavani partijski i vojni sastanci, proučavana vojna i politička literatura, održavani vojni i partijski kursevi. Ojačala je partijska i skojevaska organizacija. U takvom aktivnom životu porasla je vojnička osposobljenost i politička zrelost njenih štabova i komandi, starješina i boraca. Svaki njen stariji borac bio je siguran tumač ciljeva narodnooslobodilačke borbe.

Ranije sam iznio okolnosti pod kojima je Stab divizije donio odluku da, bez znanja i saglasnosti Vrhovnog štaba, diviziju prebaci iz rejona Ozren-pl. (kod Sarajeva) na lijevu obalu Bosne i da joj sam odredi pod-

2) Naredbom vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita od 9. septembra 1943. formiran je na teritoriji Crne Gore, Sandžaka, Bosne i Hercegovine 2. udarni korpus (Zbornik II/IO, 124); naredbom Vrhovnog komandanta od 5. oktobra 1943. formiran je 1. proleterski udarni korpus; istom naredbom preimenovani su: 1. bosanski udarni u 3. udarni korpus (u istočnoj Bosni); 1. hrvatski u 4. udarni korpus; 2. bosanski u 5. udarni korpus; 2. hrvatski u 6. korpus i 6. korpus (u Sloveniji) u 7. korpus NOVJ (Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945, str. 567).

ručje dejstva i borbene zadatke. Mi smo u otaou divizije znali da moramo što prije obavijestiti Vrhovni štab o ovoj našoj odluci. To bi smo najprije učinili radio-putem i očekivali smo da radio-telegrafista, uz pomoć Ratka Martinovića, načelnika Štaba divizije, otkloni kvar na radio- stanici. To im je 19. jula i uspjelo, ali je radio-telegrafista mogao samo da prima, ali ne i da predaje depeše. Tek je nešto kasnije radio-stanica dovedena u ispravno stanje.

Međutim, 19. jula Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« javila je da 5. divizija odmah krene u rejon sjeverozapadno od Kladnja, tj. tamo gdje je Ilija Materić, politički komesar divizije, došao u Vrhovni štab.

Razmatrajući ovo naređenje Vrhovnog štaba, Štab divizije je došao do zaključka da je momentani povratak divizije u istočnu Bosnu teško izvodljiv, osobito zbog velike bolnice. Da bi što prije obavijestio Vrhovni štab o rasporedu i zadacima divizije, Štab divizije je 20. jula poslao po kuririma izvještaj Štabu 1. bosanskog korpusa, u kojem je predložio: ukoliko divizija treba da se vrati u istočnu Bosnu, da to učini sa dvije brigade, dok bi bolnica ostala pod zaštitom Udarne grupe bataljona.³⁾ Na osnovu ovako upućenog prijedloga, Štab divizije je naredio štabovima 1. i 4. krajiške brigade da pripreme ljudstvo brigada za povratak u istočnu Bosnu. Srećom, kuriri su brzo stigli u Štab korpusa i već 23. jula Štab divizije primio je od Vrhovnog štaba dvije depeše. Ove depeše nisu sačuvane ali sam njihov sadržaj dobro zapamtio. U jednoj depeši vrhovni komandant Josip Broz Tito naređuje da divizija ostane na zauzetoj prostoriji i da dejstvuje na neprijateljske komunikacije. Sadržaj druge depeše je glasio: komandant i politički komesar stavljaju se pod istragu što je divizija bez znanja i odobrenja Vrhovnog štaba napustila prostoriju Zvijezda-pl.—Olovo—Ozren-pl.

Tako se, najzad, razjasnila situacija o području dejstva 5. divizije. Iako je ova neizvjesnost trajala samo 12 dana, za komandanta i političkog komesara divizije bio je to dug vremenski period. Sada je pred nama dvojicom stajala još jedna neizvjesnost — šta će da donese istraga Vrhovnog štaba. Moram reći da nam nije bilo lako, ali se nije imalo kuda. Za nas je bilo sada najvažnije da divizija u narednom periodu što uspješnije dejstvuje.

Dosta dugo smo čekali na konačno rješenje. To je u jednu ruku bilo i dobro. Kako je vrijeme odmicalo, nizali su se borbeni uspjesi divizije, kao što su bili: uništenje aviona na aerodromu Rajlovac, oslobođenje Bugojna i niz isto tako značajnih napada na neprijateljske komunikacije. Kada smo početkom septembra pozvani u Vrhovni štab u Jajce, podnijeli smo izvještaj Vrhovnom komandantu o borbama divizije i o njenoj političkoj aktivnosti u narodu. U jednom momentu drug Tito je pitao zašto smo sa divizijom otišli sa Zvijezde i Ozrena. Ja sam mu iznio razloge. Očito zadovoljan postignutim uspjesima divizije, šalio se na račun tog našeg »velikog manevra«, ali je rekao da smo tada pogriješili jer nismo dobili odobrenje za pokret ka Fojnici i Kreševu.

Time je razgovor o našem povratku iz istočne u centralu Bosnu bio završen. Za nas dvojicu to je značilo veliko psihičko olakšanje.

3) Zbornik IV/15, 113. Štab 1. bosanskog korpusa tad se nalazio u rejonu Siprage—Maslovare, sjeverno od Vlačić-pl.

Na kraju ovog opšteg pregleda o dejstvima divizije u periodu juli—septembar 1943. u centralnoj Bosni, treba da kažem da je divizija sve to vrijeme bila pod komandom Vrhovnog štaba, iako je formacijski bila u sastavu 1. bosanskog korpusa. To se može objasniti time što je Vrhovni štab imao neposredan interes za borbena dejstva na prostoru na kome se nalazila 5. divizija i što je mogao da joj putem radio-veze brzo upućuje naređenja. Znajući da se 5. divizija nalazi u sastavu 1. bosanskog korpusa, Stab divizije je borbene izvještaje slao i Stabu korpusa.

2. BORBENA DEJSTVA DIVIZIJE DO KRAJA AVGUSTA 1943.

Prve borbe nakon prelaska divizije preko r. Bosne izvele su 18. jula dvije čete 3. bataljona 1. krajiške brigade. Jedna četa dočekala je iz zasjede na cesti Sarajevo—Kiseljak, kod Han-Ploča, kolonu od 20 kamiona punih njemačkih vojnika. Kretali su prema Kiseljaku. U panici veći broj kamiona je umakao. Ubijeni su njemački major i dva niža oficira. Zapaljeni su 6 kamiona i 1 luksuzni automobil. Zaplijenjeno je: 1 puškomitraljez, 2 strojnice, 1 pištolj. Druga četa razrušila je drveni most na cesti Visoko—Kiseljak i iz zasjede sačekala blindirani automobil. Ubijena su 4 neprijateljska vojnika. U obe akcije naši su bili bez gubitaka.

Noću 18/19. jula dva bataljona 1. krajiške brigade napali su Kiseljak. Neprijateljska posada povukla se bez borbe cestom u pravcu Sarajeva na Kobilju glavu i tu se utvrdila. U Kiseljaku su bataljoni našli nešto hrane i odjeće. Na pojavu tenkova povukli su se iz grada.

Devetnaestog jula ponovo su dvije njemačke čete upale u zasjedu jednog bataljona kod Han-Ploča. Poginula su 84 neprijateljska vojnika, a 4 zarobljena; zaplijenjena su 2 protivtenkovska topa sa granatama, 4 puškomitraljeza »šarca«, 42 puške, 6 strojnica, sanitetskog materijala i druge opreme. Oboren je jedan avion. Mi smo imali jednog mrtvog i dva ranjena.⁴⁾

Kao što se vidi, Nijemci su već od 18. jula počeli da dovlače jedinice protiv 5. divizije. Bile su to jedinice iz sastava 7. SS divizije »Princ Eugen«. Njena komanda 18. jula prebacuje iz Breze u Visoko i Kiseljak protivtenkovski divizion, 20. jula upućuje na obezbjeđenje željezničke pruge Sarajevo—Ivan-sedlo 1. eskadron izviđačkog bataljona, četvu pionirskog bataljona i štabnu lovačku četvu, 21. jula prebacuje u Kiseljak ojačani 2 bataljon 1. pješadijskog puka, a 1. bataljon istog puka u rejon Ilidža—Blažuj. Već 18. jula komanda ove njemačke divizije piše u svom dnevnom izvještaju da će raspoloživim snagama napasti 5. diviziju.⁵⁾

Nijemci su zaista krenuli 23. jula iz tri pravca na jedinice 1. krajiške brigade: od Kiseljaka, Han-Ploča i Tarčina. Jačina neprijatelja bila je oko dva bataljona pješadije, podržana artiljerijom i avijacijom.

4) Zbog interesantnosti navodim kako je komanda njemačke 7. SS divizije »Princ Eugen« »objasnila« ovaj poraz svoje jedinice: »Južno od Han-Ploča u dolini Lepenice, 10 km jugo-ist. Kiseljak dovedeni su dijelovi 7. oklopne lovačke čete po jednoj agentici u klopku (podvukao M. M.), te su uništeni. Dolina Lepenice i visovi sa obe strane južno Han-Ploča bombardirani zrakoplovima« (Zbornik IV/15, 113). Nikakva žena nije ih dovela — sami su upali u našu zasjedu.

Nijemci priznaju da su u ovoj borbi imali 47 mrtvih, od toga 3 starješine, 5 ranjenih i 1 nestao starješina (Isto, dok. 215).

5) Zbornik IV/15, 206, 210, 212, 213, 215, 220 i 227.

U toku 23. jula neprijatelj je zauzeo brdo Cubren (k. 1097) i s. Zvzd. Naše jedinice nisu imale gubitaka. Drugi bataljon 1. krajiške brigade je bez potrebe izvršio protivnapad slijedeće noći na brdo Čubren. Ovo brdo nije zauzeo, a imao je 5 mrtvih i oko 10 ranjenih. Sutradan, 24. jula, neprijatelj je uveo u borbu tenkove, a kako jedinice brigade nisu prihvatile frontalnu borbu, brzo je ušao u Kreševo. Međutim, Nijemci su se u ovom gradiću kratko zadržali. Ocijenili su da im je najvažnije da brane komunikacije i transporte na njima.

Kao i kod 1. krajiške, i kod 4. krajiške brigade bilo je veoma živo. Tako je brigada noću 19/20. jula rušila željezničku prugu između stanica Porječani i Catići, a ujutro 20. jula jedan njen bataljon dočekao je u zasjedi kod s. Bilalovca (na cesti Busovača—Kiseljak) neprijateljsku kolonu od 4 kamiona i jednog tenka. Kamioni su uništeni, ubijeno je 20 Nijemaca. Bataljon je imao 2 ranjena. Noću 21/22. jula dva bataljona rušila su željezničku prugu između stanica Lašva i Modrinje, a sutradan jedan njen bataljon držao je zasjedu na cesti Visoko—Kiseljak, kod sela Gorani. Našli su 11 kamiona i tri tenka. Zasjeda je otvorila vatru, ali se i zbog dejstva tenkova brzo povukla. Noću 26/27. jula brigada je napala Busovaču i željezničke stanice Busovaču, Lašvu i Modrinje. Ove objekte branile su manje posade i četiri oklopna voza. Zauzeta je Busovača i željeznička stanica Modrinje, a pruga i tt-linije prekinute su na više mjesta. Zarobljeno je 12 domobrana, zaplijenjeno nešto oružja, a u Busovači i nešto žita. Brigada nije imala gubitaka.

Četvrta krajiška brigada nastavila je sa napadima i diverzijama i slijedećih dana i neprijatelju nanosila gubitke u živoj sili i u materijalu. U toku tih dana, Nijemci su samo jednom, snagama do jednog bataljona, na pali 1. avgusta u s. Kupreš (5 km južno od Busovače) brigadnu bolnicu, intendanturu i 1. bataljon, koji ih je obezbjeđivao. Bataljon je, bez sopstvenih gubitaka, spretno i odlučno odbio ovaj napad.

U vremenu do 1. avgusta Udarne grupa bataljona izvela je dvije uspješne diverzije na željezničku prugu prema Konjicu. Noću 28/29. jula jedan njen bataljon zauzeo je i spalio željezničku stanicu Lisičići, uništio 3 teretna vagona, razrušio 600 m pruge i 2 km tt-linije. Bataljon nije imao gubitaka. U noći između 31. jula i 1. avgusta dva bataljona napala su željezničku stanicu Bradina. Posada se povukla u tunel i iz njega otvarala vatru. Na stanici su uništene sve skretnice, razrušeno 200 m željezničke pruge i 2 km tt-linija. Naši su imali 3 mrtva i 2 ranjena borca.⁶¹

Sedamnaestog jula, tj. istog dana nakon prelaska r. Bosne, Štab divizije ostavio je u srezu Visoko Milorada Novosela sa njegovom 22 borca da formira partizanski odred i da organizuje obavještajnu službu.⁷¹ Uz po-

6) Interesantno je pomenuti da su zaplijenjeni vojni dokumenti NDH zabilježili uglavnom sve diverzije jedinica 5. div. na željezničkoj pruzi Konjic—Sarajevo—Travnik. U svojim dnevnim izvještajima Nijemci ističu naše pojačane napade na putne transporte i na želj. prugu Mostar—Sarajevo—Bos. Brod. Ljuti su na takvu situaciju i žale se: »Ovi se napadi uslijed nedostatka snaga ne mogu suzbiti«.

O borbama i diverzijama 5. divizije u vremenu od 20. jula do 1. avgusta, pored već naznačenih neprijateljskih dokumenata, vidi i dokumente u Zborniku IV/15, 228, 230, 233, 259, 261 i 266 i Zbornik IV/16, 122, 123, 127 i 211.

U izvještaju Vrhovnom štabu štab 5. divizije naveo je borbe jedinica u vremenu od 11. jula do 20. avgusta (Zbornik IV/16. 78).

7) Zbornik IV/15, 94.

moć jedinica divizije i zajedničkim učešćem u borbama, Visoko-fojnički partizanski odred brzo je rastao: 16. avgusta imao je 110 boraca, a početkom septembra dva bataljona. Do 1. avgusta formirane su komande mjesta u Fojnici i Kreševu. U oba ova sreza politički radnici divizije održali su nekoliko zborova i niz konferencija po selima i pomogli da se formiraju narodnooslobodilački odbori u Fojnici i u Kreševu, zatim u fojničkom srezu u selima Dragačići, Zivčići, Majdan, Vladići, Vukelići, Bistrica, Bakovići i Otigošće, a u srezu Kiseljak u selima Crnići, Lipa, Volijak i dr.

U Stabu divizije se tada, osim drugih poslova, sređivao materijal za prvi broj divizijskog lista »Put slobodi«. Ovaj list će izlaziti do kraja rata. Štab divizije je, takođe, obezbijedio dovoljno hartije i drugih potreba za umnožavanje radio-vijesti »Slobodne Jugoslavije« koje su čitane u jedinicama i na skupovima sa narodom. Pisani su leci i druga obavještenja za narod i slata komandama mjesta i narodnooslobodilačkim odborima, terenskim radnicima i jedinicama. Bataljonski horovi, diletantske grupe i kulturne ekipe davale su priredbe za narod i vojsku. Ova aktivnost odvijala se i kasnije.

Krajem jula 1943. dvije brigade i Udarne grupa bataljona 5. divizije imale su 2.024 borca, a od naoružanja 9 minobacača 81 mm, 4 mala minobacača, 11 teških mitraljeza, 127 puškomitraljeza (od toga 26 njemačkih »šaraca«), 48 strojnica, 1.540 pušaka, 951 ručnu bombu.⁸⁾ U ovom pregledu nisu prikazani drugi dijelovi 5. divizije: Štab divizije, četa za vezu, divizijska bolnica i zaštitna četa, intendantura, hiruška i kulturna ekipa — u svemu oko 180 ljudi sa odgovarajućim naoružanjem.

Noću 3/4. avgusta dva bataljona 4. krajiške brigade i Travnički partizanski odred, pod komandom štaba brigade napali su u Gornjem Vakufu 3. bataljon domobranskog 13. lovačkog puka, jačine oko 700 vojnika. Neposredno oko ovog neprijateljskog uporišta bila je slobodna teritorija. Naše jedinice mogle su mu iznenadno prići, zbog čega je njegova posada stalno bila na oprezu. Bio je izgrađen slobodan sistem spoljne i unutrašnje odbrane uporišta, koje se nalazilo na sredokraći između jačih neprijateljskih garnizona u Prozoru i Bugojnu.

Štab brigade računao je sa iznenađenjem u napadu, a i sa tim da domobrani neće pružiti jači otpor, pa je za napad u Gornji Vakuf i za obezbjeđenje prema Bugojnu i Prozoru odredio dosta male snage: bataljoni brigade imali su po 140 boraca, a Travnički partizanski odred 120. Odnos je bio 700 : 400 u korist branioca.

Iako su pripreme za napad izvršene u tajnosti, iznenađenje nije postignuto zato što su oko podne 3. avgusta na zasjednu prema Bugojnu, kod zaseoka Han-Ploče, naišla od Gornjeg Vakufa četiri kamiona sa 40 Nijemaca, koji su išli za Bugojno. Nijemci su bili iznenađeni, ali su se brzo pribrali. Koristeći mitraljesku i minomacačku vatru, oslobodili su se pritiska naše zasjede, a potom su se sa dva kamiona vratili u Gornji Vakuf (dva kamiona su spaljena). Ovdje je bilo oko 40 Nijemaca.

Napad na grad nije uspio. Iako su naše jedinice ušle u grad i zarobile dosta domobrana, posada garnizona pružala je i dalje žestok otpor iz

8) A. VII. k. 783, A. reg. br. 1-1.

nezauzetog dijela grada i sa brda Strmice (k. 785). Pred zoru naše su se jedinice povukle iz grada. U ovoj borbi od Nijemaca su poginuli poručnik i šest vojnika, zarobljeno je 57 domobrana, među kojima dva oficira (jedan ljevakar) i tri podoficira; zaplijenjeno je 47 pušaka, 2 teška mitraljeza, 2 puškomitraljeza, 31.000 metaka, nešto sanitetskog materijala i druge opreme. Naši su imali 4 ranjena. Dvadeset dva domobrana dobrovoljno su ostala u našim jedinicama, ostali su pušteni kućama."¹

Ocijenivši da Gornji Vakuf neće moći da se brani, neprijateljska komanda povukla je noću 4/5. avgusta 3. domobranski bataljon u Bugojno. Travnički partizanski odred ostao je u Gornjem Vakufu kao posadna jedinica, a bataljoni 4. krajiške brigade vratili su se u akcije na komunikacije Travnik—Visoko i Travnik—Busovača—Kiseljak.

Iste noći dok je vođena borba u Gornjem Vakufu, prešle su Mostarsku prugu između Ivan-sedla i Konjica, iz pravca Trnova, 3. i 7. krajiška brigada, pod komandom štaba 1. proleterske divizije. Po naređenju Vrhovnog štaba, trebalo je da im prelaz olakšaju jedinice 5. divizije. Pored Udarne grupe bataljona, na odsjek prelaza upućena su dva bataljona 1. krajiške brigade. Međutim, jedinice 5. divizije te noći nisu vršile akciju na željezničku prugu, jer nisu znale kada će prelaziti prugu jedinice 1. proleterske divizije, a patrola koja im je poslana u susret nije stigla da se pravovremeno vrati. Odmah zatim, bataljoni 1. krajiške brigade vratili su se na prostor Kreševo—Kiseljak.

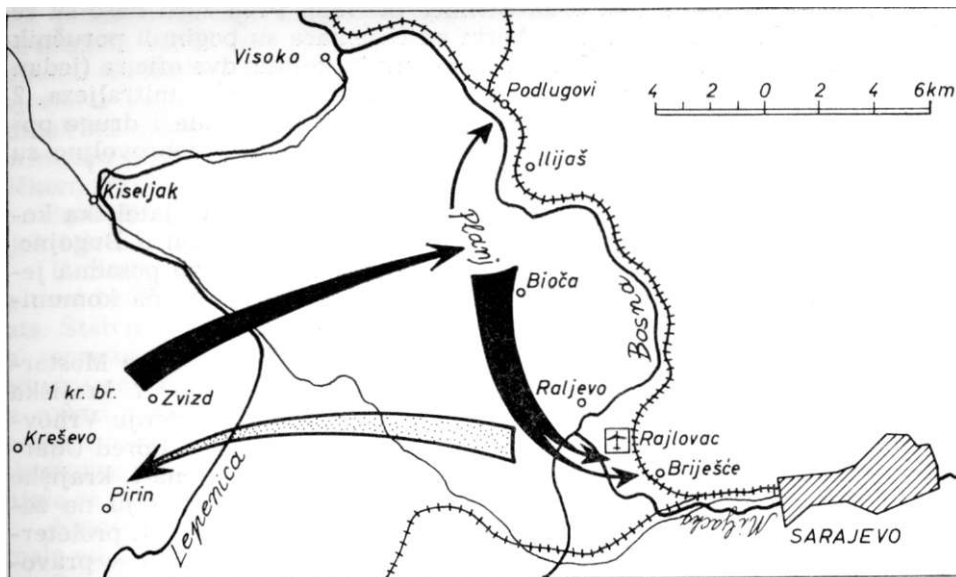
NAPAD NA AERODROM RAJLOVAC

Od 7. avgusta 1. krajiška brigada bila je prikupljena u rejonu Kreševa. Toga dana stigli su u Stab divizije Vojo Todorović, komandant, i Mlado Marin, politički komesar 1. krajiške brigade, i iznijeli prijedlog da brigada napadne aerodrom Rajlovac i spali avione. Stab divizije nije odmah prihvatio ovaj prijedlog jer je očekivao nagoviješteno naređenje Vrhovnog štaba o novom zadatku jedinica divizije. Kako do toga nije došlo, Stab divizije je 9. avgusta odobrio da 1. krajiška izvrši namjeravani napad, a u isto vrijeme naredio 4. krajiškoj brigadi da se jače aktivira na komunikacijama Travnik—Busovača.

Cim je 5. divizija stigla na prostoriju Busovača—Visoko—Konjic, obavještajni organi brigada i divizije prikupljali su podatke o jačini i rasporedu neprijateljskih snaga u Sarajevu i njegovoj okolini. Prvih dana avgusta počelo je pomjeranje u rasporedu njemačkih snaga na ovoj prostoriji. Pripremajući se za kapitulaciju Italije, a u duhu plana njemačke komande u Jugoslaviji, ubrzano je prebacivanje jedinica 7. SS divizije »Princ Eugen« iz šireg rejona Sarajeva u Hercegovinu i Dalmaciju. Garnizone od Lašve i Busovače prema Sarajevu i zaštitu komunikacija u ovom području preuzele su jedinice njemačke 369. legionarske divizije. Stab ove divizije stigao je u Sarajevo 9. avgusta.¹⁰¹

9) Zbornik IV/16, 78; R. Zorić, n. d., str. 114. Naš napad na Gornji Vakuf detaljno je opisao komandant 3. domobranskog bataljona. Kaže da je njegov bataljon u ovoj borbi imao 3 poginula, a da su zarobljena 2 oficira, 2 podoficira i 68 domobrana (Zbornik IV/16, 182).

10) Zbornik IV/16, 123, 131, 139, 150 i 153.



Napad 1. krajiške brigade na aerodrom Rajlovac noću 10/11. avgusta 1943. godine

Pred napad na aerodrom Rajlovac doznalo se da na njemu ima 300 Nijemaca i 500 domobrana, u Visokom 500 vojnika iz sastava njemačke 369. divizije, a na željezničkim stanicama od Visokog prema Sarajevu oko 160 domobrana. Prema procjeni, aerodromu se moglo najlakše prići od s. Reljeva i Lemezovog brda.

Plan za napad na Rajlovac izrađen je u štabu brigade, a pripreme su vršene u najvećoj tajnosti. Održani su partijski i skojevski sastanci, a borcima rečeno da brigada ide na važan zadatak. Uveče 9. avgusta krenuli su u akciju štab brigade sa tri bataljona, bez komore, minobacača 81 mm i teških mitraljeza. Borcima je podijeljena suva hrana za dva dana. Jedinice su neprimijećeno stigle do zore 10. avgusta u šumu Planj kod s. Bioča i tu su predanile. Poslije podne štab je brigade upoznao štabove bataljona i komande četa o zadatku koji je glasio: da se sa tri bataljona, bez dvije čete, napadne aerodrom Rajlovac i spale avioni; jedna četa da poruši željezničku prugu u s. Brijesće, postavi zasjedu i spriječi dolazak pojačanja Rajlovcu iz Sarajeva; jedna četa brigade i četa Visočko-fojničkog partizanskog odreda da zauzmu željezničku stanicu Podlugove i spriječe dolazak pojačanja aerodromu sa toga pravca. Odmah zatim štabovi bataljona i komande četa upoznali su sve borce sa njihovim zadacima.

Bilo je dogovoreno da terenski radnici prikupe i donesu Dušanu Karanru, obavještajnom oficiru brigade, najsvježije podatke o neprijatelju na aerodromu i o sistemu njegove odbrane. Ali, oni nisu stigli na ugovoreno mjesto. Više se nije moglo čekati, nego je kolona krenula u 18.00 časova na most preko r. Bosne u Reljevu. U suton je čelo kolone naišlo kod s. Ahatovića na domobransku patrolu, koja je bacila oružje i trkom pobjegla. Nevolja je bila u tome što su ovi domobrani mogli brzo stići

u Rajlovac preko Keijejskog mosta i upozoriti komandu. Stoga je bilo rizično krenuti na Reljevski most. U razmišljanju šta dalje raditi, u štab brigade priveden je radnik koji je bio zaposlen na aerodromu i upravo od njega dolazio. On je dao korisne podatke o tome da kod s. Butila postoji na r. Bosni drveni most za pješake, koji samo ponekad obezbjeđuju stražari; da se Miljacka može svuda pregaziti, da svake večeri traktori razvoze i parkiraju avione pored kukuruza na ivici aerodroma, uz Miljacku; da se tu u blizini nalaze rovovi i bunker i koje posjedaju domobrani. Pokazalo se da je iskaz ovog radnika bio tačan. Kolona je krenula na most kod Butila.

Borba na aerodromu počela je oko 22 časa. Neprijatelj je bio potpuno iznenađen i pokušao je da svim oruđima i sredstvima spriječi po njega najgore. Njemačka posada na aerodromu otvorila je iz rova i bunkera žestoku vatru na naše borce, a reflektorima i paljenjem stogova sijena osvijetlila prostor oko aerodroma i odmah zatražila hitnu pomoć iz Sarajeva. Naši borci su sasređenom vatrom odmah uništili dva reflektora, a kada su počeli da pale avione, nastale su snažne eksplozije i plamen je osvijetljavao dijelove aerodroma. Na sve strane aerodroma razvila se uraganska vatra. Za sve vrijeme borbe borci su se ustremili na uništenje aviona. Ocijenivši da je glavni zadatak izvršen, štab brigade je, nešto iza ponoći, naredio povlačenje i ono je uredno izvršeno.

Akcija na aerodrom sjajno je izvršena: uništeno je 30 i oštećeno 8 aviona.

Jedinice na obezbeđenju su, takođe, potpuno izvršile svoje zadatke. Četa na obezbeđenju prema Sarajevu razrušila je 30 m željezničke pruge i na tome je mjestu iskočio voz koji je bio upućen iz Sarajeva u pomoć Rajlovcu. Pomoć aerodromu, upućena cestom iz Sarajeva, u sastavu 5 tenkova i 10 kamiona vojske, stigla je prekasno. Zasjeđa prema Visokom zauzela je i oštetila željezničku stanicu Podlugove, srušila prugu i jedan željeznički most, uništila ili oštetila 6 lokomotiva i 70 vagona i zaplijenila nekoliko vagona namirnica. I ova zasjeđa spriječila je prolazak oklopnog voza za Rajlovac. Neprijatelj je imao dosta mrtvih i rajenih, zarobio je 12 domobrana.

Brigada je imala 4 mrtva i 5 rajenih.¹¹⁾

Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« je 18. avgusta obavijestila o akciji 1. krajiške brigade na aerodrom Rajlovac i dala rezultate ove akcije, a vrhovni komandant Josip Broz Tito je u istoj emisiji izrazio zahvalnost starješinama i borcima 1. krajiške brigade za njihovo junaštvo i požrtvovanje u izvršavanju ovog borbenog zadatka.

Ova akcija 1. krajiške brigade poučan je primjer kako treba pripremiti i izvoditi jednu borbu. Njen uspjeh došao je kao rezultat pravovremene pripreme; iako su jedinice brigade marševale do aerodroma pored niza naseljenih mjesta, postignut je maksimalni stepen tajnosti i neprijatelj

11) Zbornik IV/16, 78; Milorad Gončin i Stevo Rauš, Prva krajiška brigada, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1981, str. 154—159 (ubuduće: M. Gončin, i S. Rauš, nd)

O napadu 1. krajiške brigade na aerodrom Rajlovac Nijemci su izvijestili lakonski i ne pominju svoje gubitke. Talijanski konzul u Sarajevu u svom pismu zlorado se podsmijeva Nijemcima za ovaj njihov krupan poraz (Zbornik IV/16, 142 i 144). Ustaški general Pacak navodi u bojnoj relaciji 2. gorskog zdruga da je na aerodromu uništeno 5 njemačkih i 17 ustaških aviona (Isto, dok. 211).

je iznenadno napadnut; komandovanje brigadom bilo je na visokom stepenu umijanja; sve jedinice, starješine i borci izvršili su svoje zadatke samouvjereno i odlučno. Neprijatelj je bio iznenađen. Iako je bio brojna, dobro naoružan i utvrđen — ovi značajni elementi u borbi nisu došli do izražaja. Tučen je brojno manjom i slabije naoružanom jedinicom.

Po ovim svojim glavnim odlikama, i s obzirom na mjesto na kome je izvedena i na njene rezultate, ova borba 1. krajiške brigade spada među najznačajnije borbe jedinica 5. divizije u toku narodnooslobodilačkog rata. Ona je i najuspješnija akcija koje su jedinice NOVJ izvršile protiv neprijateljske avijacije u toku rata i, ujedno, pokazuje da su postojali uslovi da se izvede znatno veći broj napada na neprijateljske aerodrome nego što je to učinjeno.

Obradovane zbog uspješnog napada 1. krajiške brigade na aerodrom Rajlovac jedinice 5. divizije nastavile su napade na neprijateljske komunikacije i garnizone. Tako je 4. krajiška brigada napala garnizon u Busovači i izvela nekoliko uspješnih akcija na komunikacije prema Travniku i Zenici. Napadi Udarne grupe bataljona bili su otežani jer je neprijatelj zbog prebacivanja trupa i ratnog materijala od Sarajeva na jug bolje obezbijedio mostarsku prugu, s kojim su ciljem dijelovi 7. SS divizije »Princ Eugen« 14. avgusta povratili Prozor, koji su 7 dana ranije oslobodile jedinice Ramskog NOP odreda i 7. krajiške brigade. Tada je Udarne grupa bataljona prešla u rejon Gornjeg Vakufa i zatvorila pravac od Prozora. Prva krajiška brigada pripremala se da krene na sektor Visoko—Breza—Podlugovi.¹²⁾

Radi uspostavljanja veze i dogovora o izvođenju zajedničkih akcija, komandant 5. divizije boravio je od 11. do 13. avgusta u Stabu 1. proleterske divizije, koji se nalazio kod Gornjeg Vakufa. U to vrijeme njegove dvije brigade — 3. i 7. krajiška nalazile su se u širem rejonu Gornjeg Vakufa. Pri povratku u Stab divizije, sa komandantom divizije je pošao Raja Nedeljković, koji je naredbom Vrhovnog štaba postavljen za zamjenika političkog komesara 1. krajiške brigade, umjesto Petra Radovića, koji je pošao iz divizije na drugu dužnost.

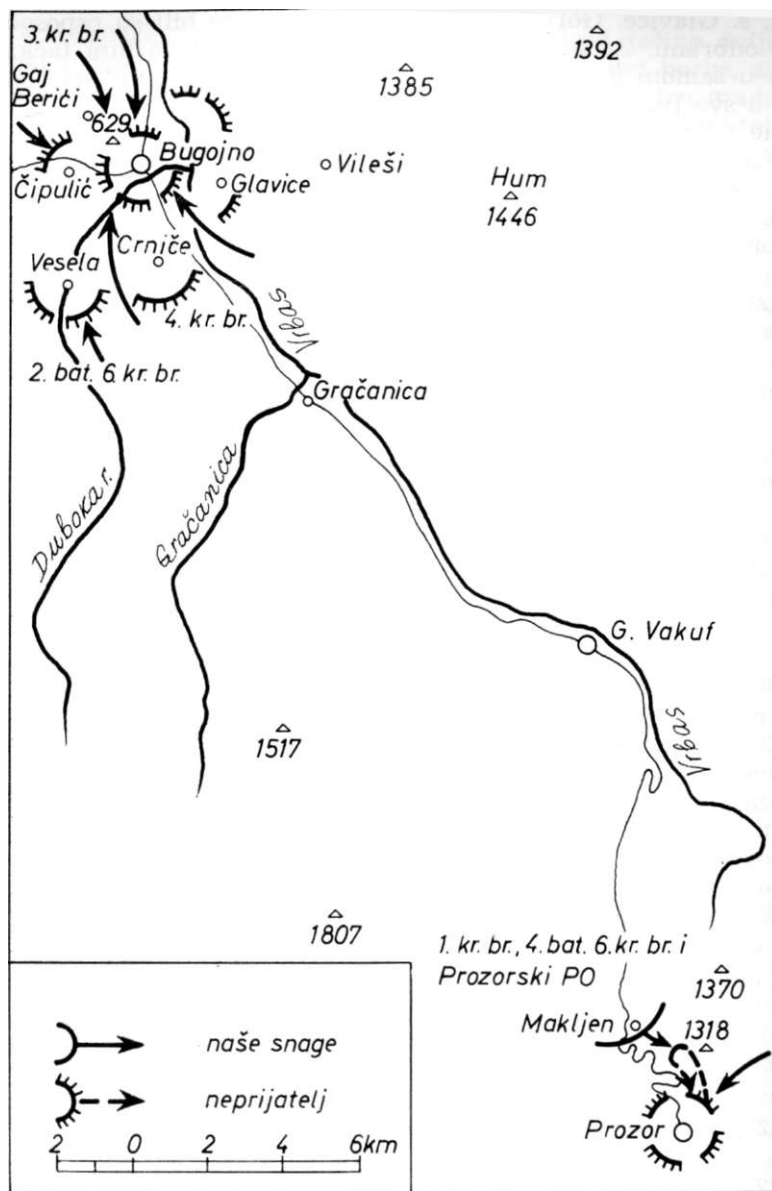
OSLOBODENJE BUGOJNA

Oslobodjenjem Jajca, Donjeg i Gornjeg Vakufa, bili su stvoreni uslovi da se napadne i likvidira ozloglašeni ustaški garnizon u Bugojnu, koji je koncem avgusta 1943. bio jedini istureni garnizon prema slobodnoj teritoriji u dolini rijeke Vrbasa, ali i veoma važna veza između neprijateljskih garnizona u Livnu, Kupresu i Travniku.

Vrhovni štab je 19. avgusta 1943. naredio štabovima 1. proleterske i 5. udarne divizije da zauzmu Bugojno.

Bugojno je u narodnooslobodilačkom ratu bilo jedno od najjačih ustaških uporišta u Bosni i Hercegovini. Njega su sredinom jula 1942. godine u toku poznatog pohoda proleterskih i udarnih brigada u Bosansku krajinu — napadale dva puta proleterske brigade, ali ga nisu uspjele zauzeti. Već u vrijeme ovih napada proleterskih brigada ustaše su izgradile soli-

¹²⁾ O borbama 5. divizije u vremenu od 11. do 20. avgusta 1943. vidi opširnije u izvještaju Štaba divizije Vrhovnom štabu, Zbornik IV/16, 78.



Oslobođenje Bugojna (25. 8. 1943)

dan sistem njegove odbrane. Do avgusta 1943. one su Bugojno još jače utvrdile. I ovdje se odbrana grada oslanjala na dobro organizovanu spoljnu odbranu, koja se sastojala od streljačkih rovova, saobraćajnica, lakih bunkera i bodljikave žice i obuhvatala s. Crniče (na Vrbasu), brdo Goricu (k. 646), s. Vesela, s. Sultanovići, s. Cipulić, Gradinu (k. 629), s. Gaj Berića, s.

Donjići, s. Glavice. Gorica i sela Vesela i Glavice bili su osposobljeni za kružnu odbranu. Za neposrednu odbranu grada na važnim tačkama oko grada i u samom gradu izgrađeni su laki i betonski bunker i streljački rovovi, a sve tvrde zgrade pretvorene su u otporne tačke. U sistemu neposredne odbrane grada i za borbu u samom gradu ustašama su mnogo značile zgrade žandarmerijske i željezničke stanice, sreskog načelstva. opštine, škole (samostana) i pošte. Grad su branile jedinice 7. i 20. bataljona 5. ustaške brigade kojom je komandovao ustaški zločinac Rafael Boban, jačine oko 600, a okolna sela — ustaška milicija, jačine oko 500 vojnika. Cijelu posadu Bugojna činili su poznati ustaški zlikovci koji su počinili mnoge zločine nad srpskim stanovništvom i koji su se mnogo puta sukobljavali s našim jedinicama.

Na zajedničkom sastanku štabova 1. i 5. divizije odlučeno je da se istovremeno napadnu i zauzmu Bugojno i Prozor.

Za napad na Bugojno Stab 1. proleterske divizije odredio je 3. krajišku brigadu, a Stab 5. divizije — 4. krajišku brigadu, koju je ojačao sa bataljonom iz sastava Udarne grupe bataljona (bio je to raniji 2. bataljon 6. krajiške brigade). U odnosu na braniocce naše jedinice imale su preimucstvo u ljudstvu i naoružanju. Ono je bilo još više izraženo na pravcima napada naših snaga na pojedine dijelove grada.

Treća krajiška brigada napadala je sa sjeverozapada, između ceste Bugojno—Kupres do r. Vrbasa, 4. krajiška brigada napadala je sa tri bataljona sa juga i jugozapada, dok je sa istoka napadao jedan njen bataljon pravcem s. Vileši—s. Bešlići—s. Glavice—Bugojno.

Za obezbjeđenje napada od pravca Travnika određen je po jedan bataljon iz 3. i 4. krajiške brigade, i četa Travičkog partizanskog odreda. Divizijskom naredbom određeno je da se bataljon 3. krajiške brigade postavi na položaje Komar—Goleš, a bataljon 4. krajiške brigade i četa Travičkog partizanskog odreda u rejonu s. Duboko—s. Pečuj—s. Margetići (10 km južno od Travnika). Pravac Kupres—Bugojno, u visini s. Koprivnica, obezbjeđivao je jedan bataljon iz sastava Udarne grupe bataljona (bio je to raniji 2. bataljon 9. krajiške brigade). Ovaj pravac su kontrolisali i dijelovi 10. divizije.

Za napad na Prozor određena je 1. krajiška brigada, jedan bataljon iz sastava Udarne grupe bataljona (bio je to raniji 4. bataljon 6. krajiške brigade) i Ramski partizanski odred. Borbom na Prozor rukovodio je štab 1. krajiške brigade uz pomoć načelnika Štaba 5. divizije.

Borbom za oslobođenje Bugojna rukovodili su zajednički štabovi 1. i 5. divizije.

Bilo je određeno da napad na oba neprijateljska garnizona počne uveče 22. avgusta. Međutim, odustalo se od napada na Prozor zbog jakih neprijateljskih snaga u njemu.

Borba za Bugojno počela je 22. avgusta u 23,15 časova.¹³¹

13) Zbornik IV/16, 51.

I u ovoj se zapovijesti štabova 1. i 5. divizije Udarne grupa bataljona, koja se od 21. juna 1943. nalazila u sastavu 5. divizije, pogrešno naziva 11. krajiška brigada. Ja sam tu grešku ispravio u tekstu o borbi za Bugojno, a ranije sam objasnio da su u sastav Udarne grupe bataljona ušli 2. i 4. bataljon 6. krajiške brigade i 2. bataljon 9. krajiške brigade (vidi napomenu 7 u glavi IV).

Stab 4. krajiške brigade odredio je Udarni odred jačine dvije čete (130 boraca) i dao mu zadatak da se provuče u grad bez borbe, zauzme crkvu li opštinsku zgradu i da tako rastroji odbranu u centru grada, a 1. 3. i 4. bataljonu naredio je da se glavnim snagama što prije probiju u grad, a da manjim snagama blokiraju neosvojena uporišta u spoljnoj odbrani grada. Drugi bataljon Udarne grupe bataljona trebalo je da zauzme selo Veselu u kojem se nalazila električna centrala.

Udarni odred 4. krajiške brigade, sa komandirima četa Boškom Jarićem i Gojkom Injcem na čelu, spretno i neopaženo se provukao u centar grada, iznenadio zatečene ustaše i na juriš zauzeo hotel, zgradu opštine i crkvu. Nešto kasnije ustaše su se pribrale, prikupile snage, povratile opštinsku zgradu i preduzele sve da likvidiraju ove dvije naše čete. Prvi i 3. bataljon 4. krajiške brigade, koji su napadali sa juga i jugozapada, lomili su žestoki otpor branilaca i, koncentrišući snage na slabije branjena mjesta, uspjeli su da se 23. avgusta izjutra povežu sa četama ubačenim u grad. Četvrti bataljon 4. krajiške brigade, koji je napadao sa istoka, naišao je na žestok otpor ustaške milicije u svim zaseocima sela Glavice. U nekim zaseocima borbe su vođene za svaku kuću. Prebacujući čete na povoljnije pravce napada, bataljon je uspio da do 11 sati 23. avgusta izbije kod sela Jaklić na desnu obalu Vrbasa. Na ostalom dijelu prema gradu neprijatelj je čvrsto držao lijevu obale rijeke.

Napad na posadu u s. Vesela, u kome se nalazila električna centrala, izvršio je 2. bataljon iz sastava Udarne grupe bataljona. On je u toku noći 22/23. avgusta presjekao vezu posade sa gradom, zauzeo okolne visove i dio sela. Do podne 23. avgusta zauzeo je cijelo selo, a ustaše su se povukle u električnu centralu i uporno je branile. Da bi se izbjegli nepotrebni gubici i sačuvala električna centrala, bataljon je izvršio blokadu ustaša na bliskom odstojanju, tražeći da se predaju.

Treća krajiška brigada izvršila je napad sa sva tri bataljona u prvoj borbenoj liniji. Bržim prodorom jedinica u grad izmanevrisan je i razbijen sistem spoljne odbrane grada, nezauzete otporne tačke su blokirane i postupno uništavane. Prodorom u grad razvila se uporna ulična borba; neprijatelj se branio iz svake kuće, a manje opkoljene grupe borile su se do kraja.

Do podne 23. avgusta obe brigade zauzele su veći dio grada i sva spoljna utvrđenja sem električne centrale u s. Vesela i dio Glavice. Razbijene ustaške snage prikupile su se u opštinsku zgradu, sresko načelstvo, žandarmerijsku stanicu, školu, poštu, apoteku, Sokolski dom i kontrolisale dio grada prema Vrbasu. Iz ovih zgrada ustaše su pružale organizovan snažan otpor, nadajući se da će im stići pomoć iz susjednih garnizona, posebno iz Prozora u kome se 22. avgusta nalazio 2. bataljon 13. pješadijskog puka 7. SS divizije »Princ Eugen«, 1. vod 2. SS tenkovske čete i pionirska četa.

Ujutro 23. avgusta Nijemci su krenuli iz Prozora u napad. Uz podršku avijacije dostigli su do linije Koštica (k. 1285) — Makljen— —Debelo brdo (k. 1318) — Kozije stijene, ali dalje nisu mogli. Kako nisu zauzeli nijednu pogodnu tačku prema Makljenju, povukli su se u grad. Neprijatelj je 24. avgusta ponovio napad prema Makljenju, za opravku ceste poveo je prisilno mobilisano stanovništvo, no naše jedinice ponovo su ga vratile u grad. U ovim borbama naše jedinice su imale

4 mrtva i 4 ranjena. Poslije toga Nijemci više nisu pokušali da iz Prozora prodru u Bugojno.¹⁴

Napad neprijateljskih jedinica iz Kupresa, izveden 23. avgusta prema Bugojnu, bio je samo neuspjao pokušaj. U Travniku, pak, nije bilo dovoljno snaga za ozbiljniju intervenciju u pravcu Bugojna.

Štabovi 3. i 4. krajiške brigade ostavili su za likvidaciju neprijatelja okruženog u gradu samo potreban dio snaga. U toku 24. i 25. avgusta postepeno su likvidirane neke otporne tačke. Pripremljeno je bilo benzinsko bure sa dinamitom za napad na opštinsku zgradu, u kojoj je bilo dosta ustaša, ali paljenje nije uspjelo. Pritiješnjeni sa svih strana samo u nekoliko otpornih tačaka i bez nade na očekivanu pomoć izvana, ustaše su izvršile proboj na istok, u pravcu Travnika. U borbi ih je većina izginula, nešto ih je zarobljeno, a dio je uspio da se probije u Travnik. Poslije pokušaja proboja ka Kupresu, ustaška posada, jačine 45 ljudi, predala se u električnoj centrali u s. Vesela. Uveče 25. avgusta Bugojno je bilo oslobođeno.

Prema izvještajima štabova brigada, rezultati borbe za Bugojno su slijedeći: Treća krajiška ubila je 70, zarobila 16 neprijateljskih vojnika, zaplijenila 4 puškomitraljeza, 1 minobacač sa 222 mine (u većini neispravne), 100 pušaka, 30.000 pušanih metaka, 1.000 raznih topovskih zrna i druge razne opreme. Brigada je imala 25 mrtvih i 46 ranjenih, od kojih 15 teže. Četvrta krajiška brigada ubila je 78, a zarobila 48 vojnika, zaplijenila 6 puškomitraljeza, 74 puške, 4 pištolja, oko 250 ručnih bombi, 25.000 metaka i dr. opreme. Brigada je imala 6 mrtvih i 13 ranjenih, ranjenih.

U gradu je nađeno dosta namirnica i druge robe.¹⁵

Vrhovni komandant Josip Broz Tito pohvalio je 3. i 4. krajišku brigadu za pokazanu požrtvovanost i junaštvo u borbama za oslobođenje Bugojna.

Sama pohvala Vrhovnog komandanta govori o tome da je borba za oslobođenje Bugojna bila veoma uspješna. Iznijeću nekoliko elemenata koji mogu poslužiti kao obrazloženje za takvu ocjenu. Štabovi 1. proleterske i 5. udarne divizije pravilno su postupili određujući jake snage za napad na Bugojno, a štabovi brigada su veoma dobro rukovodili svojim jedinicama. Napad na Bugojno izveden je prema predviđenom planu, a pripreme su izvršene pravovremeno; napad svih jedinica otpočeo je istovremeno; sadejstvo među brigadama i između bataljona u borbama u gradu bilo je veoma dobro, a isto tako i komandovanje bataljonima i četama; jedinice su brzo rastrojile spoljnu odbranu grada, a smjelim prodorom u grad pokidale su neprijatelju veze i razbile sistem odbrane grada; akcija dviju ubačenih četa u centru grada potpuno je iznenadila neprijatelja i unijela paniku i zabunu u centar njegovog rasporeda; ove čete su znatno doprinijele brzom prodoru u grad jedinica obiju brigada. Svi borci pokazali su u ovoj borbi visoki stepen požrtvovanosti li hrabrosti.

14) U svojim dnevnim izvještajima Nijemci samo notiraju svoje akcije kod Prozora (Zbornik IV/16, 159, 161 i 162). U izvještaju Štaba 5. divizije Vrhovnom štabu omaškom je naznačeno da su ove borbe vođene 22. i 23. avgusta (Zbornik IV/17, 7).

15) Zbornik IV/16, 92, 118, 203, 211 i Zb. IV/17, 7.

3. POPUNA DIVIZIJE NOVIM BORCIMA I RAD NA NJENOM DALJEM KADROVSKOM I ORGANIZACIJSKOM JAČANJU

Početak septembra vrhovni komandant Josip Broz Tito pozvao je u Vrhovni štab u Jajce komandanta i političkog komesara 5. divizije. Tada smo drugu Titu podnijeli iscrpan izvještaj o diviziji. Bio je veoma zadovoljan rezultatima borbi divizije. Osobito se interesovao za napad 1. krajiške brigade na aerodrom Rajlovac i rekao da je to bila neočekivana i izvanredno izvedena akcija. Za nju je čula cijela naša zemlja. Pohvalio je borce i starješine 3. i 4. krajiške brigade, koji su u izvanredno teškim trodnevnim borbama u Bugojnu uništili jednu od najkrvoločnijih ustaških jedinica, poznatu po zločinima, 5. ustašku brigadu. Odao je priznanje svim jedinicama divizije zbog njihove odlučnosti i samoinicijativnosti u napadima na neprijateljske komunikacije. Pohvalno je govorio o političkoj aktivnosti jedinica divizije u narodu, osobito o našoj veoma dobroj saradnji sa partijskom organizacijom u sarajevskom regionu preko koje nam iz Sarajeva stalno pristižu borci u jedinice. Vrhovni komandant se složio sa našim planovima da u diviziji organizujemo srednje i niže partijske i vojne kurseve i rekao da u tome tražimo pomoć od Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba. Obavijestio nas je da će se uskoro otvoriti oficirska škola pri Vrhovnom štabu u koju treba da i mi uputimo određeni broj naših vojnih starješina. Pažljivo saslušavši naše izlaganje o brojnoj jačini 1. i 4. krajiške brigade, drug Tito je usvojio naš prijedlog da se one popune jedinicama iz sastava Udarne grupe bataljona, Travničkog i Visočko-fojničkog partizanskog odreda.

Dugo je trajao ovaj neposredan, topao i za nas dvojicu nadasve koristan razgovor sa Vrhovnim komandantom, koji se nastavio i za vrijeme ručka kod njega. On nam je govorio o borbama naših jedinica širom zemlje i o povoljnim uslovima za dalji, snažni razvoj naše borbe.

Poslije ručka kod druga Tita stigli su drugovi Đuro Pucar Stari, Osman Karabegović, Veljo Stojnić i Slavko Rodić. Nas dvojica smo se veoma obradovali susretu sa njima, jer ih odavno nismo vidjeli. Bili smo sigurni da je drug Tito bio inicijator ovog neočekivanog susreta sa našim krajiškim drugovima. Dugo smo o svemu razgovarali, nadajući se da ćemo se opet uskoro susresti.

Nakon našeg povratka u diviziju, posao oko popune brzo je završen. Šestog septembra u sastav 1. krajiške brigade ušao je 4. bataljon Udarne grupe, a u 4. krajišku brigadu njen 2. bataljon. Bataljoni su raspoređeni u brigade po četama. Da podsjetim čitaoca da su oba bataljona došla u sastav Udarne grupe iz 6. krajiške brigade. Treći bataljon Udarne grupe vratio se u svoju matičnu 9. krajišku brigadu. Dan-dva kasnije iz Travničkog partizanskog odreda došlo je 99 boraca u sastav divizije, a iz Visočko-fojničkog partizanskog odreda 30 boraca, većinom radnika i đaka koji su se u toku avgusta partijskim kanalima prebacili iz Sarajeva.¹⁶⁾

16) Podaci o popuni divizije borcima iz ovih partizanskih odreda iznijeti su u izvještaju Štaba 5. divizije Vrhovnom komandantu od 9. septembra 1943 (Zbornik IV/17, 62). Podaci za Visočko-fojnički odred upoređeni su i korigovani prema podacima iz knjige Marka Sopića »Pred vratima Sarajeva«, Sarajevo 1970, str. 205.

Tom prilikom Stab 5. divizije je vratio u 1. krajišku brigadu Milorada Novosela, a za komandanta Visočko-fojničkog odreda postavio Glišu Jan-kovića, komandira čete u odredu, za političkog komesara odreda postavio je Lazu Radoševića, dotadašnjeg političkog komesara bataljona 4. krajiške brigade, Spasoja Blagovčanina, za zamjenika komandanta, a Danilo Štaka ostao je na dužnosti zamjenika političkog komesara odreda. Sa štabom odreda je dogovoreno da pojačaju i obezbijede partijske kanale sa Sarajevom kako bi iz grada što bezbjednije stizali novi borci do odreda i da obavještajnoj službi posvete najveću moguću pažnju.

Sa nekima od novih boraca bilo je teškoća, jer su željeli da ostanu u svojim odredima i njih nekoliko vratilo se u odrede. Nekoliko boraca iz bataljona 6. krajiške brigade vratilo se u njen sastav.

I poslije ove popune politički radnici jedinica divizije nastavili su živ mobilizatorski rad na terenu. Politički je bilo veoma važno da iz ovoga dijela centralne Bosne stupi u redove divizije što više mladih ljudi — Muslimana, Srba i Hrvata i da postanu dobri borci uz svoje starije drugove Krajišnike. Zbog toga smo pojačali politički rad u svim selima i varošicama. Na brojnim sastancima sa narodom istican je značaj zajedničke borbe pripadnika svih naroda u Bosni i Hercegovini protiv okupatora i njegovih domaćih slugu, rasla je o tome svijest u narodu i rezultati nisu izostali' tokom avgusta i septembra sa terena Zijameta, Gornjeg i Donjeg Vakufa i Bugojna javilo se u diviziju oko 300 boraca.

Osim ovoga rada, pomagali smo terenskim radnicima oko formiranja narodnooslobodilačkih odbora, a kulturne ekipe održale su brojne priredbe. Jednoj priredbi kulturne ekipe 5. divizije, održane u Jajcu, prisustvo-vao je drug Tito sa nekoliko članova Vrhovnog štaba. Svima se njima dopao sadržajno bogat i dobro izveden program.

Oslobođenjem Bugojna stvoreni su još povoljniji uslovi za liječenje ranjenih i bolesnih drugova. U diviziju je pristizao sanitetski materijal dobijen od saveznika. Organizaciji i radu saniteta divizije pomagao je dr Voja Dukanović, član Sanitetskog odsjeka Vrhovnog štaba. Održan je kurs za bolničarke i kurs za referente saniteta u bataljonima, a povećan je i broj ljekara. Tako je sanitetsko osoblje, sa dr Vickom Zaninovićem, načelnikom saniteta divizije, sve uspješnije radilo. Pomoć u liječenju ranjenika pružili su engleski hirurg dr Makenzi, major, i njegov pomoćnik, koji su pripadali Savezničkoj sanitetskoj ekipi.

Bolje je radila i intendantska služba divizije. Veliku pomoć ovoj službi pružio je Mijat Vuletić, kojeg je poslao Vrhovni štab. On se dosta dugo zadržao u diviziji. U oslobođenim gradovima i u jedinicama organizovane su radionice za izradu i opravku odjeće i obuće i stanje se kod boraca u svim potrebama znatno popravilo. Ishrana boraca bila je dobra.

U diviziji je redovno tekao politički i vojni rad. Pod rukovodstvom Filipa Bajkovića, instruktora pri Centralnom komitetu KPJ, održan je uspio kurs, za partijske i političke rukovodioce bataljona. Poslije dužeg vremena (iz dana pred 4. neprijateljsku ofanzivu) to je bio drugi kurs ovakvog nivoa kojem su prisustvovala starješine 5. divizije.

Na prvi kurs oficirske škole koja je početkom septembra 1943. formirana pri Vrhovnom štabu 5. divizija je uputila 15 oficira ranga komandira četa i komandanata bataljona. Kurs je počeo sa radom 15. septembra, a

završio se 17. oktobra.¹⁷⁾ Kada je 5. divizija 9 oktobra krenula prema Sandžaku, njeni kursisti vraćeni su u njen sastav.

Od vojnih kurseva valja pomenuti dva koji su održani u diviziji u septembru. Na jednom kursu obučavana su po dva borca iz svakog bataljona i borci iz minerskih odjeljenja u rukovanju električnim mašinama i sredstvima za rušenje mostova i drugih objekata na komunikacijama, za uništenje vozova i za postavljanje protivtenkovskih mina. Na drugom kursu obučen je jedan broj boraca i starješina u rukovanju protivtenkovskim puškama. Ova sredstva i naoružanje dobivana su tada od zapadnih saveznika, a instruktori na kursovima bili su engleski oficiri.¹⁸⁾

U ovome vremenu bila je bolje organizovana i nešto uspješnije je radila obavještajna služba divizije. Na tome je dosta uradio Mujo Kovačević, načelnik obavještajnog centra divizije, koga je na ovu dužnost postavio Vrhovni štab, i njegovi saradnici. Štabovi su ovoj službi poklanjali pažnju, ali nam je svima nedostajalo znanja i iskustva da još bolje iskoristimo mogućnosti koje nam je pružao naš teren i saradnja sa našim ljudima. Nešto bolji rad obavještajne službe razvijao se na relaciji prema Sarajevu i Travniku.

U prvoj polovini septembra u diviziji su sačinjeni prijedlozi za dodjelu činova svim starješinama. Bio je to zamašan posao svih komandi i štabova. Personalna služba Vrhovnog štaba usvojila je naše prijedloge. Došlo se i do srme za izradu oznaka činova i ovaj je posao u toku mjeseca uspješno završen.

4. BORBE NA SEKTORU TRAVNIK—BUSOVACA—VISOKO

Poslije oslobođenja Bugojna 5. divizija je dobila nove zadatke, koji su uslovlili i promjene u rasporedu njenih jedinica. Već 1. septembra, po naređenju Vrhovnog štaba, divizija je sa 1. krajiškom brigadom preuzela od 1. proleterske brigade položaje oko Turbeta i Travnika, sa zadatkom odbrane slobodne teritorije prema Jajcu i Donjem Vakufu. Četvrta krajiška brigada glavninom snaga napadala je komunikacije Travnik—Busovača, a samo povremeno upućivala pojedine bataljone na komunikacije bliže Sarajevu. Tako je teritorija na prostoru Visoko—Kreševo—Fojnica još od našeg napada na Bugojno ostala pod kontrolom Visočko-fojničkog partizanskog odreda. Njegove snage nisu mogle da spriječe upade neprijateljskih jedinica u Kreševo i Fojnicu, zbog čega je bio otežan rad pozadinskih vojnih vlasti i narodnooslobodilačkih odbora u ovim srezovima. Otežane su bile i veze sa Sarajevom. Uočavajući ove nedostatke, Štab divizije je nastojao da ih slanjem jedinica prema Sarajevu ublaži i otkloni.

Isto tako, nastojali smo da 1. krajiška brigada bude što aktivnija, pa su obično njena dva bataljona kontrolisala pravce prema Jajcu i Donjem Vakufu, a druga dva bataljona napadala transporte i rušila komunikacije između Turbeta, Travnika i Viteza. Ona je takvu akciju izvela noću 30/31. avgusta, pred smjenu 1. proleterske brigade, kada su njena tri bataljona, dva bataljona iz sastava Udarne grupe i Travnički partizanski odred, napali željezničku prugu između Bile i Busovače. Željezničke stanice su bra-

17) Zbornik 11/10, 110.

18) O popuni jedinica, o kursovima i o drugim poslovima u diviziji vidi opširnije u Zborniku IV/16. 72 i 83.

nile jedinice Zagrebačkog konjičkog puka, pod komandom 369. njemačke divizije. Zauzeta je i oštećena samo stanica Vitez, razrušeno je oko 2 km željezničke pruge, porušen je jedan most od 11 metara i nekoliko propusta i rušene tt-linije. Poginulo je oko 20 neprijateljskih vojnika, zarobljeno 56 vojnika i 1 kapetan, zaplijenjena 3 teška mitraljeza, 1 puškomitraljez. 30 pušaka i 12.000 metaka. Naši su imali 1 mrtvog i 7 ranjenih.¹⁹

Krajem avgusta došlo je do personalnih promjena u štabu 1. krajiške brigade. Po naređenju Vrhovnog štaba, komandant Vojo Todorović pošao je na dužnost zamjenika komandanta 4. krajiške udarne divizije, a zamjenik komandanta Boško Arsenić upućen je na raspored Štabu 2. udarnog korpusa; za komandanta brigade postavljen je Stevo Rauš, komandant 1. bataljona. Ostalo je upražnjeno mjesto zamjenika komandanta brigade.

Svojim bogatim ratnim iskustvom sa bojišta Španije i vrsnim osobinama komandanta, Vojo Todorović uspješno je vodio 1. krajišku brigadu i s njom postigao velike borbene rezultate.

Početkom septembra 4. krajiška brigada izvela je nekoliko uspješnih akcija na neprijateljske komunikacije i imala nekoliko manjih borbi. Noću 7/8. septembra razrušena je željeznička pruga između stanica Bile i Doca na više mjesta, a noću 9/10. septembra njena dva bataljona razrušili su željezničku prugu između stanica Lašva i Modrinje na više mjesta, zauzeli stanicu Modrinje i izazvali sudar dva voza. Od sudara i naše vatre uništene su obe lokomotive i oštećeno više vagona, a neprijatelj je imao, po njegovom izvještaju, 6 mrtvih, 22 teško i 26 lakše ranjenih. Naši bataljoni nisu imali gubitaka.

Najviše snaga angažovala je divizija u borbi koja je izvedena noću 15/16. septembra. Tada je 1. krajiška brigada izvršila napad na Turbe i demonstrativan napad na Travnik, a jedan bataljon 4. krajiške brigade rušio je željezničku prugu kod Han-Bile. U Turbetu i Travniku nalazile su se jedinice Zagrebačkog domobranskog puka i nešto ustaške legije (za vrijeme borbi u Bugojnu dio ustaša probio se u Travnik). Naši obavještajci imali su dobre saradnike u oba ova mjesta i bilo je dogovoreno da se u vrijeme napada na Turbe preda domobranska četa na čelu sa njenim komandantom. U vezi s tim, računalo se da će se ovo mjesto dosta lako zauzeti. Međutim, i ustaše su ocijenile da su domobranci nesigurni, pa su u domobransku četvu odredili po vod legionara. Komanda u Travniku je inače stalno bila na oprezu od našeg napada i sprovela je sve mjere odbrane. U izmijenjenoj situaciji posada Turbeta pružila je snažan otpor, u njemu se našao i oklopni voz, i mjesto se nije moglo zauzeti. Ipak je 12 domobrana uspjelo da prebjegne našima. Demonstrativni napad na Travnik vezao je tamošnje snage za odbranu grada, a željeznička pruga i cesta između Turbeta i Travnika dobro su porušene. Bataljon 4. krajiške brigade nometano je rušio željezničku prugu i tt-linije u rejonu Han-Bile.

U ovoj borbi je zarobljeno 17 domobrana (drugih 12 domobrana prešlo je našima), zaplijenjeno je 20 pušaka, 1 mali bacač sa 54 mine, 40 ručnih bombi, 5.000 metaka, i tri strojnice. Razrušen je 1,5 km željezničke pruge, srušen jedan drveni most na pruzi dužine 6 metara, oboreno 2,5 km tt-linije. Naši gubici su bili 2 teže i 6 lakše ranjenih.

19) U dnevnom izvještaju ustaškog generala Prohaske stoji da je u ovoj borbi nestalo 123 vojnika i da je oklopni voz oštećen od mine (Zbornik IV/17, 169).

Interesantno je uporediti ove naše podatke sa podacima koje je za ovu borbu dala komanda Zagrebačkog konjičkog puka:

»Napadaj 400 partizana na Travnik odbijen. Partizani spalili dva bunkera. Napadaj 500 partizana na Turbe odbijen. Partizani porušili 900 m željezničke pruge, 2 km zapadno od željezničke postaje Bila i uništili 2 propusta. Istodobno prekinuli prugu i brzoglasnu vezu između Travnika i Turbeta. 5 legionara mrtvih, 8 ranjenih, 4 domobrana ranjena, zarobljen satnik Matolnik Rudolf, 3 dočasnika, 18 domobraa, svi sa oružjem.«²⁰

Poslije ove borbe Stab 5. divizije nije imao u planu da napada na Turbe radi njegovog zauzimanja. Pogotovo ne na Travnik. Naši štabovi raspolagali su sigurnim podacima o jačini neprijateljskih snaga u oba garnizona. S obzirom na njihov sastav, moglo se računati na uspjeh u napadu. Međutim, neprijatelj je tokom dugog vremena izgradio solidan sistem odbrane, čiju su osnovicu činili betonski bunker i druge dobro izabrane i utvrđene otporne tačke. Njihovo zauzimanje bez upotrebe artiljerije (osobito pt-topova) tražilo bi velike žrtve.

Iz navedenih razloga, 1. krajiška brigada se orijentisala na izvođenje manjih akcija diverzantskog karaktera. Njeni mineri su u ovim akcijama upotrijebili električne mašine za paljenje mina, koje smo nedavno dobili od saveznika. Mašine su se pokazale veoma dobro. Sa njima je naša zasjeda na 2,5 km od Travnika srušila oklopni voz. Njegova je posada većinom izginula, zarobljeno je 8 legionara, zaplijenjena su 2 teška mitraljeza, 2 puškomitraljeza »šarca« i drugo oružje. Živote je izgubilo 20 Talijana, a njih 80 je oslobođeno. Njih su legionari vozili u Turbe kao radnu snagu. Naša je zasjeda imala 3 mrtva i 3 ranjena. Druga naša zasjeda sačekala je noću 27/28. septembra putnički voz u blizini željezničke stanice Bila. Od eksplozije mina uništena su dva vagona. Poginulo je i ranjeno oko 40 neprijateljskih vojnika.

Prva krajiška brigada izvela je još nekoliko akcija, a 7. oktobra nju je sa sektora Turbe—Travnik smijenila 7. krajiška brigada 10. udarne divizije.

Potkraj septembra i početkom oktobra 4. krajiška brigada izvela je u blizini Sarajeva nekoliko dobrih zasjeda i diverzija: kod Podlugova uništena je jedna lokomotiva; kod Hadžića i između Hadžića i Blažuja dignuta su u vazduh dva voza, neprijatelj je imao gubitaka; kod Kobilje glave uništen je 1 autobus, a vojnici zarobljeni. I mineri 4. krajiške brigade dobro su koristili dobivena minerska sredstva.^{21^}

Petog oktobra stiglo je iz Sarajeva do bataljona 4. krajiške brigade 30 omladinaca i jedan meteorolog. U Visočko-fojničkom odredu ostalo je njih 13, a meteorolog je upućen Vrhovnom štabu.^{22^}

20) Zbornik IV/17, 225. U ovom neprijateljskom dokumentu zabilježene su sve borbe koje je u septembru vodio Zagrebački konjički puk protiv jedinica 5. divizije na sektoru Turbe—Travnik. Iz njega se vidi da su ove borbe bile gotovo svakodnevne.

O borbama od 9. do 16. septembra vidi izvještaj Štaba divizije Vrhovnom štabu u Zborniku IV/17, 98.

21) Zbornik IV/17, 104, 109 i 225 i Zbornik IV/18, 38.

22) Zbornik IV/18, 44, 177 i 179.

Sumirajući rezultate dejstva 5. divizije u centralnoj Bosni u vremenu od 17. jula do početka oktobra 1943, može se reći da su sve borbe, sa izuzetkom borbi u Gornjem Vakufu i Turbetu, izvedene uspješno. U borbama su jedinice zaplijenile dosta naoružanja i druge ratne opreme, čime im je porasla vatrena moć. Divizija je u istom vremenu pomogla u naoružanju Visočko-fojnički partizanski odred, dala oružje komandama mjesta u Fojnici, Kiseljaku, Gornjem Vakufu i Bugojnu, a 2. udarnom korpusu (u Bosanskoj krajini) poslala i teški minobacač, 4 teška mitraljeza i 20 puškomitraljeza. Popunom u ljudstvu 1. i 4. krajiška brigada znatno su ojačane. Poslije dolaska u sastav 5. divizije 10. krajiške brigade, divizija je imala 2.915 boraca (od toga 61 u rashodu). Od naoružanja je imala 2.038 pušaka, 50 strojnica, 2.167 ručnih bombi, 8 teških mitraljeza, 152 puškomitraljeza (od toga 38 njemačkih »šaraca«), 8 teških i 9 lakih minobacača, 8 protivtenkovskih pušaka i 3 protivtenkovska topa. U diviziji je bilo 87 jahaćih konja, u bojnoj komori 152 konja, a u intendanturi i bolnicama 324 konja.²³⁾

U odnosu na brojno stanje i naoružanje divizije koncem jula, sada je ona bila brojčano jača za oko 700 ljudi, a u naoružanju za oko 400 pušaka, za 20 puškomitraljeza (od toga 12 »šaraca«), 8 pt-pušaka, 3 pt-topa i za preko 1.000 ručnih bombi.

5. DOLAZAK 10. KRAJIŠKE BRIGADE U SASTAV DIVIZIJE

Naredbom Vrhovnog štaba 6. oktobra stigla je u rejon Bugojna 10. krajiška udarna brigada i sutradan ušla u sastav divizije.

Deseta krajiška udarna brigada formirana je 4. februara 1943. u jeku teške borbe protiv okupatorskih i ustaško-četničkih snaga u neprijateljskoj ofanzivnoj operaciji »Vajs«. Naredbu za formiranje brigade izdao je 1. februara 1943. Stab 1. bosanskog korpusa, a na njenom formiranju radili su Komanda vojnog područja u Drvaru, Okružni komitet KPJ za Drvar, komande mjesta i sreski komiteti KPJ u Bosanskom Grahovu, Drvaru i Bosanskom Petrovcu i organizacije SKOJ-a u ovim mjestima. Moralo se raditi brzo kako bi se brigada što prije uputila na ratni zadatak.

Jezgro brigade sačinjavali su samostalni bataljon Komande vojnog područja u Drvaru i Kulen-vakufska partizanska četa. U njen sastav ušlo je i oko 250 boraca iz 1. i 3. i 4. krajiške brigade koji su se nalazili na liječenju u bolnicama na teritoriji drvarskog vojnog područja i kao rekonvalescenti očekivali odlazak u svoje brigade ili su se i prije potpunog ozdravljenja javili za 10. krajišku brigadu. U sastav brigade stupilo je oko 250 omladinaca i omladinki, među kojima je bio dobar broj članova SKOJ-a i učesnika lokalnih dobrovoljnih omladinskih radnih akcija i poznate radne akcije u sabiranju žita u dolini Sanice, u ljeto 1942.

Prilikom formiranja brigada je imala oko 900 boraca, da bi početkom marta, dolaskom nove popune, brojila 1.150 boraca, svrstanih u četiri bataljona i u jedinice pri štabu brigade, brigadnu ambulantu i intendanturu. U njenom sastavu tada se nalazilo 118 članova KPJ i 101 član SKOJ-a.

23) Arhiv VII, k. 783, reg. ber. 1—1.

Ljudstvo brigade sačinjavali su sinovi i kćeri ustaničkog kraja jugozapadnog dijela Bosanske krajine, među kojima se nalazio veliki broj boraca iz prvih ustaničkih dana 1941. godine, izraslih u mnogim borbama u iskusne i odvažne borce i vojne i političke starješine. U brigadi se spojila zrelost tih starih boraca i poletne i nadasve disciplinovane omladine, koja, kao i iskusni borci, nije znala za strah i bila navikla da stoički podnosi sve ratne nedaće, među kojima i oskudnicu u hrani, odjeći i obući.

Nije bilo teškoća u izboru kadra za komandne, partijske i političke dužnosti u jedinicama brigade. Vrhovni štab je za komandanta brigade postavio Velimira Kneževića Brku, dotadašnjeg komandanta bataljona u 3. sandžačkoj udarnoj brigadi. Za političkog komesara brigade postavljen je Ilija Materie, član Okružnog komiteta za Drvar, a za zamjenika političkog komesara Obrad Malbašić.

U vrijeme formiranja brigade njeno naoružanje bilo je dosta slabo i šaroliko. Imala je puške i puškomitraljeze raznih tipova — jugoslovenske, talijanske, njemačke. I municije je bilo malo, i nju je valjalo štedjeti, dok se druga ne zaplijeni.

Ratna situacija nalagala je da se brigada što prije uputi na front prema Kninu, odakle su Talijani i četnici ugrožavali slobodnu teritoriju. Zbog toga je brigada formirana tako reći u pokretu i nije bilo uobičajenog postrojavanja bataljona i brigade kao cjeline. Sabirno mjesto za dolazak i prihvat jedinica i boraca u brigadu bilo je selo Kesići, kod Bosanskog Grahova. Tu su se formirali vodovi i čete i odmah zatim čete su upućivane na položaje pojedinih bataljona.

Prvi ratni zadaci brigade bili su veoma odgovorni i teški. Odbranu slobodne teritorije od pravca Knina brigada je morala da organizuje na frontu širokom oko 20 km — od sela Tiškovca do Crnog vrha na Dinari-pl. Ubrzo zatim, zbog prodora 7. SS divizije »Princ Eugen«, iz Bosanskog Petrovca prema Drvaru glavnina brigade se prebacila na položaje južno od Drvara, gdje je na Kamenici i Pločama u vremenu od 1. do 3. marta vodila teške borbe sa mnogo nadmoćnijim neprijateljem.

Poslije neprijateljske ofanzive 10. brigada, u sastavu 10. krajiške divizije, drži Bosansko Grahovo i Strmicu. Na pravcu Knina i na Dinari vodi borbe sa četnicima popa Đujića. Zajedno sa 4. krajiškom brigadom i ličkim jedinicama 4. i 5. aprila učestvuje u napadu na Talijane i četnike na pravcu Golubić—Knin i nanosi neprijatelju osjetne gubitke. U drugoj polovini aprila njena dva bataljona odlaze na teren Bosanskog Petrovca i u borbi kod Kolunića i na Paunovcu nanose gubitke dijelovima njemačke 114. lovačke divizije. Krajem aprila ulazi u sastav 4. udarne divizije. U maju dejstvuje protiv četnika na velikom prostoru od Bosanskog Grahova i Dinare-pl. preko Livanjskog polja do Glamoča. Koncem maja i početkom juna zajedno je sa 6. krajiškom brigadom u akciji na četnike na prostoru Peulja, Grkovaca i Nuglašice, a zatim nastavlja borbe protiv ustaša i četnika kod Glamoča. Koncem juna i u julu, zajedno sa ličkim jedinicama i 8. krajiškom brigadom, na prostoru Dinare i kod Tičeva razbija ofanzivu četnika. Protjeruje ih preko Dinare ka Vrlici, koju zauzima 5. avgusta. Poslije neuspjelog napada na Livno (noću 29/30. avgusta), ponovo vodi borbu sa četnicima na Dinari i 13. septembra zauzima Golubić i Vrhpolje. Noću 18/19. septembra njena dva bataljona i Udarni bataljon Drvarsko-petrovačkog partizanskog odreda u teškoj borbi na Prkosima

razbili su dijelove njemačke 373. divizije, izbacili iz stroja oko 250 vojnika, oštetili 4 haubice, zaplijenili 11 puškomitraljeza »šaraca«, 1 teški mitraljez, radio-stanicu i drugu opremu. Bataljoni su imali 25 mrtvih i 47 ranjenih. U drugoj polovini septembra, pod komandom 1. proleterske divizije i zajedno sa 6. krajiškom brigadom, vodi borbe sa Nijemcima na pravcu Livno—Sinj—Split. U povratku nastupa prema Livnu i Kupresu i 4. oktobra, zajedno sa jedinicama 3. krajiške brigade, ulazi u Kupres koji su ustaše napustile.

U osmomjesečnim borbama protiv njemačkih i talijanskih okupatorskih jedinica i njihovih ustaških i četničkih slugu, 10. krajiška brigada stekla je veliko borbena iskustvo, osobito za borbe u susretu i na otvorenom zemljištu. Sasvim skromno iskustvo imala je iz napada na gradove i na druge utvrđene objekte. Od prvih dana svoga postojanja ona je podjednako samopouzdana i odlučno stupala u borbu protiv okupatorskih i ustaško-četničkih jedinica. Angažovana dugo vremena protiv četničkih snaga, ona je upoznala njihovu taktiku borbe i tukla ih u brojnim borbama. Tu svoju specifičnu vještinu borbe protiv četnika brigada će zadržati i još više obogatiti u kasnijim borbama u Srbiji. Mislim da joj u tome nije bilo premca među svim krajiškim brigadama. Ratujući po teškom kraškom terenu, po vrletnoj i bezvodnoj Dinari, prelazeći borbom i čestim dugim marševima velike prostore, 10. krajiška brigada stekla je kvalitete lake, brzopokretne jedinice, sposobne da izvrši svaki borbeni zadatak. Boreći se samoprijegorno za ciljeve narodnooslobodilačke borbe i štiteći narod od terora, paljenja i pljačke okupatorskih i kvislinških bandi, brigada je u narodu postala omiljena jedinica. Narod je 10. krajišku brigadu od milošte zvao »naša brigada«.

Ova svoja svojstva brigada će dalje razvijati i njegovati u sastavu 5. udarne divizije.

Nakon ulaska u sastav 5. divizije, izvršene su neke promjene u komandnom sastavu brigade. Za komandanta brigade postavljen je Marko Srdić, dotadašnji komandant 4. bataljona 4. krajiške brigade, a za zamjenika političkog komesara brigade Milovan Batanović Batan. Politički komesar brigade bio je Miloš Marčeta.

Centralni komitet KPJ je u politodjel brigade imenovao Peru Đurića, za rukovodioca, i Vuksana Ljumovića za kulturno-prosvjetni rad, dok je Veljko Ražnjatović zadužen za rad sa omladinom i do tada bio na toj dužnosti. Brigada je dobila i dva nova komandanta bataljona: Bogdana Vukšu iz 1. krajiške brigade, za komandanta 2. bataljona, i Dmitra Ticu iz 4. krajiške brigade, za komandanta 4. bataljona. Dotadašnji komandant brigade Vlado Prošić upućen je Vrhovnom štabu na novu dužnost. U decembru 1943. za načelnika štaba brigade postavljen je Branko Kuna.

Glava VI

MANEVAR DIVIZIJE U SANDŽAK

(7. 10—3. 12. 1943)

1. CILJ UPUĆIVANJA DIVIZIJE U SANDŽAK

Početak oktobra vrhovni komandant Josip Broz Tito pozvao je u Vrhovni štab u Jajce komandanta i političkog komesara 5. divizije i saopštio nam odluku Vrhovnog štaba o upućivanju divizije u Sandžak. Ta odluka bila je u duhu njegove koncepcije o postepenom ojačavanju naših snaga prema Srbiji radi podrške njenim partizanskim jedinicama i prodora krupnijih snaga Narodnooslobodilačke vojske na tlo Srbije. Ovaj zadatak 5. divizija trebalo je da izvršava u sadejstvu sa jedinicama 2. udarnog korpusa, koji je dejstvovao na terenu Crne Gore, Sandžaka i istočne Hercegovine.

Govoreći detaljnije o zadatku divizije, Vrhovni komandant nas je upoznao sa izvanrednim uspjesima naših korpusa i divizija u brzom razoružanju krupnih snaga fašističke talijanske armije u dotadašnjoj talijanskoj okupacionoj zoni i o snažnom poletu narodnooslobodilačkog pokreta u tim krajevima. No, s obzirom na značaj naše jadranske obale i njenog zaleđa i povoljne uslove za sadejstvo naše vojske i savezničkih snaga u Italiji na tom području, Vrhovni komandant je predviđao brzu intervenciju njemačke Vrhovne komande radi zaposjedanja jadranske obale, pa je istakao potrebu da što više učvrstimo naše vojno-političke pozicije u bivšoj talijanskoj okupacionoj zoni. S tim u vezi rekao nam je da je prvi zadatak 5. divizije da zajedno sa jedinicama 2. udarnog korpusa razbijemo okupatorske, četničke i Nedićeve snage u graničnim rejonima Sandžaka, istočne Bosne i Srbije; da izvodimo ofanzivne akcije u pravcu Užica, Zlatibora i Nove Varoši radi stvaranja povoljnijih uslova za buduću dublju prodor naših krupnijih snaga u Srbiju; da stvaramo i jačamo narodnooslobodilačke odbore i vršimo mobilizaciju za našu vojsku. Vrhovni komandant nam je saopštio da će Štab divizije imati neposrednu radio-vezu sa Vrhovnim štabom.

Sedmog oktobra uveče ponovo sam bio u Vrhovnog štabu. Obavijestio sam Vrhovnog komandanta da je 10. krajiška brigada stigla kod Bugojna i da je divizija spremna za pokret. Tada mi je Vrhovni komandant rekao da sa nama polaze na put tri druga — jedan Bugarin i dva Grka. Stigli su iz Sovjetskog Saveza i padobranima se spustili na našu slobodnu teri-

toriju. Rekao mi je da oni uz pomoć naših jedinica treba da stignu u svoje zemlje i da ih na maršu moramo čuvati kao oči u glavi, a nakon dolaska u Sandžak da ih uputimo u Štab 2. udarnog korpusa. Te večeri upoznao me je sa jednim od trojice drugova. Bio je to Šterja Atanasov Viktor, Bugarin. Drugu dvojicu upoznao sam sutradan u Bugojnu. Uvažavajući njihove mjere konspiracije, nisam im doznao prava imena. Iznio sam ovaj podatak kao jedan u mnoštvu primjera o naporima Vrhovnog štaba i druga Tita da pomognemo borbu protiv fašizma u susjednim zemljama.

Upućujući 5. udarnu diviziju u Sandžak, vrhovni komandant Josip Broz Tito poslao je 9. oktobra 1943. direktivu Štabu ovog korpusa u kojoj se, između ostalog kaže:

»Upućujem na vaš sektor jednu od najboljih krajiških divizija, pod komandom Milutina Morače. Ova divizija, koja spada u sastav 1. korpusa druga Koče (Koča Popović, komandant 1. proleterskog korpusa, prim. M. M.), biće privremeno pod vašom komandom i treba da zaposjedne Sandžak, tj. teritoriju Pljevlja—Prijeplje itd. do dolaska 1. divizije u doglednoj budućnosti. Razumije se da pojedine brigade te divizije treba da koriste u operativnim akcijama, a u slučaju potrebe i cijelu diviziju pri razoružavanju talijanskih jedinica oko Berana i na teritoriju Sandžaka.«

»Moj plan jeste: koncentrisati 1. korpus i vaš 2. korpus na sektoru Sandžaka i Metohije i kada za to bude momenat sazreo krenuti u pravcu Srbije i Makedonije. Do toga vremena, naglašavam još jednom, preduzmite sve da učvrstite vlast i organizujete jedinice koje će ostati na terenu i koje će moći da osiguraju bezbjednost oslobođene teritorije.«¹⁾

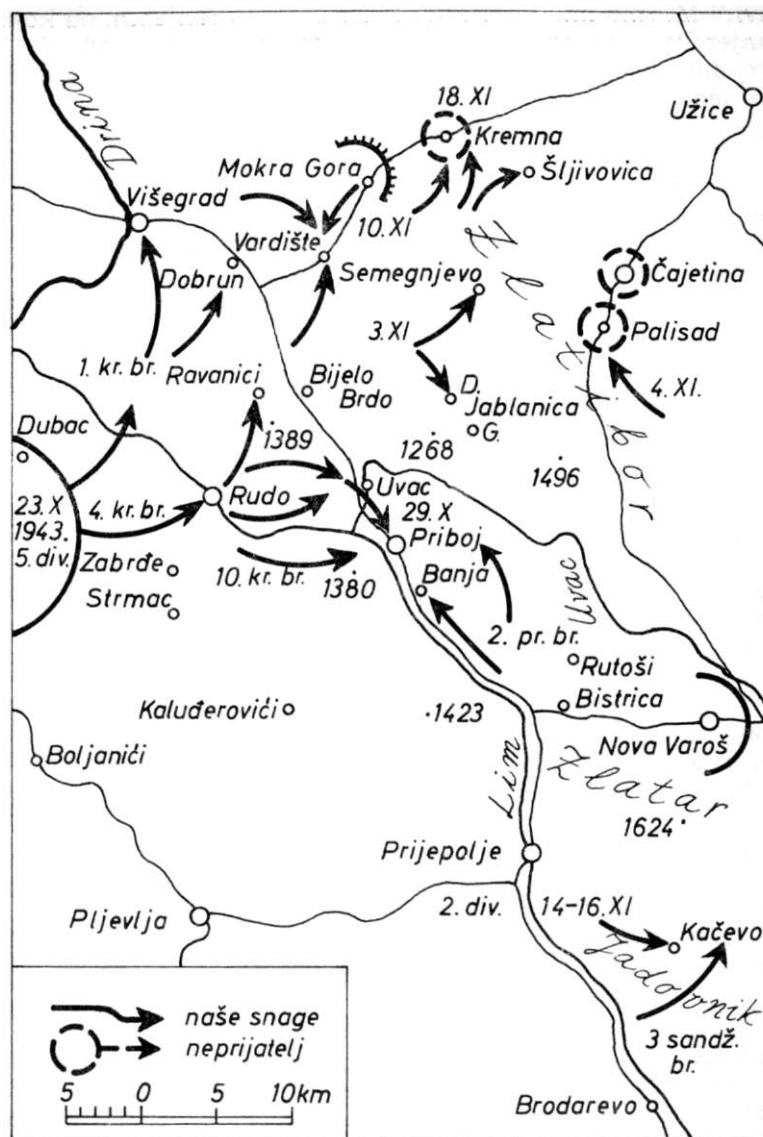
U depeši od 10. oktobra Vrhovni komandant obavještava štab 2. udarnog korpusa da će 5. divizija stići u rejon Pljevlja oko 20. oktobra i sugeriše Štabu korpusa da 5. diviziji priredi svečani doček.²⁾

2. OSLOBOĐENJE VIŠEGRADA, RUDOG I PRIBOJA

Peta divizija počela je marš prema Sandžaku 9. oktobra opštim pravcem: Prozor—Ivan-sedlo—Trnovo—Foča—Cajniče—Rudo. Obično je marševala u tri kolone. Marš je trajao 12 dana, računajući tu i dva dana odmora. U toku marša divizija je imala samo jednu težu borbu, i to prilikom prelaska željezničke pruge Sarajevo—Mostar, i manje sukobe sa grupom ustaške milicije u rejonu s. Bjelimići i grupama četnika na Igman-pl. i kod Kalinovika. Na čitavom prostoru od mostarske pruge do Rudog i Priboja nije bilo okupatorskih garnizona, ali ni naših jedinica. Avijacija nas nije uznemiravala. Pojavu naših jedinica u mnogim selima kroz koja su prolazile, narod se uvjerio da su bile lažne tvrdnje okupatora i njegovih slugu — ustaša i četnika o uništenju naše vojske u petoj neprijateljskoj ofanzivi. U tome je bio vojno-politički značaj ovoga marša 5. divizije.

1) Zbornik 11/10, 174.

2) Štab 2. udarnog korpusa pripremao je da 5. diviziju svečano dočekaju u Pljevljima komandant i politički komesar Korpusa — Peko Dapčević i Mitar Bakić, organi vojne i narodne vlasti u gradu i narod Pljevalja. Međutim, zbog hitnosti zadatka prema Rudom i Višegradu, 5. divizija nije svraćala u Pljevlja, pa je izostao tako planirani susret Krajišnika, Sandžaklija i Crnogoraca.



Oslobođenje Rudog, Višegrada i Priboja (25—29. 10. 1943)

Željezničku prugu Sarajevo—Mostar divizija je prešla noću 13/14. oktobra: Četvrta krajiška u rejonu Pazarića, Prva — kod Bradine, Deseta — kod Podorašca. Zauzeti su Bradina i Podorašac, željeznička pruga je oštećena na više mjesta, porušena su tri propusta, uništene 2 lokomotive; zarobljeno 19 vojnika, zaplijenjeno: teški mitraljez, 2 puškomitraljeza, 18 pušaka, 2 sanduka mina za bacač, 16.000 metaka. Željezničku prugu od Ivan-sedla do Konjica branili su 1. bataljon 2. domobranskog puka i oklop-

ni vozovi.³⁾ Mi smo imali 2 mrtva, 2 nestala i 10 ranjenih, od kojih 5 teže. Teže ranjenike su prihvatili borci Ramskog partizanskog odreda. Vrijedno je napomenuti da sem ove dvojice nestalih boraca nije više izostao u toku marša ni jedan borac.

U Foču i njenu okolinu divizija je stigla 20. oktobra. Drinu smo prešli preko žičanog pješačkog mosta kod Broda. Nekada lijepa varošica i sjedište Vrhovnog štaba, Foča je oktobra 1943. izgledala jezivo — opustjela, razrušena i sagorjela. U Foči i okolini nije bilo muslimanskog življa — veliki broj poklali su četnici. Tako je 5. divizija zatekla i Čajniče i okolna muslimanska sela.

Utisci o dosadašnjem maršu divizije bili su dobri. Jedinice su već većih napora savladivale dnevne marš-rute. Budući da smo sa sobom nosili rezerve hrane redovno su spravljani topli obroci uveče i izjutra. Borce su zanimali novi krajevi. Oni su ih doživljavali i bili puni utisaka. Opšte raspoloženje u diviziji bilo je izvanredno.

Kada je 21. oktobra prije podne divizija bila na putu od Foče ka Čajniču, a njena 1. krajiška brigada već stigla u ovu varošicu, Štab divizije primio je depešu od Vrhovnog štaba u kojoj je stajalo da divizija odmah krene pravcem Goražde—Rogatica i da na prostoru Rogatice sadejstvuje jedinicama 3. udarnog korpusa u razbijanju jakih četničkih snaga. U odgovoru Vrhovnom štabu Štab divizije je predložio da se divizija ne vraća preko Drine, nego da iz Čajniča krene za Rudo i Višegrad čime će uveliko olakšati borbu jedinica 3. udarnog korpusa. Vrhovni štab je usvojio taj prijedlog.⁴⁾ Dvadeset drugog oktobra Vrhovni štab je precizirao svoje naređenje, u kome je stajalo da 5. divizija zauzme Rudo, Višegrad i Priboj, razbije četnike na tom prostoru, organizuje i učvrsti narodnu vlast.

Desno od 5. divizije, na prostoru Prijepolje — Nova Varoš — Priboj, operisala je 2. proleterska divizija sa 2. proleterskom i 3. sandžačkom udarnom brigadom. Njena 2. dalmatinska brigada tada se nalazila u rejonu Kolašina.

U maršu ka Rudom 5. divizija je 23. oktobra stigla na prostoriju s. Dubac (1. krajiška brigada), s. Miletkovići (4. krajiška brigada), s. Zaborak (10. krajiška brigada). I ovaj se kraj dugo vremena nalazio pod četničkom vlašću, pa su i prikupljeni podaci o situaciji na desnoj obali Lima bili oskudni i nesigurni. Tako smo doznali da su u Rudom i Višegradu četnici, u Priboju veća četnička grupacija, koja priprema napad na naše jedinice u Sandžaku (na 2. proletersku diviziju), i 2.000 Talijana koji su prešli na stranu četnika, i da se u s. Ravanci nalazi viša četnička komanda.⁵⁾

3) Zbornik IV/18, 197.

4) Na prostoru Višegrad—Rogatica nalazila se Cersko-majevačka grupa četničkih korpusa, pod komandom Dragoslava Račića, i četnička Rogatička brigada. Rogaticu je, bez većih napora, zauzela 27. udarna divizija 3. korpusa (Zbornik IV/18, 162).

5) U Priboju su se nalazila dva bataljona italijanske divizije »Venecija«. Nakon kapitulacije fašističke Italije, glavnina ove divizije prešla je na našu stranu. Bataljoni u Priboju bili su pod jakom kontrolom četnika. Dio ljudstva ovih bataljona bio je raspoređen u Bijelo Brdo i Dobrun. Sa italijanskim komandantom u Priboju su razgovarali, sredinom oktobra, oficiri iz štaba divizije »Venecija« s ciljem da i ova dva bataljona pređu na našu stranu. Komandant je to odbio i talijanski garnizon u Priboju ostao je sa četnicima (Zbornik III/6, 13 i Zbornik I/16, 47 i 50).

Zbog međusobne udaljenosti Višegrada, Rudog i Priboja — ovih glavnih objekata napada na desnoj obali Lima, kao i zbog neizvjesnosti o jačini neprijateljskih snaga, Štab divizije je odlučio da u prvoj fazi operacije napadne neprijatelja u Rudom i Višegradu, s tim da 4. krajiška zauzme Rudo i da djeluje u pravcu s. Bijelog Brda i Priboja, 1. krajiška da zauzme Višegrad i Dobrun, a 10. krajiška brigada da glavninom bude u rezervi, a dijelom snaga da nastupa lijevom obalom Lima pravcem s. Batkovići — s. Međurečje — s. Gradborine, gdje treba da se poveže sa lijevokrilnim jedinicama 2. proleterske divizije. Zbog širine fronta napada i nesigurnosti kurirskih veza, štabovima brigada data su šira uputstva za samostalno dejstvo. Međutim, detaljno je govoreno o značaju operacije i postupku na terenu. Bilo je predviđeno da se napad na Rudo izvrši noću 25/26. oktobra, a na Višegrad noću 26/27. oktobra. Za prelaz Lima jedinice će koristiti gazove.

Pošto je izvršio izviđanje sa komandantima bataljona, komandant 4. krajiške brigade Rade Zorić odlučio je da napadne četnike u Rudom 25. oktobra u 13 časova. Glavnina brigade prešla je Lim kod s. Dorići, sjeverozapadno od Rudog. Jedan njen bataljon iznenadio je štab četničkih korpusa Lukačevića i Račića u s. Ravanci, koji su se u panici povukli prema s. Bijelo Brdo. U obuhvatnom napadu na Rudo oko 400 četnika pružilo je slab otpor. Koristeći italijanske betonske bunkere u s. Mioču i povoljne položaje na brdu Stolovi (k. 893) i na drugim okolnim visovima, četnici su pružili snažan otpor. Borba je trajala gotovo cijelu noć. Ujutro 26. oktobra glavnina brigade nastavila je napredovanje u pravcu s. Uvac i s. Bjelušine, u borbi za s. Štrpci (na cesti Priboj—Bijelo Brdo—Dobrun) razbila četničku Zlatiborsku brigadu, a na jugu zauzela s. Uvac i s. Kneginja. Ovu uspješnu borbu brigade zasjenio je ozbiljan poraz njenog 3. bataljona kod Ravanaca. Neopreznim pokretom od Ravanaca kroz gustu šumu prema Bijelom Brdu, bataljon je noću 25/26. oktobra upao u četničku zasjedu i poslije petočasovne borbe izgubio 20 boraca — 3 poginulih i 17 zarobljenih, koje su četnici odmah strijeljali. Bataljon je izgubio cijelu komoru i 2 puškomitraljeza »šarca«. Zbog slabog vođenja bataljona, smijenjen je njegov komandant.

U borbama 25. i 26. oktobra 4. krajiška brigada ubila je 23 i zarobila 29 četnika; zaplijenila 2 teška mitraljeza, 3 puškomitraljeza, 66 pušaka, 2.000 ručnih bombi, 30.000 pušanih metaka, 30.000 metaka za engleske strojnice, 7 kamiona, 60 mazgi, preko 10 vagona razne talijanske municije, nekoliko vagona hrane u talijanskim magazinima. Brigada je imala 22 poginula i 8 ranjenih.⁶⁾

Deseta krajiška brigada razbila je četničku Pribojsku brigadu i zaplijenila četnički magazin u Batkovićima. Njeni prednji dijelovi izbili su blizu Priboja, na lijevoj obali Lima, kod s. Gradborine.

Prva krajiška brigada oslobodila je Višegrad noću 26/27. oktobra, zarobila 25 četnika, zaplijenila 3 puškomitraljeza, a u Dobrunu 27. oktobra zarobila 200 Talijana i zaplijenila velike količine talijanskog naoružanja i municije.

Izjutra 27. oktobra Štab divizije primio je naređenje Vrhovnog štaba da se 5. divizija stavlja privremeno pod komandu Štaba 2. udarnog kor-

6) R. Zorić, n. d., str. 144—150.

pusa. Istog dana Štab 5. divizije poslao je prvi izvještaj Štabu 2. korpusa 0 oslobođenju Rudog i o borbama u pravcu Štrbaca i Priboja.⁷¹ Nešto kasnije Štab 2. korpusa uspostavio je sa Štabom 5. divizije radio-vezu.

U borbama od 25. do 27. oktobra 5. divizija zauzela je znatan dio teritorije na desnoj obali Lima, nanijela četnicima osjetne gubitke i primorala ih da se povuku istočno od komunikacije s. Uvac—Bijelo Brdo—Dobrun. Na redu je bilo zauzimanje Priboja. U gradu je bilo oko 1.000 dobro naoružanih četnika. Iako se nalazi u dolini Lima, stiješnjen rijekom i okolnim brdima, grad su četnici mogli dobro braniti iz brojnih italijanskih betonskih bunkera podignutih na okolnim brdima i na prilazima gradu, a rijeka Lim bila je ozbiljna prepreka za napad na grad sa zapada. Zbog toga su se naše glavne snage morale uputiti na osvajanje četničkih položaja sjeverno i istočno oko grada, što je i učinjeno. Napad na Priboj izveden je noću 28/29. oktobra sa 4. krajiškom brigadom i jednim bataljonom 10. krajiške brigade. Tri bataljona brigade čitavu noć lomila su otpor četnika i u s. Rabrenovac, na k. 838 i brdima Ljući i Cavi (k. 717). Samoinicijativu i odlučnost u napadu pokazao je Miloš Tanjga, komandant 2. bataljona, koji je glavninu bataljona ukrao u voz kod s. Kneginje, ušao na željezničku stanicu u Priboju i izazvao paniku među četnicima. Vatrom iz bunkera četnici su zaustavili nastupanje 2. bataljona, a iz grada su se povukli tek pred prijetnjom presijecanja odstupnice preko Cave i Crnog Vrha (trig. 1154). Bataljon 10. krajiške brigade očistio je od četnika teren na lijevoj obali Lima. Grad je oslobođen u zoru 29. oktobra. Poginulo je sedam četnika. Brigada je imala jednog poginulog i četiri ranjena. Zaplijenjeno je nekoliko vagona razne italijanske municije, namirnica i dosta kamiona. Talijani nisu pružali otpor, isto kao ni oni u Bijelom Brdu i Dobrunu.

Dvadeset devetog oktobra jedan bataljon 2. proleterske brigade zauzeo je manastir i selo Banju, a zatim su njena dva bataljona produžila nastupanje u pravcu brda Leskovac, trig. 1154 i Crnog Vrha, što je ubrzalo povlačenje četnika sa Cave i Crnog Vrha i preko Kobilje Glave na desnu obalu Uvea. Istoga dana dva bataljona 2. dalmatinske brigade bez borbe su ušla u Novu Varoš.⁸¹

O svim borbama od Rudog, Višegrada i Priboja, kao i o kasnijim borbama, Štab 5. divizije redovno je izvještavao Vrhovni štab i Štab 2. udarnog korpusa.

Tridesetog oktobra pošao sam u Štab 2. proleterske divizije i detaljno se upoznao sa situacijom u Sandžaku, na terenu oko Nove Varoši i prema Sjenici. Dogovorena su neposredna dejstva divizija: 5. divizija usmjeriće 1. krajišku brigadu u pravcu Užica — prema selima Vardište i Mokra Gora i prevoju Šargan; 10. krajišku brigadu prema s. Jablanica i s. Dobrošolica, dok će 4. krajiška brigada ostati u rezervi u Priboju i okolini i pomagati evakuaciju namirnica i vojne opreme; 2. proleterska divizija dejstvovaće na sektoru Nove Varoši, na pravcu prema Sjenici i na prostoru Komorana i Brodareva; organizovaće se sadejstvo između jedinica divizija kada se za to ukaže potreba. Štab 5. divizije smjestio se u s. Mioče (na cesti Rudo—Priboj), a Štab 2. proleterske divizije u Prijepolje.

7) Zbornik 1/16, 51.

8) Zbornik 1/16, 55.

U Višegrad je 1. novembra stigla 17. majevička brigada 27. udarne divizije i oslobodila 1. krajišku brigadu držanja posade u gradu.

Štab 2. korpusa je početkom novembra pridodao 5. diviziji jednu brigadu italijanske divizije »Venecija«, jačine oko 900 boraca. Brigada je bila dobro naoružana, a u njenom sastavu nalazila se i jedna artiljerijska baterija. Štab divizije uputio je ovu brigadu na sektor 1. krajiške brigade.

Zajedno sa štabovima brigada Štab 5. divizije pristupio je formiranju komandi mjesta u Višegradu, Rudom i Priboju i stvaranju narodnooslobodilačkih odbora u ovim mjestima i po selima na oslobođenoj teritoriji. S obzirom na dugu strahovladu četnika, narod je dosta dobro dočekao jedinice 5. divizije. Javilo se dosta aktivista i saradnika NOP-a, a uskoro su u naše jedinice stigli i prvi dobrovoljci. Već 4. novembra Štab divizije formirao je Limski partizanski odred od ljudstva sa terena Rudog, Čajniča i Ustiprača. Jedinice divizije dale su za taj odred 14 vojnih i političkih starješina. Za političkog komesara odreda postavljen je Miloš Marčeta, do tada politički komesar 10. krajiške brigade. Na ovu dužnost u 10. krajišku brigadu stupio je Radoje Sekulić Maksim, dotadašnji politički komesar 1. bataljona 4. krajiške brigade. Koncem novembra odred je imao oko 150 boraca.

Kao i u drugim krajevima u kojima je boravila, i ovdje je divizija razvila živ politički i prosvjetni rad. Održavani su sastanci i konferencije sa narodom, održavane su kulturne priredbe, osobito u gradovima i većim selima. U jedinicama divizije svečano je proslavljena 26-godišnjica oktobarske revolucije.

Intendantska služba divizije i Štaba 2. korpusa imale su pune ruke posla. U talijanskim magazinima u Dobrunu i Priboju nađene su znatne količine brašna, piriniča, ulja, soli, šećera i drugih namirnica, zatim razne vojne opreme, a osobito razne municije. Sve je to kamionima prevezeno u Pljevlja, u kojima se tada nalazio Štab 2. korpusa. I jedinice divizije dobro su se opskrбилe odjećom, obućom i pojedinim artiklima hrane iz talijanskih magazina.

3. BORBE NA PRAVCU UŽICA I SJENICE

Poslije uspješno izvedene operacije protiv četničkih snaga na prostoru Rudo, Višegrad, Dobrun, Bijelo Brdo, Priboj, 5. udarna divizija našla se u graničnim rejonima Srbije u borbi protiv njemačkih jedinica i njihovih domaćih kvislinga, ali i sa još jednim novim neprijateljem. Bile su to bugarske okupatorske trupe, raspoređene u garnizonima u Kremni, Čajetini i Palisadu. Ovi garnizoni pripadali su 24. bugarskoj diviziji, čiji je štab bio u Užicu. Borci 5. divizije bili su dobro obaviješteni o služenju Bugarske fašističkoj Njemačkoj i o bugarskim okupatorskim trupama raspoređenim u Srbiji i u Makedoniji. Naši borci čitali su u knjigama ili saznavali od drugih o teškim borbama srpske vojske protiv Bugara u prvom svjetskom ratu. Iz tih saznanja i na osnovu naših iskustava iz borbi protiv bugarskih okupatorskih jedinica, došli smo do ocjene o bugarskom vojniku: da se ukopava u svakoj prilici, u odbrani je podmukao (dočekuje napadača bliskom vatrom i ručnim bombama) i uporan gotovo do uništenja; manje je siguran i spretan u susretu i u otvorenoj borbi; kao i pripad-

nici drugih okupatorskih armija i bugarski vojnici vršili su pljačku i teror nad narodom. Napadi naših jedinica na njihove utvrđene garnizone bili su izuzetno naporni i teški i puni neizvjesnosti.

Prvi sukob sa Bugarima imala je 10. krajiška brigada. Pošto je protjerala četnike iz Gornje i Donje Jablanice, ona je noću 3/4. novembra napala u Palisadu bugarski garnizon jačine 500 vojnika. Bugari su bili iznenađeni, ali zbog slabog sadejstva između naših bataljona brzo su se pribrali i odbacili naše jedinice. Bugari su imali oko 20 izbačenih iz stroja, a brigada je imala 3 mrtva i 11 ranjenih.⁹

Da bi zauzela taktički značajan prevoj Šargan na željezničkoj pruzi i cesti Višegrad—Užice, 1. krajiška brigada je sa dva bataljona napala noću 10/11. novembra njemačku posadu jačine 200 vojnika u s. Mokra Gora i poslije žestoke borbe primorala je da se pod zaštitom nekoliko tenkova povuče u Kremnu. Izbačeno je iz stroja oko 10 Nijemaca, među njima oficir i komesar Nedićeve granične policije. Zaplijenjeno je nešto oružja. Naši su imali 3 mrtva i ranjenih. Brigada je zaposjela prevoj Sargan.¹⁰

Noću 18/19. novembra 1. krajiška brigada, ojačana jednim talijanskim bataljonom brigade »Venecija« i artiljerijskom baterijom, izvršila je napad na bugarski garnizon u Kremni. U garnizonu se nalazilo oko 500 Bugara i 30 Nijemaca, a raspolagali su vodom tenkova, izviđačkim oklopnim kolima i artiljerijskim divizionom. U žestokoj borbi Bugari su pretrpjeli velike gubitke i bili primorani da se povuku iz Kremne. Izbačeno je iz stroja oko 50, a zarobljeno 65 Bugara (među njima 2 oficira, 1 ljekar 1 podoficir); zaplijenjena su 2 brdska topa 75 mm sa 200 granata, 4 minobacača 81 mm, 3 teška mitraljeza, 4 puškomitraljeza (od toga 2 njemačka »šarca«), 60 pušaka, 60 sanduka topovske i puščane municije, 20 sanduka mina za minobacače, dosta ručnih bombi, 2 kamiona, 10 zaprežnih kola, 100 konja i mazgi sa opremom, šatorskih krila, ćebadi i dr. Mi smo imali 2 mrtva i 6 ranjenih.¹¹

Ova akcija je potpuno uspjela. Kao i u Mokroj Gori i u Kremni, narod je lijepo dočekao naše borce.

Ogorčeni ovim porazom, Bugari su, dobivši pojačanja, sutradan prešli u protivnapad. Ne želeći da se upuštaju u teže frontalne borbe, naše su se jedinice postupno povlačile ka Šarganu.

9) Milutin Morača, Ratni dnevnik, str. 143.

10) Zbornik 1/5, 131.

11) Opširnije o ovoj borbi vidi: M. Gončin i S. Rauša, n. d., str. 170—171.
rančevima bugarskih vojnika našli smo svakojakih opljačkanih seoskih potreština — kvaka za vrata i prozore, vretena, igala, pletiva od vune i dr. Međutim, Bugari su izjavili da su i oni za borbu protiv fašizma, ali žele da tu borbu počnu u svojoj zemlji, i uporno su tražili da ih pustimo u Bugarsku. Znali smo da je to samo njihov izgovor da se jednostavno vrata u svoj garnizon. Na jedvite jade privoljeli smo ih da ostanu u našim jedinicama dok se ne ukaže povoljna prilika za njihov odlazak u Bugarsku. Ali, kod nas nisu ostali. Za nekoliko dana od početka njemačke operacije »Kugelblic« prešli su na njihovu stranu. Samo su se četvorica bugarskih vojnika hrabro borila zajedno sa našim borcima.

Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« u nekoliko emisija govorila je o našoj pobjedi u Kremni i o tome da su svi bugarski vojnici zarobljeni u tim borbama, dobrovoljno stupili u Narodnooslobodilačku vojsku (Zbornik 11/11, 70).

Nekoliko puta Bugari su pokušali da povrate Šargan, ali u tome nisu uspjeli. Oosobito jak napad, sa oko 1.500 vojnika, uz podršku artiljerije i nekoliko tenkova, izvršili su 21. novembra, ali su i tada vraćeni u Kremnu. Poslije te borbe, bugarski garnizon u Kremni, kao i oni u Čajetini i Palisadu, bili su neaktivni.

Slijedeći napad na Bugare u Kremni izvršila je 1. krajiška brigada, ojačana bataljonom 10. krajiške brigade i artiljerijom brigade »Venecija« noću 4/5. decembra. Naročito žestoka borba vođena je na Rudinama (k. 856), oko 4 topa, i na kosi Ravnice. Pomognuti jednim bataljonom od s. Šljivovice, Bugari su, uz velike gubitke, odbranili svoje položaje. Naše jedinice imale su 4 mrtva i 12 ranjenih.

Već prvih dana novembra 4. i 10. krajiška brigada protjeralo su četnike iz zlatiborskih sela sve do Čajetine i s. Ljubiša i oko Nove Varoši.

Druga proleterska divizija, zajedno sa pridodatim italijanskim brigadama iz divizija »Venecija« i »Taurinenze«, u vremenu od 10. do 12. novembra vršila je ofanzivne akcije u pravcu Sjenice i dostigla liniju: s. Donje Lopize — s. Gornji Koračići — Golo brdo (k. 1323) — Velje brdo (k. 1354) — s. G. Gonje. Nijemci i mjesna milicija su u toku 12. novembra ojačali svoje položaje i, prelazeći i u protivnapade, zaustavili dalje napredovanje naših jedinica. U toku noći 12/13. novembra Štab 2. proleterske divizije povukao je jedinice desno na sektor s. Stranjani — Brodarevo, u centru, u zahvatu komunikacije Prijepolje—Sjenica, na položaje Orljača—Kobilja Glava—Kašanj i lijevo na liniju s. Halinovići — s. Miševići — s. Radijevici. Nijemci i milicija potiskuju naše jedinice dalje na zapad i do jutra 14. novembra izbijaju desno u s. Praviševo, na cesti prema Prijepolju u s. Kačevo i lijevo zauzimaju Jadovnik. U takvoj situaciji, na traženje Štaba 2. proleterske divizije, Štab 5. divizije kamionima prebacuje 4. krajišku brigadu prema Kačevu, a jedan bataljon 10. krajiške brigade za Brodarevo. Dva bataljona 4. krajiške brigade su do podne 14. novembra uvedeni u borbu na pravcu Kačeva i uspijevaju da zadrže Nijemce na prilazima selu i brdu Koševina (4 km jugoistočno od Prijepolja). Da bih neposredno pratio borbe na pravcu Prijepolje—Sjenica, istog dana stigao sam u Štab 2. proleterske divizije u Prijepolje.

Od 14. do 17. novembra izvršena su dva noćna napada, sa ciljem da vratimo neprijatelja ka Sjenici, drugim rječima — da ga odbacimo iz neposredne blizine Prijepolja. U oba napada 4. krajiška brigada imala je zadatak da zauzme Kačevo, a potom da nastupa cestom prema s. Milošev Dol. U prvom napadu noću 14/15. novembra bila je ovladala dijelom sela, ali ju je neprijatelj, uz upotrebu tenkova, odbacio na polazne položaje, na liniju Đurđevo brdo (k. 825) — s. Belobabe. Ove noći brigada je imala 3 mrtva i 9 ranjenih.

U drugom napadu noću 16/17. novembra ubačene su u borbu sve naše raspoložive snage. Jedinice 2. proleterske divizije napadale su na neprijateljeve bokove sa obe strane ceste Prijepolje—Sjenica. Lijevo od ceste 2. dalmatinska brigada i dva bataljona 2. proleterske brigade napadali su od Zlatarskog brda i Miševića i uspjeli da ovladaju selom Halinovići, ali su Nijemci protivnapadom povratili ovo selo. Desno od ceste, sa pravca M. Jadovnika, napadala je 3. sandžačka brigada i jedan

bataljon 2. proleterske brigade. Zauzeli su s. Gvozd, Kobilju Glavu i Debelo brdo. Međutim, Nijemcima je stiglo pojačanje od Sjenice sa 6 tenkova i odbacili su sa ceste naše jedinice. U centru, duž ceste, napadala je 4. krajiška brigada, pomognuta sa dva talijanska laka tenka i dva brdska topa. Brigada je pred zoru zauzela Kačevo, sem nekoliko kuća. Tada je Nijemcima stigla pomoć u tenkovima i pješadiji. Tenkovi su unijeli po metnju u naše jedinice, ali su se one ipak organizovano povlačile i uspjele da ujutro 18. novembra zadrže Nijemce sa tenkovima na liniji Đurđevo brdo—Belobabe. U drugom napadu 4. krajiška brigada imala je 10 poginulih, među kojima 3 drugarice i 44 ranjenih. To su bili po redu treći veliki gubici brigade u jednoj borbi od njenog formiranja (veći su bili oni u napadu na Sanski Most i u napadu na Glamoč).

I neprijatelj je imao dosta gubitaka u ljudstvu. Borci 4. krajiške brigade zaplijenili su 6 puškomitraljeza (od toga 4 »šarca«), 10 sanduka municije, 10 mazgi i druge opreme.¹²¹

Pošto je prvi noćni napad izveden sa manje naših snaga, sa manjim intenzitetom, naši su štabovi tek u drugom napadu mogli da ocijene da se pred našim jedinicama nalaze jake neprijateljske snage, riješene da u svojim rukama zadrže zauzeti prostor. Prema procjeni štabova brigada, Nijemci su, pored znatnog broja tenkova i artiljerije, imali na potezu Sjenica—Kačevo oko 2.000 vojnika i približno isto toliko vojnika muslimanske i šiptarske milicije.¹³¹ Prema tome, u odnosu snaga neprijatelj je imao preimućstvo u ljudstvu i opšte preimućstvo u tenkovima i artiljeriji. Na osnovu prikupljenih podataka i analize noćnih borbi naših jedinica, 17. novembra poslat je štabu 2. udarnog korpusa zajednički izvještaj Štaba 2. proleterske divizije i komandanta 5. divizije, u kome se kaže da se Prijepolje ne može odbraniti, jer su u našim rukama zadržani posljednji plitki i slabi položaji za njegovu odbranu. Predložili smo da se dobro osiguraju pravac prema Pljevljima i lijeva obala Lima do Brodareva, s tim da se područje Komarana očisti od mjesne muslimanske milicije. Sa tim prijedlogom se složio Stab 2. korpusa.¹⁴¹ Odmah zatim, 18. novembra, 2. proleterska divizija zaposjela je liniju od Du'bovika do Brodareva. Četvrta krajiška brigada imala je jedan svoj bataljon na Koševini, sa isturenim osmatračnicama na kosi Vratanja i u s. Belobabe, dva bataljona u s. Rasno—Drenova (k. 1125), sjeverno od Prijepolja, na desnoj obali Lima i jedan bataljon u s. Dušmanići—Gradina (k. 783), na lijevoj obali Lima. Jedna četa 2. proleterske brigade — ostala je u Prijepolju sa zadatkom da poruši mostove na Mileševskoj reci i na Limu ako neprijatelj krene jačim snagama u napad na grad. Ova četa imala je telefonsku vezu sa isturenom osmatračnicom kod manastira Miloševo i kurirsku vezu sa bataljonom 4. krajiške brigade na Koševini.

Stab 2. proleterske divizije premjestio se iz Prijepolja u s. Seljašnica.

Od tada pa do početka njemačke ofanzive »Kugelblic«, 4. decembra 1944. godine, sem izviđačke djelatnosti, Nijemci nisu napadali od Kačeva ka Prijepolju. Čak su i svoje izviđanje više usmjerili na druge pravce,

12) Zbornik 1/16, 61 65 i 74 i R. Zorić, n. d., str. 145—158.

13) Zbornik 1/16, 64 i 67.

14) Zbornik 1/16, 69 i 74.

osobito prema Brodarevu. Nastojali su da se stvori utisak kao da nisu zainteresovani za Prijepolje. Međutim, rejon Kačeva dobro su utvrdili i obezbijedili se od svakog iznenađenja.

Zbog neaktivnosti neprijatelja prema Prijepolju, 4. krajiška brigada pošla je na sektor Nove Varoši, u borbu protiv četnika, a položaje na Koševini preuzela je 2. proleterska brigada. Njene jedinice su vršile svakodnevna i intenzivna izviđanja šireg rejona Kačeva, a to su isto činile i druge jedinice 2. proleterske divizije na pravcu s. Strajana i M. Jadovnika.¹⁵⁾

Obavještajni centar 4. krajiške brigade došao je 28. novembra do podataka koji su govorili da još od 11. novembra pristizhe njemačka vojska i ratni materijal iz N. Pazara u Sjenicu i da se do 26. novembra u Sjenici i prema Prijepolju nalazi oko 15.000 Nijemaca sa oznakama grenadira (brdske jedinice), da imaju dosta artiljerije i nekoliko tenkova i da mobilišu i naoružavaju mjesnu miliciju. Sudeći po tome kako su naši štabovi u svojim izvještajima, u većini slučajeva, ocjenjivali mogućnosti i namjere neprijatelja od pravca Sjenice i kakve su donosili odluke, može se zaključiti da je bio zanemaren ovaj značajan podatak o koncentraciji njemačkih snaga u Sjenici.¹⁶⁾

U radio-biltenima Vrhovnog štaba, koje je emitovao Tanjug, dat je značajan prostor borbama 2. proleterske i 5. udarne divizije u Sandžaku i u graničnim rejonima Srbije. Sve Tanjugove vijesti umnožavane su ti Štabu divizije i slate jedinicama. Tako su se borci 5. divizije redovno upoznavali sa ratnim zbivanjima i drugim značajnim političkim događajima kod nas i kod naših saveznika.¹⁷⁾

Sve do početka njemačke ofanzivne operacije »Kugelblic« jedinice 5. divizije razvile su značajnu političku aktivnost na oslobođenom području istočne Bosne i u graničnom rejonu Srbije. Formirani su narodno-oslobodilački odbori u nekoliko sela na prostoru između Višegrada, Rudog, Priboja i Dobruna. U jedinice 5. divizije dobrovoljno se javilo 150 omladinaca.

Sredinom novembra iz brigada 5. divizije pošlo je 10 mladih oficira i vodnika na vojni kurs koji je radio pri Štabu 2. udarnog korpusa.

U posljednjoj dekadi novembra inženjerci 5. divizije, pod rukovodstvom načelnika Štaba divizije Ratka Martinovića, sagradili su viseći žičani most preko Lima kod Rudog, nosivosti oko dvije tone. Most je sagrađen za potrebe manevra jedinica 5. divizije u pravcu Pljevalja i Čajniča. Ovo lijepo djelo naših inženjeraca morali smo, na žalost, uskoro srušiti da ga neprijatelj ne bi koristio.

15) Zbornik I/16, 72, 81 i 84.

16) Zbornik I/16, 82. U ovom dokumentu riječ je o njemačkoj 1. brdskoj diviziji koja je prebačena iz Grčke u rejon Sjenice za ofanzivna dejstva protiv 2. proleterske i 5. udarne divizije u njemačkoj ofanzivnoj operaciji »Kugelblic«. Podatak o Nijemcima i drugim neprijateljskim snagama na području Sjenice prikupio je Mile Daviović, jedan od najsposobnijih obavještajnih oficira 5. divizije.

17) Radio-bilteni Vrhovnog štaba iz vremena novembar—decembar 1943. i januara 1944. štampani su u Zborniku II/II (vidi, na primjer, dok. br. 31, 55, 66, 67, 77, 82 i 83).

Vrhovni štab je 26. novembra saopštio Štabu 5. divizije da je jedna šumadijska brigada krenula sa Jelove Gore (sjeverozapadno od Užica) i da će preko Tare-planine stići na sektor divizije. Bila je to 1. šumadijska brigada jačine 320 boraca, sa kojom je stigao i Moma Marković, politički komesar Glavnog štaba NOV i PO Srbije. Naši borci srdačno su dočekali svoje ratne drugove Šumadince i dobro ih ugostili. Pošto su se odmorili, prevezli smo ih kamionima 29. novembra do Prijepolja, gdje ih je dočekaao i pozdravio komandant 2. udarnog korpusa Peko Dapčević, komandant i politički komesar 2. proleTERSke divizije Ljubo Durić i Slobodan Penezić Krcun, prisutni borci divizije i građani Prijepolja. Prva šumadijska brigada ušla je u sastav 2. proleTERSke divizije.¹⁸⁾

18) Zbornik 1/5, 143 i Zbornik 1/16, 81 i 84.

G l a v a VII

BORBE DIVIZIJE U TOKU NJEMAČKE OFANZIVE I NJEN BORAVAK NA PROSTORU KALINOVIK—FOČA—GORAZDE (4. 12. 1943—13. 3. 1944)

1. OPSTA SITUACIJA I PLAN NJEMAČKE OPERACIJE »KUGELBLIC«

U ljeto i jesen 1943. godine, Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije postigla je krupne pobjede protiv okupatorskih trupa i njihovih domaćih slugu. Bila su oslobođena velika prostranstva u središnjem dijelu zemlje, a ojačane su snage NOP-a i stvorene slobodne teritorije i u drugim krajevima. Razoružanjem brojnih snaga talijanske okupatorske armije, oslobođena je gotovo cijela bivša talijanska okupaciona zona i formirane desetine novih brigada i divizija. Oslobođenjem jadranske obale i ostrva, omogućeno je uspostavljanje kontakata i saradnje sa komandom savezničkih trupa u Italiji, što je bilo od velikog značaja za dalju međunarodnu afirmaciju NOP-a. Konačan prelom u pobjedonosnom razvitku narodno-oslobodilačkog rata i revolucije izražen je u istorijskim odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a 29. XI 1943. godine.

Ovi vojni i politički uspjesi jugoslovenskog narodnooslobodilačkog pokreta uznemirili su njemačku Vrhovnu komandu, koja je ocijenila da njegove jake oružane snage neposredno ugrožavaju sistem njemačke odbrane u ovom dijelu Evrope. Jugoslovensko ratište još je više dobilo u značaju zbog mogućeg iskrcavanja anglo-američkih trupa na jadransku obalu, odnosno na Balkan. Zbog toga je njemačka Vrhovna komanda odlučila da znatno pojača svoje snage u Jugoslaviji i da preduzme niz ofanzivnih operacija na najugroženijim pravcima i područjima jugoslovenskog ratišta. Cilj Nijemaca je bio da zauzmu cijelu jadransku obalu i ostrva, da razbiju snage NOVJ koje su se nalazile na prostranom području centralnog dijela Jugoslavije — od Jadranskog mora i Gorskog kotara do rijeka Kupe, Save, Drine li Lima — i, istovremeno, da obezbijede organizovanje ovog područja u slučaju iskrcavanja zapadnih saveznika na Balkan.

Više operacija koje su Nijemci izveli u jesen 1943. godine i u zimu 1943/1944. imale su tajne, šifrovane nazive, a mi smo ih tada nazivali skupnim imenom — šesta neprijateljska ofanziva.

Njemačka vrhovna komanda za Jugoistok (tj. za Balkan, komandant general-feldmaršal Vajks) povjerila je izvođenje tih operacija Komandi

2. oklopne armije sastava: 5. SS brdski, 15. SS brdski, 21. SS brdski i 69. rezervni armijski korpus, uz učešće bugarskih i ustaško-domobranskih jedinica, četnika i milicije.

Odluka o operacijama protiv naših snaga u Sandžaku i istočnoj Bosni počivala je na procjeni njemačke komande Jugoistoka da snage NOVJ u istočnoj Bosni (3. udarni korpus i 16. vojvođanska divizija) i u Crnoj Gori i Sandžaku (2. udarni korpus i 5. udarna divizija), kao i prostrana slobodna teritorija koju su kontrolisale, predstavljaju opasnost ne samo za njihove preostale pozicije u tim oblastima, već i za njihove pozicije u Srbiji.¹⁾

Komanda 2. oklopne armije planirala je da se ofanzivna dejstva u istočnoj Bosni i Sandžaku izvedu i završe operacijom kojoj je dala kodirani naziv »Kugelblic« (Kugelblitz — »Loptasta munja«), a kada su vidjeli da ta operacija neće dati u planiranom roku očekivane rezultate, nastavili su ofanzivu u istočnoj Bosni operacijom nazvanom »Snešturm« (Schneesturm — »Snježna vijavica«). Obe ove operacije izvedene su u decembru 1943. godine. Operacija »Kugelblic« trajala je do 18. decembra, a zatim je počela operacija »Šnešturm«.

Obema operacijama rukovodio je Štab 5. brdskog armijskog korpusa, sa sjedištem u Sarajevu. U operaciji »Kugelblic« korpus je u svom sastavu imao 1. brdsku i 7. SS diviziju »Princ Eugen«, dijelove 369. i 187. rezervne divizije, dijelove 2. 92. i 901. motorizovanog i 1. lovačkog puka i albansko-muslimansku legiju »Fon Krempler«. Pod komandom korpusa nalazili su se dijelovi 24. bugarske divizije, a od kvislinških jedinica dijelovi 1. ustaške brigade i četnička grupa »Lukačević«.

U operaciji »Kugelblic« cilj Nijemaca je bio da dejstvima od Sjenice ka Pljevljima, Goraždu i Višegradu, od Gacka i Nevesinja ka Jahorini i Glasincu, od Užica i Kremne ka r. Drini, od Zvornika i Tuzle ka jugu i od Sarajeva ka sjeveroistoku potisnu jedinice NOVJ koje su se nalazile na toj teritoriji na prostoriju Rogatica—Sokolac—Vlasenica—r. Drina i da ih tu unište. Na navedenoj teritoriji, pored 5. divizije, bile su i 17. i 27. divizija iz 3. udarnog korpusa i 2. proleterska divizija iz 2. udarnog korpusa.

Od Sjenice ka Pljevljima, Goraždu i Višegradu nastupala je 1. brdska divizija, ojačana jedinicama 2. motorizovanog puka »Brandenburg«, legijom »Fon Krempler« i četničkom grupom »Lukačević«; od Gacka i Nevesinja ka Jahorini i Glasincu — 7. brdska divizija »Princ Eugen«; od Sarajeva ka Sokocu i Han-Pijesku — dijelovi 369. divizije, 1. lovačkog puka, 92. motorizovanog puka i 1. ustaške brigade (preko 2.000 vojnika, 25 tenkova, divizijska i korpusna artiljerija); od Tuzle i Zvornika ka Kladrju, Vlasenici i Srebrenici — dijelovi 187. rezervne divizije i 901. motorizovanog puka (oko 2.100—2.300 Nijemaca s tenkovima i artiljerijom); dijelovi bugarske 24. divizije imali su zadatak da zaposjednu

1) U detaljnoj procjeni vojno-političke situacije na Balkanu krajem oktobra 1943. u kojoj najviše govori o Jugoslaviji, vrhovni komandant Jugoistoka general-feldmaršal Vajks kaže: »U ovom trenutku glavna opasnost pretili iz Hrvatske (tj. sa teritorije NDH — M. M.). Crvene snage nameravaju da prodru u Srbiju preko Drine. Činjenica da Tito želi lično da rukovodi operacijama u istočnoj Bosni pokazuje kolika se važnost istima pridaje. Vjerovatno se radi o odluci: ko treba da zauzme Srbiju? Tito ili Mihailović« (Zbornik XII/3, 156).

desnu obalu Drine od Višegrada do Rogatice.--¹ Iz toga se vidi da su u operaciji »Kugelblic« glavne njemačke snage nastupale sa jugoistoka i juga, tj. od Sjenice, Gacka i Nevesinja.

Od naših snaga prema 1. brdskoj diviziji nalazile su se 2. proleter-ska i 5. divizija; prema Tuzli i Zvorniku — ojačana 17. divizija; prema Sarajevu — 27. divizija.

Operacija »Kugelblic« počela je od Tuzle i Zvornika 3. decembra, a od Sarajeva — 6. decembra 1943.

2. BORBE 5. DIVIZIJE NA PRAVCU PRIJEPOLJE—VIŠEGRAD

U prethodnoj glavi iznijeta je situacija pred frontom 2. proleter-ske divizije krajem novembra 1943. i rečeno da se ona nije mijenjala sve do napada Nijemaca 4. decembra na njene jedinice na pravcu Prijepolja i Brodareva. Toga dana otpočela je operacija »Kugelblic« u Sandžaku. Nijemci su glavninu svojih snaga usmjerili na komunikacijske pravce Prijepolje—Pljevlja—Goražde i Prijepolje—Višegrad, a pomoćne snage na područje Brodarevo—Komarani.

Obišavši dva bataljona 2. proleter-ske brigade na brdu Koševina, jedna kolona Nijemaca iznenadno je prije svanuća 4. decembra upala u Prijepolje i na prepad zauzela mostove na Mileševskoj rijeci i na Limu, čime je bio obizbijeden brz prodor tenkova i motorizovanih jedinica prema Jabuci i Pljevljima. U momentu njemačkog napada u Prijepolju se nalazila 1. šumadijska brigada. U teškoj i neravnoj borbi borci 1. šumadijske brigade i dijelovi bataljona 2. proleter-ske brigade sa Koševina odolijevali su u toku cijelog dana nasrtajima neprijatelja, pretrpjevši pri tom osjetne gubitke. Nijemci su 4. decembra zauzeli Prijepolje i na lijevoj obali Lima s. Čadinje i kotu Gradina. Na desnom krilu 2. proleter-ske divizije prešli su Lim, zauzeli Brodarevo i odbacili 3. sandžačku brigadu na okolne visove. Toga dana jedna i po četa 1. bataljona 2. proleter-ske brigade (125 boraca) povukla se sa Koševina, preko s. Rasno, i uhvatila vezu sa jedinicama 5. divizije.³¹

Pred napad Nijemaca na Prijepolje i Brodarevo 5. divizija imala je slijedeći raspored: 1. krajiška brigada, talijanska brigada »Venecija« i jedan bataljon 10. krajiške brigade u rejonu Dobrun—Šargan; 4. kra-

2. Sastav 1. brdske divizije: Stab, 98. i 99. brdski lovački puk od po tri bataljona; 54. protivtenkovski bataljon; 54. brdski lovački bataljon; 54. pionirski bataljon; 54. brdski bataljon za vezu; 54. poljski dopunski bataljon; 54. vod poljske žandarmerije i trupe za snabdijevanje. Brojna jačina — 18.000 vojnika.

Sastav 7. SS brdske divizije »Princ Eugen« u 1943. godini: štab, 13. i 14. brdski puk od po tri bataljona; 7. brdski artiljerijski puk od tri divizionara; divizijski prištapski bataljona: izviđački, pionirski, protivtenkovski, protivavionski, za vezu, bolničarski, intendantski i za dotur. Brojno stanje divizije 22.000 vojnika.

Podaci o tim njemačkim divizijama dati su prema knjizi »Sutjeska«, tom I. VIZ Vojno delo, Beograd, 1959.

Podaci o 2. oklopnoj armiji i 5. brdskom armijskom korpusu dati su prema djelu *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945*, druga knjiga, VII, Beograd, 1965, str. 5—19 (ubuduće: »ORNJ« (II str. —) iz njemačkih ratnih dokumenata — Zbornik XII/3, 156, 173 i 178.

3) Izvod iz operacijskog dnevnika 2. proleter-ske divizije — Zbornik 1/16, 123 i dok. br. 93 istog Zbornika.

jiška brigada u rejonu Nove Varoši; 10. krajiška brigada u rejonu G. Jablanica—Dobroselica. Doznavši za napad Nijemaca na Prijepolje, Štab divizije pomjerio je 4. krajišku brigadu na postoriju s. Rutoše — s. Bistrica — s. Džurovo (na lijevoj obali Lima), sa zadatkom da zatvori pravac od Prijepolja ka Priboju i da sadejstvuje 2. proleterskoj diviziji. Petog decembra prebačen je u Džurovo još jedan bataljon 4. krajiške brigade, a dva bataljona 10. krajiške i jedan bataljon 4. krajiške brigade zadržali su kod Bistrice prethodnicu njemačke kolone koja se kretala iz Prijepolja prema Priboju. Bila je to kolona 99. puka 1. brdske divizije.

Toga dana Štab 2. korpusa javio je depešom Štabu 5. divizije da neprijatelj nastupa jakim snagama od Prijepolja i Brodareva ka Pljevljima i tražio da jedna brigada 5. divizije dejstvuje bočno na neprijateljske snage na komunikaciji s. Jabuka—Pljevlja—Čajniče. Postupajući prema ovoj depeši, Štab 5. divizije prebacio je 6. decembra cijelu 4. krajišku brigadu i dva bataljona 10. krajiške brigade na sektor s. Kaluderovići—s. Boljanići (na cesti Pljevlja—Čajniče); dva bataljona 10. krajiške brigade sa njenim štabom ostavio za odbranu pravca Bistrica—Priboj; da bi skratio front divizije, pomjerio je 1. krajišku brigadu, bez jednog bataljona, na sektor Bijelo Brdo—Vardište—Višegrad: divizijsku bolnicu sa bataljonom 1. krajiške brigade uputio iz s. Zlatari (kod Rudog) u s. Zaborak. Štab divizije se iz Mioča premjestio u s. Strmac (10 km jugozapadno od Rudog).⁴⁾ Međutim, brzim nastupanjem tenkovskih i motorizovanih jedinica, Nijemci su preduhitrili i onemogućili bilo kakvu vezu i sadejstvo jedinica 2. proleterske i 5. udarne divizije. Oni su oko podne 5. decembra ušli u Pljevlja, gdje im je pružen slab otpor, a ujutro 6. decembra odbacili sa ceste između Pljevalja i Boljanića dijelove 2. dalmatinske brigade i do podne istog dana ušli u Čajniče.⁵⁾ Već do toga vremena sve jedinice 2. proleterske divizije odstupile su južno od komunikacije Prijepolje—Pljevlja—Čajniče. Tako je 5. divizija bila razdvojena od jedinica 2. udarnog korpusa, i našla se na relativno maloj prostorijski između Čajniča, Priboja, Dobruna i Višegrada.

Štab 5. divizije imao je dobru radio-vezu sa Vrhovnim štabom i stalno ga obavještavao o situaciji. Vrhovni štab je 8. decembra sugerisao Štabu divizije da razmotri mogućnost dekoncentracije divizije na prostorijski zapadno i istočno od Lima.

S obzirom na brzi prodor Nijemaca prema Čajniču i Goraždu i jačinu njihovih jedinica, zatim na ograničene mogućnosti našeg manevra oko rijeke Drine i Lima, Štab divizije nije se mogao opredijeliti za takav raspored divizije, pa je odlučio da vrati sve jedinice na desnu obalu Lima, da tamo prikupi diviziju, ali je ostao u dilemi šta dalje treba raditi.

Do 16 časova 8. decembra sve su jedinice prešle Lim preko žicanog mosta u Rudom. Bio je to dug i naporan marš. Do toga vremena dva bataljona 10. krajiške brigade, postepeno se povlačeći od Bistrice ka Priboju, vodila su upornu odbrambenu borbu protiv jedinica 99. puka 1. brdske divizije. Nijemci su u 14 časova 8. decembra izbili u s. Uvac i tu su dočekani vatrom bataljona sa druge obale istoimene rijeke. Situacija je nalažala da 4. krajiška brigada i dva bataljona 10. krajiške bri-

4) Izvod iz operacijskog dnevnika 5. divizije, Zbornik IV/20, 18a.

5) Izvod iz operacijskog dnevnika 2. proleterske divizije, Zbornik I/16, 123.

gade odmah nastave usiljeni marš od Rudog u rejon s. Strpci—Bijelo Brdo, sa zadatkom da u toku dana 9. decembra ne dozvole Nijemcima prodor od Uvea za Dobrun. U požrtvovanoj i odlučnoj borbi 4. krajiška brigada i bataljon! 10. krajiške brigade potpuno su izvršili ovaj, zaista, težak zadatak, i to uz malo gubitaka: 4. krajiška brigada imala je 1 mrtvog i 6 ranjenih boraca. Istovremeno sa napadom Nijemaca na Bijelo Brdo četnici su pokušali da zauzmu Višegrad. Odbio ih je jedan bataljon 1. krajiške brigade.

Uveče 8. decembra Vrhovni štab je obavijestio Štab divizije da su Nijemci otpočeli ofanzivu u istočnoj Bosni od Tuzle, Zvornika i Sarajeva.

Razmotrivši sve okolnosti i položaj divizije, Štab divizije je 9. decembra izjutra predložio Vrhovnom štabu da cijela divizija krene na jugo-istok, na prostor Zlatibora i Nove Varoši. Ovaj prijedlog zasnivao se na prethodnoj sugestiji Vrhovnog štaba o upućivanju jedinica divizije istočno od Lima i na mogućnosti većeg manevra jedinicama prema Ivanjici i Javor-planini, ali je sadržavao i veliku nepoznanicu — kakva će biti reakcija neprijatelja na taj manevar divizije.⁶ Vrhovni štab je, pak, procijenio da je bolje rješenje ako se divizija povuče preko Višegrada i nasloni na snage 3. udarnog korpusa, pa je takvo naređenje poslao Štabu divizije istog dana prije podne.

Pod zaštitom 4. krajiške brigade, jedinice divizije počele su pokret prema Višegradu. Neke jedinice prevožene su željeznicom od Dobruna za Višegrad, što je ubrzalo pokret divizije. U toku noći 9/10. decembra željeznicom se prevezla u Višegrad i 4. krajiška brigada. Zaštitnice divizije sa inženjercima porušile su žičani most kod Rudog, dva mosta kod Dobruna i još nekoliko mostova i propusta na cesti Dobrun—Višegrad. Zbog arhitektonske i istorijske vrijednosti, most na Drini u Višegradu nije rušen, nego je samo oštećen između dva stuba.⁷ Desetog decembra 5. divizija se nalazila na prostoru između Višegrada i Rogatice. Toga dana u 16 časova prethodnica 99. brdskog pu'ka stigla je preko Dobruna u Višegrad.

U vremenu, od 3. do 10. decembra nije se ispoljio pritisak jedinica 24. bugarske divizije.

U sastavu 5. divizije ostala je talijanski brigada »Venecija«. Ona je u borbama na Kremni i Šarganu već bila dosta oslabljena, pa je za vrijeme borbi i marševa u toj neprijateljskoj ofanzivi bila uglavnom raspoređena na zadatke u divizijskoj bolnici. Dužan sam da istaknem postojano i disciplinovano držanje njenih starješina i boraca.

Rezimirajući borbenu aktivnost 5. divizije u periodu njemačke ofanzive u vremenu od 3. do 10. decembra 1943, može se reći da je divizija

6) Ovaj prijedlog Štaba 5. divizije Vrhovnom štabu samo je telegrafski zabilježen u njenom operacijskom dnevniku, pa je otuda i nejasan. (Vidi Zbornik IV/20, 181).

7) U nekim poslijeratnim vojnim publikacijama, pa i u publikaciji »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945«, druga knjiga, str. 18, i u »Hronologiji oslobođilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945«, Beograd, 1964, str. 619, stoji da je 5. divizija porušila most na Drini u Višegradu. Ipak, znali smo da to ne treba da uradimo. Doduše, čitajući neke druge naše ratne dokumente, naišao sam na dva-tri mjesta gdje se naređuje rušenje mosta na Drini. Srećom, takva naređenja nisu izvršena.

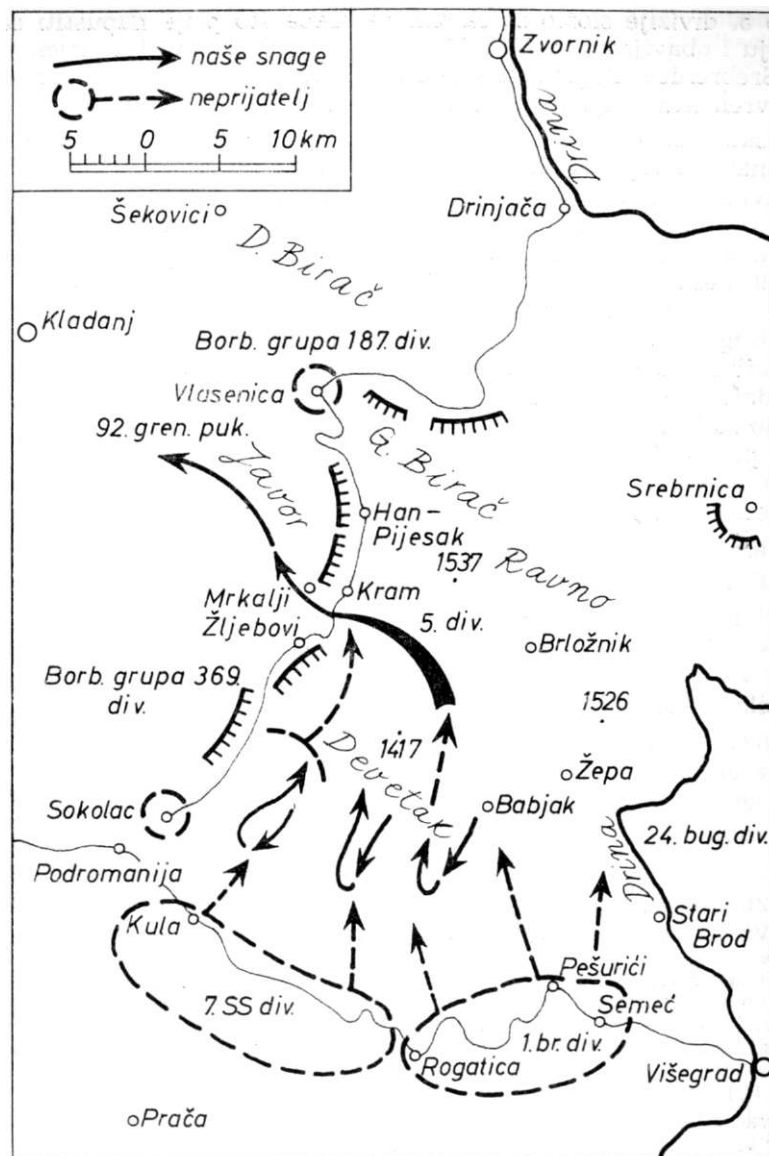
uspješno djelovala. I pored manevra jedinicama u pravcu Pljevalja i Boljanića, ona je uspjela da zadrži nastupanje 99. brdskog puka na pravcu Prijepolje—Priboj—Višegrad i da se, izvršavajući direktivu Vrhovnog štaba, uredno povuče preko Drine kod Višegrada.

Kada je 5. divizija prešla kod Višegrada na lijevu obalu Drine u istočnoj Bosni, na prostoru koji je bio zahvaćen njemačkom ofanzivom, situacija je bila slijedeća. U nastupanju iz pravca Tuzle i Zvornika, neprijatelj je do 9. decembra zauzeo Vlasenicu i Srebrenicu; 17. divizija je odustala od frontalnih borbi i izvršila manevar na područje Kladnja i Zivinica. U nastupanju od pravca Sarajeva, neprijatelj je 9. decembra zauzeo Sokolac i Han-Pijesak i povezo se sa snagama koje su nastupale od Tuzle; 27. divizija se povukla u rejon Sokolovića. Prema tome, Nijemci su 9. decembra uspostavili »zaprečnu liniju« Sokolac—Han-Pijesak—Vlasenica—Srebrenica—r. Drina, kako je to bilo predviđeno u planu operacije, 9. decembra zauzeli su Goražde i Praču, a 10. decembra Višegrad, i tako stvorili uslove za okruženje i uništenje naših snaga na prostoru Sokolovića i planina Javora i Devetaka. Na tom prostoru našle su se naše dvije divizije — Peta i Dvadeset sedma.⁸⁾

3. PROBOJ 5. DIVIZIJE IZ OKRUŽENJA

Prema direktivi Vrhovnog štaba, 5. divizija trebalo je da se prebaci na srebrenički sektor, pa je Štab divizije postepeno pomjerao brigade u tom pravcu. Iz manjih borbi sa prethodnicama 1. brdske divizije — 10. decembra kod Višegrada i 12. decembra kod s. Semeća — dalo se zaključiti da ta njemačka divizija namjerava čim prije da napadne naše jedinice na prostoru Rogatice i Sokolovića. Na takav zaključak upućivalo je i intenzivno izviđanje neprijateljske avijacije. Situacija je nalagala da se hitno prikupe podaci o neprijateljskim snagama duž komunikacije Sarajevo—Srebrenica, jer sem obavještenja, koje je 8. decembra dobio od Vrhovnog štaba o tome da je i u istočnoj Bosni otpočela neprijateljska ofanziva, Štab divizije ništa drugo nije znao o toku ove ofanzive. Zato je bilo potrebno da se Štab 5. divizije što prije poveže sa Štabom 27. divizije, jer je računao da se ona još uvijek nalazi na prostoru Rogatice i Sokolovića. Do tog sastanka je došlo 12. decembra. Komandant 27. divizije, Pero Kosorić, upozorio je Štab 5. divizije na to da su Nijemci, nastupajući sa pješadijom i tenkovima od Sarajeva, zauzeli Sokolac i Han-Pijesak; znao je i za borbe vođene od Šekovića prema Vlasenici, i za dolazak Nijemaca u Rogaticu. Rekao je da su dobili direktivu od Štaba 3. korpusa da divizija ostane na sadašnjoj prostoriji radi sadejstva sa 5. divizijom, a potom da se prebaci na zapad, prema Olovu i Varešu. To će učiniti odmah, čim prikupe bar nešto detaljnije podatke o rasporedu neprijateljskih snaga na cesti Sokolac—Han-Pijesak. U tom duhu Štab

8) ORNJ/II, 19 i 20.



Proboj 5. divizije iz okruženja u završnoj fazi njemačke ofanzive »Kugelblitz«

27. divizije poslao je istog dana naređenje potčinjenim jedinicama.⁹⁾ Upoznavši Štab 27. divizije sa borbama sa jedinicama 1. brdske divizi-

9) Po ovom naređenju, 27. divizija primakla se 13. decembra cesti Sokolac—Han-Pijesak, i to sa 17. majevačkom brigadom u s. Crna Rijeka, 2. krajiškom brigadom u sela Kusače i Džimnije i Romanijskim partizanskim odredom u sela Klečkovac, Mandra i Mičivode (Zbornik 1V/20, 58).

je, Stab 5. divizije složio se sa tim da treba što prije napustiti sadašnju prostoriju i obavijesto je Stab 27. divizije da je 5. divizija orijentisana na sektor Srebrenice. Dogovoreno je da se štabovi divizija međusobno obavijeste o vremenu i mjestu prelaska ceste Sokolac—Srebrenica.

Iz sadržine ovog našeg razgovora, kao i pregledom naših ratnih dokumenata iz toga vremena, može se zaključiti da nijedan od ova dva štaba divizije nije znao za pokret jedinica njemačke 7. SS divizije »Princ Eugen« iz Hercegovine na sjever i za njihov dolazak na prostoriju Podromanija—Prača. O ovoj diviziji našao sam jedan podatak u izvještaju Štaba 29. hercegovačke divizije Stabu 2. korpusa od 30. novembra 1943, u kome se, sem ostalog, kaže da je koncem novembra 7. SS divizija »Princ Eugen« u pokretu na sjever, pa Stab 29. divizije pretpostavlja da se radi o njenom pokretu ka Sarajevu ili u pravcu Foče i Višegrada, »radi udara u leđa 5. krajiškoj diviziji«. ¹⁰¹ Ovaj dragocjeni podatak nije stigao do štabova 5. i 27. divizije. Na prostoru od Kalinovika, Zelengore i Foče, pa zaključno sve do Prače i Goražda nije bilo naših snaga i, naravno, teško je bilo saznati za pokret 7. SS divizije preko ovog područja na sjever. ¹¹

Jedanaestog decembra prebacila se, pomoću spiava, preko Drine kod Starog Broda 1. južnomoravska udarna brigada, koja je došla iz Srbije u Bosnu po naređenju Vrhovnog štaba. Brigada je imala tri bataljona i brojala oko 650 boraca. Sa njom je došao Blagoje Nešković Mihailo, sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju. Brigada se 12. decembra priključila 5. diviziji. ¹²

Trinaestog decembra glavnina 5. divizije primakla se još bliže sektoru Vlasenice i Srebrenice. Trebalo je prikupiti podatke o rasporedu i snazi neprijatelja na ovom odsjeku. Naređenje Štaba divizije, koje je 13. decembra poslato štabovima brigada počinje ovim riječima:

10) Zbornik IV/19, 141.

ili) Vrhovni štab se mnogo interesovao za 7. SS diviziju »Princ Eugen«. Izgleda da mu je prvu vijest o njoj poslao 10. decembra Stab 2. proleterske divizije. Ona glasi: »• Druga divizija javlja da su Nijemci došli u Suhu, Sutjesku i Foču«. Istog dana vrhovni komandant Tito javlja Štabu 2. Korpusa da su »u Foču i Kalinovik ušle snage divizije SS »Princ Eugen«. Tito ovu vijest javlja ill. decembra i Stabu 3. korpusa, a slijedećih dana traži da Stab 3. korpusa sazna više o ovoj njemačkoj diviziji, a i o drugim (njemačkim snagama angažovanim u ofanzivi u istočnoj Bosni (Zbornik 11/11, 117, 121, 123 i 124).

Pravac d vrijeme pokreta jedinica 7. SS divizije »Princ Eugen« iz Hercegovine na sjever vidi se iz slijedeća dva dokumenta.

Njen 13. brdski puk (kao borbena grupa »Petersen«) krenuo je 4. decembra 1943. sa prostorije s. Vrba—Čemerno u pravcu Foče i Goražda (Zbornik IV/20, 195).

Vjerovatno su njegove jedinice ušle u Goražde 9. decembra. Lijevo od njega kretao se od Nevesinja ojačani 1. bataljon 14. brdskog puka (kao borbena grupa »Gross«). On je 3. decembra stigao u rejon Kalinovika, a zatim nastavio marš preko s. Dobrog Polja, Jahorine^planine, Renovice i Prače, gdje je stigao 9. decembra (Zbornik IV/21, 179).

12) Prva južnomoravska brigada stigla je u Bosnu bez intendantske opreme, pa je Stab divizije iz 1. 4. i 10. krajiške brigade prikupio za nju potreban broj tovarnih konja, ponešto osnovnih namirnica, kazana d drugih intendantskih potrepština, bez kojih naše jedinice nisu mogle da opstanu u gotovo popaljenim, opustošenim i polupraznim selima u pojedinim rejonima istočne Bosne.

»Pošto nemamo nikakvih podataka o neprijatelju, potrebno je da naše jedinice organizuju dobre zasjede na komunikacijama, sa glavnim ciljem da se zarobi koji neprijateljski oficir, podoficir ili vojnik, kako bismo od istih mogli dobiti podatke koji su nam potrebni«.

Divizija je 13. i 14. decembra bila na prostoriji: 4. krajiška brigada — s. Brložnik, s. Štedra; 10. krajiška brigada — s. Plane, s. Stoborani; 1. južnomoravska — s. Gođenje; 1. krajiška — s. Zepa, s. Cavčići, s. Sjeversko. Štab divizije bio je u Cavčićima.¹³¹

Dva bataljona 4. krajiške brigade izbili su 14. decembra u zoru u rejon sela Štedre. Izviđanjem su ustanovili da su jake neprijateljske snage posjele sjeverne padine Javora i Ravne planine i dominirajuće visove pored ceste Vlasenica—Srebrenica i da je na toj cesti saobraćaj veoma živ. Iz toga se moglo pretpostaviti da postoje neprijateljski garnizoni u oba ova grada. Od štaba 10. krajiške brigade stiglo je obavještenje da je 27. divizija noću 13/14. decembra izvršila proboj preko ceste Sokolac—Han-Pijesak i da tom prilikom nisu prešli cestu neki njeni dijelovi.

Probojem 27. divizije na zapad na prostoriju koji je okružio 5. SS brdski armijski korpus, ostala je 5. divizija. Valjalo je hitno donijeti odluku da i ona čim prije izađe sa okružene prostorije.

Na obnovu prikupljenih podataka, Štab 5. divizije došao je do slijedećih zaključaka: prvo, zbog jakog obezbjeđenja komunikacije Vlasenica—Srebrenica i potpunog nepoznavanja situacije na području sjeverno od ove komunikacije, treba odustati od pokreta divizije na sektor Srebrenice; drugo, teškoće na koje je naišla 27. divizija prilikom prelaska ceste Sokolac—Han-Pijesak ukazuju da je i neprijatelj već pojačao svoje posade na toj cesti onim jedinicama 1. brdske divizije koje su poslije zauzimanja Čajniča 6. decembra mogle bez teškoća da stignu cestom Čajniče—Goražde—Rogatica, jer na tom pravcu nije bilo naših snaga, i da je zbog proboja 27. divizije povećao budnost na tom odsjeku; treće, da će 5. divizija manevrom na jugozapad, preko Renovice i Prače, ka Jahorini, izbjeći glavninu desnokrilne kolone 1. brdske divizije, koja je nastupala pravcem Priboj—Višegrad—Rogatica. Proboj divizije prema Jahorini bio je primamljiv i zbog toga što je teren prema Kalinoviku i Foči pružao veliki prostor za manevar, a, ujedno, probojem divizije u naznačenom pravcu smanjilo bi se nagomilavanje naših snaga u središnjem dijelu istočne Bosne.

Na osnovu tako procijenjene situacije, Štab divizije donio je odluku da divizija krene u proboj ka Prači i istočnim padinama Jahorine.¹⁵¹

Međutim, pokazalo se da je Štab divizije izabrao najtežu varijantu za proboj divizije iz okruženja. Jednostavno rečeno, Štab divizije je pogrešno procijenio situaciju, jer nije raspolagao podacima o rasporedu i mogućnostima neprijatelja na tom pravcu. Prije svega, on nije znao za dolazak 7. brdske SS divizije »Princ Eugen« na prostoriju Podromanija—Prača, a, takođe, nije znao stvarnu jačinu 1. brdske divizije i jedi-

13) Naredenje štaba 5. divizije od 13. decembra 1943, Zbornik IV/20, 66.

14) Nisu se prebacili preko ceste 4. bataljon 2. krajiške i 2. bataljon 17. majevičke brigade (Izveštaj Štaba 27. divizije, Zbornik IV/21, 21).

15) Zbornik IV/20, 181.

nica ojačanja. A obe ove divizije, kao što sam to već rekao, bile su glavna snaga 5. brdskog armijskog korpusa u njegovim operacijama u istočnoj Bosni. Desilo se tako da 5. divizija krene u susret najjačim njemačkim snagama.

U zapovijesti komande 5. brdskog armijskog korpusa od 9. decembra 1943, precizirani su zadaci i način dejstva potčinjenim jedinicama u predstojećoj operaciji za uništenje naših snaga koje su se zatekle na okruženoj prostoriji.¹⁶⁾

Pošto je procijenio da se na okruženoj prostoriji nalaze tri naše divizije (ukupno jačine 8.000—10.000 ljudi) i da će one pokušati proboj na zapad i na sjeverozapad, komandant korpusa je odlučio da glavne snage korpusa napadnu naše jedinice pravcem jug-sjever, s tim da postupno, napredovanjem njihovog lijevog krila, ojačava snage koje vrše okruženje od Sokoca i Vlasenice, sa ciljem da se spriječi proboj naših jedinica prema zapadu i sjeverozapadu; proboj prema sjeveru sprečavaju pomoćne snage korpusa; snage raspoređene na desnoj obali Drine sprečavaju proboj naših jedinica u tom pravcu.

Na osnovu ove odluke, komandant korpusa je naredio: 1. brdska divizija, sa prostora Rogatica—Višegrad, sa težištem u rejonu s. Pešurici, nastupa u pravcu s. Babjaka; 7. SS brdska divizija »Princ Eugen«, sa položaja na liniji Rogatica — s. Gromile (Podromanija), nastupa glavnim snagama pravcem s. Kula—Sokolovići, s tim što njeno lijevo krilo postepeno, po mjeri nastupanja, ojačava grupe za zaprečavanje raspoređene duž komunikacije Gromile—Sokolac—Han-Pijesak. U prvoj fazi napada obe divizije treba da dostignu liniju: 1. brdska divizija — s. Vratar — s. Babjak—Vidova gora, 7. SS divizija — k. 1293 na Vidovoj gori — s. Pločnik — k. 1268 — s. Geruša; borbena grupa 369. pješadijske divizije (1. lovački rezervni puk, dijelovi 369. pješadijske divizije, 1. ustaška brigada, 105 baterija samohodnih topova) zatvara odsjek Gromile — s. Mrkalji (isključno), sa težištem kod s. 21jebovi, i sprečava proboj naših jedinica prema zapadu i sjeverozapadu; borbena grupa 187. rezervne divizije (Operativna grupa 187, 901. oklopni grenadirski nastavni puk, 11/51. artiljerijskog divizion, oklopna izviđačka četa 369. pješadijske divizije) zatvara odsjek Mrkalji—Vlasenica—Milići—dolina r. Jadar — okuka r. Drine, sa težištem u rejonu Vlasenice, i sprečava da se naše jedinice probiju prema sjeveru i sjeverozapadu; borbena grupa »Severozapad« vojnoupravnog komandanta Jugoistoka zaposjeda desnu obalu Drine na odsjeku Ljubovija—Rogačica i sprečava prodor naših jedinica na tom pravcu; 24. bugarska divizija, sa istim zadatkom, zatvara odsjeke Rogačica—Bajina Bašta i Stari Brod—Višegrad; u rezervi korpusa — 90 grenadirski puk, u rejonu Han-Pijeska i Vlasenice, stalno spreman za izvršenje protivnapada na odsjeku dejstva 369. pješadijske divizije i 187. rezervne divizije; korpusna artiljerija, iz reiona Gromile, podržava nastupanje 7. SS brdske divizije »Princ Eugen«.

Među divizijama i borbenim grupama utvrđene su linije razgraničenja.

Operaciju korpusa podržava avijacija pod komandom komandanta avijacije »Nezavisne Države Hrvatske«.

Sve jedinice trebalo je da zauzmu borbeni raspored do 12. decembra 1943.

16) Zbornik XII/3, 173.

U zapovijesti komandant 5. brdskog armijskog korpusa je odredio postupak za temeljno potiskivanje naših jedinica na što uži prostor prema Drini radi njihovog potpunog uništenja. O tome se kaže slijedeće:

»a) Napadne grupe:

U toku ovoga napada ne radi se o brzini i osvajanju terena, već o planskom i temeljitom okruživanju i potiskivanju neprijatelja. Spoljna krila napadnih grupa treba dublje ešelonirati. Rezerve treba tako postaviti da su u mogućnosti da protivnapadima odbace neprijatelja koji bi pokušao proboj, odnosno da su u stanju da ga unište. Unutrašnja krila divizija i borbenih grupa treba da obezbede uzajamnu vatrenu podršku teškog naoružanja.

Posebno je važno: veza sa susedima ne sme zatajiti. Sledeće ciljeve napada korpus će postaviti za svaki dan. Ne smeju biti prekoračeni.

b) Grupe za zaprečavanje:

Svoje zadatke zaprečavanja izvršavaju *odbranom*. Nije dozvoljeno nikakvo povlačenje. Rezerve treba postaviti tako pozadi pravaca na kojima se pretpostavlja mogućnost proboja neprijatelja, da su u stanju da odmah, ukoliko je to neophodno, pređu u protivnapad.

Pokretne oklopne delove treba odmah, ukoliko je to moguće, prebaciti u rejone u kojima se vrši zaprečavanje. Na otkrivene neprijateljske delove treba što ranije otvoriti artiljerijsku vatru.«

Zanimljivo je još pomenuti da je komanda 5. brdskog armijskog korpusa, za potrebe izviđanja, stavila pod svoju komandu izviđačke bataljone 1. brdske i 7. SS brdske divizije.

Sve u svemu, u zapovijesti komande 5. brdskog armijskog korpusa detaljno su postavljeni zadaci svim učesnicima u operaciji. Ništa nije izostavljeno, niti prepušteno slučaju.

Isto tako, valja reći da sadržina zapovijesti, seriozno postavljanje zadataka jedinicama, pokazuje da su Nijemci visoko cijenili borbenu vrijednost naših divizija.

Peta divizija krenula je noću 14/15. decembra iz rejona Plana, Brložnika, Zepa, Sjeverskog i Sokolovića u pravcu ceste Rogatica—Podromanija u tri kolone, a ujutro, 15. decembra, krenule su sa prostorije Pešurići, Rogatica, Podromanija, u pravcu Babjaka i Sokolovića, jedinice 1. brdske i 7. SS divizije. U prvim jutarnjim satima gusta magla onemogućila je bilo kakvo osmatranje. Dvije vojske kretale su se u neminovnan susret, a da nisu znale jedna za drugu. Kao srednja kolona divizije najbliže neprijateljskim kolonama bila je 1. krajiška brigada, sa čijim se štabom kretao operativni dio Štaba divizije. Kada se oko 7,30 časova magla naglo digla, najbliža neprijateljska kolona bila je udaljena od četa 1. krajiške brigade između dva i tri kilometra. Brigada se brzo pripremila za susretnu borbu, koja je uskoro počela svom žestinom. Postepeno se povlačeći i šireći oba svoja krila, brigada je uspjela da se uhvati dobrih položaja na liniji Ravna Raduša (k. 1042) — Mednik (k. 1230) — Rujnik (k. 1223), na kojoj je u odsudnoj borbi uspjela da dugo zadrži Nijemce. Sve je preduzeto da se bolnice i komore što prije povuku u šumu planine Devetak kod Rađevića. Njihove pokrete ka šumi ujutro je štitila magla koja se još vukla po nizinama. Kasnije se magla razišla,

te je komore i bolnice tukla neprijateljska avijacija i artiljerija. Grupe od četiri i više aviona bombardovale su i mitraljirale naše jedinice čitav dan.

Na lijevom krilu divizije kretala se 4. krajiška brigada. U pokretu od Ravne planine ona je imala najduži marš, a u selu Zepa naišla je na njemačku jedinicu iz sastava 1. brdske divizije koja je 14. decembra prešla Drinu kod s. Slapa. Obilazeći Zepu, njen marš se odužio i ona je ujutro 15. decembra stigla u Sjeversko. Kada se digla magla, neprijateljska artiljerija nanijela je gubitke komori jednog bataljona. U sukobu sa neprijateljskom pješadijom, brigada je vodila upornu i odsudnu borbu postepeno se povlačeći ka Babjaku i Rađevićima.

Pošto se čula borba kod 1. krajiške brigade, kolone 10. krajiške i 1. južnomoravske brigade pravovremeno su se razvile za borbu. Od pravca sela Kule neprijatelj je nastupao polako, ali su njegove jače snage, napadajući od Sokoca, nastojale da obuhvatom sela Mičivoda i Mandra odvoje naše snage od Devetaka.

Odolijevajući napadima neprijatelja, jedinice divizije su pred smiraj dana 15. decembra odstupile na južne i jugoistočne padine Devetaka, sjeverno od sela Barnik, Rađevići i Babjak; dio 4. krajiške brigade nalazio se u s. Mislovo (istočne padine Devetaka).

U borbi 15. decembra neprijatelj je imao dosta gubitaka, dok je 1. krajiška brigada imala 63 poginula, ranjena ili nestala borca, 4. krajiška brigada — 22 poginula, nestala i ranjena, a 10. krajiška brigada — oko 10 poginulih i ranjenih. Prva krajiška brigada izgubila je dva topa 65 i 75 mm i dva puškomitraljeza. Izgubljeno je i nešto konja u komorama.

Tako je prošao jedan težak i naporan dan zasićen borbom i umorom, dan pun mirisa dima i baruta, dan kada je cijeli sanitet divizije, sa svojim hrabrim bolničarkama, po ko zna koji put potvrdio svoju gotovo nadljudsku izdržljivost, kada je intendantsko osoblje preduzelo sve što se moglo da od avionske i artiljerijske vatre sačuva konje i komore, a svi borci i starješine pokazali ogromnu snagu i umijeće u jednoj zaista teškoj i muškoj borbi.

Prije podne 15. decembra Stabu divizije stigla je depeša od vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita. Ona glasi:

»Javite hitno vaš položaj i situaciju. Ispitajte situaciju na suprotnoj obali Drine i u slučaju veće nužde prebacite se sa većim snagama tamo otkuda je došao Mihailo ne čekajući čamce. Nemojte dozvoliti da vas opkole. Druga divizija se nalazi između Čajniča i Rudog i oni se prebacuju preko Lima na mesto gde ste vi bili«!¹

U situaciji koja se stvorila 15. decembra, više nije bilo moguće izvesti bilo kakvo prebacivanje jedinica preko Drine na njenu desnu obalu, jer je 1. brdska divizija toga dana kontrolisala lijevu stranu Drine od Višegrada do Sjeverskog i Zepe, a od Slapa nizvodno produžavao se kanjon rijeke. Uveče toga dana još je više bio sužen manevarski prostor 5. divizije.

Više se nije imalo kuda nego odmah krenuti u proboj preko ceste Sokolac—Han-Pijesak. Štab divizije je namjeravao da se proboj izvrši na dva mjesta: sa 10. krajiškom, sa 1. južnomoravskom i sa dva bataljona 27.

17) Arhiv VII k. 14, reg br. 47/6.

divizije kod Krama, a sa ostalim snagama i divizijskom bolnicom kod Mekota. Ali, to se nije ostvarilo. Štabovi nisu imali vodiča. Teško se moglo orijentisati u noćnom maršu kroz nepoznatu šumovitu planinu, sa umornim i pregladnjelim ljudstvom, kojeg je i u hodu hvatao drijemež i san. Cijela se divizija svila u jednu kolonu, u pravcu Mekota. Srećom, snijeg je bio mali. Iako je bilo hladno, ipak se brzo išlo. Prva krajiška brigada, kao prethodnica, stigla je kod Mekota 16. decembra u 3 časa. Do toga vremena izviđačke jedinice i obavještajci brigade utvrdili su da se u Mekotama nalazi oko 200 neprijateljskih vojnika i nekoliko tenkova, a u Gornjim Caporima oko 150 vojnika. Štab brigade je odlučio da po jedan njen bataljon napadne ove neprijateljske posade. Neprijateljski vojnici grijali su se u svojim logorima oko vatara. Nisu bili dovoljno budni, što su iskoristili naši bombaši i puškomitraljesci. Odmah su prešli u napad i ostali borci bataljona. Oni su razbili logor u Mekotama i oštetili jedan tenk na cesti, koji je zakrčio put drugim tenkovima. I logor u G. Caporima bio je potisnut. Zatim je štab brigade pojačao obezbeđenje na cesti kod Mekota jedinicama drugih bataljona i osigurao diviziji prelaz ceste. U redu su prešli cestu prvi dijelovi divizije, a jedinice koje su stizale izmiješale su se i bilo je dosta gužve i meteža. Ukratko, svako se žurio da bilo kako pređe cestu sa koje su sijevali svijetleći meci. Šuma se prolamala od eksplozija tenkovskih granata i minobacača, a rakete su osvjetljavale njene dijelove. Sav taj neprekidni stravični tutanj i košmar u noćnoj tmini i u gustoj šumi doimao se kao nešto neobično i nestvarno, nešto što se u ratu rijetko doživljava.

Jedinice sa začelja kolone prešle su cestu po danu, u prvim jutarnjim satima, 16. decembra. U borbi na cesti neprijatelj je imao gubitaka, a mi smo imali 3 mrtva, 5 ranjenih i oko 60 nestalih; divizijska bolnica izgubila je 5 teških ranjenika na nosilima.

Peta divizija se 16. decembra razmjestila u poluprazna sela na prostoru Malog Polja, zapadno od Han-Pijeska. Dan je iskorišten za prikupljanje i sređivanje jedinica i za kratak predah i odmor. Kao i prethodni dani i ovaj dan je bio vedar. Od neprijateljske avijacije poginulo je 6 boraca. Po podne je jedna njemačka izviđačka grupa, od oko 40 vojnika, iznenada napala zaštitnicu Štaba divizije. Brzo su bili potisnuti, izgubivši laki minobacač.

18) U operacijskom dnevniku 5. divizije izmiješani su podaci o gubicima divizije u borbi 15. decembra i prilikom proboja preko ceste kod Mekota. Ja sam sada podatke za obe borbe prikazao odvojeno, a izvodi za te borbe su: M. Gončin d S. Rauš, n. d., str. 176; R. Zorić, n. d., str. 168; M. Morača, Ratni dnevnik, str. 156, i izvještaj štaba 10. krajiške brigade, Zbornik IV/21, 43.

Zbog pogrešno unijetih podataka u operacijski dnevnik, desilo se da su autori knjige »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945«, druga knjiga, str. 22, došli do pogrešne ocjene o tome da je 5. divizija prilikom proboja preko ceste kod Mekota »pretrpjela osjetne gubitke«.

Pod težinom borbe koja je vođena 15. decembra i na maršu noću 15/16. decembra, osipali su se iz jedinica mladi borci sa terena Rudog, Višegrada i sedā u graničnom rejonu Bosne i Srbije. Iako se pazilo da u toku marša nekog borca ne prevari san i da tako izostane od kolone, sigurno je bilo i takvih slučajeva, čime se povećao broj nestalih.

U operaciji »Kugelblic«, Stab 5. divizije i štabovi njenih brigada nisu dovoljno koristili borbeno izviđanje i obavještajnu službu radi prikupljanja podataka o neprijatelju i otkrivanja njegovih namjera. To su bile dvije slabe tačke u toku vođenja naših odbrambenih borbi u ovoj neprijateljskoj operaciji. Da bi se došlo do podataka o neprijatelju, pokazalo se da je potrebno koristiti više izvora, jer samo prikupljanje podataka od strane obavještajnih oficira »na terenu«, preko mještana, bilo je nesigurno, pogotovo tamo gdje nije bilo naših stalnih saradnika.

Zbog toga što nije imao dovoljno podataka o neprijatelju, Stab 5. divizije donio je 14. decembra 1943. pogrešnu odluku o pokretu divizije na jugozapad, prema Jahorini, što je dovelo do teške borbe u sudaru sa nadmoćnijim snagama neprijatelja. U ovoj borbi 5. divizija došla je do podataka o 1. brdskoj diviziji, ali nije uspjela da otkrije i prisustvo jedinica 7. SS divizije »Princ Eugen«.

U borbi 15. decembra potvrđena je visoka borbena vrijednost 5. divizije. Sučeljena u susretnoj borbi protiv 1. brdske i 7. SS divizije, koje su od nje bile ukupno brojnije 10—12 puta, održala se ne samo kompaktnom nego i sposobnom da se naredne noći uspešno probije iz okruženja.

4. DIVIZIJA U OPERACIJI »ŠNEŠTURM«

Iako 5. brdski armijski korpus nije uništio naše divizije kako je to sebi postavio u operaciji »Kugelblic«, komanda 2. oklopne armije ocijenila je da je ova operacija »uspješno završena oslobađanjem istočne Bosne od Titovih snaga«, te je korpusu dala novi zadatak »da uporno i neprekidno goni protivnika koji se izvlači iz istočne Bosne prema zapadu«. Naredbu za produžetak ofanzivnih dejstava u istočnoj Bosni komanda 2. oklopne armije izdala je 18. decembra 1943. i novoj operaciji dala naziv »Snešturm«.¹⁶⁾ U ovoj operaciji bile su napadnute obe divizije 3. korpusa (17. i 27. divizija), 5. divizija i 16. divizija, koja je dejstvovala na prostoru Majevice i Semberije i bila u operativnom pogledu pod komandom Štaba 3. korpusa.

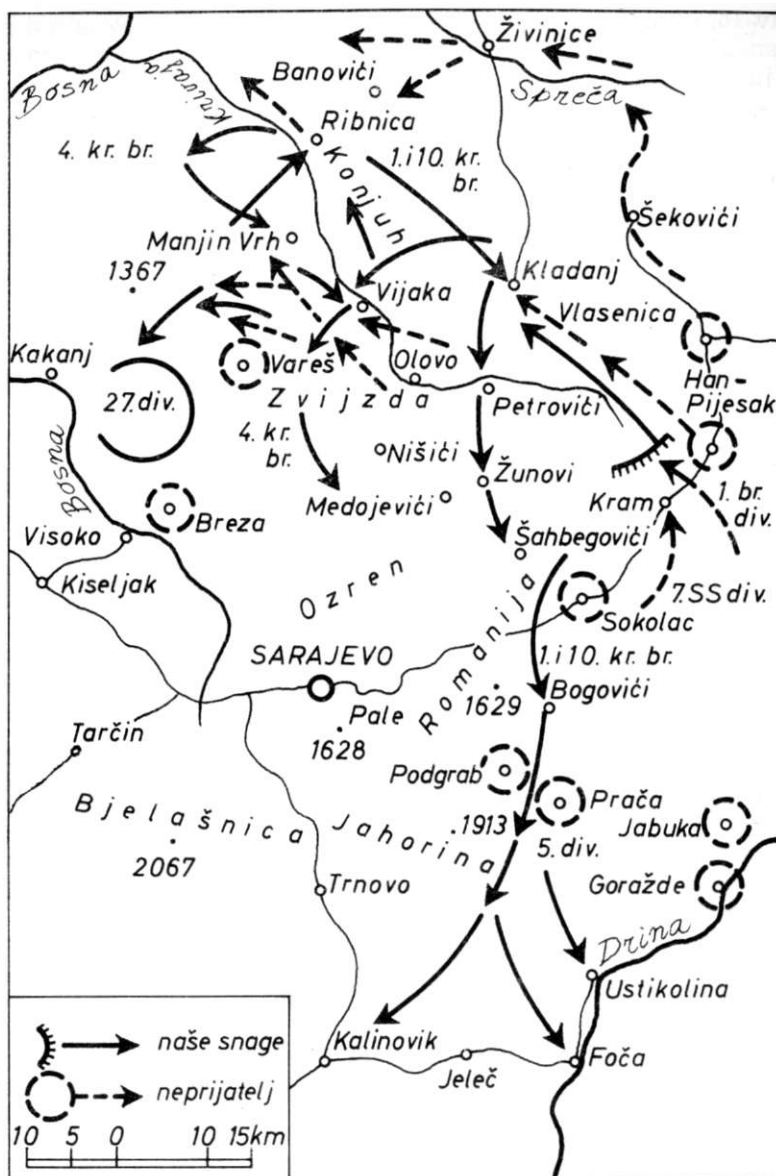
Komanda 5. SS brdskog armijskog korpusa u svojoj zapovijesti od 18. decembra 1943. predviđela je da se operacija »Snešturm« izvede prema slijedećem:

— 1. brdska divizija nastupa 20. decembra sa prostorije Capardi—Tupanari i sa svojim jačim desnim krilom dejstvuje duž r. Spreče i izbija na liniju Zivinice—Stupari, s tim da pročešlja međuprostore, a osobito rejon Šekovića. U toku daljeg razvoja borbe divizija dejstvuje širokim frontom prema liniji Doboj—Zavidovići;

— 7. SS brdska divizija »Princ Eugen« nastupa 18. decembra jakim desnim krilom sa prostorije Han-Pijesak—Mrkalji i 19. decembra izbija na liniju Kladanj—Olovo, a potom sa težištem na lijevom krilu nastupa dalje prema zapadu;

— 1. lovački rezervni puk, potčinjen 7. SS diviziji, nastupa 19. decembra iz rejona Zljebovi—Košutica, tako da 20. decembra izbija na liniju Kamenica—Donji Čevljanovići, s tim da potjernim odjeljenjem pročešlja Ozren-planinu;

16) Zbornik XII/3, 173.



Borbe 5. divizije za vrijeme njemačke operacije »šnešturm«
(17–31. 12. 1943.)

— 369. divizija, sa 2. kozačkom brigadom ojačava obezbjeđenje željezničke pruge Doboj—Sarajevo, izviđa i uništava manje snage NOVJ koje dolaze sa istoka; sa linije Mokro—Sarajevo upućuje jake izviđačke dijelove na Ozren-planinu i sprečava konsolidovanje snaga NOVJ na tom rejonu.²⁰⁻¹

20) Zbornik XII/3, 179.

Protiv 16. divizije i partizanskih odreda na Majevici i Posavini neprijatelj je angažovao druge svoje jedinice čije dejstvo nije uticalo na razvoj situacije južno od r. Spreče.

U početku njemačke ofanzive 27. divizija nalazila se u rejonu Breze i Vareša, koji je zauzela noću 18/19. decembra protjeravši njegovu posadu jačine oko 100 vojnika, većinom mjesne milicije; 5. divizija je 18. decembra vodila borbu sa prethodnicama neprijateljskih kolona koje su od Krama j Han-Pijeska nastupale prema Kladnju; 17. divizija nalazila se na području Ozrena (dobojskog), gdje je razbijala četničke bande; 16. muslimanska brigada nalazila se u rejonu Kladnja; Štab 3. korpusa bio je u Zivinicama.

Ocjenjujući da su protiv naših snaga u Sandžaku i u istočnoj Bosni Nijemci angažovali svoje jake snage, Vrhovni štab je još u toku operacije »Kugelblic« više puta naređivao štabovima 2. i 3. korpusa da se neprijatelju ne dozvoli sabijanje naših jačih snaga na uži prostor, nego da se jedinice drže dekoncentrisano, da se izbjegavaju teže frontalne borbe i da se jedinice odmah zabacuju u pozadinu neprijatelja.²¹⁾

Štab 3. korpusa i štabovi divizija nastojali su da tako postupaju, ali se pod pritiskom jačeg neprijatelja nisu mogle izbjeći frontalne borbe i žestoki sudari na planinskim stazama i prevojima, da bi se zatim jedinice probile u neprijateljsku pozadinu.

Dok je u operaciji »Kugelblic« neprijatelj imao u planu da na predviđenoj prostoriji okruži, a zatim da uništi krupne snage NOVJ, on u operaciji »Šnešturm« ne teži da stvara obruče oko naših snaga, nego ide na njihovo neprekidno potiskivanje i iznuravanje da bi ih tako iscrpljene prinudio na frontalnu borbu ili da traže rješenje u povlačenju preko rijeke Bosne na zapad. Osnovni elementi kojim se rukovalo njemačko komandovanje da se odluči na takav način izvođenja borbenih dejstava bili su raspored naših triju divizija i mogućnost da se one potisnu na teško prohodno i nenaseljeno zemljište između rijeka Krivaje i Bosne, na kojem su njegove brdske divizije mogle uspješno da dejstvuju. Istovremeno Nijemci su preduzeli opsežne mjere da spriječe našim jedinicama proboj u njihovu pozadinu, kao što su: ešaloniranje snaga po dubini na pravcima napada, obezbjeđenje bokova, sigurna veza (putem radija), među susjednim jedinicama radi međusobne ispomoći. U već navedenoj zapovijesti od 18. decembra 1943. komandant 5. SS broskog armijskog korpusa daje precizno uputstvo o načinu izvođenja borbi:

»Neprijatelja treba tako dugo iznuravati dok se ne primora da stupi u otvorenu borbu ili dok ga se potpuno ne iscrpi. Divizije treba da obezbijede takvo ešaloniranje svojih snaga na krilima i mjesta rezervi pozadi krila da se spriječi proboj neprijatelja i da pripreme obuhvatna dejstva. Nije planirano stvaranje obruča, međutim sve starješine moraju da teže obuhvatu neprijatelja i da odmah podrže borbena dejstva susjeda udarima u bokove i pozadinu neprijateljskih snaga koje se nalaze ispred susjeda.«

21) Zbornik 11/11, 109, 117 i 121.

U toku operacije neprijatelju je uspjelo da potisne 5. i 27. diviziju i dio snaga 17. divizije na planinsko područje između Krivaje i Bosne, pa su ove naše jedinice morale da traže rješenje u proboju u njegovu pozadinu. Slabije naoružane teškim pješadijskim naoružanjem i sa znatno manje municije za sve drugo pješadijsko oružje, slabije obezbijedene hranom, odjećom i obućom za ratovanje u zimskim uslovima, naše jedinice suprotstavile su se napadima jakih njemačkih snaga svojom borbenošću i istrajnošću, smjelom odbranom i brzim napadima na njihove kolone i posade i odlučnim dejstvom da i pod najtežim uslovima izvrše proboj u neprijateljsku pozadinu. Visok moral, hrabrost starješina i boraca i inicijativa štabova da u odsudnom trenutku nađu rješenje bili su osnovni elementi uspješnog suprotstavljanja njemačkim planovima i snagama u ovoj njihovoj zaista teškoj i surovoj ofanzivi.

U sprovođenju planova Nijemcima je posebno pomoglo to što su u toku priprema svojih operacija i u toku njihovih izvođenja u jesen 1943. i zimu 1943/1944. godine dešifrovale naše depeše. Dokaz za tu konstataciju lako je naći ako se malo pažljivije čitaju njihovi dokumenti iz naznačenog perioda, kao što su: procjena situacije na području Jugoistoka krajem oktobra, od komandanta Jugoistoka feldmaršala Vajksa, i zapovijest komandanta 5. brdskog armijskog korpusa od 18. decembra 1943. za operaciju »Šnešturm«, i kad se prate događaji koji su se odigrali u toku ove operacije, kao što su: dejstva Nijemaca na pravcu Olovo—Vareš i napad jedinica 5. divizije na Kladanj, 28. decembra 1943. godine.^{22^}

Kada je 5. divizija 14. decembra 1943. stigla u širi rejon Žepe, Štab divizije dobio je naređenje od Vrhovnog štaba da se divizija privremeno stavlja pod komandu Štaba 3. korpusa. Odmah zatim Štab divizije dobio je šifru i plan za radio-vezu sa Štabom 3. korpusa. Međutim, zbog neke greške, ova direktna radio-veza nije uspostavljena za sve vrijeme neprijateljske ofanzive. Međusobna veza održavana je preko Vrhovnog štaba. Takva situacija onemogućila je Štabu 3. korpusa da komanduje divizijom, a Štab 5. divizije bio je lišen potpunijeg uvida u razvoj situacije kod 27. i 17. divizije.

Da bi se odmakla od neprijateljskih snaga koje su se nalazile u širem rejonu Han-Pijeska, u njenoj neposrednoj blizini, i tako još malo odmorila jedinice, 5. divizije je iz rejona Malo Polje izvršila pokret noću 16/17. decembra na prostoriju selā Ravansko, Nevačka, Žeravice, Petrovići, Slivne, Klještani. Dan je prošao mirno, osim manje borbe sa neprijateljskim izviđačkim jedinicama u pravcu Nevačke i Ravanskog.

Po dogovoru u Štabu divizije, toga dana pošao je u štab 3. korpusa politički komesar divizije Ilija Materie da ga obavijesti o posljednjim borbama divizije, o jačini neprijatelja pred njom, da dobije direktivu za

22) Oba navedena dokumenta nalaze se u Zborniku XII/3, 156 i 179.

Temom o dešifrovanju naših depeša od strane Nijemaca dugo se bavio historičar i publicista Slavko Odić. On je otkrio da je njemačka komanda za Jugoistok, odnosno Komanda 2. Oklopne armije, preko svoje specijalne jedinice za prisluškivanje radio-saobraćaja protivnika (4. bataljon službe veze), u septembru i oktobru 1943, dešifrovala depeše između Vrhovnog štaba i glavnih štabova Hrvatske, Slavonije i Vojvodine, VŠ i štabova 1, 2, 3, 4. i 8. korpusa, VŠ i štabova 4. operativne zone, 1. i 5. divizije i VŠ i Svetozara Vukmanovića Tempa, a i sve depeše između glavnih štabova i štabova korpusa, operativnih zona i divizija, te između štabova divizija i nekih brigada (Slavko Odić »Nemci su otkrili našu šifru s jedinicama«, »Politika« 22. aprila 1980, str. 21).

dalji rad divizije i novi plan radio-veze. Tada je pošao u Štab korpusa i Blagoje Nešković, koji se složio sa Štabom 5. divizije da se 1. južnomoravska brigada uputi Štabu 3. korpusa na kratak odmor.

Međutim, neprijatelju se žurilo da što prije stigne do Kladnja i Olova. U toku 18. decembra 1. krajiška brigada vodila je borbu sa prethodnicama neprijateljskih kolona koje su toga dana stigle do ispred Žeravice. Štab 1. krajiške brigade ocijenio je da su ove kolone bile jačine 5.000 neprijateljskih vojnika.²³⁾ Ne prihvatajući težu frontalnu borbu, Štab divizije je do jutra 19. decembra pomjerio sve jedinice dalje na zapad i sjeverozapad: 1. južnomoravsku brigadu u s. Tarevo (u blizini Stupara, na cesti prema Zivinicama, da bude što bliže Štabu 3. korpusa); 4. krajišku — u sela Trnovo i Dopasci; 10. krajišku i divizijsku bolnicu — u sela Gojakovići i Brloške; 1. krajišku — u sela Plahovići i Buševo. Tog dana divizija nije imala dodira sa neprijateljem, ali su njena izviđačka odjeljenja pratila njegove pokrete, pa je Štabu divizije javljeno o dolasku neprijatelja u Šekoviće i u Kladanj. Prema procjeni Štaba 1. brigade, u Kladanj je stiglo oko 4.000 vojnika. U rejonu Kladnja 5. divizija stupila je u vezu sa jedinicama 16. muslimanske brigade.

Štab 5. divizije redovno je obavještavao Vrhovni štab o položaju divizije i o neprijatelju prema njoj. Kako se politički komesar divizije još nije vratio iz Štaba 3. korpusa, Štab divizije je 19. decembra predložio Vrhovnom štabu da se divizija, radi odmora, prebaci preko Konjuh-pl. u dolinu Krivaje i nasloni na 27. diviziju. Kako se Vrhovni štab istog dana složio sa ovim prijedlogom, Štab divizije je već u toku 19. decembra prebacio u s. Tuholj 10. krajišku brigadu i divizijsku bolnicu, 1. krajišku brigadu u s. Podpauč, a 4. krajiška brigada stigla je u Tuholj noću 19/20. decembra. Prva južnomoravska brigada pošla je u Zivinice, na raspored Štabu 3. korpusa.

Iz navedenog se vidi da se Štabu 5. divizije žurilo da se divizija »odlijepi« od neprijatelja. Računao je da će se neprijatelj sporije kretati preko Konjuha i od Olova dolinom Krivaje i da će se ugrabiti koji dan za odmor jedinica, utoliko prije što se 27. divizija nalazila oko Vareša i sa te strane štitila bok 5. diviziji. Ali, to se nije ostvarilo, jer je neprijatelj neprekidno nastupao, napadao i potiskivao naše jedinice na zapad, prema rijeci Bosni.

Ujutro 20. decembra stigao je politički komesar divizije. On je obavijestio Štab divizije da je Štab 3. korpusa već znao da je Vrhovni štab odobrio pokret divizije preko Konjuha, a da bi se divizija rasterećila teških ranjenika na nosilima, Štab korpusa je naredio da se oni jakom zaštitom prebace preko Konjuha do jedinica 17. divizije, u rejon sela Osječana i Repnika, koje će ih, zatim, otpremiti u baze 3. korpusa. U Štabu divizije smo odlučili da s dvanaest teških ranjenika na nosilima pođe 4. krajiška brigada, a od članova Štaba divizije njen politički komesar. Dogovorili smo se da se brigada, čim preda ranjenike, vrati u sastav divizije, koja će se nalaziti na pravcu s. Vijaka—Zvijezda-pl.—s. Okruglica.

23) Bile su to kolone 7. SS brdske divizije »Princ Eugen«, koja je nastupala ka Kladnju i Olovu, tačno prema zapovijesti komandanta 5. SS brdskog korpusa (Zbornik XII/3, 179). Ova divizija još nije bila lidentifikovana — Štab 5. divizije smatrao je da prema 5. diviziji nastupa 1. brdska divizija.

Politički komesar divizije takođe je obavijestio komandanta i načelnika Štaba divizije da Štab 3. korpusa smatra da je Štab 5. divizije u svom izvještaju precijenio snage neprijatelja sa kojima je 5. divizija do tada vodila borbe u neprijateljskoj ofanzivi i da je tome vjerovatno uzrok dugo povlačenje divizije. Nisu pomogla uvjeravanja političkog komesara divizije Ilije Materića da je ocjena Štaba 5. divizije o snazi neprijatelja realna.

Radeći na tekstu o njemačkoj operaciji »Šnešturm« u istočnoj Bosni, našao sam depešu koju je 20. decembra 1943. poslao Štab 3. korpusa Vrhovnom štabu. Depeša glasi:

»Štab 5. divizije nerealno gleda na situaciju. Precenjuje snage neprijatelja. Vode kurs prebacivanja preko Bosne. U tu svrhu koriste Vaše naređenje da se orijentišu prema Krivaji.«²⁴⁾

Borbe slijedećih nekoliko dana pokazaće da je Štab 5. divizije, u stvari, *potcijenio* neprijatelja, jer je znao samo za 1. brdsku diviziju, a ne i za 7. SS brdsku diviziju »Princ Eugen«. O prelasku rijeke Bosne Štab 5. divizije nije ni pomišljao. Otkuda takav zaključak Štabu 3. korpusa? Možda mu je takav manevar predlagao Štab 27. divizije za svoju diviziju.²⁵⁾

U maršu preko Konjuha 5. divizija (bez 4. krajiške brigade) spustila se 20. decembra u dolinu Krivaje. Prva krajiška brigada stigla je u s. Vijaku, a 10. krajiška brigada i divizijska bolnica u s. Kamensko. Sutradan do podne 10. krajiška i bolnica primakle su se 1. krajiškoj i stigle u s. Kokošinjac. Na osnovu izviđanja i prikupljanja podataka, Štab divizije je doznao da su Nijemci, nepoznate jačine, stigli u Olovo i da je njihova izviđačka jedinica stigla u s. Očevije (8 km jugoistočno od Vijake).²⁶⁾ Na sastanku Štaba divizije i štabova brigada zaključeno je, na osnovu ovih podataka, da nema odmora u dolini Krivaje, nego da se treba što prije izvući u pozadinu neprijatelja i tako izbjeći frontalne borbe i dalje povlačenje na zapad, u veoma težak i nenaseljen šumski prostor. Peta divizija

24) Zbornik IV/20, 180.

25) U izvještaju Štaba 27. divizije Štabu 3. korpusa o borbama i pokretima divizije u vremenu od 11. do 31. decembra 1943. godine, u dijelu izvještaja za 20. i 21. decembar, stoji između ostalog, i ovo: »Obzirom na vašu depešu prema kojoj je naša orijentacija trebala biti Jahorina, mi smo smatrali da izvršimo prebacivanje na tu teritoriju brzim manevrom preko rijeke Bosne, pošto su u to vrijeme jake neprijateljske snage krstarile na komunikaciji Mokro—Vlasenica i na liniji Sokolac—Olovo i Sokolac—Kladanj. Veliki dio tih snaga bio se uputio za 5. divizijom, a pristizale su i nove snage neprijatelja«. (Zbornik IV/20, 183).

26) Uveče 19. decembra 1943. stigao je u Olovo 13. puk 7 SS divizije »Princ Eugen«. Vjerovatno je jedinica liz njegovog sastava -21. decembra stigla u Očevlje. Prvi bataljon 14. puka (u stvari, borbeni grupa »Gross« jačine šest četa), u pokretu od Braiteljevića i Radačića, stigao je 22. decembra uveče u sela Manjin Vrh, G. Ballai, Stojčići. Njegova 2. četa trebalo je da toga dana stigne u s. Dubošticu. Možda je malo zakasnila, jer bi je toga dana osjetila jedinica 5. divizije. Desno od 1. bataljona 14. puka stigla je 22. decembra u s. Jelaške lijevokrilna jedinica istog puka.

I u narednih nekoliko dana pratićemo kretanje njemačkih jedinica sa kojima su se borile jedinice 5. i 27. divizije. Iz podataka će se vidjeti da je 5. divizija izmicala neprijatelju iz pojedinih reiona i sa planinskih staza samo za jedan dan marša ili još manje. Iz ovih podataka takođe će se zapaziti da su Nijemci! veoma brzo dolazili u one reione i na planinske staze po kojima su se kretale naše jedinice, kao da su tačno anali gdje se one nalaze. (Podaci su uzeti iz njemačkih ratnih dokumenata, objavljenih u Zborniku IV/20, 209 i IV/21, 179).

krenula je u pomoć 21. decembra na jug u namjeri da se preko pl. Zvijezde prebaci u rejom Okruglica—Nišići. Kada je u zoru 22. decembra stigla na cestu Olovo—Vareš, primljen je izvještaj od obavještajnog oficira 1. krajiške brigade o tome da se 27. divizija nalazi zapadno od Vareša. na osnovu čega se lako dalo zaključiti da se nije mogla probiti preko komunikacije Vareš—Breza na istok. Budući da se nije znala situacija u rejonu Okruglica—Nišići, Štab 5. divizije je odlučio da se divizija primakne 27. diviziji, da od nje dobije podatke o situaciji na prostoru Vareša i južno od Zvijezde-pl. i da eventualno obe divizije zajedno krenu na sektor Okruglice i Nišića. Tako je divizija primijenila pravac pokreta i u toku dana, 22. decembra, bez dodira sa neprijateljem, stigla na prostoriju sel i Pogari i Borovičke Njive. Poslata je veza Štabu 27. divizije. Razmišljajući stalno o situaciji, Štab divizije je ponovo održao sastanak sa štabovima brigada, na kome smo odlučili da jedan bataljon 1. krajiške brigade ispita prelaz preko Krivaje kod Crvenog Hana, pa da se divizija eventualno prebaci na Konjuh tim pravcem. To nam je izgledalo bolje rješenje nego da se dalje pomjeramo na zapad i da se zbijemo na uski prostor zajedno sa 27. divizijom. Međutim, štab bataljona je izvijestio da su kod Manjin-Vrha naišli na neprijatelja. To je značilo da neprijatelj kontroliše dolinu Krivaje od Manjin-Vrha, pa sve do Olova. Stigli su i kuriri od štaba 27. divizije, koji je imao podatke da se u Brezi nalazi oko 1.000 vojnika, većinom iz 369. divizije, da je komunikacija Vareš—Breza dobro posjednuta i da je ovoga dana (tj. 22. decembra) stigao u Vareš bataljon 7. SS divizije »Princ Eugen«.²⁷⁾

Situacija je upućivala na to da je korisno da se štabovi 5. i 27. divizije sastanu i nađu rješenje za proboj divizija u neprijateljsku pozadinu.

Dvadeset sedma divizija nalazila se 22. decembra u rejonu s. Kr. Sutjeska, s. Planinica, s. Borovica; štab divizije u s. Slavin. Ujutro 23. decembra 1. krajiška brigada stigla je u šumu kod Borovica, a 10. krajiška brigada i divizijska bolnica u sela Vukanovići i Mehorić. Dan je bio vedar i tih, što je izdašno koristila neprijateljska avijacija tukući i izviđajući cio prostor 27. i 5. divizije. Komandanti divizija i njihovi saradnici sastali su se tek u sumrak toga dana. Iznijeli smo podatke o neprijatelju i ocijenili da su njegove snage jake i da im je namjera da obe divizije potisnu na teško planinsko zemljište. Situacija je bila krajnje teška i ozbiljna. Trebalo je brzo ići na proboj, ali se teško bilo odlučiti o pravcu proboja. Razmatrano je nekoliko varijanti. Tako je Štab 5. divizije predlagao da se izvrši proboj sa obe divizije preko komunikacija između Vareša i Olova, što Štab 27. divizije nije prihvatio, jer je smatrao da je komunikacija dobro osigurana, a teren težak i otkriven, i da se ne zna stanje u rejonu Okruglice i Nišića. Štab 27. divizije izložio je varijantu da njegova divizija krene preko rijeke Bosne i Igman-planine ka Trnovu i Jahorini, ali je na koncu zaključeno da je situacija u dolini Bosne nepoznata, da u ovo doba godine na rijeci nema gazova i da je u svemu ovaj manevar pun neizvjes-

27) Podaci su bili tačni. Njemačkom 13. puku 7. SS divizije »Princ Eugen« se zurilo da izvrši pritisak na naše jedinice. Vjerovatno su u Vareš već 21. decembra pristigli dijelovi 1. lovačkog rezervnog puka ili borbene grupe 369. divizije. Da je 5. divizija noću 21/22. decembra nastavila marš na jug i preko Zvijezde-pl., ona bi se sukobila sa dijelom ovih neprijateljskih snaga.

nosti, veoma težak i naporan. Na koncu smo ocijenili da je najbolja varijanta da obe divizije odmah krenu zajedno na sjever u pravcu Ravne planine i brda Romanovac (trig. 1238), odakle bi 5. divizija okrenula prema dolini Krivaje ka Ribnici i dalje prema situaciji, a 27. divizija od Romanovaca ka s. Stojčići i Vijaki i dalje prema situaciji.

Toga dana jedinice obiju divizija izviđale su neprijatelja. Potvrđeno je da se jake neprijateljske snage nalaze u Pogarima, Han-Kopalištu i Dubošćici (sve sjeverno od Vareša), a i u Varešu. Dogovoreno je da jedinice 27. divizije drže u svojim rukama Semizove Ponikve (pravac prema Varešu) i Borovičke Njive (zap. od Dubošćice), sve dok kolone obiju divizija ne prođu ova mjesta.

Divizije su krenule noću 23/24. decembra. Prva je krenula 5. divizija. Od Mehorića ona se svila u jednu kolonu na šumskoj stazi koja ide do potoka Lužnice, a zatim se penje na Ravnu planinu i Romanovac. Iza nje se sporije kretala 27. divizija, jer su njena bočna obezbeđenja vodila oštru borbu u toku 24. decembra. Srećom, dan je bio maglovit, te nas avijacija nije uznemiravala. Snijeg nije bio visok, ali se sporo išlo: vojska je bila umorna i gladna. Na Romanovac je divizija stigla oko 17. časova 24. decembra. Na njemu nije bilo nikoga! Odmah su poslali kuriri Stabu 27. divizije. Javljeno mu je da je Romanovac slobodan, da će 5. divizija na njemu prenoćiti, a ujutro 25. decembra krenuće ka Ribnici.

Kako se očekivala borba sa Nijemcima u dolini Krivaje, održani su sastanci sa štabovima brigada, i ovih sa štabovima bataljona. Utanačene su mjere izviđanja i obezbeđenja jedinica, raspored jedinica, bolnica i komora u koloni na maršu prema Ribnici. Odlučeno je da se brzom akcijom zauzme most na Krivaji u Ribnici, da se Nijemci razbiju i obezbijedi prelaz cijeloj koloni preko rijeke. Na Romanovcu u toku noći postavljena su jaka obezbeđenja. Noć je bila hladna, padao je snijeg.

Ujutro 25. decembra prethodnica divizije susrela se ispred sela Džine sa neprijateljskim izvidnicama. Odlučnim jurišem jednog bataljona 1. i jednog bataljona 10. krajiške brigade neprijatelj je protjeran u pravcu s. Vožuća. Odmah zatim dva bataljona 1. krajiške i jedan bataljon 10. krajiške brigade sjurili su se u Ribnicu, razbili neprijatelja, zauzeli most i obezbijedili prelaz cijeloj diviziji na desnu obalu. U borbi kod Džina i u Ribnici razbijeni su dijelovi 2. bataljona 99. puka 1. brdske divizije. Poginulo je 20, a zarobljena su 4 neprijateljska vojnika, zaplijenjena su 2 puškomitraljeza »šarca«, 20 tovarnih konja sa komorom i druga ratna oprema. Mi smo imali 6 teže ranjenih drugova.²⁸¹

U Ribnici smo našli poljsku telefonsku liniju, koja je išla na jug i sjeveroistok, čime se dalo zaključiti da njemačkih jedinica ima na desnoj obali Krivaje. Ipak smo računali da smo prošli glavnu prepreku, a ocijenili

28) U Ribnici je nađena njemačka ambulanta sa nekoliko teških ranjenika. Ranjenike nismo dirali, nego smo im ostavili pismo za njihovu komandu, u kojem smo rekli da mi ne strijeljamo njihove ranjenike kao što to oni čine sa našima.

Prema korpusnoj zapovijesti, granična linija u dolini Krivaje između 1. brdska i 7. SS divizije išla je potokom Ribnica. Borbe kod Džina i Banovića pokazale su da je 1. brdska divizija 24. decembra duboko prodrla na slobodnu teritoriju na svom pravcu nastupanja (Zbornik XII/3, 179).

smo da je svrsishodnije ako ispitamo stanje prema sjeveroistoku, ka selima Zeljova i Banovići. Glavnina divizije zanoćila je u Ribnici. U izviđanju Banovića dva bataljona 1. krajiške naišli su na Nijemce, što je bilo veoma korisno, jer smo utvrdili prisustvo neprijatelja u tom rejonu. Prvi bataljon 1. krajiške brigade napao ih je u zaseoku Nurkovići, nanio im gubitke, ali je i on imao 5 ranjenih. Prva krajiška brigada sa tri bataljona i Stab divizije ostatak noći proveli su u Željovi. Iako nismo bili sigurni da su sve njemačke snage prošle Konjuh, ipak smo odlučili da divizija sutradan izvrši pokret preko ove planine.

Marš preko Konjuha, izveden 26. decembra 1943, bio je veoma naporan. Borci umorni i prozebli, konji oslabili, bolnice otežale. Kako odmičemo uz planinu, snijeg je sve veći i kreće se sporije. Oblaci su niski, i to je dobro, jer nema neprijateljskih aviona. Na stazi kojom idemo nailazimo na njemačke oznake koje pokazuju smjer pokreta njihovih jedinica. Naravno, strelice su okrenute prema Krivaji. Vidi se da je bila pružena i telefonska linija, ali je skinuta, što je dobar znak da Nijemaca više nema pred nama. Ali, ipak smo oprezni. Naš je cilj da do noći stignemo do koliba Drinjače, 5 km jugoistočno od vrha Konjuha (trig. 1328). U njima bismo mogli smjestiti ranjene i bolesne drugove. Ali, sporo se maršuje i pred noć se zaustavljamo nadomak vrha Konjuha i tu zanoćujemo. Bila je to najhladnija noć u toku neprijateljske ofanzive. Noć je, ipak, bila obasjana našim velikim vatrama, koje su grijale samo dio tijela okrenutog prema njima i propadale u duboki snijeg. Od iskri četinarskog drveća ljudima su progorjeli šinjeli i titovke. A ujutro smo osvanuli garavi, gotovo kao odžačari. I pored hladnoće koja je bila pojačana jutarnjom vijavicom i drugih patnji, vrcale su šale i čuo se glasan smijeh zbog nenadno čudnog izgleda oprljenih i nagarvljenih boraca.

Na maršu po vijavici i magli obe brigade i divizijska bolnica stigle su do 16 časova 27. decembra u Tuholj. U njemu nije bilo neprijatelja. Ogladnjele i umorne borce narod Tuholja i njegovih brojnih zaselaka srdačno je primio u svoje domove.

Stab divizije je prikupio podatke da se u Kladnju nalazi mjesna muslimanska milicija, a u Zivinicama i Repniku — Nijemci. Da ne bismo zamarali jedinice obilaženjem Kladnja na našem putu ka jugu, Stab divizije je na sastanku sa štabovima brigada odlučio da se gradić zauzme. Taj zadatak je dobila 1. krajiška brigada, a 10. krajiška brigada da zaruši i kontroliše cestu prema Zivinicama i da osmatra pravac od Vlasenice. Stab divizije je izjutra 28. decembra obavijestio Vrhovni štab o ovoj odluci, i on se sa njom složio.

Napad na Kladanj počeo je u 15 časova 28. decembra. Međutim, umjesto milicije oglasili su se Nijemci jakom minobacačkom i mitraljeskom vatrom. Kada su i otkuda došli, pitali smo se kada smo stigli iznad grada i posmatrali ga kao na dlanu. Odmah smo to doznali od jedne žene, majke borca — partizana, koja nam je rekla da su Nijemci stigli u grad oko 13 časova istoga dana, sa pet kamiona, i brižno nas molila da se sklonimo sa čistine. Zahvalili smo ovoj dobroj ženi na pomoći i savjetu. Poslije prvih jačih okršaja štab 1. krajiške brigade obustavio je napad, a zatim je cijela

divizija uveče 28. decembra krenula u pravcu Brateljevića. Iako je borba na Kladnju kratko trajala, imali smo, ipak, 6 ranjenih boraca.-"

Izvršavajući direktivu Vrhovnog štaba o pokretu na jug, 5. divizija je (bez 4. krajiške brigade), 31. decembra 1944, stigla u rejon s. Medojevići — s. Knežine. U ovim selima zatekli smo mnoštvo izbjeglica od Sokoca i Romanije, koji su nam saopštili da ustaše ubijaju narod i pljačkaju i pale njihova sela.

Rekli smo da se 24. decembra kolona 27. divizije kretala iza kolone 5. divizije. Zbog borbi njenih jedinica kod Borovica i Borovičkih Njiva, ona se sporije kretala. Na maršu 25. decembra ona se na Romanovcu sukobila sa jednim bataljonom 14. puka 7. SS divizije »Princ Eugen« i u teškoj borbi nanijela mu velike gubitke, pretrpjevši i sama dosta gubitaka. Glavnina divizije je zatim izbila u Jelašku, a odatle u maršu preko Vijake i Zvijezda-pl. stigla na prostoriju Nišići—Čevljanovići—Ajdanovići. U borbi na Romanovcu ostala je odsječena glavnina od dva bataljona njene 17. majevičke brigade. Ovi bataljoni probili su se u sastav divizije nakon teške borbe kod Pajtovog Hana (na cesti Vareš—Breza), u kojoj su imali dosta gubitaka.³⁰⁾

Dok je glavnina 5. divizije izašla iz njemačke operacije »Snešturm« sa nekoliko manjih borbi i sa malim gubicima, dotle je 4. krajiška brigada, poslije njenog odvajanja, 20. decembra, od glavnine divizije, imala veće napore i jednu tešku borbu u s. Manjin-Vrh.

U maršu preko Konjuha, sa 12 teških ranjenika na nosilima, brigada je pred veče 21. decembra stigla u blizinu s. Repnika i s. Podgorja. U tim selima trebalo je da preda teške ranjenike jedinici 17. divizije, ali su u njih

29) Događaj o sukobu sa Nijemcima <u Kladnju duboko mi se urezao u sjećanje, a kasnije sam razmišljao kako su Nijemci tako brzo mogli doznati za naš napad na grad. Računao sam da ih je o našem dolasku u Tuholj mogao obavijestiti njihov špijun. Naravno, nisam ni pomislio da im je davor bila naša depeša upućena Vrhovnom štabu.

Zbog brzih pokreta i promjena u rasporedu naših jedinica njemački niži štabovi nisu mogli uvijek da eksploatišu podatke dobivene dešifrovanjem naših depeša, ali u slučaju Kladnja veoma su brzo i efikasno intervenisali. Iz ovoga primjera se vidi da su Nijemci, dešifrujući naše depeše, imali ogromno preimućstvo, osobito kada se radilo o dugoročnijim namjerama i zadacima naših krupnijih jedinica (kao što su bile, recimo, pripreme 2. proleterske i 5. udarne divizije za prodor u Srbiju).

30) Iz izvještaja Štaba 27. divizije Stabu 3. korpusa (Zbornik IV/20, 183 i IV/21, 114), divizija se nije borila na Romanovcu protiv 1. bataljona 14. brdskog puka, kako to stoji u knjizi 20 »Zbornika« uz objašnjenje ove borbe, nego sa jednim drugim njegovim bataljonom. Prvi bataljon 14. puka prikupljao se 25. decembra, kao pukovska rezerva, na prostoriju Duboštica—Rudeljak (Zbornik IV/21, 179).

Koliko je konfiguracija zemljišta na planinskom prostoru zapadno od Krivaje bila teška za manevar pokazuje brdo Romanovac, preko koga su prešle sve naše jedinice, i to ovim redom: 4. krajiška brigada prešla je preko Romanovca oko podne 24. decembra; glavnina 5. divizije — zanoćila na Romanovcu 24/25. decembra. U oba slučaja na brdu nije bilo neprijatelja. Već sutradan 25. decembra na Romanovcu se 27. divizija sukobila sa jakim neprijateljem; najzad, preko Romanovca prešla je 28. decembra južna manevarska grupa 17. divizije. (15. i 16. brigada i divizijska bolnica).

već bile stigle jedinice njemačke 1. brdske divizije.³¹⁾ Po teškom terenu brigada se 22. decembra uveče spustila preko Zeljove u Ribnicu, ali je i tamo zatekla neprijatelja. Da bi se izbjegla besciljna borba, štab brigade našao je najbolje rješenje — da brigada krene niz Krivaju i da se preko gaza prebaci na lijevu obalu rijeke. Pomoću seljaka gaz je pronađen u blizini željezničke stanice Vozuće. No, rijeka je bila brza i do pojasa duboka. U mrkloj noći rijeka se čovjeku čini još silovitijom. Držeći se čvrsto jedan za drugoga, borci su je sa mukom prelazili. Ipak, brigada je do zore 23. decembra prešla rijeku. Njenu zaštitnicu opazila je njemačka jedinica sa desne obale i ispratila je minobacačkom vatrom. Brigada je, zatim, zašla u šumu u rejon Žednog Vrha (k. 1089). Bez vatri, na borcima se mrzla mokra odjeća i obuća.

Štab brigade i politički komesar divizije ocijenili su da je brigada odsječena od drugih naših jedinica i bez mogućnosti da se na bilo koji način sa njima poveže. Zbog toga su se odlučili na samostalan proboj, na jug, u pravcu pokreta glavnine svoje divizije. Smatrajući da će na putu proboja sudbina teških ranjenika biti potpuno neizvjesna, odlučili su se da teške ranjenike baziraju u šumi, sa dovoljno hrane i sa sigurnom sanitetskom zaštitom. Brigada je, zatim, napravila bazu i dobro je kamuflirala. Sa ranjenicima su ostala dva bolničara, sa dosta hrane i najpotrebnijim sanitetskim materijalom. Jednom seljaku iz Vozuće, koji je dao riječ da će čuvati tajnost naše baze, dali su 800.000 kuna (novac Nezavisne Države Hrvatske), kao nagradu da ranjenicima donosi mlijeko. Rastanak je svima bio težak, ali opravdan i neminovan. Tako su ga svi borci shvatili. Ranjenicima i sanitetskom osoblju dato je čvrsto uvjerenje da će se brigada po njih brzo vratiti. U blizini baze brigada je zakopala 4 minobacača 81 mm i 2 teška mitraljeza. Kada je brigada krenula od ranjenika, brigadni sanitet je predložio da u bazi ostane još 4—5 ranjenih i iznemoglih boraca sa još jednom bolničarkom. S tim se složio štab brigade i politički komesar divizije, jer su ti borci i sami nastojali da ostanu u bazi.

Ujutro 24. decembra brigada je krenula preko Dedova brda, Romanovca i Grebena prema Manjin-Vrhu. Prethodnica brigade sukobila se na Grebenu sa njemačkim obezbjeđenjem, jačine voda, i protjerala ga, a zatim se, oko 13 časova, sukobila kod G. Balića i Manjin-Vrha sa glavninom borbene grupe »Gros« iz 14. puka, 7. SS divizije »Princ Eugen«. U prvom naletu naši su zauzeli Gornje Baliće i k. 877, ali su Nijemci povratili selo. Štab brigade uveo je u borbu treći bataljon, pa su ponovo zauzeti G. Balići i sva tri bataljona napali su Nijemce u Manjin-Vrhu. U žestokoj borbi

31) Doznajući za nastupanje 1. brdske divizije dolinom Spreče i sjeverno od Kladnja ka Zivinicama i Repniku, Štab 17. divizije je od svojih pet brigada formirao dvije manevarske grupe, koje su imale zadatak da se probiju u neprijateljsku pozadinu. Prva grupa — 6. i 1. južnomoravska brigada krenula je u proboj 24. decembra i poslije borbi u rejonu Tumare—Omerova Voda i kod Tulovića prešla je noću 26/27. decembra cestu Zivinice—Kladanj i do 29. decembra izbila u Birač. Nijemci su iz ove manevarske grupe 'Odsjekli' tri bataljona i -oni su se pod borbom probili u Birač 30. decembra. Južna manevarska grupa — 15. i 16. brigada, divizijska baterija i divizijska bolnica, bila je upućena na jug ka Varešu. Ova grupa je vodila jaču borbu pri prelazu Krivaje, kod s. Keserovića, a zatim je preko Veleža do Botnja stigla do potoka Lužnice. Zbog pojave jačih snaga 7. SS divizije »Princ Eugen« kod Dužnice, grupa je promijenila pravac kretanja, pa je preko Romanovca izbila na Krivaju, koju je 28. decembra prešla kod Stjepan-Hana, a zatim krenula za Zeljovu i tako se našla u pozadini neprijatelja. (ORNJ/II, 26).

koja je prelazila u borbu prsa u prsa, bio je oko 16 časova probijen centar neprijateljske odbrane. Tada je Nijemcima stiglo pojačanje od Krivaje, pa je štab brigade ubacio u borbu i četvrti bataljon. U oštroj borbi do noći brigada je razbila Nijemce i ovladala selom.

Prema ocjeni štaba brigade, Nijemci su imali velike gubitke u ljudstvu i u komori. Među poginulim bio je i komandant 1. bataljona 14. puka, potpukovnik Gros. Ubijeno je dosta konja i mazgi. Od zaplijenjenog oružja brigada je uzela dva minobacača 81 mm i tri puškomitraljeza »šarca«, oko 50.000 metaka i dosta ručnih bombi. Ostalo oružje je uništila.³²

Gubici brigade takođe su bili veliki: 17 mrtvih, 7 nestalih i 40 ranjenih. Među poginulim bili su Svetko Bojić, zamjenik komandira čete, Stevo Zrilić, komandir čete, Slavko Rađenović, komandir čete (teško ranjen, izvršio samoubitstvo), i Branko Radaković, vodnik. Brigada je sahranila poginule, prikupila ranjene borce, a zatim je krenula iz sela. Bez dodira sa Nijemcima brigada je prošla put od Manjin-Vrha, preko Vijake, Zvijezda-pl. i Zubeta i u Nišiće stigla uveče 26. decembra. Ovdje je rastjerala mjesne četnike. Brigada je, zatim, 29. decembra, prešla u s. Ajdinoviće, a 31. decembra u s. Kruševo. Prvog januara 1944. uspostavila je vezu u s. Zunovi sa 1. krajiškom brigadom i Štabom divizije.

Na sastanku u Štabu divizije 1. januara 1944. odlučeno je da se 4. krajiška brigada bez jednog bataljona vrati u Žedni vrh po ranjenike i sanitetsko osoblje i da pokupi oružje. Već 4. januara brigada je stigla na mjesto gdje je 23. decembra 1943. ostavila ranjenike, ali njih tamo nije bilo. Oružje je nađeno. Da bi utvrdila šta se sa ranjenicima desilo, brigada je 5. januara u zoru napala četnike u Vozućoj i Miljevićima. Četnici su bili iznenađeni. Poginula su 23 četnika, zaplijenjena 3 puškomitraljeza, 40 pušaka i nešto municije. U Vozućoj je nađena bolničarka Vuka, koja je izjavila da su ranjenici koji su se mogli kretati, a koje je ostavila brigadna bolnica, otišli u seosku vodenicu, gdje su ih otkrili četnici, a preko rijih i ostale, i da su šestoricu najtežih ranjenika strijeljali, a ostale i sanitetsko osoblje povelili sa sobom. Raspitujući se za njihovu sudbinu, štab brigade je doznao da su ih četnici odveli na pl. Ozren.³³ Brigada se 9. januara vratila u Kruševo, južno od Olova, i povezala se sa jedinicama 27. divizije.

Poučena iskustvom iz prethodne operacije i držeći se direktive Vrhovnog štaba o tome da izbjegava teže frontalne borbe i da se što prije prebaci u pozadinu neprijatelja, 5. divizija je uspješno prebrodila njemačku

32) U dnevnom 'izvještaju za 24. decembar komanda 1. bataljona 14. brdskog puka pogrešno je navela da je toga dana bataljon vodio borbu sa 27. divizijom, koja je toga dana bila u pokretu od Mehorića ka Ravnoj planini. Pišu da im je u ovoj borbi poginulo 1 podoficir i 6 vojnika, a ranjeno 19 vojnika, 1 vodnik i 2 komandira čete i izgubljeno 16 tovarnih grla. Ne pominju da je poginuo komandant bataljana (komandant borbene grupe), potpukovnik Gross (on nije potpisao mjesečni izvještaj bataljona, a izvještaje ovog bataljona o borbama u januaru 1944. potpisuje novi komandant bataljona — potpukovnik Brauns). Poslije ove borbe 1. bataljon 14. puka povučen je u pu'kovniku rezervu (Zbornik IV/21, 179, 189 i 190).

33) R. Zorić, n. d., str. 170—175. Prema kazivanju političkog komesara divizije Ilije Materića, pored bolničarke Vuke Skipin — Curguz ostali su u životu medicinar Vlado Lukač i dva ili tri ranjenika, među kojima je bio Rade Bajić. On je napisao sjećanje o sudbini ranjenika sa Žednog Vrha. Četnici su na Žednom vrhu ubili 6 najtežih ranjenika, među njima i Gojka Kusonića, intendanta divizije.

operaciju »Snešturm«. U prvom njenom dijelu, do Kladnja, vodila je laku zadržavajuću odbranu, a na prostoru jugozapadno i zapadno od Konjuha, koristeći više izviđačku djelatnost i obavještajnu službu, pravovremeno je saznavala položaj neprijatelja, cijenila njegove namjere i tako uspijevala da izbjegne njegove jake frontalne udare. Glavnina divizije lako se probila u neprijateljsku pozadinu, dok je njena 4. krajiška brigada, odvojena po specijalnom zadatku od glavnine divizije, to učinila poslije veoma teške borbe, u kojoj je razbila jakog neprijatelja, ali je i sama imala velike gubitke.

Ostavljajući 12 teških ranjenika 5. divizije u privremeno sklonište na Žednom vrhu i njihovo kasnije stradanje od četnika bilo je težak gubitak, koji nije uslijedio zbog krivice štaba 4. krajiške brigade, nego zbog brzog prodora 1. brdske divizije na operativni prostor 17. divizije, što je onemogućilo da se teški ranjenici upute na bezbjednije mjesto.

Kako Štab 5. divizije nije imao radio-vezu sa Štabom 3. korpusa, kontakti štabova 5. i 27. divizije bili su od obostrane koristi.

U borbama i marševima u neprijateljskoj ofanzivi u Sandžaku i istočnoj Bosni, tj. u vremenu od 4. decembra 1943. do 1. januara 1944. godine, 5. divizija imala je sljedeće gubitke: poginulo je 108 boraca i starješina, teže ranjeno 36, lakše ranjeno — 124, nestalo 114. Izgubljeno oružja: 2 laka topa, 4 minobacača 81 mm, 3 laka bacača, 3 teška mitraljeza (zakopana), 12 puškomitraljeza, 100 pušaka, 1 protivtenkovska puška; izgubljeno 120 konja. Ove gubitke Štab divizije saopštio je sredinom januara 1944. Vrhovnom štabu.³⁴

Gubici neprijatelja: izbačeno iz stroja oko 950 vojnika. Zaplijenjeno: 1 radio-stanica, 2 teška mitraljeza, 12 puškomitraljeza, 1 laki bacač, 102 puške, oko 87.000 metaka, 49 konja. Oštećen jedan tenk.

Ako se ima u vidu težina borbi i marševa što ih je podnijela divizija u ovoj neprijateljskoj ofanzivi, može se zaključiti da njeni gubici nisu bili veliki. Najveći broj nestalih boraca, a među kojima je bilo i onih koji su pobjegli iz jedinica, odnosi se na mlade borce koji su došli u sastav divizije u oktobru i novembru 1943. godine.

Osim iznijetih gubitaka, neprijateljska ofanziva ostavila je u jedinici divizije i druge nepovoljne tragove. Uslijed borbi i napornih marševa, kao i zbog slabe ishrane i surovih zimskih uslova ljudstvo je bilo dosta iscrpljeno, oslabila je vitalnost i budnost boraca i starješina, što će doći do izražaja u borbama u prvoj dekadi januara. Odjeća i obuća dobrim dijelom bila je istrošena. Računa se da je više od 40% sastava divi-

³⁴ U operativnom dnevniku 5. divizije nema sređenih podataka o gubicima divizije u neprijateljskoj ofanzivi u Sandžaku i istočnoj Bosni, pa sam iznijete podatke uzeo iz moga Ratnog dnevnika (v. str. 175). M. Gončin, S. Rauš, n. d., na str. 182, kažu da je brigada u ovoj neprijateljskoj ofanzivi imala 50 poginulih, 93 ranjenih i 39 nestalih boraca. U monografiji »Četvrta krajiška brigada«, njen autor R. Zorić nije dao ukupne gubitke u ovoj ofanzivi, a štab 10. krajiške brigade u izvještaju Štabu 5. divizije (Zbornik IV/21, 43) navodi da je brigada u borbama od 4. decembra 1943. do 5. januara 1944. imala 16 mrtvih, 17 ranjenih, 15 nestalih i 5 zarobljenih.

Neprijateljske gubitke takode sam uzeo iz mog Ratnog dnevnika.

zije imalo slabu obuču. Ove i druge posljedice neprijateljske ofanzive lakše će se razumjeti ako se ima u vidu da je 5. divizija za mjesec dana borbi i marševa prevalila put dug oko 800 kilometara.

Iako iscrpljeni i sa slabom odjećom i obućom, zdravstveno stanje boraca je bilo dobro. Osim prehlada, nije bilo drugih oboljenja.

Iz svega toga može se zaključiti da se 5. divizija uspješno borila protiv nadmoćnijih snaga neprijatelja u njegovim ofanzivnim operacijama »Kugelblic« i »Snešturm«. U teškim borbama i napornim marševima, u uslovima ratovanja po zimi na planinskom zemljištu, vidno je izražena borbena čvrstina odlučnost i samoinicijativa boraca i starješina i homogenost jedinica. Sve brigade 5. divizije dobro su izvršile svoje zadatke. Iako su pojedine borbe bile veoma teške i odsudne, neprijatelj nije uspio da diviziji nanese ozbiljne gubitke, što je potvrdilo da je 5. divizija sposobljena da izdrži i savlada najveće ratne napore.

Na takvu ocjenu upućuje i pohvala vrhovnog komandanta NOV i POJ, Josipa Broza Tita, 5. diviziji, koja glasi:³⁵⁾

»Izražavam svoje priznanje i zahvalnost borcima, komandantima i političkim komesarima 5. divizije I korpusa, koji su sa svojim komandantom, pukovnikom Milutinom Moračom, pokazali vanredno junaštvo, izdržljivost i upornost u borbi sa njemačkim okupatorskim trupama za vrijeme ofanzive u Sandžaku i u istočnoj Bosni.

Vi, sinovi herojske Bosanske krajine, dokazali ste, daleko od svoga zavičaja, da se znate isto tako ustrajno boriti, kao što ste se borili preko dvije godine u svom rodnom kraju.

Neka je slava palim borcima, komandirima i političkim komesarima vaše divizije, koji su dali svoje živote za bolju i srećniju budućnost svih naroda Jugoslavije.

Smrt fašizmu — sloboda narodu!

16. januara 1944.

Vrhovni komandant
NOV i POJ
Maršal Jugoslavije
Tito«

Ova pohvala druga Tita emitovana je 18. januara 1944. preko Radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«, a odmah zatim umnožena je u Stabu divizije i poslata jedinicama. Pohvala je pozitivno uticala na borce i starješine, ali su oni bili svjesni da visoku ocjenu druga Tita o njima moraju potvrditi i u budućim borbama.

5. DIVIZIJA NA PROSTORIJI KALINOVIK—FOCA—GORAŽDE

U vrijeme marša 5. divizije od Kladnja na jug, prema Podromaniji, Vrhovni štab je u depešama od 29. i 31. decembra 1943. sugerisao da se divizija zadrži neko vrijeme na prostorijski Zvijezda-pl.—Olovo—Romani-

35) Zbornik 11/11, 195.

ja-pl. i da ispita pravac prema Višegradu. Kako je znao da će na tu prostoru stići i 27. divizija (koja se probila u neprijateljsku pozadinu u toku 26. i 27. decembra) i da je teritorija srednjeg dijela istočne Bosne od Vareša, Olova i Ozren-pl. pa na istok sve do Drine ekonomski osiromašena i iscrpljena, Štab divizije je predložio Vrhovnom štabu da 5. divizija krene prema Foči i Kalinoviku. Odmah zatim Štab 5. divizije uspostavio je vezu sa Štabom 27. divizije. Na sastanku u Zunovima 1. januara 1944. štabovi divizija su ocijenili da je neprijateljska ofanziva prošla, ali da će neprijatelj ostaviti posade u većim mjestima koje će biti agresivne i koje će, zajedno sa mjesnom ustaškom milicijom i četnicima, vršiti teror nad narodom, da će milicija i četnici prisilno mobilisati ljude u svoje redove, što sve upućuje na potrebu da se naše dvije divizije rasporede i djeluju na što većem prostoru ovoga dijela istočne Bosne. Na osnovu takve procjene štabovi divizija su se saglasili da 27. divizija djeluje na prostoriji Olova, Podromanije, Sokoca i Rogatice, a 5. divizija prema Foči i Kalinoviku. Kako Štab 27. divizije, zbog gubitka radio-stanice, nije imao vezu sa Štabom 3. korpusa, ovaj prijedlog smo uputili Vrhovnom štabu, sa čime se on složio i istovremeno nas obavijestio da će nam saveznici poslati pomoć u hrani i vojnoj opremi, kada za to budu stvoreni uslovi.

U naređenjima od 1. i 3. januara 1944. godine, Štab 5. divizije regulisao je brigadama pokret i odredio im zadatke.³⁶¹ Kada prihvati teške ranjenike koje je ostavila na Žednom vrhu, 4. krajiška brigada trebalo je da se do 14. januara vrati u sastav divizije. Prilikom prelaska r. Prače i komunikacija između Prače i Renovice, pomoći će joj 1. krajiška brigada držanjem rejona s. Komrani—s. Bare, južno od Prače. Naime, računali smo da će brigada naći ranjenike, a željeli smo da njihov prelaz preko Prače bude što bezbjedniji. Na žalost, ranjenici su pali četnicima u ruke, kako sam to već ranije iznio. Deseta krajiška brigada, sa divizijskom bolnicom, prešla je komunikacije kod Podromanije (noću 31. decembra) i kod Prače (noću 1/2. januar 1944) bez borbe i 3. januara stigla u rejon s. Bogovići—s. Jabuka, gdje je vodila borbu sa četnicima Drinskog korpusa. Zbog nebudnosti njenog 2. bataljona, četnici su uhvatili i strijeljali 6 boraca, a među njima 3 partizanke. Prva krajiška brigada, Štab divizije, jedan bataljon i brigadna bolnica 4. krajiške brigade prešli su noću 2/3. januara cestu kod Podromanije, uništili 3 kamiona, zaplijenili 3 gumena čamca i drugu opremu, a noći 3/4. januara, poslije kraće borbe, prešli su komunikaciju u dolini Prače kod mjesta Prače i smjestili se u sela Komrane, Orahovicu, Bare i Butkoviće. Tokom marša 2. januara neprijateljska avijacija bila je veoma aktivna, usporavala je pokret jedinica, ali od nje nije bilo gubitaka.

Ujutro 2. januara, kada je Štab 5. divizije napuštao malo selo Zunove, stigao je Štab 27. divizije da se smjesti u ovo selo. Srdačno smo se pozdravili sa drugovima i krenuli na put. Tek što smo iz Zunova odmakli nepuna dva kilometra, doletjeli su neprijateljski avioni i bombardovali selo. Potpuno je srušena kuća u kojoj se nalazio Štab 27. divizije. Tada su pogi-

36) Zbornik IV/21, 2 i 14.

nuli politički komesar divizije Pavle Goranin Ilija i potpukovnik Ante Vidaković, a ranjen jedan borac.³⁷⁾

U vremenu od 5. do 10. januara bataljoni 1. krajiške brigade vodili su teške i oštre borbe sa jedinicama 2. gorskog ustaškog zdruga, koje su uporno nastojale da odbace naše bataljone od željezničke pruge i ceste na odsjeku Prača—Renovica. Ustaše su kao sumanute napadale po dubokom snijegu i snježnoj vijavici, a njihove izviđačke jedinice prikradale su se našima u maskirnim bijelim odijelima i iznenadno otvarale vatru. U vedre dane pomagala im je avijacija. Tih prvih januarskih dana hladnoće su bile izuzetno oštre i zbog mraza puškomitraljezi bi često zatajili. Najteže borbe bile su 5. i 10. januara, a između njih bile su aktivne neprijateljske izviđačke jedinice. Zbog takve upornosti neprijatelja i njegovih smišljenih napada, posumnjali smo da on zna za naš plan da ovdje prihvatimo 4. krajišku brigadu sa teškim ranjenicima. Našu sumnju zasnovali smo na tome što su iz naših jedinica dezertirala dva borca kada smo noću 3/4. januara kod Prače prelazili željezničku prugu i cestu, koji su mogli znati za naš plan. Ni tada nismo posumnjali da nam neprijatelj dešifruje depeše.³⁸⁾

U tim borbama naše jedinice imale su 13 poginulih, među kojima politički komesar čete Dušan Mazalica, komandir čete i 27 ranjenih. Prema našim procjenama, neprijatelj je imao preko 50 izbačenih iz stroja.³⁹⁾ Štab divizije je ocijenio da skupo plaćamo očekivani dolazak 4. krajiške brigade sa teškim ranjenicima, pa je istog dana izdao naredbu o pomjeranju 1. krajiške brigade na jug, u širi rejon s. Milotina, a 10. krajiškoj brigadi da se spusti do Dobrog Polja i s. Mrežica i da goni četnike.

Zbog velikog straha od ustaške i četničke odmazde, narod se sklanjao i od naših jedinica, uvukao se u sebe i pravio se da ne zna što se oko njega dešava. Tako su na jedvite jade naši obavještajci doznali da se u Foči i Kalinoviku nalaze samo četnici, a u Ustikolini — muslimanska milicija. Štab divizije je odlučio da zauzme ova mjesta. Foču su ujutro 13. januara, bez teškoća, zauzeli jedan bataljon 1. krajiške brigade i bataljon 2. proleterske brigade koji se nalazio kod 5. divizije tako što su prešli Drinu kod Ustikoline pomoću gumenih čamaca, koje je 1. krajiška brigada nedavno zaplijenila kod Podromanije. Najprije je odjeljenje bombaša, u

37) Izvještaj Štaba 27. divizije Štabu 3. korpusa, Zbornik IV/21, 114.

O bombardovanju Zunova pričao mi je detaljno komandant 27. divizije Pero Kosarić, kada smo se sastali u Foči 11. marta 1944. Kako se Štab 5. divizije nalazio u Zunovima i u istoj kući nepuna tri dana prije dolaska Štaba 27. divizije, bilo nam je jasno da su četnici obavijestili ustašku ili njemačku komandu u Sarajevu o mjestu boravka Štaba 5. divizije. Avioni su precizno bombardovali kuću u kojoj se upravo bio smjesto štab 27. divizije. I Pero Kosarić se čudio kako je ostao u životu u gotovo srušenoj kući.

38) Tada je iz divizijske bolnice dezertirao jedan ljekar, a iz zaštitnice Štaba divizije bugarski oficir, koji je bio zarobljen u borbi 1. krajiške brigade u Kremni, 18. novembra 1943. Ovaj bugarski oficir, inače profesor gimnazije, zaklinjao nam se da je lijevi zemljoradnik i da je za borbu protiv fašizma. Ovdje je, međutim, značajno napomenuti upozorenje koje je vrhovni komandant Josip Broz Tito poslao 9. januara 1944. Štabu 3. korpusa, a koje glasi: »Za njegov {Milutina Moraće} pokret (Nijemci) znaju. Vrebaju na prolazak ostalih snaga. Njihovi ranjenici treba da ostanu na vašem terenu« (A-VII. k. 408/A. F. 8/1. reg. br. 2).

39) Više o ovim barbama vidi: M. Gončin i S. Rauš:
»Prva krajiška brigada«, str. 183—185.

noći 12/13. januara, iznenada napalo četnike u rovovima na desnoj obali rijeke, a zatim su bataljoni iznenadili četnike u gradu. Zahvaljujući tome, u Foči je ostao sačuvan viseći most za pješake, koji su napravili inženjerei 7. SS brdske divizije »Princ Eugen« u početku operacije »Kugelblic«. U borbi je poginulo 25 četnika, a iz njihovog zatvora u Foči oslobođeno je dosta muslimanskog živilja, kojima je četnička kama visila nad glavom.

Oslobođenjem Foče 5. divizija je uspostavila vezu sa Durmitorskim partizanskim odredom, a preko njega sa Glavnim štabom NOV i PO za Sandžak i sa Štabom 2. korpusa. Nekoliko dana kasnije Stab divizije je preko tog odreda uputio Glavnom štabu za Sandžak sve pozadinske radnike sa terena Rudog, Priboja i Nove Varoši, kao i sve borce iz Sandžaka koji su bili sa divizijom za vrijeme neprijateljske ofanzive.

Deseta krajiška brigada je u vremenu od 13. do 16. januara razbila na sektoru Dobro Polje—s. Sijerča Sarajevsku četničku brigadu, a u rejonu Kalinovika mjesne četničke jedinice. Poginuo je 21 četnik, a 7 zarobljeno; zaplijenjeno je 25 pušaka i puškomitraljez. Brigada je imala 2 ranjena.⁴⁰

Stab 5. divizije obavijestio je Vrhovni štab o zauzimanju Foče i Kalinovika, a Vrhovni štab je 16. januara naredio da divizija ostane na tom prostoru, s tim da se brigade odmire i da se sačeka dolazak 4. krajiške brigade, koja se tada nalazila u Sokolovićima (istočno od Sokoca), zajedno sa 1. južnomoravskom brigadom i jedinicama 27. divizije. Nešto kasnije operativno područje divizije proširilo se prema Goraždu i Cajničju. Oba ova mjesta zauzele su 23. januara jedinice 1. krajiške brigade, protjeravši iz njih slabe snage mjesne muslimanske milicije i četnika. Tridesetog januara stigle su u rejon Goražda 1. južnomoravska i 4. krajiška brigada. Na operativnom području divizije situacija je bila stabilna: Milicija je bila neaktivna, a četnici su bili rastjerani i samo bi se javili ponegdje oko Kalinovika. Najbliži njemački garnizon bio je u Pljevljima, ali je i on bio neaktivan. Štabovi i jedinice 5. divizije mogli su da organizovanije pristupe vojno-političkom i drugom radu.

U to vrijeme, tj. 24. januara, preko oštećenog mosta u Rudom stigla je na prostoriju između Rudog, Priboja i Pljevalja 2. proleterska divizija, pošto je mjesec dana vodila borbe u Srbiji, u rejonu Zlatibora, Kušića i Ivanjice. Divizija se ovamo vratila po naređenju vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita da se odmori, reorganizuje i popuni i da 2. korpusu otpremi na liječenje teške ranjenike.

Stab 5. divizije početkom februara povezo se sa Štabom 2. proleterske divizije i odmah mu uputio, zajedno sa 1. južnomoravskom brigadom, 125 boraca iz 2. proleterske brigade koji su se nalazili sa 5. divizijom za vrijeme neprijateljske ofanzive. Proleter i su, pak, poslali 5. diviziji desetoricu starješina koje je zatekla neprijateljska ofanziva na kursu pri Stabu 2. korpusa.

6. RAD U JEDINICAMA I MEĐU NARODOM

Boravak 5. divizije na prostoru Foče, Kalinovika i Goražda u vremenu od sredine januara do sredine marta 1944, tj. do njenog polaska u Srbiju, bio je ispunjen intenzivnim radom u jedinicama i narodu.

40) Zbornik IV/21, 109.

Zdravstvene mjere obuhvatile su parenje odjeće u partizanskim bu-radima, češće pranje veša i kupanje ljudstva, čišćenje i dezinfekciju kuća za smještaj bolnica, štabova i jedinica. Kada je Vrhovni štab naredio da divizija uputi 2. korpusu na liječenje teške ranjenike, ovome poslu se prišlo najbrižljivije, jer je za jedinicu svaki borac bio dragocjen, a i sami ranjeni i bolesni drugovi nerado su se rastajali od svoje jedinice. Hrana je bila oskudna i jednolična, jer se i narod slabo hranio. Nešto stoke i krompira moglo se nabaviti samo u okolini Kalinovika, a žitarica i pasulja svuda veoma malo. Naši intendanti dobivali su od naroda u dolini Drine suvo voće, koje su mljeli, miješali njegovu brašno sa brašnom žitarica i tako pravili hljeb. Bilo je dosta suvog voća i njega su dobivale bolnice.

Snabdijevanje jedinica hranom bilo je znatno otežano kada je Štab 2. korpusa, po odobrenju Vrhovnog štaba, poslao na prostoriju 5. divizije dvije italijanske brigade partizanske divizije »Garibaldi«, svaka jačine 900 ljudi, i dva radna bataljona iste divizije, svaki jačine 500 ljudi. Ove jedinice stigle su iz Crne Gore u rejon Foče početkom marta.

Vojno-politički i prosvjetni rad bio je bogat i intenzivan. U štabovima i jedinicama vršene su analize borbi i marševa za vrijeme prohujale neprijateljske ofanzive, uočavane su dobre strane, a više su analizirani nedostaci, kako se ne bi ponovili u narednim borbama. Po brigadama su održavani kraći vojni i politički kursevi, kojima je prisustvovalo oko 150 podoficira i mlađih oficira (zaključno sa komandirima četa). Predavači na partijskim kursovima bili su politički komesari, zamjenici političkih komesara i članovi politodjela brigada na čelu sa drugovima Vojom Počekom (1. krajiška brigada), Radovanom Papićem (4. krajiška brigada) i Perom Đurićem (10. krajiška brigada). Proučavane su ove teme: razvitak međunarodnog radničkog pokreta; stvaranje, razvoj i borba KPJ protiv nena-rodnih režima; ciljevi narodnooslobodilačke borbe i njeni protivnici; vojno-politička situacija u našoj zemlji i u svijetu; zadaci narodne vlasti i odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a; rješavanje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji; značaj bratstva i jedinstva naših naroda. Ova predavanja su održavana i u jedinicama i na vojnim kursovima, kojima su rukovodili štabovi brigada. Predavanja su umnožavana štamparskom tehnikom u brigadama i u diviziji.

Politički i vojni kursevi dali su dobre rezultate — mlade starješine stekle su nova znanja o našoj borbi i njenim ciljevima, a vojne starješine i nove pouke o tome kako se treba tući protiv neprijatelja. Pod rukovodstvom Muje Kovačevića, načelnika obavještajnog centra divizije, održan je kratki kurs za obavještajne oficire jedinica divizije.

Moralno-političkoj i borbenoj čvrstini jedinica doprinijeli su održavanje Prve partijske konferencije u 1. krajiškoj brigadi, predavanja o Lenjinu, povodom 20-godišnjice njegove smrti, svečana akademija i druge manifestacije održane povodom 26-godišnjice Crvene armije. Svečanoj akademiji, koja je održana u Foči, prisustvovali su borci iz svih jedinica divi-zije i građani Foče. Sa akademije su upućeni pozdravni telegrami Vrhovnom štabu NOV i POJ, Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije, Oblasnom narodnooslobodilačkom odboru za Bosansku krajinu, 2. i 5. korpusu i 2. proleterskoj diviziji.

Prijatno iznenađenje jednom dijelu boraca priredili su kuriri Štaba 2. korpusa kada su im 22. januara 1944. donijeli pisma od rodbine. Na

pismima je, doduše, bilo i starih datuma, neka su pisana još oktobra 1943, ali su i ona bila draga borcima, jer su čuli za svoje. Kada je 10. krajiška brigada uspostavila vezu sa Mostarskim partizanskim bataljonom, borci su obaviješteni da mogu poslati pisma za srednju Bosnu i Bosansku krajinu, što su i učinili.

Politički rad sa narodom na ovom velikom prostoru od Čajniča i Goražda do Kalinovika bio je dosta živ, ali je dao samo početne rezultate. Ustaška i četnička zlodjela izazvala su mržnju i nepovjerenje među muslimanskim i srpskim življem. Narod je još živio u strahu od nasilja i odmazde ustaških i četničkih vođa i njihovih sljedbenika. Dosta ljudi bilo je mobilisano u mjesne četničke i milicijske jedinice i dobar dio naroda bio je za njih vezan. Pa, ipak, u narodu je počelo postepeno otrežnjavanje, što najbolje ilustruju primjeri predaje pojedinih grupa milicije i četnika našim jedinicama. Tako je, u februaru, 10. krajiška brigada razoružala 18 četnika koji su, pored pušaka, imali i jedan puškomitraljez i 44 milicionara kod kojih je nađeno 40 pušaka, jedan puškomitraljez i jedan minobacač. Bilo je češćih pojedinačnih slučajeva da milicija i četnici predaju oružje. U okolini Goražda 4. krajiška brigada razoružala je 17 milicionara, sa puškama i jednim puškomitraljezom, i prikupila od milicije drugih 100 pušaka. Jedinica 1. krajiške brigade razoružala je, u blizini Foče 13 četnika.⁴¹ Osim toga, oživjeli su i počeli sa radom narodnooslobodilački odbori u Foči i Ustikolini, a formirano je nekoliko odbora u selima oko Kalinovika. Sa toga područja u 10. krajišku brigadu pristupilo je oko 90 omladinaca.

Bio je živ i kulturno-prosvjetni rad. U jedinicama i zajedno sa narodom davane su priredbe raznovrsnog sadržaja. Kvalitetom priredbi isticala se kulturna ekipa divizije, ali su isto tako rado slušani programi brigadnih kulturnih ekipa i bataljonskih horova. U ovom vremenu Nijaz Hadžiselimović, poručnik, rukovodilac divizijske kulturne ekipe, napisao je i komponovao Marš 5. divizije, koji je rado slušan i pjevan u jedinicama divizije.

MARŠ PETE NOU DIVIZIJE

Ura u borbu, ura, drugovi,
mi smo borci divizije Pete.
Smjelo i muški gazi i mrvu,
mrsku neman bacimo pod pete!

Borba je teška, borba je duga,
ali je časna, sveta i smjela.
Naš svaki borac uz svoga druga
ide na juriš uzdignuta čela.

Moćnom rukom Tito nas vodi,
ropstvo i tamu, tuđina i sluge
srušiće složno naši narodi,
stvorice novi život narodne snage.

Naprijed, borci Pete divizije,
kidajmo lance, zbacimo okove!
Ništimo snažno fašističke zmije,
smjelo naprijed za narodne snove!⁴²

41) Zbornik IV/22, 153.

42) »Put slobodi«, list 5. divizije godina I, decembar 1944.

Glava VIII

PRODOR 2. PROLETERSKE I 5. UDARNE DIVIZIJE U SRBIJU (14. 3—21. 4. 1944)

1. OPŠTA SITUACIJA U SRBIJI I ZADATAK 2. I 5. DIVIZIJE

Svojim jesenjim i zimskim operacijama protiv jedinica NOVJ u centralnom dijelu zemlje Nijemci su samo privremeno odgodili ostvarenje plana Vrhovnog štaba o postepenom prenošenju težišta dejstva NOVJ u Srbiju. Već u januaru 1944. Vrhovni štab je otpočeo sa neposrednim pripremama za prodor krupnijih naših snaga u Srbiju. Krajem januara 1944. odlukom Vrhovnog štaba u sastav udarne grupe za prodor u Srbiju iz jugoistočnog dijela Bosne i Sandžaka ušle su 2. proleTERSka i 5. udarna divizija. Zadatak te udarne grupe bio je da izvrši prodor u Toplicu i Jablanicu, tada najjače žarište NOB-a u Srbiji, sa ciljem da tamo ojača naše snage, da pomogne u formiranju novih jedinica i u proširivanju slobodne teritorije. Druga udarna grupa, sastava 16. i 17. udarna divizija, trebalo je da iz istočne Bosne forsira Drinu i da u zapadnoj Srbiji stvori jaku osnovicu, sa koje bi kasnije dejstvovala prema Sumadiji i povezala se sa tamošnjim partizanskim jedinicama.

Početak 1944. godine, u vrijeme priprema naše Udarne grupe za prodor u Toplicu i Jablanicu, narodnooslobodilački pokret u Srbiji bio je i dalje u poletu. Najbrojnije i najjače njegove snage dejstvovala su u Toplici i Jablanici i na području Crne TraVe i Vranja. Početkom 1944. u Toplici i Jablanici operisale su 2. 3. i 4. južnomoravska brigada, 1. južnomoravski, Jastrebački, Rasinski i Zaječarski partizanski odred i Ozrenski partizanski bataljon. Na području Crne Trave i Vranja dejstvovala su 5. i 6. južnomoravska brigada i 2. južnomoravski i Kosovski partizanski odred. Ove snage napadale su neprijateljska uporišta i transporte na komunikacijama u dolini Južne Morave i vezale za sebe brojne njemačke, bugarske i četničke snage, dijelove Srpske državne straže i Srpskog dobrovoljačkog korpusa. U požarevačkom okrugu borile su se manje partizanske čete, a na desnoj obali r. Nišave, na prostoru Temske, jedna četa. Od Zaječarskog partizanskog odreda i Ozrenskog bataljona formirana je 11. marta Ozrenska brigada, koja je 20. marta prešla u istočnu Srbiju. U Šumadiji su dejstvovali Sumadijski i Kosmajski partizanski odred. Od ovih odreda će u aprilu 1944. biti formirana 2. šuma-

dijska brigada. U zapadnoj Srbiji i dalje je situacija bila nepovoljna za narodnooslobodilački pokret.¹⁾

Poslije sve većih poraza na sovjetsko-njemačkom frontu i kapitulacijom Italije, za Nijemce je još više porastao strategijski značaj Srbije, prvenstveno zbog komunikacijskih veza sa savezničkom Bugarskom i njihovim snagama u Grčkoj i Albaniji. Njemački komandant za Srbiju, general Hans Felber, u izvještaju Vrhovnoj komandi njemačkog Rajha pisao je 20. marta 1944. »da je Srbija ključ za gospodarenje cjelokupnim Balkanom«.²⁾ Međutim, njihovu stabilnost u Srbiji, a samim tim i na Balkanu, sve su više ugrožavale snage NOVJ.

Da bi spriječila dalji rast narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji i prodor jedinica NOVJ iz istočne Bosne, Sandžaka i Crne Gore u Srbiju, njemačka komanda za Jugoistok, pored svojih snaga, angažovala je sve bugarske okupatorske trupe, Nedićev Srpski dobrovoljački korpus, Srpsku državnu stražu i Ruski zaštitni korpus. U to vrijeme Njemačka je promijenila stav prema četnicima D. Mihailovića: obustavila je akciju za razoružanje četničkih formacija koju je pvela uoči kapitulacije Italije, računajući s mogućnosti anglo-američke invazije Balkana i sa aktiviranjem četnika na strani saveznika, i odobrila komandama svojih jedinica da saraduju s četničkim štabovima u borbi protiv NOVJ i da ih snabdijevaju oružjem, municijom i hranom. Tada je njemačka okupaciona uprava odobrila Nediću da ojača svoje snage — od pet bataljona, na pet pukova.

Zabrinuto pobjedama NOP-a koje su bile izražene odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a, četničko vodstvo održalo je u s. Ba kod Valjeva od 25. do 28. januara 1944. svoj kongres, koji je ustao protiv odluka AVNOJ-a i donio rezoluciju o zadacima u daljoj borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta.

Početakom 1944. jačina i raspored neprijateljskih snaga u Srbiji bio je sljedeći:

Njemačke: 5. policijski motorizovani puk na prostori Sjenica—Duga Poljana—Novi Pazar; tri dobrovoljačka puka »Srbija«, prvi u Leskovcu, Nišu, Boru i Zaječaru, drugi u Beogradu, Požarevcu i Valjevu, treći u Kraljevu; legija »Krempler«; tri bataljona albanskih regularnih trupa i muslimanska fašistička milicija (ukupno oko 4.000 ljudi) na prostoru Sjenica—Brodarevo; 2. puk »Brandenburg« u rejonu Priboja i Prijepolja; 696. motorizovani bataljon poljske žandarmerije u rejonu Užica i Sapca; 5. puk za osiguranje željeznica duž glavnih željezničkih pruga; 500. padobransko-lovački bataljon u Kraljevu; zatim, nekoliko landes-

1) Petar Višnjić, »Prodor 2. i 5. divizije u Srbiju«, Vojnoizdavački zavod. Beograd, 1969, str. 21—23, (ubuduće: P. Višnjić, n. d., str. ...).

2) Izvještaj vojnopravnog komandanta Jugoistoka H. Felbera za mart 1944, A-VII k. 28, reg. br. 22/1.

Vojnopravni komandant Jugoistoka general pješadije Hans Felber, čiji se štab nalazio u Beogradu, bio je ujedno komandant Srbije. Njemu su bile potčinjene sve njemačke i bugarske okupacione jedinice u Srbiji. H. Felber bio je u taktičkom pogledu potčinjen Vrhovnom komandantu Jugoistoka, feldmaršalu fon Vajksu, i to samo u odnosu na Srbiju. Štab fon Vajksa, to jest Štab grupe armija »F«, nalazio se takođe u Beogradu (ORNJ 1/533).

U daljem tekstu označavaću Hansa Felbera samo u funkciji njemačkog komandanta za Srbiju.

šicen-bataljona (teritorijalni bataljoni, jačine do 400 vojnika, za obezbjeđenje sistema okupatorske vlasti), stražarske čete i druge njemačke jedinice za koje nema podataka. Nema podataka ni o brojnom stanju i naoružanju navedenih njemačkih jedinica.

Bugarske: 1. okupacioni korpus sastava četiri divizije: 22. pješadijska divizija u Nišu, Pirotu, Zaječaru i Beloj Palanci; 24. pješadijska divizija — u Užicu, Požegi, Čačku i Kraljevu; 25. pješadijska divizija — u Požarevcu, Petrovcu na Mlavi, Paraćinu i Stalaću, i 27. pješadijska divizija — u Kuršumlji, Prokuplju, Lebanu i Leskovcu. Zatim, dijelovi 1. armije, jačine oko jedne divizije, i glavnina 29. pješadijske divizije 5. armije, sa štabom divizije u Vranju.

Kvislinške: Ruski zaštitni korpus (pet pukova) formiran od ruskih emigranata: 1. puk u Loznici i Krupnju (na obezbjeđenju rudnika antimona), dvije čete ovoga puka na Kopaoniku; 2. puk u Kraljevu; nepotpuni 4. puk i rezervni bataljon u Beogradu; ne zna se za raspored jedinica ostalih pukova, osim za jedan njihov bataljon koji je bio posada u bunkerima za čuvanje željezničke grupe u rejonu Ušća na Ibru, što ukazuje na mogućnost da su i drugi njihovi bataljoni bili raspoređeni za čuvanje komunikacija u dolini Ibra i Južne Morave;

Srpski dobrovoljački korpus (SDK) od pet pukova, jačine 8.000—9.000 vojnika sa rasporedom u Priboju, Valjevu, Smederevu, Kragujevcu i Nišu i Srpska državna straža, jačine preko 18.000 ljudi — u oblasnim, okružnim i sreskim mjestima i na granicama Srbije;

Četnici Draže Mihailovića imali su u to vrijeme u Srbiji trideset korpusa različite jačine — od 500 do 2.000 ljudi. U *zapadnoj Srbiji* bilo ih je sedam: Cerski, Valjevski, Zlatiborski, Požeški, Javorski, i 1. i 2. ravnogorski korpus; u *Sumadiji* — deset: 1. i 2. šumadijski, Rudnički, Oplenački, Kosmajski, Kolubarski, Avalska, Resavski, Varvarinski i Ivankovački korpus; u *južnoj Srbiji* — sedam: Rasinski, Toplički, Južnomoravski, Vlasinski, Jablanički, Nišavski i Čegarski korpus; u *istočnoj Srbiji* — šest: Smederevski, Mlavski, Krajinski, Timočki, Knjaževački i Deligradski korpus.

U isto vrijeme u Sandžaku su se nalazili 1. i 2. mileševski i dijelovi Drimskog korpusa, a na Kosovu i Metohiji 1. i 2. kosovski korpus.³¹

Svaki četnički korpus je imao 2—5 brigada. Korpusi su imali svoju teritoriju koja se načelno poklapala sa vojnim okruzima u Kraljevini Jugoslaviji, a brigada je obično obuhvatala teritoriju ranijeg sreza. Korpusi su imali svoj aktivni sastav, koji je sačinjavao rukovodeći kadar i jedan dio stalnih vojnika — četnika. Drugi dio sačinjavali su vojni obveznici sa teritorije korpusne oblasti. Ovaj drugi dio — vojni obveznici, u ogromnoj većini nisu stupali u četničke jedinice po svojoj volji, iz političkog ubjeđenja, nego su ih komandanti četničkih brigada unosili u svoje spiskove, o tome ih zatim obavještavali i prilikom Izvođenja akcija protiv jedinica NOVJ prisilno ih mobilisali. Na taj način, po sistemu prinudne mobilizacije, stvorene su, prividno, mnogobrojne četničke jedinice.

3) P. Višnjić, n. d., str. 27—30.

Odluku o formiranju udarne grupe od 2. proleterske i 5. udarne divizije Vrhovni štab je saopštio 30. januara 1944. Stabu 5. divizije i pod njegovu komandu privremeno stavio 2. proletersku diviziju. Depešu Vrhovnog štaba sa istim sadržajem dobio je istog dana i Stab 2. korpusa.⁴⁾

Vrhovni štab je preduzeo mjere da se obe divizije što bolje pripreme i osposobe za prodor u Srbiju. One su se podjednako odnosile na obe divizije, a ja ću ovdje da iznesem sve ono što se odnosilo na 5. diviziju i na njen štab.

Vrhovni štab je najprije preduzeo da se zbrinu teški ranjenici. On je 14. januara 1944. naredio Stabu 2. korpusa da od 5. divizije primi i obezbijedi sve teške ranjenike, a istog dana poslao je takvo naređenje i Stabu 3. korpusa, koje se odnosilo na teške ranjenike kod 4. krajiške brigade. Vrhovni štab se, zatim, nekoliko puta interesovao kod Štaba 2. korpusa o prijemu ranjenika i o njihovom upućivanju na liječenje u Italiju.⁵⁾ Prvu grupu od 15 teških ranjenika, sa pratnjom, Stab divizije uputio je 2. korpusu 6. februara 1944, preko Durmitorskog partizanskog odreda, a drugu grupu od 18 teških ranjenika i 6 bolesnika, sa 4 bolničarke, uputio je 1. marta 1944. u pratnji jedne čete.

Čim je 5. divizija zauzela Foču i Kalinovik, Vrhovni štab je naredio Stabu divizije da se jedinice što bolje odmore. S tim ciljem naredio je Stabu 3. korpusa da u sastav divizije što prije uputi 4. krajišku brigadu, a zajedno sa njom 1. južnomoravsku brigadu u sastav 2. proleterske divizije. Ova naredba Vrhovnog štaba omogućila je da se u diviziji sprovede korisna zdravstvena akcija i organizuje živ vojno-politički rad.

Zatim je 24. januara uslijedilo naređenje Vrhovnog štaba Stabu 5. divizije da nađe pogodno mjesto za spuštanje iz aviona ratnog materijala od zapadnih saveznika. Kako smo bili sigurni da diviziji predstoji put za Srbiju, razmotrili smo što bi joj za taj put bilo najpotrebnije, pa da to i tražimo. U neprijateljskoj ofanzivi jedinice su potrošile veliku količinu municije, zatim lijekova i sanitetskog materijala, a u blizini rasporeda divizije nije bilo takvih objekata za napad, iz kojih bi se moglo zaplijeniti nešto više ovih sredstava. Drugo, iskustvo iz borbi oko većih rijeka pokazalo je da su čamci nezamjenjivo sredstvo za njihovo savlađivanje, utoliko značajnije što naši borci, u najvećem broju, nisu znali da plivaju i za njih je svaka, pa i manja, rijeka bila gotovo nesavladiva prirodna prepreka. I najzad, eksploziv je predstavljao efikasno sredstvo da se neprijatelju spriječi dovlačenje pojačanja na mjesto borbe, osobito tenkova i oklopnih vozova, kao i drugih brzopokretnih jedinica. Prema izloženom, mi smo u Stabu divizije sačinili redosled i vrstu vojne opreme koju bi saveznici trebalo da nam pošalju. Taj redosled je bio ovakav: sanitetski materijal, gumeni čamci, eksplozivna sredstva i, najzad, municija 7,9 mm (za puške, puškomitraljeze i mitraljeze). Ni u jednoj depeši koju smo poslali Vrhovnom štabu nismo tražili da nam saveznici pošalju hranu, odjeću i obuću, iako smo i sa tim slabo stajali, niti bilo koju drugu ratnu spremu, iako bi nam, recimo, i ručne bombe takođe dobro došle. Nismo mijenjali redosled i vrstu tražene ratne opreme ni onda kada nam je saopšteno da obe divizije idu u Srbiju

4) A-VII, k. 394, F. 2, reg. br. 4.

5) Isto i A-VII, k. 408/A, 8/1, reg. br. 2.

i kada nam je rečeno da naš štab privremeno prima komandu i nad 2. proleterskom divizijom. Smatrali smo da su gumeni čamci i eksploziv upravo ona borbena sredstva koja bi nam, na našem putu do Toplice, umnogome olakšala savlađivanje ozbiljnih vodenih prepreka — Lima i Ibra, rijeka koje u svojim srednjim tokovima nemaju gazova u vrijeme topljenja snijega i proljetnih kiša.

Za spuštanje materijala izabrali smo selo Čelebić (25 km jugoistočno od Foče), u čijoj se okolini nalazilo dosta pogodnog otkrivenog terena. Cim smo, krajem januara, dobili od Vrhovnog štaba ugovorene znake za vezu sa savezničkim avinima, uputili smo na Čelebić naše dvije čete, sa Jožom Defrančeskim, pomoćnikom načelnika obavještajnog centra divizije. Na Čelebiću je bio visok snijeg, ali su za vrijeme vedrih noći ugovoreni znaci pomoću vajara bili veoma vidljivi. Međutim, saveznički avioni nisu se pojavljivali. Mi smo, pak, imali strpljena, pa smo ih stalno čekali, sve do pokreta za Srbiju. Čekali smo ih tačno mjesec i po dana i obavještavali Vrhovni štab da pomoć ne stiže. Kako je vrijeme odmicalo, molili smo Vrhovni štab da nam saveznici spuste *samo gumene čamce*. No, i pored ličnog zauzimanja vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita, saveznici nam ništa nisu poslali. Oni su se pred drugom Titom izgovarali lošim meteorološkim uslovima, što nije bilo tačno, jer je bilo dosta lijepih i vedrih noći i po nekoliko dana zaredom.

Mi smo se u Stabu 5. divizije nadali da će nas saveznici pomoći, pogotovo što su u to vrijeme slali pomoć i drugim našim jedinicama, pa i jedinicama 2. i 3. korpusa (u Crnoj Gori i u istočnoj Bosni). Međutim, u našem slučaju saveznici su zatajili. Bili smo na njih ogorčeni, jer smo očekivali njihovu pomoć kad nam je bila najpotrebnija.

Kada su 2. i 5. divizija krenule za Srbiju, Vrhovni komandant je depešom od 17. marta 1944. molio Georgi Dimitrova da nam Crvena armija pošalje pomoć. Pošto je naveo šta bi od ratnog materijala bilo potrebno, maršal Tito kaže:

»Po našem mišljenju Englezi sabotiraju i ne daju materijal ovim divizijama zbog toga što se one prebacuju u Srbiju i vode borbe ne samo protiv Nijemaca, već i protiv nedićevaca i Mihaилоvićevih četnika.

Za nas je ta pomoć od ogromnog značaja i veoma nam je potrebna zato što je situacija teška, a trebalo bi se probiti do teritorije Niša.«.)

A u depeši od 19. marta 1944. Tito saopštava G. Dimitrovu koordinate za mjesto spuštanja materijala (kod s. Brezovice, 32 km jugozapadno od Užica), signale i početak čekanja aviona (»od 20. marta, pa nadalje«).⁷¹

Sovjetski avioni tada nisu stigli, možda i zbog ubrzanog pokreta divizija ka Ibru. Sovjetska dva aviona stići će u noći 16. aprila, kada stižu i dva engleska aviona, no o tome će kasnije biti riječi.

U očekivanju pomoći od saveznika, mi smo u Stabu 5. divizije ipak odlučili da u radionici koju smo formirali u Foči napravimo dva drvena čamca, nosivosti 6—8 ljudi, čije bismo elemente prenijeli konjima do Lima i sklopili ih pred forsiranje rijeke. Za izradu čamaca našli smo nekoliko

6) A- CK SKJ, Fond CK KPJ, inv. br. 18395.

7) Isto, inv. br. 1839.

majstora u gradu i nekoliko naših boraca — stolara, koji su zajedno sa Ratkom Martinovićem, načelnikom Štaba divizije, ovaj važan posao uspješno završili početkom marta. Prilikom forsiranja Lima, sredinom marta, ovi čamci bili su nam od velike koristi.⁸¹

Štab 5. divizije je početkom februara 1944. uspostavio vezu sa Štabom 2. proleterske divizije, obavijestio ga o naređenju Vrhovnom štaba da se 2. proleterska divizija privremeno nalazi pod njegovom komandom, saopštio neposredne zadatke obiju divizija i izvijestio ga o čekanju ratnog materijala za obe divizije.⁹¹

U toku februara, po naređenju Vrhovnog štaba, izvršene su promjene u sastavu 2. proleterske divizije: od 1. šumadijske i 1. južnomoravske brigade formirana je, 10. februara, 3. srpska udarna brigada, jačine oko 400 boraca; u sastav divizije 23. februara ušla je 4. proleterska (crnogorska) udarna brigada, jačine 1.500 boraca; 2. proleterska (srpska) udarna brigada imala je oko 500 boraca. Brojno stanje 2. proleterske divizije bilo je 2.500 boraca. Iz sastava divizije izašle su 2. dalmatinska i 3. sandžačka udarna brigada. Komandant divizije bio je Ljubo Vučković, politički komesar Milosav Milosavljević, načelnik štaba Savo Drljević.¹⁰¹

Poslije manjih popuna iz reiona Foče i Kalinovika 5. divizija imala je nešto ispod 3.000 boraca.

Sa divizijom krenuće u Srbiju Blagoje Nešković Mihailo, sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, Moma Marković, politički komesar, i Sveta Popović Milić, član Glavnog štaba NOV i PO Srbije.

Na sastancima štabova 2. i 5. divizije, koji su održani u drugoj polovini februara u vezi sa našim pripremama za pokret, izraženo je veliko zadovoljstvo što su naše dvije divizije dobile zadatak da idu u Srbiju. Bili smo uvjereni da ćemo postavljeni zadatak uspješno izvršiti, jer smo imali dvije dobre divizije sa iskusnim i borbenim starješinskim i boračkim sastavom i dobrim pješadijskim naoružanjem. Ako dobijemo borbena sredstva što smo ih tražili od saveznika, naš put do Toplice biće preden sigurnije.

Svima nama bila je želja da što prije krenemo u Srbiju, ali trebalo je strpljivo čekati obećani materijal. Osim toga, trebalo je da sačekamo delegata Vrhovnog štaba Pavia Ilića Veljka i grupu drugova koje je Vrhovni štab slao na raspored u Srbiju. Sa ovom grupom krenuo je i predstavnik Sovjetske vojne misije pri Vrhovnom štabu major Kovaljenko. O tome nas je Vrhovni štab obavijestio radio-depešom 25. februara:

8) Prenosjenje čamaca, odnosno njihovih elemenata, konjima od Foče do mjesta forsiranja Lima, na putu dugačkom oko 70 km, nije bilo lak posao: zbog dužine bočnih elemenata tovari su bili nezgodni, naročito u prolazu kroz šumu i niz strmine. Morali smo dobro paziti na svakog konja, a naročito da se usput ne izgubi sitniji element, jer bi i ostali dijelovi čamca tada bili neupotrebljivi. Iz Foče smo ponijeli čelično užje i koturaču za pravljenje »broda« (kerepa).

9) Zbornik IV/21, 160.

10) Komandant 3. srpske brigade bio je Radivoje Jovanović Bradonja, politički komesar Savo Radojčić Feda; komandant 2. proleterske brigade bio je Šredoje Urošević, politički komesar Milivoje Radovanović; komandant 4. proleterske brigade bio je Savo Burić, politički komesar Vojin Nikolić.

»Za Moraču i Mihaila. Kod vas će stići delegat Vrhovnog štaba general-major Pavle Ilić sa grupom drugova koji će svi skupa sa vama krenuti dalje. Sa njima će doći jedan član Sovjetske vojne misije pri V. S. Prema tome 2. i 5. divizija moraju sačekati dok oni stignu .. «n)

Pored toga, Vrhovni štab je sugerirao da obe divizije krenu u Srbiju kada budu povoljniji meteorološki uslovi i kada snijeg bar malo okopni. Zima 1943/44. godine bila je izuzetno bogata snijegom, koji je obilato padao u februaru i martu.

Međutim, drugovima iz srpskog rukovodstva — Blagoju Neškoviću Mihailu i Momi Markoviću žurilo se u Srbiju, jer su poodavno iz nje cdsutni, a čekao ih je veliki posao u radu na daljoj mobilizaciji ljudstva i stvaranju novih jedinica NOVJ. U razgovorima sa Štabom 5. divizije oni su insistirali da sa njima u Toplicu odmah krene 2. proleterska divizija, a 5. divizija da sačeka savezničku pomoć i delegaciju iz Vrhovnog štaba. Mi smo uvažavali njihovu, sasvim opravdanu žurbu, ali je za takvo rješenje trebalo tražiti saglasnost Vrhovnog štaba. Na kraju je Vrhovni štab početkom marta odobrio da 2. proleterska divizija krene preko Lima i da obezbijedi mostobran, a 5. divizija da ostane na svojoj prostorijski sa prvobitnim zadatkom.

Pojavom 2. proleterske divizije na Limu mogla se prema njoj očekivati intervencija neprijateljskih snaga iz Pljevalja, Prijepolja i Priboja, zatim i od Dobruna i Bijelog Brda. Da se, možda, ne bismo dva puta borili za prelaz Lima, Štab 5. divizije predložio je Vrhovnom štabu da i 5. divizija krene preko Lima odmah iza 2. proleterske divizije i da na njegovoj desnoj obali sačeka dolazak Pavla Ilića Veljka i drugova. Vrhovni štab je 8. marta usvojio ovaj prijedlog.¹²⁾

Peta divizija ostala je na prostorijski Kalinovik—Foča—Goražde do 11. marta. Nju su u vremenu od 8. do 11. marta smjenjivale jedinice 27. divizije, čiji je štab stigao u Foču 11. marta.¹³⁾ Ponovo smo sa Perom Kosorićem, Rudijem Petovarom i ostalim drugovima iz Štaba ove istočnobosanske divizije. Oni su nam donijeli poštu iz Bosanske krajine, koja je do njih stigla preko Štaba 3. korpusa. Primili smo listove »Oslobođenje« , »Front slobode« i »Mladi borac« i nekoliko porodičnih pisama.

Upoznali smo drugove sa osnovnim karakteristikama dosadašnjeg našeg operativnog područja, istakli početak osipanja četničkih i milicijskih jedinica i postepeno, ali značajno, približavanje ljudi ovog područja našoj borbi.

Sa 27. divizijom ostaju sve jedinice italijanske partizanske divizije »Garibaldi«.

Zamolili smo Peru Kosorića da nam radio-vezom javi kada do njih stigne Pavle Ilić.

11) Zbornik 11/12, 94. Pavle Ilić Veljko je sa grupom rukovodilaca d predstavnikom Sovjetske vojne misije majorom Kovaljenkom 29. februara krenuo je Drvara ka Udarnoj grupi 2. i 5. divizije. Sa njima je pošao i Sterja Atanasov Viktor, član CK KP Bugarske, koji je preko naših jedinica trebalo da stigne u svoju zemlju. Kako nismo uspjeli stići do Toplice, S. A. Viktor će se stalno nalaziti sa nama za sve vrijeme borbi 2. i 5. divizije u Srbiji.

12) Operacijski dnevnik 5. divizije, Zbornik IV/23, 80.

13) Zbornik IV/23, 66.

T[oga dana sve jedinice 5. divizije bile su u pokretu prema Limu. **Od 9. marta 1.** krajiška brigada nalazila se u rejonu Čajniča. Kako je **radio**-stanica Štaba 2. proleterske divizije bila tada u kvaru, poslali smo Ratka Martinovića do 1. krajiške brigade da se poveže sa 2. divizijom i izvijesti nas o situaciji kod nje. Ratko nam je javio 11. marta da 2. divizija nije prešla rijeku.

2. BORBE 2. PROLETERSKE DIVIZIJE NA LIJEVOJ OBALI LIMA

Početak marta 1944. pred pokret 2. proleterske divizije ka Limu, u Pljevljima i Prijepolju nalazili su se njemački 2. puk »Brandenburg«, dijelovi muslimanske legije »Krempler« i mjesni četnici; u Priboju su bili 1. i 2. bataljon 5. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa, jurišna četnička brigada Pavia Durišića i četnička Pribojska brigada; desnu obalu od Uvea do ušća Lima kontrolisao je četnički Drinski korpus.¹⁴⁾ Ove neprijateljske snage imale su zadatak da 2. i 5. diviziji spriječe prelaz Lima. Stab 2. proleterske divizije znao je za dobar dio ovih neprijateljskih jedinica. U to vrijeme 2. proleterska divizija nalazila se na prostoru sjeverno i sjeverozapadno od Pljevalja, prema Rudom i Čajniču. Petog marta, kada je trebalo da njene jedinice krenu prema Limu, neprijatelj iz Pljevalja, jačine oko 500 vojnika, napao je 2. proletersku brigadu na pravcu Pljevlja—Čajniče. U oštroj borbi kod s. Krče i na Gradinici, neprijatelj je, uz gubitke od oko 30 izbačenih iz stroja, odbačen u Pljevlja. Brigada je imala jednog poginulog i tri ranjena. Istog dana druga neprijateljska jedinica napala je 4. proletersku brigadu na pravcu prema Rudom, kod s. Dobre Vode i s. Glavice. Neprijatelja su dočekala dva bataljona brigade i povratila ga u Pljevlja. Neprijatelj je imao oko 25 mrtvih, a naši bataljoni 3 mrtva i 3 ranjena.

Šestog marta 2. proleterska brigada izvršila je pokret ka Rudom s ciljem da slijedeće noći pređe Lim preko oštećenog mosta. Ali, neprijatelj je prilaze mostu kontrolisao jakom sasređenom vatrom, a sa mosta poskidao daske i tako onemogućio prelaz rijeke. U ovoj borbi brigada je imala 2 mrtva i 6 ranjenih boraca.

Sedmog marta 2. proleterska brigada kod s. Ustibara gradila je splavove za prelaz rijeke, ali i drugi njen pokušaj prelaza, noću 7/8. marta, nije uspio: četnici su sa desne obale obasipali rijeku jakom vatrom, splavovi su građeni nestručno, na brzinu i od slabog materijala i nisu se mogli koristiti.

Slijedeća dva dana 2. proleterska brigada pravila je veći splav i male čamce, a Stab divizije zatražio je gumene čamce od Štaba 5. divizije; 4. proleterska brigada pomjerila je bataljone bliže Ustibaru, a 3. srpska brigada nalazila se u s. Zaborak. Međutim, neprijatelj nije mirovao: izjutra 8. marta krenuli su iz Priboja kolonama preko Bič-pl. ka s. Među-rečju i Ustibaru jedan bataljon 2. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa, četnička brigada Pavia Durišića, četnička Pljevaljska brigada, nešto Nijemaca i muslimanske legije — ukupno oko 1.500 vojnika. Cijeli dan sa ovim snagama vodila su borbu tri bataljona 4. proleterske brigade i povratili ih u Priboj. Neprijatelj je imao oko 37 mrtvih. Naši su bataljoni imali 9 mrtvih i 17 ranjenih.

14) P. Višnjić, n. d., str. 34.

Da bi pomogao 2. proleterskoj diviziji, Štab 2. korpusa je 7. marta naredio 37. sandžačkoj diviziji da sa juga vrši pritisak na Pljevlja i Prijepolje i na taj način veže neprijatelja za odbranu ovih garnizona. Razvučena na širokom frontu, od Berana (Ivangrada) do Pljevalja, i tek formirana (5. marta), 37. divizija objektivno nije mogla da efikasnije ispolji dejstvo prema naznačenim garnizonima.

U noći 9/10. marta 2. proleterska brigada ponovo je pokušala da kod Ustibara forsira Lim. Splavom i jednim malim čamcem prevezlo se na desnu obalu 26 boraca i starješina. Od jake neprijateljske vatre splav je pri povratku izgubljen, pa se pokušalo da se prebačeni borci vrate malim čamcem, ali je neprijateljskom vatrom potopljen i ovaj čamac. Prebačena grupa boraca probila se, zatim, preko Zlatibora u moravički srez, ali su ih tamo četnici gotovo sve pohvatali i poslije zvjerskog mučenja pobili.

Štab divizije je odustao od prelaza rijeke dok ne dobije gumene čamce od 5. divizije i dok se jedinice bolje ne pripreme za njen prelaz. Brigadama je naređeno da se pomjere na jugozapad, bliže komunikaciji Pljevlja—Čajniče. Pokret je trebalo izvršiti uveče 10. marta. Međutim, neprijatelj je toga dana ponovo krenuo u napad i to iz Priboja jednim bataljonom 2. puka »Brandenburg« i snagama koje su napadale 8. marta, a iz Pljevalja jednim bataljonom 2. puka »Brandenburg«. Poslije oštre borbe neprijatelj je, uz gubitke, zadržan na oba pravca, pa se povukao u Priboj, odnosno u Pljevlja. U ovoj borbi naše jedinice imale su 5 mrtvih i 17 ranjenih. Do 12. marta 2. proleterska divizija razmjestila se u sela od Sočica i Jakubovog Groba prema Pljevljima, do Banića i Zaborka, kontrolišući teren prema Limu.¹⁵⁾

Iz izloženog se vidi da objektivne okolnosti nisu išle naruku 2. i 5. diviziji. Saveznici nisu poslali tražena ratna sredstva, a pred njihov pokret u Srbiju na Limu se ispriječio neprijatelj, koji se dosta efikasno i pravovremeno suprotstavio 2. proleterskoj diviziji u njenoj namjeri da forsira rijeku. Imali smo utisak da je neprijatelj otkrio naš plan. U stvari, tako je i bilo. Nijemci su dešifrovali depeše između Vrhovnog štaba, Štabova 2. i 3. korpusa i Udarne grupe divizija (Štaba 5. divizije) i tačno znali zadatak Udarne grupe u vrijeme njenog pokreta u Srbiju. Tako su saznali i za plan Vrhovnog štaba o pripremama druge udarne grupe divizija za njen prodor iz istočne Bosne u Srbiju. Potvrdu o dešifrovanju naših depeša nalazimo u nizu neprijateljskih dokumenata, a najrječitiji primjer su podaci iznijeti u mjesečnom izvještaju njemačkog komandanta za Srbiju generala Hansa Felbera, za period od 19. februara do 18. marta 1944, koji je uputio komandi suvozemne vojske njemačkog Rajha. Govoreći o situaciji kod naših snaga, on kaže:

»U situaciji je najvažnije da su Titove jedinice ugrozile zapadnu i jugozapadnu srpsku granicu. Druga i Peta crvena divizija, iza njih dijelovi 27. divizije, kao Moračina grupa, dobile su zadatak da prođu u Srbiju i da ovladaju područjem Toplice, koje je već duže vremena neprekidno pod komunističkom vlašću ...

Jače prikupljanje crvenih primijećeno je i u istočnoj Bosni duž Drine. Ovdje je obrazovana jedna pokretna udarna divizija

15) Operacijski dnevnik 2. proleterske divizije (A-VII, k. 735, reg. br. 2/2).

(17. divizija), koja je u formiranju u rejonu Vlasenice i koja je takođe, navodno, dobila zapovijest da umaršira u Srbiju».

Dalje navodi 16. i 36. diviziju i daje mišljenje da se i one mogu koristiti za prodor u Srbiju, pa nastavlja:

»Komunističke snage u južnoj Srbiji, u Toplici i Jablanici imaju zadatak da potpomognu kasnije nameravani prelaz 2. i 5. divizije preko Ibra, dok dijelovi 2. crvenog korpusa, koji se nalaze na prostoriji Berane—Kolašin, imaju da olakšaju ovaj pokret izvođenjem operacija prema sjeveru i sjeveroistoku sa područja Brodarevo—Pljevlja.

Očigledna je namjera da se sa svim raspoloživim snagama izvojuje dosad neuspjio prodor u Srbiju.

U slučaju uspjeha, to ne bi samo značilo da isu ovladali izvjesnom teritorijom u Srbiji, nego bi prije svega¹⁶ bile ugrožene obe glavne saobraćajnice koje vode ka jugu ...«¹⁶

Dešifrovanjem naših radio-depeša, Nijemci su stekli izvanrednu prednost, jer su mogli da prate kretanje 2. i 5. divizije, da protiv njih pravovremeno koncentrišu isnage i da tim snagama postave određene, konkretne zadatke. Ova prednost nad našim snagama dolazila je do punog izražaja na ključnim tačkama u toku marša i borbi 2. i 5. divizije, kao što su bile: borba na Limu i Ibru, prelazi komunikacija u vrijeme pokreta divizija prema Užicu i Valjevu i pri povratku divizija na slobodnu teritoriju u Crnu Goru.

Kada ise ima u vidu da su Nijemci dešifrovali naše radio-depeše, onda će se objektivnije cijeliti naponi i teškoće koje je morala da savlada Udarna grupa divizija u toku dvomjesečnih borbi u Srbiji. Šifrantsko odjeljenje Vrhovnog štaba je tek sredinom maja 1944. otkrilo da neprijatelj sluša naše radio-stanice i dešifruje depeše.¹⁷ Posebno je na to upozorio Stab 3. korpusa, poslije neuspjeha 16. i 17. divizije da izvrše prodor u Srbiju zbog energične protivakcije Nijemaca.¹⁸¹

3. FORSIRANJE LIMA

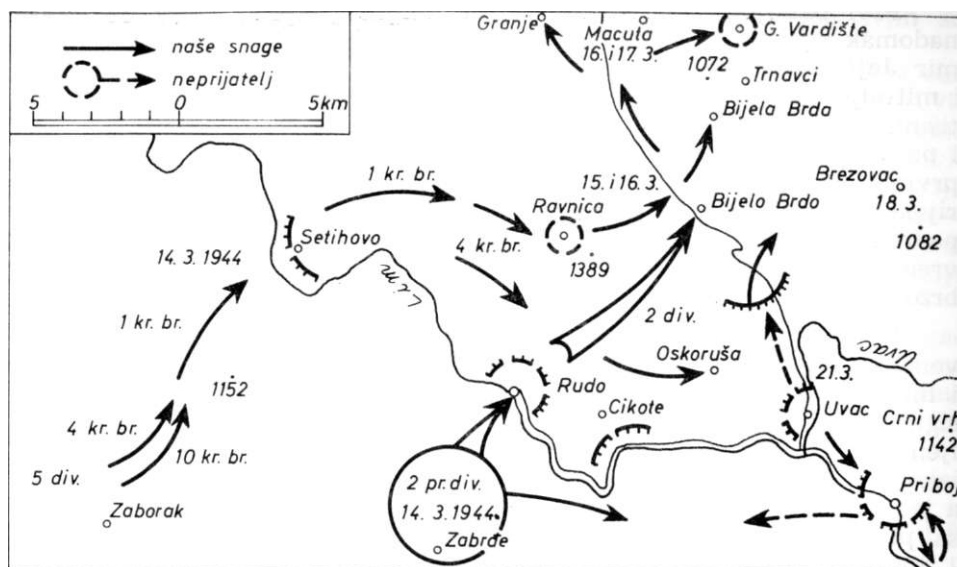
Stab 5. divizije stigao je u Čajniče 13. marta. Pošto se detaljnije upoznao sa situacijom kod 2. proletherske divizije, odlučio je da 5. divizija odmah krene ka Limu i forsira ga kod s. Setihova (13 km sjeverozapadno od Rudog), s tim da svoje prve prebačene bataljone uputi u s. Ravance kako bi se našli za leđima neprijatelja u Rudom, primorali ga da napusti Rudo i na taj način obezbijedili jedinicama 2. proletherske divizije prelaz Lima preko oštećenog mosta u Rudom.

Više faktora navelo nas je na takvu odluku. Činjenica je da je opisanim borbama 2. proletherske divizije bila otkrivena naša namjera da pređeno rijeku, pa smo pretpostavljali da će neprijatelj biti na oprezu, da će pojačati odbranu rijeke na mjestima najpogodnijim za forsiranje,

16) A-VII, k. 28, reg. br. 22/1.

17) Vrhovni štab je 14. maja 1944. poslao svim štabovima slijedeće upozorenje: »Sve naše šifre slabe su i nesigurne. Stvaramo pomoću specijalista nove. Doći će kod vas instruktor. Nemojte davati vojne tajne sa dosadašnjom šifrom. Nekako u zavijenoj formi za sada saopštavajte važnije stvari« (A-VII, k. 408/A, F. 8/1, reg. br. 2/124).

18) Isto, reg. br. 125.



Forsiranje Lima kod Setihova i borbe 2. i 5. divizije na mostobranu (od 14. do 21. 3. 1944)

a da će manje pažnje posvetiti rejonu koji smo izabrali za forsiranje, jer do sada nije korišćen, a prilazi su mu teški; s obzirom na to da raspoložemo skromnim plovnim sredstvima (tri gumena i dva drvena čamca, nosivosti do 25 boraca, i čelično uže sa koturačom), trebalo je rijeci prići u najvećoj mogućoj tajnosti, što znači brzim maršem noću, i iz pokreta prebaciti na desnu obalu prve naše jedinice.

Da bismo što prije obavijestili Štab 2. proleterske divizije o ovoj odluci, uputili smo do njega Ljubu Đurića.¹⁹⁾ Druga proleterska divizija trebalo je da se obezbijedi od Pljevalja i Priboja i da se orijentiše na prelaz rijeke preko porušenog mosta kod Rudog. Ujutro 14. marta stigao je odgovor od Štaba 2. proleterske divizije da se slaže sa našim planom, a istog dana u 14 časova sastali smo se u Zaborku sa Savom Drljevićem, načelnikom Štaba 2. proleterske divizije, i preaizirali zadatke divizija.

Peta divizija u zoru 14. marta krenula je iz šireg rejona Čajniča i Metaljke ka Setihovu, na čelu sa 1. krajiškom brigadom, čiji je zadatak bio da svojim prvim prebačenim jedinicama obezbijedi mostobran, a zatim da prva svoja dva bataljona uputi za Ravance, u obuhvat Rudog sa sjevera; 4. krajiška kreće za sela Cikote i Oskoruše, radi obezbjeđenja mostobrana od Priboja; 10. krajiška sa tri bataljona u zaštiti divizijske bolnice i težih dijelova divizije, i kao rezerva divizije prelazi rijeku iza 4. krajiške brigade.

19) Ljubodrag Đurić je po naređenju Vrhovnog štaba postavljen za pomoćnika načelnika Štaba 5. divizije. Na dužnost je stigao 1. marta 1944.

Prvi bataljon 1. krajiške brigade stigao je pred mrak 14. marta nadomak rijeke i osmatrrio rejon forsiranja. Zatim je komandant Ljubomir Jajčanin Bijeli odredio vatrene položaje odjeljenjima minobacača i mitraljeza — da podrže borbu boraca na desnoj obali. Ne narušavajući tišinu noći, otisnuo se na rijeku prvi talas od 20 dobrovoljaca, bombaša i puškomitraljezaca. Među njima se nalazio i komandant Bijeli. A među prvim veslačima bio je Ratko Martinović. Ubrzo su se na desnoj obali rijeke oglasile eksplozije bombi i vatra puškomitraljeza, a jedinice za podršku otvorile su vatru po vjerovatnim položajima branioca. U međuvremenu prevezle su se na desnu obalu i druge grupe boraca. Bio je brzo slomljen otpor bataljona četničke Dobrunske brigade, jačine 50 ljudi.

Prve noći prebacivanje boraca išlo je vrlo sporo: rijeka brza i izlivena na obe obale, veslači su se teško orijentisali u mrkloj, vjetrovitoj i hladnoj noći. Do jutra 15. marta prebacio se 1. bataljon i obezbijedio siguran mostobran. Ujutro je nađeno bolje mjesto za prevoz i napravljen je »brod« (kerep). Sada je prebacivanje boraca bilo mnogo brže, iako se do toga vremena jedan drveni čamac prevrnuo i odnijela ga voda, a jedan gumeni čamac probušio. U drvenom čamcu utopio se jedan borac sa puškomitraljezom. Do podne 15. marta prebačen je i 2. bataljon 1. krajiške brigade, te su se oba bataljona uputila za Ravance. Po podne su prebačena dva bataljona 4. krajiške brigade, koji su u 20 časova krenuli pravcem Rudo—Cikote—Oskoruše.

Bataljonima 1. krajiške brigade na putu za Ravance pružili su otpor četnici Srebreničke i Rogatičke brigade. Bataljoni su imali 3 ranjena. Pošto su 16. marta očistili Ravance, ova dva bataljona su u toku dana zauzeli Bijela Brda, taktički važnu tačku na putu Priboj—Dobrun, gdje su razbili manje neprijateljske jedinice. Bataljoni 4. krajiške brigade stigli su bez borbe do Oskoruša. Tako je bio obezbijeden solidan mostobran za prebacivanje preko mosta kod Rudog jedinica 2. proleterske divizije i težih dijelova 5. divizije.

Do pada mraka 16. marta prebačene su kod Setihova sve jedinice 1. i 4. krajiške brigade, Stab divizije i njegovi dijelovi. Konji i mazge preplivali su rijeku, a njihovi tovari prevoženi su čamcima. Divizijska bolnica i intendantura, bolnice 1. i 4. krajiške brigade upućene su, pod zaštitom 10. krajiške brigade, na Rudo. Stab 5. divizije stigao je u Rudo 16. marta u 9 časova.

Forsiranje Lima kod Setihova je potpuno uspjelo. Izabrano je slabo mjesto u rasporedu neprijatelja, a pored toga postignuto je iznenađenje. Iako skromna, dobro iskorištena plovna sredstva »izvukla« su cijelu operaciju forsiranja Lima. Pokazala se tačnom narodna poslovice: »Bez alata nema zanata«.

Pisac ovih redova dugo je posmatrao poduhvat naših jedinica kod Setihova i još jedanput se uvjerio u visoki borbeni moral, odvažnost i disciplinu starješina i boraca naših brigada.

U dubini neprijateljskog rasporeda nije bilo sposobnih neprijateljskih snaga koje bi bile spremne da se upuste u odlučnije borbe. Zanimljivo je zapaziti da su na prostoru Uvea do ušća Lima u Drinu na desnoj

obali Lima i po dubini odbrane bile samo četničke jedinice. Njih su njihovi gospodari, Nijemci, dobro upregnuli u svoja kola.²⁰⁾

Pošto je postavila daske na oštećeni most kod Rudog, 16. marta oko 17 časova počela je prelaziti Lim 3. srpska brigada 2. proleterske divizije. Odmah je upućena u rejon s. Budimlje da ojača 1. krajišku prema Dobrunu. Zatim je preko mosta prešla 4. proleterska brigada sa divizijskom bolnicom i intendanturom i nastavila pokret na prostoriju Budimlje—Bijela Brda. Na lijevoj obali Lima, u rejonu s. Požežmac—Batkovići, ostala je 2. proleterska brigada, sa zadatkom da obezbijedi rejon Rudog od eventualnog napada neprijatelja od Priboja i Pljevalja i da sačeka dolazak delegata Vrhovnog štaba.²¹⁾

Izjutra 17. marta Pero Kosorić javio je depešom da je u Foču stigao Pavle Ilić sa grupom drugova iz Vrhovnog štaba, u pratnji bataljona 10. krajiške brigade. Sada se ne moramo duže zadržavati na mostobranu.

4. BORBE NA MOSTOBRANU

Da bi spriječile neposredno ugrožavanje mostobrana, jedinice 2. i 5. divizije izvele su noću 17/18. marta dva napada.

Prva krajiška brigada i jedan bataljon 3. srpske brigade napali su neprijatelja u Dobrunu (četa Nijemaca i četa Bugara) i Vardištu (bataljon Bugara i nešto Nijemaca). Položaje oko Dobruna i Vardišta držali su četnici. U žestokoj borbi naše jedinice su upale u Dobrun, a zauzele Vardište, izbacile iz stroja oko 60 neprijateljskih vojnika, zaplijenile 60 pušaka, 1 teški mitraljez i dosta municije, porušile su oko 1 km željezničke pruge, zapalile 10 kamiona sa municijom. Prva krajiška brigada imala je 2 mrtva i 3 ranjena borca.

Treća srpska brigada, bez bataljona, iste noći protjerala je četnike sa položaja kod s. Brezovac i sa Sanca i ovaj rejon zadržala u svojim rukama.

Ujutro 18. marta 1. krajiška brigada držala je položaje prema Dobrunu kod sela Zlatnik i Granje, a prema Vardištu i Mokroj Gori u selima Macuta i Trnavci. Jedan njen bataljon pošao je u Brezovac da tamo prihvati sovjetske avio-pošiljke traženog materijala koji smo očekivali. Četvrta krajiška brigada i dva bataljona 2. proleterske brigade napali su neprijatelja u Priboju. U gradu su bili 1. i 2. bataljon 5. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa (1.200—1.400 ljudi), četnička jurišna brigada Pavia Durišića (350 ljudi), četnička Pribojska brigada (200 ljudi), četnički Pribojski odred (120 ljudi) i mjesna muslimanska milicija (260 ljudi). U rejonu s. Banje nalazili su se četnička 1. mileševska i Novovaroška brigada i odred Nijemaca jačine 50 ljudi, sa dva topa 75 mm i 7 kamiona.

20) Zauzvrat Nijemci su već 21. marta, na osnovu postignutog sporazuma sa četnicima, ovima dostavili: Javorskom korpusu 10.500 kg kukuruza, 2. mileševskom korpusu 10.000 kg i Požeškom korpusu 5.000 kg; u rezervi — 1.500 kg. Primljeno je i raspoređeno četničkim jedinicama na pravcu dejstva 2. i 5. divizije 40.000 puščanih metaka i 450 mina za minobacač. U toku je bila isporuka tri vagona kukuruza (Petar Višnjjić, n. d., str. 58).

21) Operacijski dnevnic 2. proleterske i 5. udarne divizije.

Energičnim napadom bataljona 4. krajiške brigade na spoljnu odbranu grada sa sjeveroistoka, na pravcu Rabrenovo brdo—Ljuča—Crni vrh, i bataljona 2. proleterske sa zapada, na pravcu Bič-pl. — s. Crnuzi, neprijatelj je bio primoran da napusti odbranu drumskog mosta na r. Uvcu u istoimenom selu, poslije čega je nastalo panično povlačenje iz grada. Naše jedinice zauzele su grad 18. marta u 4 časa. Dva bataljona 4. krajiške brigade posjela su položaje od s. Kutlovca do Crnog vrha. Pokušaj neprijatelja da protivnapadom istog dana povрати Priboj nije uspio. Naše su ga jedinice izbacile i iz sela Banje i ponovo posjele liniju Kutlovac—Crni vrh, sa isturenim dijelovima kod manastira Banje i zaseoka Učljevice.

Nijemci su, međutim, organizovali novi napad na naše jedinice u Priboju. Oni su od Prijepolja prebacili jedan bataljon 2. puka »Brandenburg« i sa svim drugim jedinicama, uz podršku artiljerije i nekoliko tenkova, pošli u napad izjutra 19. marta. Poslije oštore borbe u Kutlovcu, na Crnom vrhu i Ljući, neprijatelj je oko 13 časova ušao u Priboj, a oko 15 časova ovladao Rabrenovim brdom i izbio na lijevu obalu Uvea. Glavnina 4. krajiške povukla se u Štrpce, dok je jedan njen bataljon ostao na položajima u s. Knegdnja i s. Uvac na desnoj obali Uvea.

U ovim borbama neprijatelj je imao dosta izbačenih iz stroja. Zarobljeno je 26 vojnika Nedićevog 5. puka SDK. Zaplijenjeno je 5 puškomitraljeza, 80 pušaka, 8.000 metaka, 200 mina za minobacače, 200 pari cipela, 50 pari odjeće i druge opreme. Četvrta krajiška brigada imala je 4 poginula i 18 ranjenih, od kojih 6 teže.

Od zarobljenih neprijateljskih vojnika i iz zaplijenjenih dokumenata saznali smo da su Nijemci, Nedić i četnici pripremali napad na slobodnu teritoriju u Sandžaku i Crnoj Gori. To je praćeno propagandom da će tu Nedić uspostaviti svoju kvislinšku vlast. Sa tim sadržajem našli smo kod zarobljenih Nedićevaca letke za Crnogorke.²²⁾

Devetnaestog marta dio snaga 2. i 5. divizije pomjerio se na istok, prema Zlatiboru. Tako je 3. srpska brigada stigla u s. Semegnjevo, 10. krajiška brigada u s. Ribnicu i 1. krajiška u sela G. Jablanicu i Draglicu. Jedan njen bataljon ostao je u Brezovcu radi čekanja sovjetskih aviona. Sve tri brigade u toku marša vodile su borbu protiv četničkog Zlatiborskog korpusa i bugarskih izviđačkih dijelova.

Po podne 20. marta stigao je u Štab 5. divizije Pavle Ilić sa grupom drugova, pa je tog dana završeno prebacivanje preko Lima svih jedinica obiju divizija: 2. proleterska brigada stigla je u rejon Bijelih Brda, a bataljon 10. krajiške brigade pošao je u njen sastav.

Sada više nismo morali zadržavati jedinice na limskom mostobranu. Ostala je još obaveza da u Brezovcu čekamo eventualni dolazak sovjetskih aviona sa pošiljkom ratnog materijala. Vrijeme je bilo loše, ali mi smo se nadali da će se poboljšati. Zato je Štab 5. divizije i 20. marta zadržao dio jedinica u zahvatu ceste Priboj—Dobrun, ne procjenjujući dovoljno brižljivo da nam neprijatelj, snagama iz Priboja, može da nametne nepotrebnu borbu. A upravo se to dogodilo. Prije zore 21. marta neprijatelj, jačine oko 700 vojnika, većinom Nijemaca iz sastava 2. puka »Brandenburg«, iznenadio je 4. krajišku brigadu. Brzo je savladao slab

22) Petar Višnjić, n. d., str. 53.

otpor njenog bataljona na desnoj obali Uvea, odbacio ga ka Oskorušama, bez otpora stigao do Štrbaca i iznenadio glavninu brigade. Podržan od nekoliko tenkova i artiljerijskom vatrom, neprijatelj je prisilio brigadu da se brzo povlači. U pomoć joj je pritekla 2. proleterska brigada, koja je zadržala neprijatelja na liniji Lanište—Janjići (k. 872), a protivnapadom potisnula ga u Strpce. Obe brigade vodile su vrlo tešku borbu, izbacile su iz stroja dosta neprijateljskih vojnika, ali su i same imale osjetne gubitke: 4. krajiška — 5 mrtvih i 19 ranjenih, od kojih 3 teže, 2. proleterska — 9 mrtvih i 12 ranjenih; poginuo je politički komesar 2. bataljona 2. proleterske brigade Božo Tomić. Proleterci su oštetili jedan tenk, zaplijenili 3 sanduka puščane municije i puškomitraljez »šarac«.^{23,}

Da bi olakšala dejstva Udarne grupe divizija na limskom mostobranu i u maršu prema Ibru, a u duhu naređenja Štaba 2. korpusa od 16. do 23. marta 1944, Trideset sedma sandžačka divizija od 20. do 28. marta vodila je borbe u rejonu Pljevalja i Prijepolja i na komunikaciji između ovih mjesta.^{24,}

Štab 5. divizije redovno je izvještavao Vrhovni štab o borbama i položaju Udarne grupe. Imali smo radio-vezu i sa Štabom 2. korpusa i obavještavali ga o značajnim događajima.

Dvadeset prvog marta stigla je pohvala vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita 5. diviziji za uspješan prelaz Lima. Tekst pohvale dostavili smo odmah jedinicama divizije i naredili da se sa njim upoznaju svi borci. Pohvala druga Tita biće podsticaj starješinama i borcima za nova pregnuća.

5. PRODOR UDARNE GRUPE DO IBRA

Poslije prelaska Lima, na inicijativu drugova iz srpskog rukovodstva Blagoja Neškovića i Mome Markovića, održali smo sastanak štabova divizija, na kome smo razmatrali varijante dejstva naših divizija u Srbiji. Iako smo imali jasnu direktivu Vrhovnog štaba da obe divizije idu u Toplicu i Jablanicu, Nešković i Marković, u težnji da se što prije nađu u središtu zbivanja u Srbiji, ponovo su u Štabu Udarne grupe pokrenuli raspravu o dejstvima naših divizija. Zalagali su se za jednu od dvije varijante — da u Toplicu krene 2. proleterska divizija, a da 5. divizija ostane na prostoriji između Ibra, Zapadne Morave i Uvea, da na njoj razvije borbena dejstva i vrši mobilizaciju za našu vojsku ili — da jedna divizija krene u Šumadiju. Raspravu o angažovanju divizija nastavili smo odmah nakon dolaska Pavia Ilića Veljka. Mi iz Štaba 5. divizije bili smo za to da obe divizije idu zajedno u Toplicu i Jablanicu, jer smo smatrali da ćemo na taj način, s obzirom na nepovoljan odnos snaga, uspješnije izvršiti postavljeni zadatak. Ipak smo na insistiranje drugova Neškovića i Markovića 21. marta uputili Vrhovnom štabu prijedlog da 5. divizija odmah ostane na prostoriji Uvac—Zapadna Morava—Ibar. Sutradan je stigao odgovor: Vrhovni štab je naredio da obe divizije idu

23) Izvještaj štaba 2. proleterske brigade, Zbornik 1/7, 42.

24) Zbornik III/7, 110 i Zbornik 1/16, 137, 139 i 141.

do Ibra, pa ako budu dobri uslovi za mobilizaciju, da se 5. divizija zadrži na prostoru do Ibra; u protivnom da obe divizije produže za Toplicu.

Nešto ranijom depešom, od 18. marta, Vrhovni komandant regulisao je odnose između rukovodstva NOP-a u Srbiji d 2. i 5. divizije. Ta depeša glasi:

»Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju, Partijske organizacije 2. proleterske i 5. krajiške NOU divizije spadaju pod neposrednu kontrolu PK KPJ za Srbiju.

Komandu nad obe divizije ima drug pukovnik Morača. On se nalazi pod našom neposrednom komandom sa obe divizije. Sa Glavnim štabom NOV i PO Srbije on koordinira operacije, a o svemu se sa vama sporazumijeva.«²⁵⁾

Obe ove direktive olakšale su rad Štaba 5. divizije. Inače, kod svih štabova i jedinica vladalo je izuzetno raspoloženje zbog našeg puta u Srbiju. Borci i rukovodioci obiju divizija osjećali su se počastvovanim što su njihove divizije prve dobile zadatak da stupe na tlo Srbije. Pored toga, Krajišnici su se smatrali obaveznim da se oduže srpskim borcima dz 1. i 2. proleterske brigade za pomoć koju su im ukazali u ljeto 1942, kada su zajedno sa crngorskim i sandžačkim brigadama došli u Bosansku krajinu.

Svima se žurilo da se ide naprijed. Tako je, na primjer, Štab 1. krajiške brigade, u izvještaju Štabu 5. divizije 21. marta, predložio »da našim brzim pokretima izmanevrišemo koncentraciju neprijatelja u Užicu, Užičkoj Požegi, na Zlatiboru ..,«²⁶⁾

Tih dana u jedinicama obiju divizija odvijala se živa politička aktivnost: iz pisma koje je za ovu priliku napisao PK KPJ za Srbiju, borci i starješine upoznati su sa razvojem NOP-a u Srbiji i govoreno je o značaju našeg puta u Srbiju.

25) A-CK KPJ. Fond CK KPJ, inv. br. 6253.

Pripremajući tekst za monografiju o 5. diviziji, došla mi je do ruku knjiga Šterja Atanasova Viktora »Beleške revolucionara«, u kojoj on, između ostalog, opisuje ukratko put sa generalom Veljkom Iličem i grupom drugova iz Drvara do Udarne grupe divizija. Isto tako ukratko piše o borbama 2. i 5. divizije u Srbiji. Sve bi to bilo u redu da S. Atanasov o tim događajima piše istinito. Pored toga što događaje opisuje napreskok i često netočno, on prikazuje sebe kao glavnu ličnost u tim zbivanjima, tvrdeći da je komandovao Udaranom grupom divizija. Tako, na str. 185, piše:

»Uoči odlaska (iz Drvara — M. M.) odlučismo da dve divizije, 2. i 5. — spojimo u jednu operativnu grupu. Maršal Tito je insistirao na tome da se ja stavim na čelo te novoformirane operativne grupe, ali sam ja to odbio — za to treba da imam odobrenje od CK BKP, čiji sam predstavnik. Ja inače mogu rukovoditi tom grupom, ali bez imenovanja od strane Vrhovnog štaba.

Tako se i dogovorismo, naime da ja preuzmem rukovođenje tim dvema divizijama, a da za formalnog komandanta bude određen general Veljko Ilič.

A na strani 188 piše:

»Početak formiranja udarne grupe od 5. krajiške i 2. proleterske divizije nije bio naročito interesantan. Na moju inicijativu održao je zajedničko savjetovanje komandanata i komesara, na kojem sam objasnio zadatke koji nam predstoje u vezi s oslobođenjem Srbije.«

I tako redom (Šterja Atanasov, Beleške revolucionara, Državno vojno izdanje, Sofija, 1969).

13) Zbornik 1/7, 156 i 167.

Uoči pokreta Udarne grupe prema Ivanjici i Javor pl. tj. do 21. marta, obavještajni centri divizija prikupili su dosta dobrih podataka o rasporedu i jačini neprijateljskih snaga u susjednim garnizonima. Ti podaci su glasili: u Užicu se nalazi jedan bugarski bataljon i nešto Nijemaca; u Užice je stiglo pojačanje od oko 300 nedičevaca i jedna baterija brdskih topova; u Čajetini i Palisadu dva bugarska bataljona 1 manje jedinice nedičevaca; u Požegi jedan bugarski bataljon; u Novoj Varoši oko 60 četnika iz 2. mileševskog korpusa; u s. Radoinji, na lijevoj obali Uvea, četnička Požeška brigada, a u Kokinom Brodu četnička Ariljska brigada.²⁷

Dvadeset drugog marta, prema naređenju Štaba Udarne grupe, obje divizije bile su u pokretu: 1. krajiška brigada stigla je u s. Ljubiš, tamo je razbila jednu četničku grupu i obezbijedila se od Užica: 10. krajiška brigada — us. Ribnici i na Borovoj glavi, izviđala je pravce prema Čajetini; 3. srpska i 4. proleterska brigada stigle su u sela Donju i Gornju Jablanicu i Dobroselicu. Do podne 22. marta 2. proleterska i 4. krajiška brigada držale su položaje prema Štrpcima i Mokroj Gori. Kada su se, zatim, brigade već svile u kolone za pokret u Donju Jablanicu (2. proleterska) i Brezovac (4. krajiška), neprijatelj je iz Štrbaca, uz podršku artiljerije, krenuo ka Bijelom Brodu.

Neprijatelj je budno pratio svaki pokret 2. i 5. divizije. U dnevnom izvještaju njemačkog komandanta za Srbiju, za 22. mart 1944, konstatovano je da »2. i 5. crvena divizija stoje sa glavninom nepromijenjeno na liniji jugozapadno od Užica—Ljubiš—Ribnica—Semegnjevo, da je 37. crvena divizija privučena do Lima i da je dovođenje sopstvenih rezervi na prostor Užice—Požega—Čačak—Kraljevo po planu.«²⁸

Toga dana, po naređenju njemačkog komandanta za Srbiju, počeli su pokreti bugarskih okupacionih jedinica iz unutrašnjosti Srbije prema 2. i 5. diviziji. Tako su stigli u Užice: iz Niša 1. divizion bugarskog 1. artiljerijskog puka; iz Mladenovca — 1. bataljon bugarskog 70. pješadijskog puka; iz Požarevca — bugarski 25. bataljon teških mitraljeza, i iz Požege — 3. divizion bugarskog 1. artiljerijskog puka; u Požegu: iz Niša jedna baterija bugarskog 1. artiljerijskog puka; iz Petrovca na Mlavi — 19. baterija bugarskog 1. artiljerijskog puka; iz Kučeva — glavnina bugarskog 69. pješadijskog puka; u Kremnu: iz Požege i Užica 8. baterija bugarskog 1. artiljerijskog puka i 2. bataljon bugarskog 122. pješadijskog puka; i na Palisad: iz Užica bugarski 24. bataljon teških mitraljeza. Od kvislinških jedinica: iz Valjeva u s. Mionicu prebačen je 1. bataljon 1. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa. Po naređenju četničke Vrhovne komande, komandant Cersko-majevičke grupe korpusa je naredio 22. marta pokret letećih brigada, i to: 1. iz s. Stave, preko s. Belotića, za s. Plužac, 2. pravcem s. Vrbić — s. Belotić — s. Komarić i 3. pravcem s. Soldatovići — s. Belotić — s. Konjuša.²⁹ Štab Udarne grupe nije znao za ovo grupisanje neprijatelja.

Dvadeset trećeg marta Udarna grupa stigla je na prostoriju Borova glava, s. Seništa, s. Negbina, s. Ojkovica, s. Sirogojno. Tog dana 2. bata-

27) Naređenje Štaba 5. divizije, Zbornik 1/7, 39.

28) A-VII, k. 2a, reg. br. 25/16-a.

29) P. Višnjić, n. d., str. 64 i 65.

ljon 1. krajiške brigade, na maršu za Sirogojno, vodio je borbu sa četničkom Zlatiborskom i Uzičkom brigadom i odbacio ih prema s. Ravni. Poginulo je 5, a zarobljeno 8 četnika. Naš bataljon imao je jednog mrtvog i jednog ranjenog borca. Jedinice 2. proleterske divizije, u maršu ka Ojkovici, vodile su borbu protiv četničkog Mileševskog korpusa.

Uveče 23. marta Stab Udarne grupe izdao je zapovijest za marš divizija u toku slijedeća dva dana. Da bismo obmanuli neprijatelja o stvarnom pravcu pokreta Udarne grupe i njenoj namjeri, upućena je 1. krajiška brigada na marš sjeverno od Ivanjice, sa zadatkom da noću 24/25. marta pređe cestu Ivanjica—Arilje kod s. Prilike i da se potom savije na jugoistok ka s. Osonici. Da bi joj se olakšalo izvršenje ovog zadatka, ona je svoje teške ranjenike predala 4. krajiškoj brigadi. Druge dvije brigade 5. divizije izvršile su 24. marta pokret na prostoriju sela Ojkovica, Trudovo, Stitkovo, 25. marta 4. krajiška brigada stigla je u s. Ravna Gora, a 10. krajiška brigada — u sela Potkovilje i Bojoviće. Druga proleterska divizija 24. marta stigla je na prostoriju sa obe strane ceste Ivanjica—Sjenica u sela Maskova, Daretin, Opaljenik, Sivčina, Bela Crkva i Kušići, a 25. marta produžila marš do prostorije s. Leposavići, s. Kumanica, s. Parezane (2. proleterska brigada), s. Komadine (3. srpska brigada), s. Mana, s. Budoželj (4. proleterska brigada).

Uoči 23. marta Udarne grupa raspolagala je podacima da se u kontaktu sa našim jedinicama nalaze četnici Mileševskog i Javorskog korpusa, Zlatiborske i Uzičke brigade; da se u Sirogojnu nalazi 350—400 vojnika Srpskog dobrovoljačkog korpusa; u Ivanjici — bataljon Bugara, oko 200 nedićevaca, a da Lisanski rudnik antimona (6 km sjeverno od Ivanjice) čuvaju ruski bjelogardejci. Štabovima brigada je naređeno da u toku marša i dolaskom na svoje prostorije vrše intenzivno izviđanje i da prikupljaju podatke o neprijatelju.³⁰

Neprijatelj je u toku 23. marta preduzeo nove mjere protiv 2. i 5. divizije. Tako je Stab bugarske 24. divizije uveče 23. marta izdao zapovijest svojim jedinicama i potčinjenim jedinicama Srpskog dobrovoljačkog korpusa da posjednu i brane objekte na liniji Mokra Gora—Šljivovica—Palisad—Rožanstvo—Arilje—Ivanjica—Komadine, sa zadatkom da ne dozvole prodor jedinicama 2. i 5. divizije na sjever prema Užicu i Požegi i sjeveroistok prema Čačku i da u pogodnom momentu pređu u protivnapad prema jugu i jugozapadu. U zapovijesti je stajalo da »komandiri bojnih grupa prilikom dejstava moraju da preduzmu sve mjere za okruženje i uništenje protivničkih grupa. Pred sobom moraju stalno imati u vidu da samim odbijanjem protivnika pred frontom nije izvršen postavljeni zadatak, već energičnim i smjelim gonjenjem i punim uništenjem«. Istovremeno, njemački komandant za Srbiju general H. Felber naredio je 2. puku »Brandenburg« da iz Nove Varoši pređe u napad na naše snage u rejonu s. Neghine i s. Ljubiša, o čemu je obavijestio Stab bugarske 24. divizije, zatim da 2. puk Srpskog dobrovoljačkog korpusa na prostoru Požega—Arilje čini njegovu rezervu i da se 4. puk Srpskog dobrovoljačkog korpusa željeznicom prebaci iz Smederevske Palanke i Rače Kragujevačke i razmjesti: 1. bataljon u Kraljevu, a 2. bataljon u čačku, s tim da i ovaj puk bude u njegovoj rezervi.³¹

30) Zbornik 1/7, 45, 46 i 48.

31) P. Višnjić, n. d., str. 69—71.

U toku 23. i 24. marta jedinice 3. srpske i 4. proleterske brigade vodile su borbu protiv četnika Javorskog i 2. ravnogorskog korpusa i odbacile ih prema Javoru i Ivanjdcu. Četnici su imali oko 20 mrtvih i 7 zarobljenih. Od zarobljenih njih petorica učestvovali su u hvatanju i mučenju grupe boraca 2. proleterske brigade, koja se noću 9/10. marta prebacila preko Lima i nije se mogla vratiti natrag, nego se preko Zlatibora uputila u raniji moravički srez. Prva krajiška brigada 24. marta u s. Visoka razbila je jednu četničku grupu iz sastava Požeškog korpusa.

Plašeći se našeg napada na Ivanjicu, neprijatelj je u toku 25. marta ojačao svoje snage u njenom rejonu i jedan njihov dio isturio na pravce pokreta Udarne grupe. Tako je do podne 25. marta prebacio 2. puk Srpskog dobrovoljačkog korpusa iz Požege u s. Lisu (5 km sjeverozapadno od Ivanjice). Jedna kolona toga puka odmah se uputila prema selima Beloj Crkvi i Sičvini, na lijevi bok Udarne grupe; sa njom je pošao i jedan odred od 40 pripadnika Srpske državne straže. Jedan bataljon bugarske 24. divizije upućen je od Ivanjice cestom prema s. Kaluševiću, Crvenoj gori i Opaljeniku, da se nađe, zajedno sa četnicima, frontalno prema glavnini Udarne grupe. Od četničkih snaga pred našim jedinicama nalazili su se Požeški, 2. ravnogorski i Javorski korpus.

Prva krajiška brigada 25. marta po podne nastavila je marš prema Prilikama u tri kolone, ali se već oko 17 časova njen 2. bataljon sukobio kod Vulovog točka i k. 868 sa 2. bataljonom 2. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa. Našem 2. bataljonu pritekao je u pomoć 1. bataljon brigade. Neprijatelj se uporno branio, ali je pred zoru 26. marta bio razbijen i po grupama se povukao u dolinu Moravice. Prema našim podacima, »dobrovoljci« su imali oko 77 izbačenih iz stroja i 2 zarobljena. Zaplijenjeni su teški mitraljez i tri puškomitraljeza. Zbog jake mećave nije se moglo naći drugo oružje koje je neprijatelj pobacao prilikom povlačenja. U ispitivanju situacije u Prilikama naši su doznali da se na kosama na desnoj obali r. Moravice i na zaštiti mosta preko rijeke nalazi bataljon Bugara sa tri artiljerijske baterije. Zbog teške noćne borbe sa bataljonom Nedićevog 2. puka i već poodmakle noći komandant brigade Stevo Rauš donio je odluku da brigada predahne, a u međuvremenu da se ispita mogućnost prelaska komunikacije i r. Moravice. Dva bataljona su upućena u s. Sarenik, a druga dva sa štabom brigade i drugim brigadnim dijelovima krenuli su iz doline Moravice za s. Dobraču. Da bi ovaj pokret bio bezbjedniji, izvršen je uspješni demonstrativni napad na neprijateljsku posadu oko mosta. Međutim, ulaskom u Dobraču prethodnica kolone naišla je na bugarski bataljon. Razvila se ogorčena bliska borba. Bugarima su se kasnije pridružili prikupljeni nedićevci iz 2. puka. Naši su se bataljoni uspješno brzo razvili i poslije dvočasovne borbe prisilili su Bugare na povlačenje. Prema izvještaju sreskog komandanta u Guči, Bugari su imali 9 mrtvih i 11 ranjenih. U noćnoj borbi brigada je imala 1 mrtvog i 11 ranjenih.

Ocijenivši da bi novi pokušaj prelaska komunikacije i r. Moravice bio skopčan sa velikim teškoćama, štab brigade je odlučio da se brigada preko Bjeluše i Katića vrati u sastav divizije. U teškom i iscrpljujućem 20-satnom maršu brigada je, sa kratkim snom u Katićima i Brezovi, uveče 27. marta stigla u Bratljevo i tako se na dan marša primakla

glavnini Udarne grupe.³²¹ Ona je protiv sebe angažovala znatan dio **neprijateljskih** snaga koje su se u rejonu Ivanjice ispriječile Udarnoj grupi na njenom putu prema Ibru i time olakšala borbu jedinica južno od Ivanjice.

Na pravcu pokreta glavnine Udarne grupe vođene su borbe tokom cijelog dana 25. marta. Druga proleterska brigada, uz sadejstvo 3. bataljona 10. krajiške brigade, kod s. Bratljeva i Lupoglava, vodila je tešku borbu sa Moravičkom i Studeničkom brigadom četničkog Javorskog korpusa, sa kojima se nalazio i štab toga korpusa, a zatim ih gonila na pravcu svoga pokreta. Proleterci su zarobili 24, a krajišnici 13 četnika. Druga proleterska brigada imala je 4 ranjena borca.

Četvrta proleterska brigada sukobila se kod Kaluševića sa bugarskim bataljonom i ljotićevcima. U višesatnoj teškoj borbi neprijatelj je, uz velike gubitke, odbačen u Ivanjicu, a brigada je nastavila pokret za Budoželj. Brigada je zaplijenila 2 puškomitraljeza, 20 pušaka, dosta municije i druge opreme, a imala je 5 ranjenih boraca.

U već navedenom izvještaju okružnog načelnika u Užicu stoji da su u ovoj borbi Bugari bili razbijeni i da su se, zajedno sa dobrovoljcima, povukli u Ivanjicu; pominje se da su Bugari imali 8 mrtvih, od kojih je jedan oficir i 2 teško ranjena, od kojih opet jedan oficir; dalje stoji da je sva vojska u Ivanjici, za odbranu grada, posjela sve okolne visove, a u gradu bunkere i druge otporne tačke. A u izvještaju sreskog komandanta u Guči od 26. 3. u 8 časova, između ostalog, stoji da su Bugari i dobrovoljci prošli rdavo, da Nijemci u Ivanjicu upućuju svoje jedinice, inače bi bez njih situacija bila ispuštena iz ruku.³³⁷

Marševi koji su počeli od Bijelog Brda 22. marta i trajali do 26. marta mnogo su umorili jedinice. Atmosferski uslovi bili su nepovoljni — stalno je padao snijeg, često praćen jakom vijavicom. Kako su se jedinice primicale padinama Javora, snijeg je bio sve dublji, a nameti česti i ogromni. Mrazevi su bili jaki, hladnoća je stezala. Iako je kalendarski nastupilo proljeće, izgledalo je kao da zima tek počinje. Najteže je bilo teškim ranjenicima. Borci koji su ih nosili, zbog uskih prtina,

32) M. Gončin i S. Rauš, n. d., str. 195—197. Bataljon Srpskog dobrovoljačkog korpusa imao je 715 vojnika i oficira. Osim pušaka svaka četa imala je po 12 puškomitraljeza i po jedan laki bacač. Bataljon je imao 4 minobacača i 5 teških mitraljeza.

Prema izvještaju okružnog načelnika iz Užica, bataljon 2. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa u noćnoj borbi 25. marta imao je 4 mrtva i 15 ranjenih (AVII, k. 29, reg. br. 25/3).

33) Borbe 25. marta detaljno su iznijete i u Nedićevom »Biltenu« br. 86 od 26. marta. U njemu se, između ostalog, kaže:

»Dvadeset petog o. m. u zoru glavne komunističke snage nalazile su se na liniji s. Maskova (15 km j-z od Ivanjice) — s. Katići (13 km zapadno od Ivanjice) — Gradina — Trutimačko br. (14 km s-z od Ivanjice). Oko 18 časova istog dana komunisti su zauzeli Klisuru (10 km južno od Arilja) koju su branili Bugari i prešli na desnu obalu Moravice. Dobrovoljački delovi koji su branili Klisuru povukli su se do Lisanskih rudnika (6 km s. od Ivanjice), a Bugari iz Međurečja povukli su se u bunkere ka južnoj ivici Ivanjice ... Borbe su u toku.

Potrebno je jakim i dobro naoružanim snagama hitno preduzeti sve mere da se plan komunisti, da na srpsku, inače mirnu teritoriju, ponovo unesu požar nereda i nemira onemogućući (P. Višnjic, n. d., str. 78 i 82).

propadali su u snijeg, spoticali se, pa su ranjenici često ispadali sa nosila i povređivali rane. Nekim borcima, pod teretom nosila, na ramenima su se stvorili žuljevi i rane koje su žestoko pekle. Konji su također teško gazili po dubokom snijegu. Slabo hranjeni i iznemogli, ostajali su po selima iza kolona. Ishrana vojske bila je slaba, mršava. U krajevima kuda se marševalo živjeli su siromašni seljaci sa malo stoke i još manje žita. Pritisnut strahom od borbi, od okupatora i kvislinških vlasti, a najviše od domaćih četničkih komandanata, narod je i nas primao sa zebnjom i zatvoreno. Muškaraca mlađih godišta nije bilo po selima. Oni su, mimo svoje volje, sačinjavali mjesne, opštinske i sreske četničke brigade i gledali kako da iznesu živu glavu. Ni vremenski uslovi ni životna stvarnost koju su naši borci doživljavali nisu bili nimalo prijatni. Međutim, znali su da se do pune slobode i boljeg života moraju savladati još mnoge prepreke.

Proteklih dana Stab Udarne grupe imao je zakazano vrijeme za čekanje sovjetskih aviona sa vojnom opremom, ali se njihov dolazak zbog lošeg vremena nije mogao očekivati.

Dvadeset šestog marta jedinicama je dat odmor. U toku dana vršeno je pomjeranje onih jedinica koje prethodnog dana zbog dužine marša i dubokog snijega nisu stigle do svojih odredišta. Nije bilo borbe, osim što su jedinice hvatale i razoružavale manje četničke grupe. Vršeno je izviđanje, prikupljani su podaci o neprijatelju, ali se malo šta moglo doznati. Dan je bio vedar i neprijateljska avijacija izviđala je cijelu prostoriju na kojoj smo se nalazili. Uveče 26. marta Stab Udarne grupe izdao je naređenje za dalji pokret prema Ibru. Trebalo je da obje divizije 27. marta stignu na prostoriju Despotovica, Pridvorica, Vionica, Čečina, Bela Stena, Brusnik, Koritnik — u sela sa obe strane r. Studenice.³⁴ Štabovima je naređeno da sa ove prostorije organizuju izviđanje prema Raškoj, komunikacijama u dolini Ibra, Ušću i Ivanjici i da više paze na mjere konspiracije o nazivu jedinica, njihovim pokretima i zadacima. Štabovima jedinica prvi put je rečeno da za prenošenje teških ranjenika mobilišu seljake, da tamo gdje je moguće koriste saonice i, naravno, prtine jedinica na istom pravcu kretanja. U istom naređenju Stab Udarne grupe zakazao je za 28. mart u 9 časova u zaseoku Perišići sela Mionice sastanak sa Štabom 2. proleterske divizije i komandantima i političkim komesarima svih brigada, na kome će se odrediti naredni zadaci obiju divizija. Za 28. mart naređeno je da se jednice prikupe u određenim rejonima, da se srede i da pribave rezerve hrane najmanje za dva dana. Takođe su štabovi brigada bili upozoreni da se obe divizije nalaze pred neposrednim pripremama za brz pokret prema Ibru, radi njegovog forsiranja.

Na maršu 27. marta težu borbu imala je samo zaštitnica 4. proleterske brigade, koja je na Debelom brdu (k. 889) i Lokvi (k. 897) odbila napad Bugara iz Ivanjice. Neprijatelj je imao oko 20 mrtvih i ranjenih, a naši 1 mrtvog i 4 ranjena borca. Sve brigade 2. proleterske divizije i 10. krajiška brigada 5. divizije stigle su u svoje rejone. Kao zaštitnica

34) Naređenje Štaba 5. divizije od 26. marta, Zbornik 1/7, 51 i 52.

Udarne grupe 4. krajiška brigada stigla je predveče 28. marta u svoj rejon, u s. Bela Stena, a 1. krajiška brigada, kako sam već istakao, stigla je uveče 27. marta u Bratljevo, da bi po podne 28. marta došla u Pločnik i Koritnik. I ovaj marš jedinica izveden je po dubokom snijegu i bio je veoma naporan.

Stab Udarne grupe obavijestio je Vrhovni štab i Stab 2. korpusa o situaciji neposredno oko 2. i 5. divizije i o njihovom maršu u dolini r. Studenice.

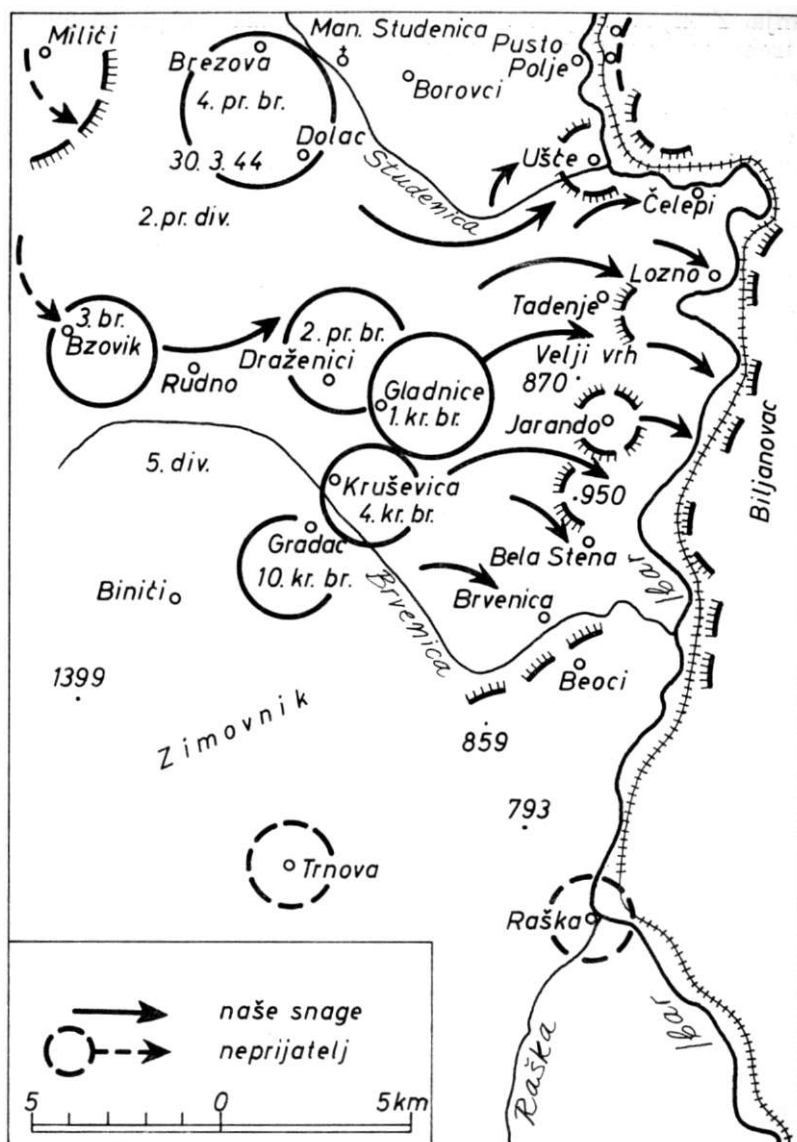
Kako su se 2. i 5. divizija primicale Ivanjici i dolini Studenice, i neprijatelj je protiv njih preduzimaio nove korake. Dešifrovanjem naših depeša, general H. Felber znao je da je krajnji cilj pokreta 2. i 5. divizije prodor preko Ibra u Toplicu. Da bi spriječio njihov dalji pokret ka Ibru, on je odlučio da ih napadne na prostori južno i jugozapadno od Ivanjice. S tim ciljem 26. marta prebacio je u Ivanjicu mitraljeski bataljon i tenkovsko odjeljenje bugarske 24. divizije, a radi neposrednog komandovanja svojim jedinicama stigao je toga dana u Ivanjicu komandant ove bugarske divizije. U toku noći 26/27. stigao je iz Čačka u Ivanjicu njemački 696. motorizovani bataljoni poljske žandarmerije, a iz Arilja i Lise 2. puk Srpskog dobrovoljačkog korpusa.³⁵ Ove pridošle jedinice i one koje su se već nalazile u Ivanjici (tri bugarska pješadijska bataljona i oko 200 nedićevaca) trebalo je, prema Felberovom naređenju, da počnu sa napadom u 10 časova 27. marta. Međutim, pošto je utvrdio da su 2. i 5. divizija toga dana izvršile pokret prema Ibru, a znajući da su snage u dolini Ibra nedovoljne da spriječe njihov prelaz preko rijeke, on je odustao od namjeravanog napada i naredio hitno prebacivanje svojih snaga u dolinu Ibra.

6. POKUŠAJ UDARNE GRUPE DA FORSIRA IBAR

Na sastanku štabova divizija i brigada, koji je održan prije podne 28. marta i kome su prisustvovali i drugovi iz rukovodstva NOP-a Srbije, prisutni su upoznati sa glavnim zadatkom 2. i 5. divizije da se preko Ibra prebace i spoje sa jedinicama u Toplici i Jablanici. Istaknut je vojni i politički značaj povezivanja naših dviju divizija sa tada najjačim žarištem NOP-a u Srbiji.

Glavnu prepreku na našem putu do Toplice predstavljao je Ibar i najviše razgovora na sastanku bilo je o tome kako preći ovu rijeku. Znali smo da na Ibru nizvodno od Raške nema gazova u ovo doba godine. Znali smo i to da će neprijatelj dolaskom naših divizija na rijeku Studenicu lako zaključiti da je njihov smjer pokreta na istok, preko Ibra, i da će ojačati odbranu mostova i drugih objekata na komunikacijama u njegovoj dolini. Neprijatelj će se vjerovatno postarati da sa lijeve obale rijeke ukloni sva plovna sredstva kojima bismo se mi koristili za prelaz na suprotnu obalu. Kako su obe divizije imale samo dva gumena čamca, mi smo se u razmatranju kako preći rijeku usmjerili na zauzimanje mostova, ne zapostavljajući značaj korišćenja i drugih sredstava — čamaca i skela, ako se pronađu na lijevoj obali Ibra.

35) P. Višnjić, n. d., str. 85.



Borba 2. i 5. divizije na Ibru noću 30/31. 3. 1944. godine

Kao najpovoljniji odsjek za prelaz rijeke izabrali smo dio toka između s. Pusto Polje i s. Bela Stena. Na ovom odsjeku postojali su drumski mostovi — jedan u s. Ušće i drugi u s. Biljanovac. Dogovorili smo se da 2. proleterska divizija uzme sektor od Pustog Polja do isključno Biljanovca, a 5. divizija od Biljanovca do Bele Stene. Na području Biljanovca postoje i četiri mosta na željezničkoj pruzi. Mada su prilazi ovim mostovima veoma teški, rečeno je da se ispita mogućnost i njihovog

korištenja. Zaključeno je da čim se zauzme jedan ori postojećih mostova njega treba da koriste obe divizije.

Tada, na sastanku 28. marta, imali smo oskudne podatke o jačini i rasporedu neprijatelja u dolini Ibra i o fortifikacijskom uređenju odbrane važnijih mjesta i drugih objekata na komunikacijama. Imali smo podatke da se u Raškoj nalazi bataljon Bugara, u Ušću stalna bugarska straža i oko 80 nedičevaca, na željezničkim stanicama i mostovima stalne posade koje ove objekte brane iz betonskih bunkera i u s. Rudno ostaci četničkog Javorskog korpusa. Neprijatelj je mogao vrlo brzo da pojača svoje snage na odsjeku Ušće—Raška jedinicama iz Kraljeva, Čačka, Kruševca, Novog Pazara, pa i onima iz Ivanjice. Radi donošenja odluka o najsvrsishodnijoj upotrebi naših jedinica, istakli smo značaj prikupljanja podataka o neprijatelju i o objektima na rijeci.

Na tom sastanku takođe smo se dogovorili o načinu približavanja rijeci i o početku borbe za njeno forsiranje. Iz doline Studenice, sa prostorije gdje su se nalazile obje divizije, do Ibra potrebna su dva dana marša. Dubok snijeg će otežavati pokret prvog dana marša. Dolina Ibra u odnosu na okolne visove nepovoljna je za zadržavanje jedinica. Stoga rijeci treba prići brzo i na taj način u napadu postići izvjesno iznenađenje. U vezi s tim, najprije treba da krenu prema rijeci jedinice određene za napad na mostove, za zasjede na cesti i za rušenje željezničke pruge. Kasnije, iza njih, ka mjestima prelaza, krenuli bi teži dijelovi i njihova obezbjeđenja. Dogovoreno je da pokret iz doline Studenice počne ujutro, 30. marta, i da se uveče toga dana dostigne linija: 2. proleterska divizija: s. Borovci—s. Dolac—zaselak Dražinići u istoimenom selu; 5. divizija: s. Dražinići—s. Jokovići—s. Kruševica—s. G. Gradac. Sa te prostorije nastavilo bi se intenzivno izvidanje doline Ibra, a zatim i približavanje jedinica rijeci. Forsiranje Ibra vršilo bi se iz pokreta. Rečeno je da se sve jedinice moraju pridržavati marševske discipline. Radi brzih kontakata između štabova divizija (podsjećam da Štab 2. proleterske divizije nije imao radio-stanicu), dogovoreno je da oba štaba 30. marta budu u s. Rudno.

Sva ta i druga pitanja koja su tretirana na sastanku 28. marta unijeta su u naređenja Štaba Udarne grupe od 29. marta.³⁶⁾

Dvadeset deveti mart osvanuo je vedar i tih. Od samog jutra avijacija je izviđala prostoriju razmještaja divizija i pravce prema Ibru. Da bismo izbjegli gubitke od avijacije i istovremeno što prikrivenije prišli rijeci, Štab Udarne grupe odlučio je da pokret jedinica iz doline Studenice izvršimo noću 29/30. marta, a da napad na objekte u dolini Ibra i forsiranje rijeke počne 30. marta u 22 časa. Ovim izmjenama, u stvari, skratili smo zadržavanje jedinica u dolini Studenice.

Divizije su stigle u rezone za forsiranje ujutro 30. marta: 4. proleterska brigada u rejon s. Brezova—s. Dolac; 3. srpska brigada u s. Bzovik; 2. proleterska brigada u s. Zackulje—s. Dražinići—s. Kosurići—s. Kralji; 1. krajiška brigada u s. Dolovi—s. Gladnice; 4. krajiška brigada u s. Jokovići—s. Kruševica i 10. krajiška brigada u s. Riljin Do—s. Grabovik—G. Gradac. Oba štaba divizije stigla su u s. Rudno. U navedenim selima nije bilo četnika. Prema kazivanju mještana, četnici Javorskog korpusa povukli su se na desnu obalu Ibra.

36) Naređenje Štaba 5. divizije za marš na Ibar, Zbornik 1/7, 56 i 57.

U toku 29. i do 14 časova 30. marta obavještajni centri divizija i brigada prikupili su slijedeće nove podatke o neprijatelju: u Ušće su stigli puk nedićevaca i puk Ruskog zaštitnog korpusa. Nedićev puk isturio je dva bataljona na položaj za neposrednu odbranu Ušća, dok su bjelogardejci ostali na Ušću i na desnoj obali Ibra; u s. Beoci (6 km sjeverno od Raške) nalazi se 100 bjelogardejaca i njemačka artiljerija, prebačena iz Raške, nepoznate jačine; rudnike uglja kod Ušća i u Jadrandolu čuvaju straže bjelogardejaca; četnici pukovnika Keserovića su na Kopaoniku, jačine do 3.000 ljudi. Potvrđeni su podaci o čuvanju mostova iz bunkera i da na rijeci nema gazova. Obavještajci su doznali da u s. Čelepi (3 km istočno od Ušća) i u s. Lozno postoji po jedan čamac kojima se prebacuju radnici i da se u s. Sumnik (8 km sjeverno do Raške) nalazi skela na žici.

Međutim, neprijatelj je raspolagao na Ibru, od Ušća do Raške, jačim snagama.

Da bi 2. i 5. diviziji spriječio prelazak Ibra, njemački komandant za Srbiju, general Felber koncentrisao je u zoni od Ušća do Raške slijedeće snage: njemački 696. motorizovani bataljon poljske žandarmerije (prebačen 27. marta iz Ivanjice), 3. i 7. bataljon njemačkog 2. policijskog puka, 2. bataljon njemačkog 3. policijskog puka, dvije čete 297. pješadijske divizije (prebačene iz sjeverne Albanije), 2 i 3. bataljon 61. pješadijskog puka bugarske 24. divizije (3. bataljon upućen 30. marta iz Kraljeva na Ušće), 1. i 2. bataljon 2. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa, jedan bataljon Srpske državne straže, 3. bataljon 3. puka Ruskog zaštitnog korpusa, Trnavski i Zički odred i Kraljevačka okružna četa Srpske državne straže, oko 10 tenkova iz tenkovske čete njemačkog 5. SS policijskog puka i dva njemačka oklopna voza.

Neposredni uticaj na odbranu doline Ibra ispoljio je kombinovani bugarski 61. pješadijski puk (tri pješadijska bataljona, artiljerijska baterija i inženjerijska četa), koji je na pravcu Ivanjica—Ušće nastupao iza leđa Udarne grupe i 30. marta nalazio se na putu za s. Vrbmaje. Za taj bugarski puk Štab Udarne grupe nije znao.

Na osnovu iznietog, dolinu Ibra od Ušća do Raške branilo je oko 16 pješadijskih bataljona, 80 minobacača, 40 artiljerijskih oruđa, oko 10 tenkova i 2 oklopna voza, sa ukupno oko 12.000 vojnika, bez četničkih jedinica. Pored toga, od 29. marta neprijateljska avijacija izviđala je i bombardovala naše jedinice.

U stvari, general Felber je, dešifrovanjem naših depeša i praćenjem našeg kretanja, znao za naše namjere da forsiramo Ibar i pravovremeno je preduzeo mjere da nas u tome spriječi. Iz izloženih podataka se vidi da su osnovnu snagu odbrane doline Ibra preuzele njemačke i bugarske jedinice koje su radi toga prebačene iz drugih rejona. Pridajući prvo-razredni značaj sprečavanju našeg prodora ka Jablanici i Toplici, general Felber je lično preuzeo komandu nad svim jedinicama za odbranu na Ibru i svoj štab smjestio u Jošaničku banju. Da bi što efikasnije komandovao brojnim jedinicama, on je podijelio zonu od Ušća do Raške na tri odsjeka i sve jedinice na tim odsjecima potčinio njemačkim komandantima. To su bili: odsjek za odbranu Ušća — komandant potpukovnik Maks Graf, odsjek za odbranu Biljanovaca do s. Žutice — komandant pukovnik fon Šreder i odsjek za odbranu Raške — komandant major Vit. Nedostaju podaci o rasporedu neprijateljskih snaga na pojedinim odsje-

cima. Komunikacije u dolini Tbra omogućavale su manevar snagama, pogotovo što u dolini Ibra nije bilo snijega.

Za odbranu Ibra neprijatelj je rasporedio snage na obe njegove obale. Lijevu obalu zaštitio je i branio jakim mostobranima, koristeći na njima uzvišenja i druge pogodne položaje, na kojima je izgradio zaklone za strelce i automatska oruđa. Na tim položajima sa jedinicama neprijatelja vodiče borbu sve naše brigade, što će im otežati prilaz rijeci i oduzeti im mnogo vremena.

U okviru operacije protiv 2. i 5. divizije na Ibru i za naredne borbe protiv njih, četnička vrhovna komanda je, na traženje generala Felbera, angažovala svoje brojne jedinice. Radio-depešama od 25. do 30. marta dala je konkretne zadatke korpusima: Rasinskom, Kosovskom, Javorskom, Drinskom, Zlatiborskom, Požeškom, 2. maleševskom, 1. i 2. šumadijskom, 1. i 2. ravnogorskom i četničkoj brigadi Pavia Durišića. Dvadeset devetog marta naredila je svim komandantima korpusa u Srbiji da odmah izvrše potpunu mobilizaciju svojih jedinica i da vrše pripreme za eventualne pokrete izvan svojih teritorija.

Pred početak borbe na Ibru četnička vrhovna komanda je za neposredno učesće protiv 2. i 5. divizije angažovala slijedeće snage: Rasinski korpus bio je u prebacivanju iz rejonu Rasine i Kruševačke župe prema Ibru; 2. kosovski korpus u prikupljanju jugoistočno od Raške; Javorski korpus u rejonu Rudnog; 1. i 2. dragačevska brigada 1. ravnogorskog korpusa u južnom dijelu dragačevskog sreza; 2. ravnogorski korpus na prostoriji s. Pekčanica—s. Ročevići—s. Dedovci (15—20 km jugozapadno od Kraljeva); 1. i 2. takovska brigada 1. ravnogorskog korpusa na maršu za Dragačevo; Zlatiborski korpus u rejonu s. Brekova; Požeški korpus na pl. Čemernica—Mučanj—Katići. Ukupno oko 10.000 četnika.³⁷⁾

Takvo preimućstvo neprijatelja nad Udarnom grupom biće i osnovni faktor našeg neuspjelog forsiranja rijeke.

U operaciji Udarne grupe za forsiranje Ibra štabovi 2. i 5. divizije dali su brigadama slijedeće zadatke:

— 4. proleterska brigada sa dva bataljona napada Ušće, jedan bataljon ide na žični most u Čelepima; jedan bataljon vrši obezbjeđenje od Ivanjice i jedan bataljon u rezervi;

— 2. proleterska brigada zauzima željeznički most u Loznu, a na desnoj obali kontroliše pravac od Jošaničke banje;

— 3. srpska brigada u rezervi u s. Tadenje po potrebi sadejstvuje 2. proleterskoj i 1. krajiškoj brigadi; prebacuje se na desnu obalu Ibra poslije 2. proleterske brigade i kod Planske r. (6 km jugoistočno od Ušća) zatvara pravac od Ušća;

— 1. krajiška brigada sa dva bataljona zauzima i obezbjeđuje most u Biljanovcu, jedan bataljon obezbjeđuje pravac od Rudnog, a jedan bataljon u rezervi koji, po potrebi, sadejstvuje 4. krajiškoj u zauzimanju rudnika Jarando;

— 4. krajiška brigada prebacuje čamcem na desnu obalu Ibra jedan bataljon sa teškim oruđima i minerskim odjeljenjima, ruši željezničku

37) Zbornik XII/4, 37; P. Višnjić, n. d., str. 94—99.

prugu i postavlja obezbjeđenje od Raške kod s. Korlaće, jedan bataljon napada rudnik Jarando, jedan bataljon sadejstvuje 10. krajiškoj brigadi u savlađivanju neprijatelja na liniji s. Brvenica — k. Gradina, jedan bataljon u zaštiti bolnice;

— 10. krajiška brigada protjeruje neprijatelja sa linije Brvenica—Gradina, zatim glavninu snaga postavlja za obezbjeđenje od Raške.

Napad su na vrijeme otpočele brigade 5. divizije, a brigade 2. divizije zakasnile su sa napadom, jer je Stab 2. divizije bez potrebe očekivao od Štaba Udarne grupe odobrenje da se Ušće, zbog jakih snaga u njemu, samo demonstrativno napada.

Najprije ću iznijeti borbu 5. divizije. Zbog aktivnosti neprijateljske avijacije brigade 5. divizije krenule su iz rejonu koncentracije oko 18 časova 30. marta. Prva krajiška brigada stupila je u borbu sa neprijateljem na 5 km od Ibra i zauzela s. Tadenje. Bataljoni upućeni na most u Biljanovcu morali su lomiti uzastopni otpor neprijatelja od Tadenja sve do mosta, do kojeg su stigli pred svanuće. Neprijatelj je most branio posadom iz višespratnih betonskih bunkera, zatim iz tenkova, i koncentričnom vatrom automatskog oružja. Ocijenivši da bi gubici bili uzaludni, štab brigade povukao je bataljone od mosta u 5 časova 31. marta. Četa koja je učestvovala u napadu na rudnik Jarando povukla se, bez većeg uspjeha, oko 10 časova. Brigada se povukla prema Rudnom. Prema izvještaju štaba brigade prilaze Biljanovcu i most na Ibru branili su bielogardejci i jedinice njemačke poljske policije. U borbi je neprijatelj imao oko 20 mrtvih i više ranjenih; zarobljeno je 12 vojnika i zaplijenjena su 2 teška mitraljeza, 3 puškomitraljeza, nešto pušaka i municije. Brigada je imala 1 poginulog i 3 ranjena.

U pokretu na zadatak, prethodnice 4. krajiške brigade sukobile su se oko 20 časova sa jedinicama Srpske državne straže (Trnavski i Zički odred i Kraljevačka okružna četa) na položajima Gnjivac (trig. 950) — k. 833 — k. 733, koji su 5 km u zračnoj liniji udaljeni od Ibra. Tako su jedinice ove brigade počele borbu dva časa prije određenog vremena. Ostavljajući dio snaga da zauzmu Gnjivac, jedan njen bataljon napao je neprijatelja na položajima Lukovik (k. 865) i Velji vrh (trig. 870), prema Jarandolu, a drugi je upućen na prelaz rijeke kod s. Baljevac. Ovaj bataljon neometano je stigao na rijeku i nađenim čamcem prebacio na desnu obalu desetinu boraca. Neprijatelj je bio pripravan, odmah je otvorio vatru i desetina se vratila u sastav bataljona. Stab bataljona nije više pokušao da pređe rijeku. U zoru se bataljon, po naređenju štaba brigade, povukao na k. Gnjivac i s. Paklenje. Napad na Jarando djelomično je uspio — zauzeti su Lukovik i s. Građevine, ali se neprijatelj zadržao na položajima oko rudnika. Na kosi kod Građevina od naše vatre poginuo je Svetko Kačar, politički komesar brigade, a ranjen Josif Risović intendant brigade. Misleći da se na kosi kod Građevina nalazi neprijatelj, napad su izvršili dijelovi čete koja je, pošto je zauzela Gnjivac, žurila da se priključi svom bataljonu u napadu na rudnik. U zoru se glavnina brigade povukla u polazni rejon u s. Kruševicu. U toj borbi brigada je ubila oko 20, a zarobila 5 nedicevacu, zaplijenila 15 pušaka; gubici brigade — 1 poginuo i 7 ranjenih.

I na pravcu napada 10. krajiške brigade neprijatelj je pružio snažan otpor i prelazio u protivnapade. Tek pred zoru 31. marta brigada je

zauzela Debelo brdo i k. 694, protjerala neprijatelja preko r. Brvenice i zauzela Crni vrh (k. 739) i Velji vrh (trig. 730). Na tim visovima brigada je postavila osiguranje od pravca Raške, ali je već u 6,30 sati 31. marta štab brigade, bez stvarne potrebe, naredio brigadi da se povuče u polazni rejon u Grabovik, G. Gradac i Riljin Do. U ovoj borbi poginulo je 13, a zarobljena su 4 neprijateljska vojnika, zaplijenjena su 1 teški mitraljez, 1 puškomitraljez i 10 pušaka. Brigada je imala 1 mrtvog, 2 ranjena i 4 nestala. Od avijacije teško je ranjen poručnik Dušan Bauk, obavještajni oficir brigade, koji je podlegao ranama.

Napad 2. proleterske divizije odvijao se prema slijedećem: Četvrta proleterska brigada krenula je na zadatak 30. marta u 17 časova. Njena dva bataljona napala su Ušće, u kome se u prvoj liniji branio 1. bataljon 4. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa. Proleterici su najprije zauzeli k. 345, zatim Kukavicu i rudnik uglja, a najžešću borbu vodili su za k. 471, koja je tri puta prelazila iz ruke u ruku. Dok su naši bataljoni zauzimali Ušće, neprijatelju su oko 3 časa 31. marta stigle vozom iz Kraljeva dvije čete 3. bataljona bugarskog 61. pješadijskog puka i ojačale odbranu mosta sa desne obale Ibra. Napad na most počeo je pred zoru 31. marta, ali se mostu, zbog jake vatre, nije moglo prići. Njega su iz betonskih bunkera branili bjelogardejci, nekoliko tenkova, oklopni voz, a sa desne obale rijeke pješadijske jedinice. Da ne bi trpjeli gubitke od neprijateljeve sasređene vatre, bataljonima je naredeno da se povuku iz Ušća.

Bataljon koji je napadao s. Celepe zauzeo je željezničku stanicu, očistio od neprijatelja lijevu obalu rijeke, ali nije mogao zauzeti viseći most, jer je bio branjen jakom vatrom sa desne obale.

Brigada se, po naredenju Štaba divizije, u toku dana 31. marta, povukla u polazni rejon, u sela Borovci i Dolac.

Prema izvještaju štaba 4. proleterske brigade, u borbi na Ibru neprijatelj je imao 70—80 mrtvih, još više ranjenih i 11 zarobljenih; zaplijenjena su 2 puškomitraljeza, 2 laka bacača, dosta municije i pušaka koje se zbog iznošenja ranjenika nisu prikupljale. Neprijateljska vatra oštetila je naša 2 puškomitraljeza. U ovoj borbi i u borbi sa Bugarima 31. marta 4. proleterska brigada imala je 14 poginulih, 2 nestala u borbi, 39 ranjenih, od kojih su 3 podlegla ranama.³⁸⁾

Druga proleterska brigada kod s. Lozna porušila je željezničku prugu i postavila zasjedu prema Ušću, ali njeni bombaši, zbog jake vatre branio, nisu mogli da priđu betonskom bunkeru na lijevoj obali rijeke. Kako se tu ništa nije moglo učiniti, jedinice brigade, koje su stigle na rijeku, povukle su se u dubinu, a zatim se i cijela brigada povukla u polazni rejon, u Dražiniće. U ovoj borbi 2. proleterska brigada nije imala gubitaka.

Treća srpska brigada, kao divizijska rezerva, nalazila se u rejonu s. Matovići — s. Progorelica. Jedan njen bataljon napao je i zauzeo brdo Velji vrh. Ali, kako je oslabio pritisak 4. krajiške brigade na položaje oko rudnika u Jarandolu, neprijatelj je u protivnapadu povratio Velji vrh, pa se bataljon povukao u sastav brigade. U toj borbi bataljon je

38) Podaci o našim i neprijateljskim gubicima u borbama 30. i 31. marta i 1. aprila uzeti su iz izvještaja štabova divizija i brigada (Zbornik 1/7, 66, 70, 71, 76, 77, 78 i 84) i operacijskih dnevnika 2. i 5. divizije.

imao 2 mrtva i 3 ranjena. U jurišu sa svojim bataljonom poginuo je njegov komandant Relja Polić. Neprijatelj je imao 7 poginulih; zaplijenjena su 2 puškomitraljeza. Cijela brigada se ujutro 31. marta povukla u rejon selâ Slatina, Kralji i Kosurići, odakle je bezbjedivala desni bok 4. proleterske brigade.

Povratak brigada iz doline Ibra u polazne rejone bio je veoma naporan. U prodiru ka rijeci iza nekih naših jedinica ostali su ponegdje na položajima dijelovi neprijatelja i sa njima u povratku vođena je borba. Avijacija je od ranog jutra izviđala cijelu zonu napada naših divizija, a »štuke« su bombardovale pojedine rejone. Oglasila se i neprijateljska artiljerija, osobito iz rejona Ušća. Naše jedinice kretale su se rastresito, ali je ipak avijacija ranila 9 boraca — jedan je podlegao ranama. Brigade su prema Ibru ostavile obezbjeđenja.

Međutim, neprijateljska pješadija nije kretala iz doline Ibra. Veću opasnost za Udarnu grupu tada je predstavljao ojačani bugarski pješadijski puk, koji je na maršu od pravca Ivanjice oko podne 31. marta izbio sa južnom kolonom u s. Bzovik, u njegove zaseoke Dragojloviće, Božoviće i Marinkoviće, tj. 4—5 km sjeverozapadno od Rudnog, u koje je bila stigla bolnica i intendantura 5. divizije. U to vrijeme sjeverna kolona toga puka, jačine bataljona, stigla je na liniju Tičja glava (k. 1051) — Veliko brdo (k. 1257), tj. u blizinu težih dijelova 2. proleterske divizije. Bugari su namjeravali da ovladaju prostorijom Bzovik, Rudno, Dolac, koja nadvišava zemljište koje se potom spušta u dolinu Ibra i da, zatim, napadom u leđa, dovedu u težak položaj obje naše divizije. Da se to ne bi desilo, mi smo morali brzo da intervenišemo.

Stab 2. proleterske divizije protiv sjeverne bugarske kolone uputio je tri bataljona 4. proleterske brigade. U napad su pošla dva bataljona, a kasnije je ubačen i treći njen bataljon. Bugari su se brzo utvrdili na Tičijoj glavi i Velikom brdu. Teren prema njima bio je otkriven, te sa ovih položaja nisu potisnuti. Doduše, naši bataljoni uvođeni su u borbu iz pokreta, napadali su neistovremeno što je Bugarima olakšalo odbranu.

Prema Bugarima u Bzoviku upućene su jedinice 1. krajiške brigade. Oko podne 31. marta jedan njen bataljon sukobio se u s. Erci sa 2. bataljonom bugarskog 69. pješadijskog puka. Kada je pristigao, ubačen je u borbu još jedan ojačani bataljon brigade. Teška borba trajala je do pada mraka. Iako malobrojnije, naše jedinice uspjele su da zadrže Bugare na liniji Erci—Lazi.

U toku borbe štabovi brigada tačno su procijenili da se u rejonu Bzovika i Velikog brda nalazi oko 2.000 Bugara. Pojavom ove jake bugarske jedinice za leđima 2. i 5. divizije više nije bilo uslova da se one zadrže na zauzetoj prostoriji i da se slijedećih dana ponovo pokuša forsiranje Ibra. Zato je Stab Udarne grupe donio odluku o razmještanju divizija na široj prostoriji u zahvatu srednjeg toka r. Studenice, na kojoj bi se borcima omogućio duži odmor. Da bismo imali povoljniju pristoriju za razmještanje jedinica i olakšali izviđanje doline Ibra, Stab Udarne grupe je odlučio da se noću između 31. marta i 1. aprila napadnu Bugari u Bzoviku, razbiju i prisile na povlačenje ka manastiru Studenici i Ušću. Ovu svoju odluku Stab Udarne grupe saopštio je jedinicama naređenjem od 31. marta u 17,30 sati. Iste večeri, u 21 čas, Stab 2. proleterske divizije izdao je naređenje štabovima svojih brigada.

Prema ovim naređenjima, glavnina 2. proleTERSke divizije izvršila je noćni marš pravcem s. Dražinići—s. Reka—s. Gobelja—Mirilovac—s. Despotovica—s. Vrmbaje i izjutra 1. aprila 1944. razmjestila se u sela Dobri Do, Vrmbaje (3. srpska brigada), Milici, Garina, Mlanča, Despotovica (4. proleTERSka brigada), Pridvorica (bolnica i bataljon 2. proleTERSke brigade). Iste noći krenula je na r. Studenicu glavnina 5. divizije, i to od Rudnog, Kruševca i Binića preko Binićkog polja i s. Koritnika. Odavde je 4. krajiška brigada produžila marš za Vionicu. Ostale jedinice smjestile su se u Brusniku i Koritniku.

Za noćni napad na Bugare u Bzoviku određene su 1. krajiška i 2. proleTERSka brigada sa po tri bataljona i dva bataljona 10. krajiške brigade. Na sastanku u Rudnom štabovi 1. krajiške i 2. proleTERSke brigade napravili su plan napada kojim je predviđeno da se neprijatelj okruži, a zatim klinovima razbije i prisili na povlačenje. Bataljoni 10. krajiške brigade imali su zadatak da bočnim dejstvom u rejonu s. Krljani ne dozvole Bugarima povlačenje prema Vionici. Borba je počela u dogovoreno vrijeme, sadejstvo među jedinicama bilo je veoma dobro, ali po prvom otporu Bugara vidjelo se da su oni očekivali naš napad i dobro se pripremili za kružnu odbranu. Naši bombaši stizali su do njihovih položaja — do kuća i rovova. Bugari su ginuli, ali su se uporno branili. Duboki snijeg i vidljivost otežavali su razvoj i veću efikasnost naših jedinica. Poslije nekoliko uzastopnih napada štabovi brigada su odlučili da zbog otkrivenog terena prije zore izvuku jedinice iz borbe. Druga proleTERSka uputila se preko Straže u s. Pridvoricu, a 1. krajiška brigada na prostori ju Pločnik, Ostatija, Koritnik. U ovoj borbi 2. proleTERSka brigada imala je 6 ranjenih, jedna drugarica podlegla je ranama; 1. krajiška brigada imala je 5 mrtvih i 10 ranjenih.

Bataljoni 10. krajiške brigade su ujutro 1. aprila iznenada napali Bugare kod s. Lazi i nanijeli im osjetne gubitke. Bugari su se povukli za Erce, a zatim je cijeli njihov 61. pješadijski puk povučen 2. aprila u dolinu Ibra i raspoređen na odsjeku Ušće—s. Sumnik.

Ovim borbama protiv Bugara završen je pokušaj 2. i 5. divizije da forsiraju Ibar i da stignu u Toplicu i Jablanicu.

Kako je dešifrovanjem naših radio-depeša znao da je cilj 2. i 5. divizije prodor u Toplicu i Jablanicu, a da bi im to spriječio, general Felber je za odsudnu borbu izabrao rijeku Ibar, kao jaku prirodnu prepreku na njihovom putu ka naznačenom cilju.

Korišćenjem dobrih komunikacija u dolinama Ibra, Moravice i Zapadne Morave, njemačka komanda je mogla da pravovremeno koncentriše i rasporedi svoje snage u zoni od Ušća do Raške, prema kojoj je, poslije borbi u rejonu Ivanjice, bio usmjeren pokret naše Udarne grupe.

Iako je cijenila svoje saveznike — brojno jake bugarske okupacione trupe i angažovala ih i u borbi na Ibru, njemačka komanda je zasnivala odbranu na rijeci na svojim dobro opremljenim i izvježbanim motorizovanim policijskim jedinicama, koje su raspolagale lakim tenkovima, oklopnim automobilima i oklopnim vozovima.

Neprijatelj je podjednako dobro organizovao odbranu na Ibru u čitavoj zoni napada 2. i 5. divizije. Tu nije bilo slabih mjesta, jer je za organizaciju odbrane imao dovoljno snaga. Treba istaći da je lijevu obalu rijeke obezbijedio odbranom ešeloniranom na 4—6 km po dubini, čime je našim jedinicama znatno otežao dolazak do rijeke i tako se osigurao od bilo kakvog iznenađenja na rijeci. Međutim, general Felber je najveću pažnju poklonio odbrani mostova. Iako su oni bili dobro branjeni iz betonskih bunkera, on je njihovu odbranu ojačao tenkovima i oklopnim vozovima, zatim artiljerijom i automatskim oruđima pješadijskih jedinica.

U cjelini uzev, u organizaciji odbrane na Ibru neprijatelj je imao izrazitu prednost u odnosu na 2. i 5. diviziju u broju i naoružanju jedinica, u korišćenju rijeke kao prirodne prepreke i mogućnosti da prilaze rijeci obezbijedi postavljanjem odbrane po dubini.

Prema tome, odnos snaga u operaciji forsiranja Ibra bio je za nas do tog stepena nepovoljan da je našu odluku da preduzmemo tu operaciju moguće objasniti našim krajnje nedovoljnim poznavanjem angažovanih snaga protivnika i stepena organizacije odbrane.

U borbi na Ibru osnovni cilj Udarne grupe bio je da prijeđe rijeku. Na Ibru nije bilo gazova. Kako nije imala gumenih čamaca, a nije se mogla osloniti na pronalaženje mjesnih plovnih sredstava, Udarne grupa se odlučila za zauzimanje mostova. A kao što smo iznijeli, mostovi su bili dobro branjeni i nisu se mogli zauzeti. Tako se jedina šansa za prelaz rijeke nije ostvarila.

Zakašnjenje nekih jedinica u početku borbe na prilazima Ibru nije presudno uticalo na ishod operacije. Naime, odbrana mostova na Ušću i u Biljanovcu bila je dobro organizovana i teško je pretpostaviti da bismo ih zauzeli nešto dužom borbom. Zbog jake odbrane na rijeci i pojavom bugarskog ojačanog puka za leđima Udarne grupe, bilo je rizično zadržati jedinice na zauzetom zemljištu i slijedeće noći pokušati sa forsiranjem rijeke.

Dugi marševi i veliki naponi boraca u marševima i u borbama od Lima do Ibra, po dubokom snijegu i na brdsko-planinskom zemljištu, zamorili su naše jedinice. Međutim, Stab Udarne grupe žurio je da se što prije stigne na rijeku. Nadao se da će se na njoj naći manje neprijateljskih snaga i da će se postići izvjesno iznenađenje. Iz tih razloga donijeta je odluka da se forsiranje rijeke izvrši iz pokreta.

Iako je obavještajna služba jedinica Udarne grupe vrijedno radila, nismo mogli doći do tačnijih podataka o neprijatelju. Zbog okupatorskog i kvislinškog terora i strahovlade nad narodom, teško su nam se javljali naši istomišljenici i simpatizeri, koji bi nam pomogli u prikupljanju ovih podataka. S druge strane, jedan broj njemačkih i bugarskih jedinica stigao je za odbranu Ibra neposredno pred naš pokret ka rijeci i u toku same borbe, pa se o nekima od tih jedinica saznalo tek u toku borbe. Zbog slabih podataka o neprijatelju, izostala je tačna ocjena situacije.

Još se jednom pokazalo kako je teško obezbijediti prelaz rijeke osvajanjem dobro branjenih mostova i od kakvog je značaja za naše

manevarske jedinice koje su u izvršavanju svojih zadataka morale da forsiraju rijeke korištenjem čamaca. To su u pozitivnom smislu potvrdila i iskustva iz borbi naše Udarne grupe prilikom forsiranja Lima.³⁹⁾

7. DEJSTVA NA PROSTORIJI RUDNO—IVANJICA—DRAGAČEVO

Drugog aprila 1944. Štab Udarne grupe izvijestio je Vrhovni štab da divizije nisu uspjele da forsiraju Ibar, na što je Vrhovni štab uputio radio-depešu slijedeće sadržine:

»Javite detaljnije zašto nije mogli preći Ibar. Trebali ste najprije uputiti jedan ili dva bataljona da zauzmu most na rijeci. Sada trebate ostati do daljega na sektoru Ivanjica—Arilje—Užice. Udarite tu čvrste temelje za nadiranje u unutrašnjost Srbije. Nemojte suviše rasparčavati snage, zauzmite raspored da možete razbiti svaku koncentraciju na vas.«⁴⁰⁾

Na osnovu ovog naređenja, Štab Udarne grupe izvršio je dekoncentraciju jedinica tako što je 2. proleterska divizija upućena na prostorijsku lijevu obalu Ibra—Ivanjica—Arilje—Dragačevo, a 5. divizija na prostorijsku r. Studenica—sjeverne padine Golije i Javora—Kušići—Ivanjica. Pored stvaranja uslova za izvršenje našeg osnovnog zadatka — prodora u unutrašnjost Srbije, jedinice su dobile zadatak da napadaju neprijateljske manje koncentracije, razbijaju četnike i politički rade u narodu, da jačaju uticaj NOP-a radi formiranja partizanskih odreda i narodnooslobodilačkih odbora i mobilizacije boraca za naše divizije. Raspored i zadaci divizija regulisani su naređenjima Štaba Udarne grupe od 3. aprila i Štaba 2. proleterske divizije od 4. aprila 1944. Prema ovim naređenjima, zadaci brigada 2. proleterske divizije bili su: 3. srpska brigada — na prostoru između Ivanjice i Ušća radi kontrole pravaca iz oba ova garnizona i veze između 2. i 5. divizije; 2. i 4. proleterska brigada u pokretu prema Dragačevu i Arilju radi razbijanja četnika na tom prostoru. Kod 5. divizije: 4. krajiška brigada sa dva bataljona u rejonu Rudno radi izviđanja i kontrole doline Ibra, ostale jedinice u Vionici; 1. krajiška brigada na prostorijskim selima Gradac—Bela Stena—Kuluzino, sa zadatkom da izviđa pravce od Duge Poljane i Sjenice i pronađe pogodan rejon za prijem savezničkog materijala; 10. krajiška brigada na prostorijskim selima Bratljevo—Ravna Gora—Kušići sa zadatkom izviđanja prema Ivanjici i Sjenici i razbijanja četnika i drugih neprijateljskih jedinica.⁴¹⁾

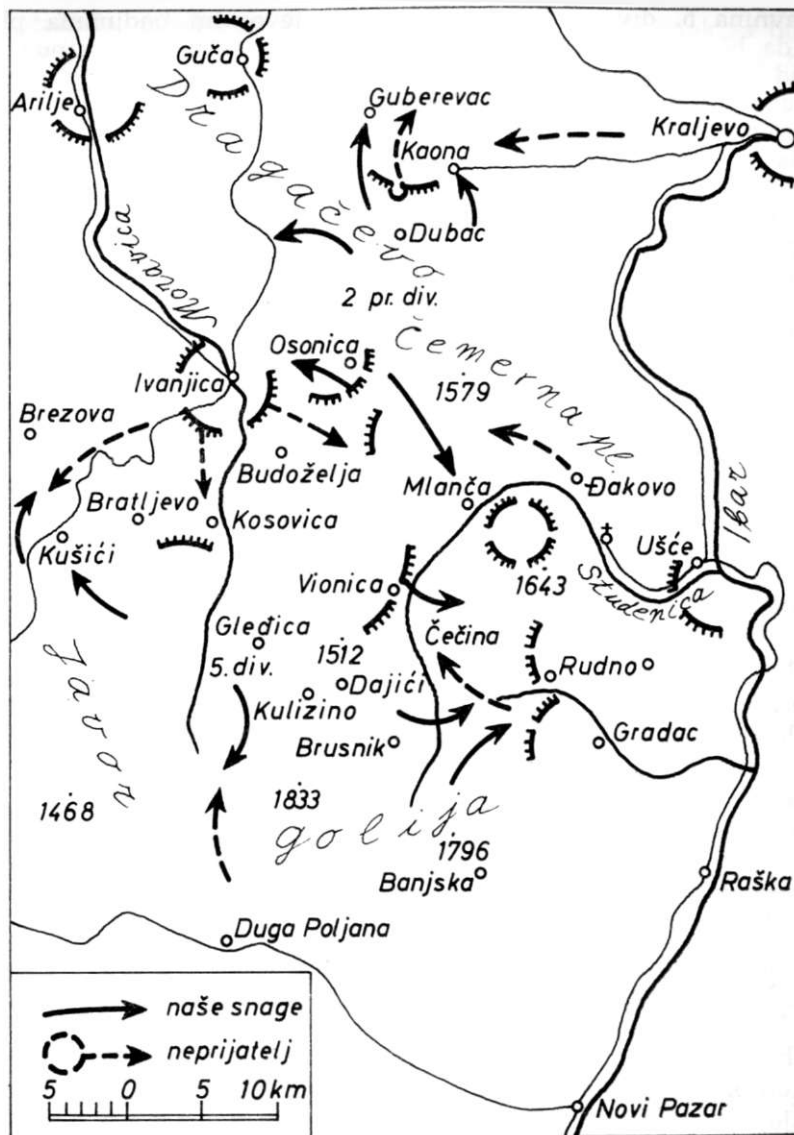
Brigade su počele sa pokretima u naznačene prostorijske 4. aprila.

39) Ja sam u svom Ratnom dnevniku dao ocjenu o tome zašto nismo uspjeli da forsiramo Ibar. Nju sam napisao odmah poslije našeg povlačenja sa rijeke. Ona je i sada prihvatljiva, osim jednog zaključka, koji glasi da bi ostavljanjem jedne divizije na prostoru Užice—Ivanjica druga divizija mogla prikrivenije da stigne do Ibra. Naravno, tada nisam znao da njemačka komanda dešifruje naše depeše (Milutin Morača, Ratni dnevnik, str. 201—202).

40) A-CK SKJ, Fond CK KPJ, inv. br. 6253.

41) Zbornik 1/7, 73, 74 i 75 i operacijski dnevnik 2. proleterske divizije.

»Na čitavom ovom prostoru — kaže se u naređenju Štaba 5. divizije — koji će kontrolisati naše jedinice, treba da se ispolji što pre naš vojno-politički rad i da na njemu postavimo čvrste temelje za jačanje narodnooslobodilačkog pokreta u narodu. Po selima treba održavati u svakoj prilici zborove i konferencije i objašnjavati narodu današnju vojno-političku situaciju i pozivati ga u NO borbu«. I dalje:



Dejstva na prostoriji Rudno—Ivanjica—Dragačevo
(2—21. 4. 1944)

»Ne smemo dozvoliti neprijatelju da bilo na kom sektoru iznenadi naše jedinice jačom koncentracijom svojih snaga. Štabovi brigada moraju na vreme osetiti tu koncentraciju putem obavještajne službe, kao i svojim akcijama u pravcima neprijateljske koncentracije, kako bi se blagovremeno mogle doneti pravilne odluke o napadu na tu neprijateljsku koncentraciju ili izbegavanje težih borbi sa jačim neprijateljem putem manevra. Već sada treba imati u vidu da neprijatelj može prikupiti izvesne jače snage i pokušati da nas odbaci sa pomenute teritorije. Zato treba čitav naš rad da bude skoncentrisan za osujećivanje neprijateljskih namera«.

Glavnina 5. divizije zadržana je na sjevernim padinama planine Golije da bi se obezbijedila sigurna prostorija za prijem ratnog materijala od saveznika putem aviona. Zamolili smo Vrhovni štab da nam saveznici pošalju gumene čamce, municiju i sanitetski materijal, jer smo bili riješeni da prvom povoljnom prilikom opet krenemo na forsiranje Ibra. Sa municijom smo stajali slabo, gotovo kritično. Pojedine naše brigade imale su po 5 metaka na pušku, a 15 na puškomitraljez. Malo smo municije zaplijenili od kvislinških jedinica, a Bugari su se uglavnom držali pozicione borbe, pa se i od njih teško moglo oteti više municije. Da bi ih pokrenuli iz rovova i drugih zaklona, naši borci morali su dobro da zagriju cijevi svoga oružja. Stanje sa municijom najbolje se vidi iz radio-depeše Štaba Udarne grupe upućene 9. aprila 1944. Vrhovnom štabu:

»Vodimo borbu sa Bugarima i nedićevcima u dolini Studenice, jačine oko 2.500. Sve bismo ih razbili da imamo municije. Imamo na pušku deset metaka, na mitraljez stotinu. Molimo da nam Rusi pošalju municiju. Čekamo na starom mjestu.«⁴²⁾

Ponestajalo nam je i sanitetskog materijala. Iako dosadašnje borbe nisu bile dugotrajnije i izrazito teške, ipak je rastao broj ranjenih, pa i bolesnih boraca. Samo je 4. proleterska brigada 1. aprila 1944. imala 140 ranjenih i bolesnih boraca, među kojima 7 na nosilima. Zbog velikih bolnica, pokretljivost brigada bila je znatno smanjena.

Relativno dugo čekanje na prvu i jedinu pošiljku ratnog materijala od saveznika, koja je noću 16. aprila spuštana padobranima iz aviona, dosta je vezalo ruke Štabu Udarne grupe u smislu racionalnije i efikasnije upotrebe divizija. Pošto smo u borbama od 1. aprila zaplijenili nekoliko radio-stanica i pošto ih je osposobio Zdravko Oljača, borac 2. proleterske divizije, radio-mehaničar po struci, dvije su posiate 2. diviziji, a treća se opravljala za 1. krajišku brigadu. Međutim, radio-telegrafisti su bili na brzinu obučeni, radio-stanice su se kvarile, te od njih nismo imali neke veće koristi.

Početkom aprila drugovi iz rukovodstva Srbije donijeli su dvije važne odluke. U ime Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju i Glavnog štaba NOV i PO Srbije odredili su nekoliko drugova za Okružni komitet KPJ za užički okrug i osnovali su Užički partizanski odred. Za komandanta odreda određen je Mihajlo Jelić, za političkog komesara Milorad Dostanić, za zamjenika političkog komesara Dušan Đurđić. Ovi drugovi sa malim brojem boraca pošli su sa 10. krajiškom brigadom na zadatke u pravcu Katića.⁴³⁾

Za vojno-politički rad štabovi su pripremili dovoljno priručnog materijala. U tome su nam pomogli drugovi iz rukovodstva NOP Srbije.

42) Knjiga poslatih depeša Štaba Udarne grupe divizija NOVJ, A-VII, k. 372, reg. br. 37/3-1.

Za spuštanje ratnog materijala od saveznika izabrali smo zemljište kod s. Kulinino, na sjevernim padinama Golije.

43) Ljubodrag Đurić, Ratni dnevnik, VIZ, Beograd 1966, str. 367.

Oni su, takođe, zajedno sa Šterju Atanasovim, napisali letak za bugarske vojnike s pozivom da prelaze na stranu naših jedinica i da se zajedno sa nama bore protiv njemačkih i bugarskih okupatora.⁴⁴

Pošto je odbranom na Ibru spriječio prodor 2. i 5. divizije u Toplicu i Jablanicu, njemački komandant za Srbiju general Hans Felber nije odustao od svoje zamisli da ih u narednim operacijama opkoli i uništi ili barem da ih primora da napuste Srbiju. Za taj poduhvat namjeravao je da u prvim borbama upotrijebi sve jedinice koje su se nalazile u dolini Ibra i u rejonu Ivanjice i sve četničke korpuse, koji su se već nalazili na određenim koncentracijskim prostorijama. Radi lakšeg komandovanja snagama koje su se nalazile u dolini Ibra, general Felber je 31. marta 1944. obrazovao bugarsku 25. sabirnu diviziju, i za njenog komandanta postavio bugarskog general-majora Nikolu Grozdanova. Da bi otklonio opasnost od ponovnog pokušaja 2. i 5. divizije da forsiraju Ibar, general Grozdanov je predložio Felberu da na 2. i 5. diviziju izvrši napad opštim pravcem Rudno—Ivanjica, sa čime se general Felber složio i naredio Grozdanovu da ujutro 6. aprila pređe u nastupanje.

General-major Grozdanov je od jedinice 25. divizije 4. aprila formirao dvije borbene grupe: borbenu grupu »Sever« (70. pješadijski puk, 3. bataljon 61. pješadijskog puka, 1. baterija 1. protivtenkovskog divizion, 10. i 13. vod 1. brdske baterije, 15. vod 1. brdske haubičke baterije i jedan pionirski vod) pod komandom bugarskog pukovnika Koleva. Grupa se prikupila u rejonu Ušća, i imala zadatak da nastupa pravcem Ušće—pl. Radočelo—Vionica; borbenu grupu »Jug« (1. i 2. bataljon Srpskog dobrovoljačkog korpusa, 2. bataljon njemačkog 3. dobrovoljačkog policijskog puka, 2. bataljon bugarskog 122. pješadijskog puka, 19. vod 1. brdske baterije i jedan pionirski vod) pod komandom njemačkog pukovnika Sredera. Grupa je završavala prikupljanje u rejonu Raška—s. Sumnik—s. Zarevo—Koritnik. Rezerva 25. bugarske divizije — 1. i 3. bataljon 61. pješadijskog puka, 3. bataljon 122. pješadijskog puka, 10. vod 1. brdske baterije — u rejonu s. Končulići—s. Rudnica (4—6 km jugoistočno od Raške) sa isturenim 3. bataljonom 61. pješadijskog puka i 10. vod 1. brdske baterije na položaju Stupnik (trig. 859)—Orlušići (k. 666). Komandant bugarske 25. divizije zadržao je pod svojom komandom 8. vod 1. haubičke bate-

44) Šterja Atanasov Viktor zamolio je Štab Udarne grupe da bugarske vojnike koje zarobe naše jedinice šalje njemu da ih on politički osvješćuje. Štabovi 2. i 5. divizije nisu imali ništa protiv toga i poslije saslušanja zarobljene Bugare upućivali su Š. Atanasovu. Međutim, u svojoj knjizi »Beleške revolucionara« (str. 190—191) Š. Atanasov o tome ne piše, nego kaže kako su bugarski vojnici, osuđeni kao napredni ljudi, bježali iz zatvora i stizali do naših jedinica, a drugi su za vrijeme borbi prelazili na našu stranu. Š. Atanasov ni riječ ne kaže da su bugarske okupatorske jedinice vodile borbu protiv 2. i 5. divizije, ne spominje nijednu bugarsku okupatorsku jedinicu, pa po njemu proizilazi da u Srbiji za vrijeme 2. svjetskog rata nije bilo bugarskih okupatorskih trupa i da su Bugari koji su prebjegli našim jedinicama bili u sastavu neke druge vojske. Istina je, međutim, bila drukčija — sa nekoliko izuzetaka svi Bugari su bili zarobljeni u teškim borbama, a dobar dio njih je prvom zgodom pobjegao u bugarske okupatorske jedinice. Zaista je čudno da je Š. Atanasov, stari revolucionar i član CK KP Bugarske, svjedok borbi 2. i 5. divizije u Srbiji u proljeće 1944, mogao da izmisli i napiše ovu naivnu priču o držanju bugarskih okupatorskih vojnika u Srbiji. Ili je možda ovu priču izmislio izdavač njegove knjige.

rije, 3. korpusnu pionirsku četvu i četiri oklopna voza u zoni Raška—Ušće. Mostove u ovoj zoni osiguravale su i dalje jedinice bjelogardejskog Ruskog zaštitnog korpusa i Srpske državne straže, pod komandom pukovnika Redića, komandanta kraljevačke oblasti Srpske državne straže. Operativna rezerva komandanta Felbera (696. bataljon poljske žandarmerije, 1. bataljon 3. puka i 1. bataljon 4. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa), pod komandom njemačkog majora Fajtera, nalazila se na prostoru Raške; u rejonu Ivanjica—glavnina 63. pješadijskog puka bugarske 24. divizije, dio 3. i 4. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa i odranije stacionirane jedinice Srpske državne straže.

Izvršavajući naređenje generala Felbera, četnička Vrhovna komanda 4. aprila postavila je Javorski korpus u rejon s. Dramlići na lijevi bok borbene grupe »Jug«, Rasinski korpus — na Kopaonik, 2. kosovski jurišni korpus — Raška—s. Trnava, 2. ravnogorski korpus — s. Dubac—s. Propljenica, Zlatiborski i Požeški korpus — pl. Murtenica—s. Jasenovo. U Jasenovu se nalazio i jedan bataljon bugarske 24. divizije.

U Dugoj Poljani nalazio se njemački 297. izviđački bataljon i intenzivno izviđao staze koje vode na greben pl. Golije. Uveče 4. aprila bilo je uglavnom završeno grupisanje neprijateljskih snaga na području Raška—Ivanjica—Kraljevo.⁴⁵⁾ Kada su god atmosferske prilike dozvoljavale, neprijateljska avijacija intenzivno je izviđala prostoriju 2. i 5. divizije, mitraljirala i bombardovala naše jedinice.

Dekonzentracijom svojih jedinica i njihovim akcijama, štabovi 2. i 5. divizije omeli su plan generala Felbera.

Petog aprila, u nastupanju prema Dragačevu, 2. i 4. proleterska brigada preduhitrile su napad četničkog 2. ravnogorskog korpusa i u oštroj borbi odbacile četnike — na desnom krilu prema s. Đakovu, u centru preko pl. Čemerne ka s. Bresniku, a na lijevom krilu prema s. Osonici. U borbi su učestvovala Leteća brigada, 2. žička, 1. i 2. ljubička brigada. Četnici su imali oko 40 izbačenih iz stroja i 13 zarobljenih. Naši gubici — 3 mrtva i 3 ranjena borca. Sutradan, 6. aprila, obje brigade su produžile nastupanje na sjever. Veliki snijeg ometao je i usporavao njihov pokret, osobito preko pl. Čemerne. Njihovi čelni bataljoni su u borbama kod Debelog Jasena, u Osonici, u s. Dobrom Dolu, u s. Gornjem Dupcu i u Borovoj strani, potisnuli jedinice četničkog 1. ravnogorskog korpusa, a u Osonici zarobili cijelu četvu 2. dragačevske brigade (24 četnika). Uveče se 2. proleterska brigada smjestila u sela Toljišnica i Propljenica, a 4. proleterska brigada u sela Osonicu, Mečke, Gornji i Donji Dubac.

Da bi osigurale leđa 2. i 4. proleterskoj brigadi od neprijateljskih snaga koje su se nalazile na liniji Ušće—Dražinići, 3. srpska brigada se 6. aprila pomjerila na prostoriju Vrmbaje—Ječmište—Brezova. Ona je na desnom krilu održavala vezu sa 4. krajiškom brigadom.

Pokret proleterske divizije prema sjeveru uznemirio je njemačkog komandanta za Srbiju Felbera, pa je odlučio da izmijeni plan o nastupanju bugarske 25. divizije. On je naredio da se dijelom snaga prema 5. diviziji na liniji Gradina—Pločnik pređe u odbranu, a da glavnina snaga bugarske 25. divizije krene na sjeverozapad, u napad na 2. proletersku diviziju. Plašeći se novog našeg pokušaja da forsiramo Ibar, general Fel-

45) P. Višnjić, n. d., str. 126—138.

ber je ojačao njegovu odbranu izdvojivši iz borbene grupe »Jug« 2. bataljon njemačkog 3. policijskog puka, a stalne posade na mostovima i željezničkim stanicama ojačao 3. pukom bjelogardejskog Ruskog zaštitnog korpusa. Komandu nad odbrambenom zonom Kraljeva preuzeo je njemački vazduhoplovni potpukovnik Šulc, komandant padobranskog učilišta u Kraljevu. Dijelovi njemačkog 4. puka »Brandenburg«, koji su iz Mađarske stigli u Kraljevo, ostali su na raspolaganju generalu Felberu. Sedmog aprila četnički 2. ravnogorski korpus stigao je u s. Ročevići (16 km zapadno od Kraljeva). Ovdje je od Nijemaca dobio 47.000 metaka i odmah zatim je upućen ka selima Kaoni i Dupcu radi napada na jedinice 2. proleterske divizije.⁴⁶

Kao što se vidi, reakcije njemačkog komandanta u Srbiji generala Hansa Felbera na pokrete i borbena dejstva jedinica 2. i 5. divizije bile su brze, i brže nego što je to zahtijevala momentana situacija. To upućuje na zaključak da je imao veliki respekt prema ovim našim divizijama.

Pošto su se 7. aprila malo odmorile, 2. i 4. proleterska brigada su 8. aprila nastavile akciju protiv četnika. Potpomognute jednim bataljonom Srpskog dobrovoljačkog korpusa, jedinice četničkog 2. ravnogorskog korpusa, jačine oko 1.500 ljudi, isturile su jake snage južno od Kaone, na liniju k. 591—k. 608—k. 663—k. 763 i na njoj dočekale 2. proletersku brigadu. Razvila se žestoka borba, pojedine kote prelazile su iz ruke u ruku i četnici su uspjeli da zadrže cijelu liniju. Pred veče su od Nijemaca u dva kamiona dobili novu pošiljku municije, a iz Kraljeva stigao im je u pomoć jedan bataljon Srpskog dobrovoljačkog korpusa. I. 4. proleterska brigada tog dana vodila je žestoku borbu protiv četničkog 1. ravnogorskog korpusa i 1. i 3. bataljona 3. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa. Četnici i nedićevci nastojali su da zauzmu Donji i Gornji Dubac, ali ih je uveče odbacila 4. proleterska brigada, i u protivnapadu zauzela s. Vučkovicu i s. Luke i povratila Osonicu.

Štab 2. proleterske divizije nalazio se u G. Dupcu, odakle je mogao dobro da prati razvoj borbe. Pravilno je ocijenio da protiv četnika u Kaoni mora angažovati jače snage i da napad treba izvesti što prije, još u toku slijedeće noći. Druga proleterska brigada i dva bataljona 4. proleterske izvršili su noću 8/9. aprila silovit napad na četnike u selima Kaoni i Vlasteljici i potpuno ih razbili. Razbijen je i bataljon Srpske državne straže. U toj borbi neprijatelj je imao oko 70 mrtvih, a 25 je zarobljeno; zaplijenjeno je 10 puškomitraljeza, 1 teški bacač, dosta pušaka i municije. Mi smo imali 5 mrtvih i 27 ranjenih, od kojih 7 teško. Od avijacije su 8. aprila poginula 3 druga, među kojima politički komesar bataljona Mihailo Boljanić, i ranjene su 2 drugarice.⁴⁷

Od zarobljenih četnika naši su doznali da je četničkim korpusima komandovao lično Draža Mihailović, čiji se štab nalazio u Guči. Draža je naredio da nema povlačenja — mora se pobijediti ili izginuti. Međutim, njegovi »korpusi« nisu izdržali silovit napad naših jedinica.

Devetog aprila 2. proleterska brigada nalazila se na prostoriji S. Pekčanica—s. Kaona—s. Propljenica. U toku dana njeni dijelovi vodili su ki-aću borbu kod Ročevića sa 2 tenka i njemačkom pješadijom dovezenom

46) P. Višnjić, n. d., str. 143—144.

47) Operacijski dnevnik 2. proleterske divizije.

iz Kraljeva u 6 kamiona. Ostavljajući 2 mrtva, Nijemci su se vratili u Kraljevo. Četvrta proleterska brigada bila je na prostorija s. Guberevac—s. Živice—Tocilova glava (k. 709)—s. Mečke. Njene jedinice su 9. aprila vodile manje borbe sa četnicima.

Zbog poraza četnika u Kaoni general Felber morao je opet da interveniše. Plašeći se da bi naše jedinice mogle forsirati Ibar kod selā Maglić i Lopatnica, on je tamo 9. aprila uputio iz Kraljeva bugarski 8. mitraljeski bataljon. Istog dana naredio je da borbena grupa »Šreder« sa prostorije manastir Studenica—Đakovo izvrši napad u pravcu Debelog Jase-na, u leđa glavnini 2. proleterske divizije, da bi razdvojio 2. i 5. diviziju.

Ujutro 10. aprila neprijatelj je od pravca Guče i Kraljeva izvršio napad na jedinice 2. i 4. proleterske brigade. Mada su borbe na oba pravca bile oštre i napade vršile dosta jake snage neprijatelja, naši su zadržali svoje položaje. Izbačeno je iz stroja oko 40 neprijateljskih vojnika, zaplijenjena su 2 »šarca«, nešto municije i druge opreme. Naši bataljoni imali su jednog poginulog i 6 ranjenih.

Radi akcije protiv Bugara u rejonu Čočina—Rudno, jedinice 2. proleterske divizije su 11. aprila otpočele pomjeranje iz Dragačeva na jug.

Dok je 2. proleterska divizija operisala u Dragačevu, 5. divizija je nastojala da neprijatelju oduzme inicijativu na pravcu Rudno—Čočina, a potom da ga prisili na povlačenje iz doline Studenice.

Ujutro 7. aprila, neprijatelj, jačine 1.500 vojnika, uglavnom Bugara, krenuo je iz Biniča i Rudna prema dolini Studenice. U borbu je stupila 4. krajiška brigada. Neprijatelj je na pravcu Čočine uspio da zauzme zaseoke Perišiće i Pejoviće u s. Vionici, a na lijevom krilu — Đopičko brdo, s. Pločnik i s. Ostatiju. Zadovoljan postignutim uspjehom, osobito onim na pravcu Vionice, general Felber je naredio borbenoj grupi »Sever« da ujutro 8. aprila produži napad ka sjeverozapadu pravcem s. Vionica—s. Komadine—s. Butkovo i da se u rejonu Butkova spoji sa jedinicama njemačkog 4. puka »Brandenburg«, koje su iz Valjeva prebačene u Ivanjicu, i naređeno im da 8. aprila krenu u napad ka s. Butkovu. Ovim dejstvom neprijatelj je imao namjeru da razdvoji 2. i 5. diviziju, a jedinice 5. divizije da nabaci na pl. Goliju i da ih počesno tuče.

Uočivši opasnost od prodora neprijatelja u Vionicu, Štab 5. divizije je naredio 1. krajiškoj brigadi da napadne njegovo lijevo krilo pravcem s. Brusnik—s. Kotlovi—s. Pločnik i prisili ga na povlačenje iz doline Studenice. Snažnim napadom u 6 časova 8. aprila 1. krajiška brigada najprije je potisnula neprijatelja iz zaseoka Ljeskovice, Crne Reke i Kotlova, a zatim, osjetivši njegovu zbunjenost i nesigurnost, produžila nastupanje u pravcu Rudna, zabacujući tako svoje bataljone iza leđa neprijateljevih jedinica koje su se nalazile na frontu prema 4. krajiškoj brigadi. U toku 8. aprila 1. krajiška brigada dostigla je liniju s. Krljani—s. Milekići, a neprijatelj je napustio Rudno. Zbog nepovoljnog razvoja situacije na pravcu napada 1. krajiške brigade, Bugari su odustali od napada na Vionicu, čak su i napustili zauzeto zemljište na lijevoj obali Studenice i hitno poslali jedan bataljon u Bzovik. Zarobljeni Bugari su izjavili da se prema 4. krajiškoj brigadi nalazi cijeli njihov puk, a 1. krajiška prisilila je na povlačenje jedan bugarski bataljon, dva bataljona nedičevaca i četnički

Javorski korpus. U borbi toga dana 1. krajiška brigada imala je 2 mrtva i 3 ranjena druga, a 4. krajiška brigada jednog mrtvog i 5 ranjenih.⁴⁸⁾

Da bi spriječio prelaz 4. krajiške brigade na desnu obalu Studenice, komandant bugarske 25. divizije je uveče 8. aprila privukao dva bataljona 61. pješadijskog puka u rejon Malinjak—Vrhovi—Stupa, a jedan bataljon poslao je u rejon s. Polumira (10 km sjeverno od Ušća) da spriječi eventualni pokušaj naših jedinica da ovdje pređu Ibar. Devetog aprila na frontu 5. divizije vladalo je zatišje.

U vremenu od 4. do 10. aprila na području 10. krajiške brigade nije bilo značajnijih događaja. Brigada je izviđala pravce prema Ivanjici i Dugoj Poljani, obezbjeđivala sve bolnice 5. divizije i prostoriju za spuštanje ratnog materijala od saveznika. Desetog aprila njen Stab obavijestio je Štab 5. divizije o dolasku u Ivanjicu veće motorizovane jedinice, sa 6 tenkova i 10 oklopnih automobila. Bili su to dijelovi njemačkog 4. puka »Brandenburg«.

Malo sam detaljnije iznio naše i neprijateljeve planove i obostrana borbena dejstva u vremenu od 1. do 10. aprila, jer su obe strane i u periodu do 20. aprila ostale kod istih svojih odluka i nastojale da ih realizuju — Štab Udarne grupe da stvori uslove za novi pokret ka Ibru radi prodora u Toplicu, a neprijatelj — da to našim divizijama spriječi, da im nanese što veće gubitke i prisili ih na povlačenje iz Srbije.

Šestog aprila Vrhovni štab je obavijestio štab Udarne grupe da se pripremi za prijem ratnog materijala od saveznika, a 10. aprila poslao mu naređenje slijedeće sadržine:

»Izvidite mogućnost za Mihaila (Blagoja Neškovića — M. M.) da ode u Jablanicu. Čim se pruži prilika, vaš glavni zadatak jeste doći na teren Jablanica—Toplica. Sa svojim akcijama zavarajte neprijatelja kao da ćete prema Šumadiji.«⁴⁹⁾

Neuspjeh u forsiranju Ibra nije za posljedicu imao samo odlaganje izvršenja osnovnog zadatka Udarne grupe — njenog prodora u Toplicu i Jablanicu radi podrške tamošnjim našim snagama na liniji rasplamsavanja borbe koja je uzimala baš u ovom dijelu Srbije sve šire razmjere, već i odlaganje povratka rukovodećih ljudi NOP-a Srbije, posebno sekretara PK KPJ B. Neškovića, čije je duže odsustvo iz Srbije otežavalo rad srpskog rukovodstva na usmjeravanju i koordinaciji snaga NOP-a u cijeloj Srbiji. Računajući s tim, i Tito je nastojao da se na neki način ubrza prebacivanje drugova iz srpskog rukovodstva u Srbiju, i to po mogućnosti i prije prodora Udarne grupe divizija. Međutim, iako smo zajednički razmatrali takvu mogućnost, nismo našli rješenje. Bilo je riskantno da se oni upute s pratnjom kroz teritoriju gusto posjednutu snagama neprijatelja.

U vrijeme kada smo primili navedenu depešu, situacija u kojoj se našla Udarne grupa bila je dosta složena. Obavještavajući Vrhovni štab

48) Zbornik I/7, 82 i 89.

49) Zbornik II/12, 266.

o borbama u dolini Studenice i u Dragačevu, o neprijateljskim snagama u dolini Studenice i u rejonu Ivanjice, o uslovima borbi i života jedinica, zatim o potrebi da saveznici pošalju traženi materijal, naveli smo i slijedeće: »Ako neprijatelju stignu pojačanja, moraćemo napustiti sektor Ivanjica—Ibar—Golija«. ⁵⁰ Već sutradan uslijedilo je oštro naređenje Vrhovnog komandanta:

»Za Moraču i generala Ilića. Vi ne smijete napustiti taj sektor zbog nekog pritiska neprijatelja koji je tri puta slabiji (od vaših snaga — dodao M. M.). To bi za nas bio politički udarac. Tražimo jedinstvo gledišta po tom pitanju, za koje se moraju založiti svi politički i vojni rukovodioci obiju divizija.

Na tom prostoru imate dovoljno mjesta za manevrisanje. Negdje duboko u Srbiju sada još nemojte odlaziti zbog onih bugarskih snaga (zbor Bugara na prostoru Čečina—Rudno i u Ivanjici — prim. M. M.) jedino u tom slučaju ako vas okolnosti prisile .. «⁵¹)

Nas u štabu Udarne grupe nije iznenadila oštrina depeše Vrhovnog komandanta, ali nas se neprijatno dojmilo izraženo nepovjerenje u naše izvještaje o snagama neprijatelja, pa i upozorenje o jedinstva gledišta komandnog sastava jedinica. Punu istinu o razlozima ovih rezervi saznao sam tek kada sam konsultovao arhivske izvore u toku rada na ovoj knjizi. U izvještaju koji je u seriji radio-depeša B. Nešković, sekretar PK KPJ za Srbiju, uputio Centralnom komitetu KPJ u vremenu od 11. do 14. aprila ima i takvih kritičkih ocjena koje ni onda ni danas ne bismo prihvatili kao objektivne. Tako, na primjer, jedna od tih radio-depeša, upućena 11. aprila, glasi:

»Postoji neodlučnost i neopravdana strepnja od dubljeg ulaska u Srbiju kod izvjesnih vojnih i političkih rukovodilaca obiju divizija. To se ispoljilo i na Limu i na Ibru.«⁵²)

A druga od 14. aprila:

»Slaba vojnička podgotovljenost jedinica, to je zaključak sa sastanka oba divizijska komiteta. Postoji razlabavljenost jedinica u vojnom pogledu.«

Citirane ocjene su me iznenadile tim više što smo u vrijeme bavljenja Udarne grupe divizija na prostoriji Golija—Ivanjica—Dragačevo imali česte sastanke sa drugovima iz rukovodstva Srbije i sa delegatom Vrhovnog štaba generalom Pavlom Ilićem, na kojima smo analizirali razloge zbog kojih nismo uspjeli da noću 30/31. marta forsiramo Ibar i razmatrali sva pitanja u vezi sa naređenjem Vrhovnog štaba da stvorimo uslove za novi pokret ka rijeci radi njenog forsiranja. Razgovarali smo i o svim našim drugim poslovima — o ishrani i smještaju jedinica, o učvršćenju naših veza sa narodom itd. Ovi razgovori bili su za sve nas korisni. Oni su nam pomagali da se bolje snalazimo u dosta složenoj situaciji — u borbi sa jakim i agresivnim neprijateljem. Na nekim od sastanaka drugovi iz

50) Zbornik II/12, 268, napomena 3.

51) Zbornik II/12, 271.

52) Zbornik II/12, 299, napomena 2. I sve druge depeše sekretara PK KPJ za Srbiju koje navodim nalaze se u ovoj napomeni dokumenta br. 299.

rukovodstva Srbije iznosili su i izvjesne kritičke primjedbe o tome da kod nekih naših štabova postoji bojazan od dubljeg prodora u Srbiju i da oni žele da se jedinice vrate u Sandžak. Mi smo na te primjedbe odgovarali da je prirodno što starije u štabovima razgovaraju o teškim borbama koje vodimo, o slabim uslovima ishrane i o drugim nevoljama, ali da su oni svjesni značaja zadataka koje imaju naše divizije, da svi žele da ih izvrše i da niko ne želi da se bilo gdje vrati iz Srbije.

Poznato je da su partijski organi u našim ratnim jedinicama veoma kritički razmatrali i ocjenjivali vojno-stručnu i ideološko-političku sposobnost štabova i jedinica, njihovo jedinstvo i borbenu čvrstinu. I to je bilo dobro. Međutim, u citiranom dijelu izvještaja izostala je objektivna ocjena o moralno-političkom stanju u jedinicama 2. i 5. divizije. Izrečenu ocjenu demantuju i činjenice koje se iznose u slijedećem dijelu istog izvještaja:

»Uzeli smo kurs povlačenja komandanata, komesara i zamjenika komandanata bataljona koji su se istakli i prerasli svoje funkcije. Sada dobijaju funkcije pri štabovima brigada i divizija, a služiče nam kao rezervni kadar za Srbiju.«

Prilog citiranim ocjenama ne mogu biti ni podaci o organizacionoj strukturi KPJ i Skoja izloženi u tom istom izvještaju, a iz kojih se vidi da je od ukupno 5.013 boraca u brigadama obje divizije (bez štabova divizija i njihovih prištapskih jedinica) bilo 1.729 članova KPJ i 284 kandidata za članove, te 1.570 članova Skoja ili ukupno 3.573 organizovanih, odnosno preko 70%.

Postupajući po naređenju Vrhovnog štaba, Stab Udarne grupe je nastavio s pripremama za izvršenje našeg glavnog zadatka. Trebalo je da osiguramo prostoriju za prijem materijala i potrebno vrijeme da se sačeka dolazak savezničkih aviona. Do toga vremena trebalo je prisiliti neprijatelja da se povuče iz doline Studenice, odnosno sa prostorija Čečina—Dolovi—Bzovik, i tako stvoriti uslove za pokret jedinica ka Ibru. Ovu svoju zamisao Štab Udarne grupe saopštio je potčinjenim štabovima 12. aprila. Prema procjeni naše obavještajne službe, jačina neprijatelja u naznačenom rejonu bila su četiri bugarska bataljona. Plan napada je bio da dvije brigade 2. proleterske divizije napadnu sa sjevera i sjeveroistoka, a dvije brigade 5. divizije sa juga i jugoistoka, i tako prisile neprijatelja na povlačenje u pravcu Ivanjice. Kako je za povratak brigada 2. proleterske divizije iz Dragačeva bilo potrebno izvjesno vrijeme, predvičeno je da napad sve četiri brigade počne noću 14/15. aprila.

Prema razvoju situacije, štabovi divizija su dopunjavali zadatke brigadama, osobito u vezi sa obavještajnom i izviđačkom djelatnošću. Za izviđanje doline Ibra na odsjeku od Mataruga do Ušća štab 2. proleterske divizije odredio je 2. proletersku brigadu, a za odsjek od Ušća zaključno sa Raškom taj zadatak je imala 1. krajiška brigada.⁵³

Osjetivši pokret jedinica 2. proleterske divizije iz Dragačeva na jug, a da bi joj spriječio dejstvo u dolini Studenice, general Felber je odlučio

53) Zbornik 1/7, 95, 96, 100, 101, 103, 106, 108, 112 i 125.

da dijelom snaga bugarske 25. divizije zatvori pravac s. Mlanča—Ušće, a da glavninom njenih snaga pređe u napad, i to sa dva bataljona pravcem s. Vrmbaja—Velika livada (k. 1280)—s. Budoželja, i sa dva bataljona iz rejonu manastir Studenica—s. Polumir u pravcu s. Šavova i s. Osonice. Napad tih snaga trebalo je da otpočne 13. aprila u 6 časova. Prema 5. diviziji na desnoj obali Studenice ostao je bugarski 70. pješadijski puk.⁵⁴

U vremenu od 10. do 16. aprila jedinice 2. i 5. divizije vodile su žestoku borbu na svim navedenim pravcima. Odlučnim dejstvom 2. proleterska divizija suzbila je napade neprijatelja na pravcu Mlanče i Đakova i odbacila ga ka manastiru Studenici i Polumiru. U borbi kod Đakova 13. aprila neprijatelj je imao 15 mrtvih i 5 zarobljenih. Daljim napadima jedinice 2. proleterske divizije ka jugu i akcijama 1. krajiške brigade u rejonu Rudno i upornom odbranom 4. krajiške brigade, Bugari su bili prisiljeni da se povuku iz Čečine i Bzovika, a 4. proleterska brigada opkolila je u s. Borkovu 1. bataljon bugarskog 122. pješadijskog puka. Na taj bataljon proleterci su izveli dva noćna napada (14/15. i 15/16. april) i jedan dnevni. Iako su pretrpjeli velike gubitke i bili sabijeni na uski prostor, Bugari su se uporno branili iz streljačkih rovova i zaklona koristeći pri tom sva raspoloživa borbena sredstva.⁵⁵ Tom bataljonu 15. aprila upućena je preko Rudna pomoć jačine dva bugarska bataljona. Nailazeći u Bzoviku na slab otpor dijelova 1. krajiške brigade, Bugari su se kretali preko Mirilovca i Jelene Poljane i kod Milićkog krsta (k. 1441) zadržao ih je bataljon 4. proleterske brigade. I drugi naš napad noću 15/16. aprila nije dao očekivane rezultate, pa su se bataljoni 4. proleterske brigade prebacili u s. Mlanču.

Prema našim podacima, 1. bataljon bugarskog 122. puka imao je oko 100—120 mrtvih, ranjenih je bilo više, od kojih 28 na nosilima; zarobljeno je 19 vojnika, od kojih 1 oficir i 1 podoficir; zaplijenjeno je 5 puškomitraljeza, dosta pušaka, municije i druge opreme. Četvrta proleterska brigada imala je 18 mrtvih i 52 ranjena, od kojih 24 teže. Najviše gubitaka proleterci su imali od minobacačke vatre.

Da bi pomogao svoje snage u s. Milići, 16. aprila izjutra krenuo je iz Ivanjice 2. bataljon bugarskog 63. pješadijskog puka pravcem s. Budoželja—s. Vrmbaje—s. Milići. Bugare su na Velikim livadama sačekale jedinice 3. srpske brigade i odbacile ih nazad. Bugari su imali 5 mrtvih i 4 zarobljena, zaplijenjen je puškomitraljez, 5 pušaka i nešto municije. Mi smo imali jednog poginulog i 5 ranjenih, od kojih dva teže.⁵⁶

Kada je neprijatelj napustio sela Čečinu i Bzovik, 1. krajiška brigada, ojačana bataljonom 4. krajiške, orijentisala je glavninu svojih snaga na rejon s. Rudno—s. Binići. Njenom pojavom kod Rudna Bugari su jednim svojim bataljonom hitno zaposjeli jake tačke Gradinu (k. 1221) i Jeselevicu (k. 1136), južno od Rudna, radi zaštite doline Ibra na pravcu Raške. Na bugarsku posadu u Jeselevici noću 14/15. aprila izvršio je napad

54) P. Višnjic n. d., str. 173—174.

55) Prvi bataljon bugarskog 122. puka imao je oko 700 vojnika, a od naoružanja, pored pušaka i puškomitraljeza, imao je 2 brdska topa, 6 teških minobacača, 9 teških mitraljeza i dovoljne količine municije. Borci 4. proleterske brigade za sva svoja oružja raspolagali su sa malo municije. Bugari se nisu micali iz rovova i drugih zaklona (operacijski dnevnik 2. proleterske divizije).

56) Operacijski dnevnik 2. proleterske divizije.

jedan njen bataljon, ali su se Bugari snažno oduprli. Drugi njen bataljon napao je u zoru 15. aprila bugarsku kolonu kod Rudna i nanio joj gubitke. Naši su imali jednog poginulog i 6 ranjenih. Posjedanjem i čvrstim držanjem linije Bzovik—Rudno—Gradina—Jeselevica neprijatelj je onemogućio 1. krajišku brigadu da ga ugrozi na tom prostoru. Vrativši bataljon 4. krajiške brigade u njen sastav, slijedeća dva dana 1. krajiška brigada je intenzivno izviđala položaje neprijatelja, a osobito pravac prema Raškoj.

Opisane borbe su nesumnjivo ukazivale na odlučnost neprijatelja da ne samo spriječi prodor naše Udarne grupe dublje u Srbiju, već i da je odbaci sa prostorije na kojoj smo se zadržali i na taj način otkloni neposrednu opasnost takvog prodora. Stoga su, prateći borbe naših jedinica u Dragačevu i u rejonu s. Čečina—Rudno i u želji da se što prije ostvari naš glavni zadatak, sekretar PK KPJ za Srbiju Blagoje Nešković i delegat Vrhovnog štaba general Pavle Ilić poslali 14. aprila prijedlog Vrhovnom štabu da našoj Udarnoj grupi, ako imaju raspoloživih snaga, sadejstvuju 3. korpus iz istočne Bosne prema Valjevu, Užicu i Rudom, 2. korpus iz Sandžaka na pravcu Nove Varoši i Sjenice, a sve snage iz Toplice da ovladaju Kopaonikom i dejstvuju na komunikaciju Kosovska (sada Titova) Mitrovica—Kraljevo.

Međutim, iz radio-depeša koje nam je uputio Vrhovni štab vidjelo se da taj prijedlog nije u tadašnjoj situaciji imao realne osnove. U vremenu od 15. do 17. aprila obavijestio nas je da su u toku operacije neprijatelja protiv 2. i 3. korpusa⁵⁷⁾ i upozorio da bi eventualno naše dejstvo prema najosjetljivijim tačkama u Srbiji olakšalo situaciju u Sandžaku i Crnoj Gori,⁵⁸⁾ a u depeši od 19. aprila istakao »da je nerealan prijedlog da naše jedinice iz Toplice i Jablanice sadejstvuju Udarnoj grupi pri njenom prelazu Ibra« i da ona sama mora riješiti taj zadatak.⁵⁹⁾ Sto se same Udarne grupe tiče, Vrhovni štab je saopštio da postoje izgledi da dobije pomoć od saveznika i da su osnovna prepreka tome loše vremenske prilike, da Vrhovni štab nastoji osposobiti »jednu operativnu grupu« koja bi nam sadejstvovala. Ujedno se interesovao za mogućnost našeg »upada u Šumadiju«.

U međuvremenu je razvoj situacije na području borbenih dejstava 2. i 5. divizije uslovio da se Štab Udarne grupe opredijeli za pomjeranje jedinica na prostoriju Ivanjica—Požega—Užice, s ciljem da brzo izbiju na prostoriju sjeverno od linije Užice—Požega.

Događaji koji su prethodili pokretu 2. i 5. divizije na sjever bili su, najkraće rečeno, slijedeći:

Uveče 16. aprila došla su dva sovjetska i dva engleska aviona i bacili ram materijal pomoću padobrana. Sovjetski avijatičari su to učinili sa velike visine i materijal se rasturio po šumi na velikom prostoru. Prikupljale su ga 1. i 4. krajiška brigada i do 18. aprila prikupile oko 85.000 metaka, 10 gumenih čamaca, ali bez pumpi, 48 pušaka, oko 100 pari vojničkih uniformi, nešto cipela, veša, šatorskih krila i čebadi. I pored pažlji-

57) Zbornik II/12, 293 i 295.

58) Zbornik II/12, 304.

59) Zbornik II/12, 318.

vog pretresanja rejona u kojem su engleski avijatičari spustili materijal, nismo mogli da pronađemo pumpe za čamce i vesla. Obavijestili smo Vrhovni štab o primljenom materijalu i molili da nam Englezi pošalju pumpe za čamce, a zajedno sa Sovjetima — mnogo više municije, eksploziva i santetskog materijala.⁶⁰ Zbog pokreta jedinica sa padina pl. Golije, materijal smo kasnije čekali na nekoliko drugih mjesta, ali više ništa nismo dobili. Doduše, zbog pokreta jedinica i stalnih borbi, čekali smo savezničke avione najduže 2—3 dana na jednom mjestu.

Iako smo 16. aprila dobili zaista samo simboličnu pomoć od saveznika, ona nam je dobro došla, osobito pomoć u municiji. Ta pomoć je mnogo značila u moralnom pogledu. Borci su se uvjerali da nam saveznici žele pomoći u našoj zajedničkoj borbi za slom njemačkog fašizma, a narod Golije se osvjedočio da saveznici pomažu našu pravednu borbu protiv njemačkih i bugarskih okupatorskih trupa i njihovih domaćih slugu — nedićevaca i četnika.

Pošto je stabilizovao situaciju u s. Milići i u rejonu Rudno—Binići i ojačao snage u Raškoj, čime se obezbijedio od manevra jedinica Udarne grupe ka dolini Ibra na odsjeku Ušće—Raška, general Felber je aktivirao snage koje su se nalazile na prostoru Ušće—manastir Studenica i u rejonu Ivanjice. Tako su ujutro 17. aprila 2. bataljon bugarskog 61. pješadijskog puka sa Ravništa i dio 2. bataljona njemačkog 3. policijskog puka iz rejona manastira Studenice napali jedinice 2. proleterske brigade i zauzeli s. Đakovo. U toj borbi poginuo je naš komandir čete i ranjena su 2 borca. Istoga dana stigli su iz Ivanjice u sela Kaluševiće i Međurečje dijelovi njemačkog 4. puka »Brandenburg« i 4. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa. Njih su noću 17/18. aprila napala dva bataljona 10. krajiške brigade, ali ih nisu mogla pomjeriti. Osamnaestog aprila ojačani 2. bataljon bugarskog 63. pješadijskog puka ponovio je napad iz Ivanjice u pravcu Velikih livada i s. Komadine, ali su ga jedinice 3. srpske brigade pri kraju dana odbacile u Budoželj.⁶¹

Da bi lakše komandovao jedinicama u rejonu Ivanjice, general Felber je formirao borbenu grupu »Holman«.⁶² Osamnaestog aprila dva bataljona njemačkog 4. puka »Brandenburg« u nastupanju na jug stigli su u s. Kosovicu, odbacivši 2. bataljon 10. krajiške brigade na Lupoglav i Glavicu (k. 1010). Tih dana neprijatelj iz Duge Poljane i Sjenice pojačao je izviđačku djelatnost preko Javora i Golije. Bili su to dijelovi njemačke legije »Krempler«, koji su dopirali od Sjenice do Kušića, a od Duge Poljane do s. Brestovac i s. Karalići. U toku 19. aprila neprijatelj iz Kosovice produžio je napad i zauzeo Bratljevo i Bojoviće i na taj način prekinuo vezu ostalih jedinica 10. krajiške brigade sa njenim 1. i 4. bataljonom koji su djelovali u rejonu Kušića. Stab 5. divizije naredio je 4. i 10. krajiškoj

60) Knjiga poslatih depeša Štaba Udarne grupe (A-VII, k. 372, reg. br. 37/13-1 i reg. br. 37/14-1).

61) P. Višnjic n. d., str. 185, 188 i 189.

62) Grupa je bila sastava: 1, 2, 3. i 4. bataljona njemačkog 4. motorizovanog puka »Brandenburg« i 1. bataljona 4. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa. Puk »Brandenburg« raspolagao je sa nekoliko tenkova i oklopnih automobila.

brigadi da u toku noći 19/20. aprila izvrše napad na neprijatelja u Bratljevu i Bojovićima i da ga odbace prema Sjenici. Do te borbe nije došlo jer se neprijatelj povukao u rejon Kušića.

Devetnaestog aprila štabovima 2. i 5. divizije bilo je poznato da se na prostoru manastir Studenica—s. Milići—s. Bzovik—s. Rudno nalaze četiri bugarska bataljona; u Raškoj jedan bataljon; u Dugoj Poljani i Sjenici legija »Krempler« jačine do 600 vojnika; u rejonu Ivanjica—s. Budoželja—s. Bratljevo—s. Kušići — dva bataljona Bugara, bataljon njemačke poljske žandarmerije i bataljon Srpskog dobrovoljačkog korpusa; bio je zapažen živ saobraćaj na ibarskim komunikacijama i na komunikaciji Raška—Sjenica, što smo dovodili u vezu sa neprijateljskom ofanzivom u Sandžaku. Cijenili smo da na navedenom prostoru jačina neprijatelja, bez četnika, iznosi 9.000—10.000 vojnika. Od četničkih snaga znalo se za jedinice Zlatiborskog i Požeškog korpusa na prostoru s. Ravna Gora—s. Katići—Mućanj.⁶³⁾

Razmotrivši cjelokupnu situaciju, Štab Udarne grupe nije mogao da se odluči na pokret divizija ka rejonu Raške, radi prelaska Ibra. Pokret u tom pravcu nije bio moguć zbog prisustva jakih snaga neprijatelja na prostoru manastir Studenica—Milići—Rudno—Binići, zatim zbog pritiska neprijatelja od Ivanjice ka Bratljevu i Budoželju i nesigurnosti da brzo zauzmemo Rašku i da je držimo dovoljno dugo za prelazak jedinica na desnu obalu Ibra.

Isto tako, nije bio prihvatljiv manevar divizija južno od Raške, radi daljeg pokreta za Toplicu, jer nismo raspolagali plovnim sredstvima za prelazak rijeka Raške i Ibra, a na komunikacijama u dolinama ovih rijeka naišli bismo na jaku neprijateljsku odbranu. Pokret u Šumadiju bilo koje jedinice iz sastava 2. i 5. divizije nije dolazio u obzir ne samo zbog nepovoljne operativne situacije, nego i zbog upozorenja Vrhovnog štaba upućenog 20. aprila Štabu Udarne grupe da takvo cepkanje ne bi dalo rezultate nego bi samo oslabilo Udarnu grupu. U to vrijeme 2. i 5. divizija imale su 400 ranjenika, te nismo htjeli da idemo na nesigurne i rizične odluke. Najrealnije i najsvrsishodnije rješenje bilo je, kako sam to već iznio, da sa obje divizije izvršimo pokret na sjever, ka Užicu i Požegi, a zatim da se prebacimo na prostor južno od Valjeva, radi sadejstva sa divizijama 3. korpusa prilikom njihovog namjeravanog prelaska Drine i prodora u zapadnu Srbiju. Takvo rješenje imalo je svoju osnovu u direktivi koju je 17. aprila Vrhovni štab uputio Štabu Udarne grupe⁶⁴⁾

63) Naši štabovi nisu znali da se u rejonu Ivanjice nalaze dva bataljona njemačkog 4. puka »Brandenburg«. Osim toga, 19. aprila neprijatelj je imao u rejonu s. Kušići—s. Katići cio 4. puk Srpskog dobrovoljačkog korpusa, a na prostoru s. Jasenovo—s. Klekovo—s. Bela Reka stigla su preko Užica dva bataljona njemačkog 4. puka »Brandenburg«, a u rejon s. Ljubiš stigao je njemački 696. bataljon poljske žandarmerije (P. Višnjić, n. d., str. 192).

64) Štab Udarne grupe redovno je obavještavao Vrhovni štab o situaciji kod Udarne grupe u vremenu od 19. do 21. aprila 1944, a i o namjeravanom manevaru u pravcu Užica i Požege. Ove radio-depeše nalaze se u knjizi poslatih depeša Štaba Udarne grupe, a objavljene su i u Zborniku II/12, 317, 319 i 329.

Štab Udarne grupe je 21. aprila 1944. obavijestio Vrhovni štab o namjeravanom manevru 2. i 5. divizije u označenom pravcu. Vrhovni štab se s tim saglasio i istog dana poslao depešu Štabu Udarne grupe slijedeće naređenje:

»Sa vašom namjerom da se prebacite sjeverno od linije Požega—Užice slažemo se. Pokret treba izvesti brzo. Vaše uporište neka bude Suvobor i Medvednik. Naredili smo sadejstvo dviju divizija iz Bosne.«⁶⁵⁾

Istog dana Vrhovni štab je poslao naređenje Štabu 3. korpusa koje glasi:

»Spremite hitno prebacivanje dviju divizija preko u Srbiju. Peta i Druga (divizija M. M.) će isto krenuti prema sjeveru i sadejstvovati. Pokret neka bude smjeli i brz. Sektor Srebrenica osigurajte mostobranom.«⁶⁶⁾

Vrhovni štab je naređenjem od 17. aprila 1944. već bio odredio da jz istočne Bosne krenu preko Drine u Srbiju 16. i 17. divizija, kao Operativna grupa divizija NOVJ. Za komandanta grupe postavio je Danila Lekića, general-majora, komandanta 16. divizije.⁶⁷⁾

Napuštajući prostoriju Golija—Ivanjica—Dragačevo, Štabovi 2. i 5. divizije nisu imali iluzija da će na novoj prostoriji biti manje borbe, jer su dotadašnje jednomjesečne borbe pokazale odlučnost njemačke komande da sačuva svoje vojnostrateške pozicije u Srbiji. Računali su da će na novoj prostoriji ipak lakše ratovati, da je zemljište prohodnije i da su bolje vremenske prilike i veće mogućnosti za ishranu jedinica. A ukoliko bi Udarne grupa divizija iz istočne Bosne uspjela da izvrši prodor u zapadnu Srbiju, došlo bi do nove situacije, u kojoj bi naše četiri divizije mogle uspješno da izvode svoja borbena dejstva u Srbiji.

Iako nisu uspjele da forsiraju Ibar i stignu do Toplice, 2. i 5. divizija su u borbama na Ibru, u Dragačevu i kod Ivanjice angažovale protiv sebe znatne okupatorske i kvistlinške jedinice i nanijele im osjetne gubitke. Bio je značajan i politički efekat naših borbi, jer se narod mogao osvjedočiti da se Narodnooslobodilačka vojska bori protiv njemačkog i bugarskog okupatora za oslobođenje zemlje, a da su Nedićeve i četničke oružane jedinice samo obične sluge okupatora.

Zbog svakodnevnih borbi, naše jedinice nisu imale vremena za veće kontakte sa narodom, koji je iz straha od odmazde nedićevaca i četnika bio uplašen i zatvoren prema nama. No, tokom vremena nastalo je postepeno poboljšanje, a nešto mlađih ljudi stupilo je u naše jedinice. Raspoloženje u narodu prema našim borcima znatno se poboljšalo kada se doznalo da puštamo kućama zarobljene četnike koji su prisilno mobilisani. Glas o tome se brzo širio i izvan područja borbenih dejstava naših dviju divizija.

65) Zbornik II/12, 335. Isto naređenje nalazi se u knjizi primljenih depeša Štaba Udarne grupe divizija NOVJ, A-VII, k. 184, reg. br. 9/7-1.

66) Zbornik II/12, 327.

67) Zbornik II/12, 306 i 344.

Glava IX

PRODOR UDARNE GRUPE NA PROSTORIJU JELOVA GORA — PL. POVLEN (22. 4—8. 5. 1944)

1. BORBE DO LINIJE UZICE—POŽEGA

Naređenjem Štaba Udarne grupe od 20. aprila 1944. počele su pripreme 2. i 5. divizije za pokret na sjever, u pravcu Užica. Toga dana 2. proleterska divizija napustila je prostoriju Velike Livade—Mlanča—Vrmbaje—Dobri Do i, bez kontakta sa neprijateljem, prikupila se na prostoriji Bela Stena—Dajići—Kumanica—Gleđica. Pošto je neprijatelj u toku noći 19/20. aprila napustio Bratljevo i povukao se u Kušice, to su 4. i 10. krajiška brigada ostale na obezbjeđenju prostorije Smiljevac—Ravna Gora—Bratljevo—Kosovica, sa tim da 10. krajiška brigada ispita situaciju na cesti Ivanjica—Sjenica, na odsjeku Kušići—Prisoje. Prva krajiška brigada povučena je sa sektora Rudno—Binići i stigla u rejon Kulizino—Jasenovica—Dramičane. Ona je dobila zadatak da osmatra pravce od Duge Poljane.¹⁾

Uveče 20. aprila u Dajićima je održan sastanak štabova divizija na kome je utanačen način prelaska ceste Sjenica—Ivanjica, što je potom precizno iznijeto u naređenjima potčinjenim jedinicama.²⁾

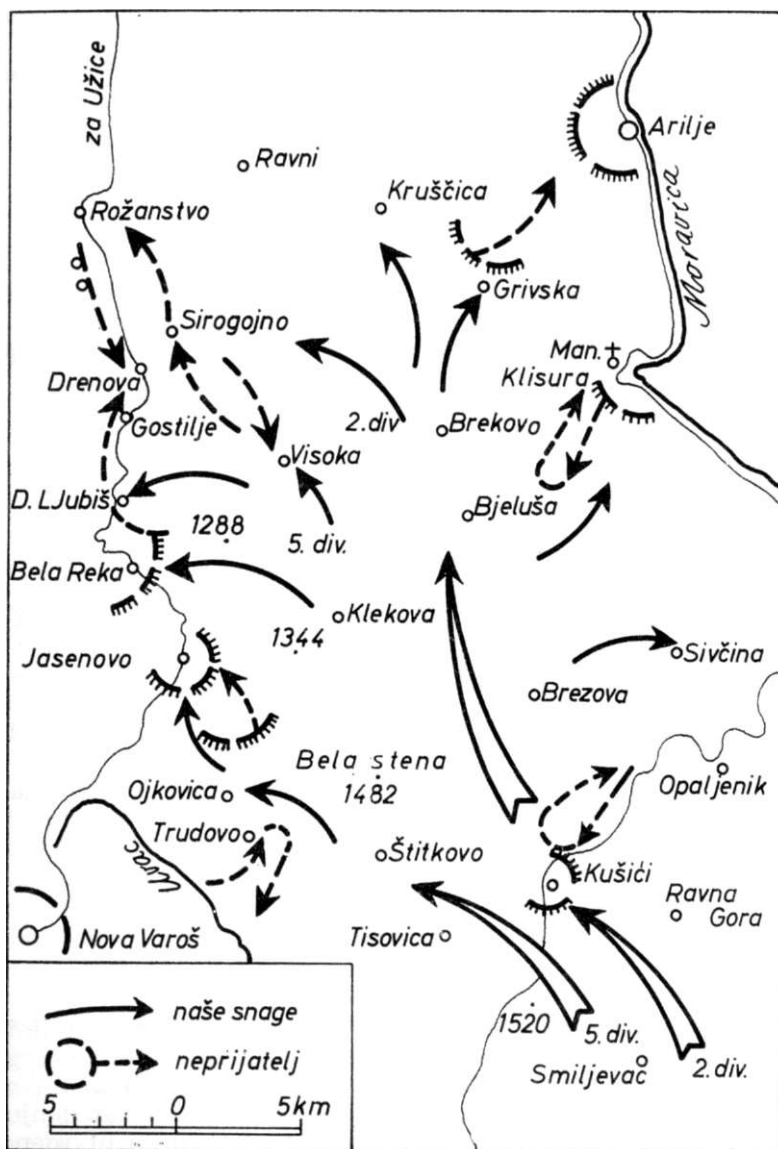
Na tom sastanku razmotreni su pravci kretanja divizija do linije Užice—Požega i način prelaska komunikacija Višegrad—Užice—Požega. Štabovi divizija su se saglasili o svrsishodnosti prelaska ovih komunikacija na dva odvojena pravca — istočno i zapadno od Užica. U naređenju Štaba Udarne grupe Stabu 2. proleterske divizije od 22. aprila utvrđeno je da će 2. divizija prelaziti komunikacije Višegrad—Užice—Požega između Užica i Požege, i da divizija demonstrira svoj interes prema komunikaciji Ivanjica—Arilje—Požega, kako bi odvušla pažnju neprijatelja i na tu komunikaciju.³⁾

U naređenjima Štaba Udarne grupe od 20. i 22. aprila rečeno je da se starješinski i borački sastav upozna sa ciljem našeg manevra u zapadnu

1) Zbornik 1/7, 135.

2) Zbornik 1/7, 136, 137, 139 i 140.

3) Zbornik 1/7, 142.



Borba Udarne grupe do linije Užice—Požega
(od 20. do 25. IV 1944)

Srbiju; istaknuta je potreba da izviđačka i obavještajna služba budu stalno aktivne, a među jedinicama da se održava dobra veza i sadejstvo u borbi; naglašeno je da prema neprijatelju moramo biti energični, a u pokretima ne smijemo biti spori; štabovi su takođe upozoreni da dobro obezbijede bolnice i da jedinice preuzmu mjere zaštite od avijacije.

Komunikaciju Ivanjica—Sjenica 5. divizija prešla je noću 20/21. aprila, na odsjeku Prisoje—Ograđenik, na kome nije bilo neprijatelja. Ona se 22. aprila razmjestila na prostoriji sela Tisovica—Šitkovo—Ojkovica—Draškovići. Na maršu do te prostorije njene jedinice vodile su manje borbe sa izvidnicama milicije na pravcu s. Lepojevići, a u rejonu Šitkova sa četničkom Zlatiborskom brigadom i dijelovima četničkog 2. mileševskog korpusa.

Druga proleterska divizija prešla je navedenu komunikaciju u Kušićima, u kojima se, za odbranu ceste, nalazio 1. bataljon 4. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa, ojačan sa dva njemačka srednja tenka i podržan artiljerijskom vatrom od pravca Ivanjice. Prethodnice divizije počele su da prelaze cestu oko 7 časova 22. aprila. One su na svojim pravcima slo-mile neprijateljevu odbranu i otvorile prolaz preko ceste glavnini divizije. Međutim, u toku borbe nedićevcima je iz Ivanjice stigla pomoć od nekoliko tenkova i nekoliko kamiona pješadije, te je borba prema s. Opaljeniku produžena do 16 časova, kada su sve jedinice divizije prešle cestu. Neprijatelj je imao oko 20 izbačenih iz stroja, zaplijenjena su 2 mitraljeza i oko 8.000 metaka i oštećen jedan tenk. Naši su imali 4 poginula, 4 ranjena i 3 nestala. Druga proleterska divizija je toga dana stigla na prostoriju sela Vujaši—Bela Crkva—Stišovići—Katići.⁴

U toku 21. i 22. aprila padala je jaka kiša, a noću je bila gusta magla, što je usporavalo i otežavalo pokret i vezu među jedinicama. Naročito dug i naporan marš imala je 4. proleterska brigada, jer je najviše imala teških ranjenika. Jedina dobra strana loših meteoroloških uslova bila je što avijacija nije mogla da dejstvuje.

Iz borbi 21. i 22. aprila njemački komandant u Srbiji general Hans Felber doznao je da se Udarna grupa nalazi zapadno i sjeverozapadno od Kušića. Telegramom od 22. aprila on je o tome obavijestio njemačku Vrhovnu komandu i izložio joj svoje prave mjere da 2. i 5. diviziji spriječi prodor prema Užicu. On je naredio: da se 3. bataljon njemačkog 4. puka »Brandenburg« 23. aprila uputi preko Užica za Ljubiš da zatvori komunikaciju Užice—Ljubiš; borbenoj grupi »Holman« da iz rejona Kušića napadne naše jedinice s leđa; legiji »Krempler« i četničkom 2. mileševskom korpusu da napadnu naše jedinice iz doline Uvea u pravcu Šitkova; bugarskoj 24. pješadijskoj diviziji da bude spremna za borbu na liniji Borova glava—Užice—Bajina Bašta; da bugarska 25. sabirna divizija krene iz doline Studenice; da se sa desne obale Drine iz kvislinške borbene grupe »Tatalović« odmah uputi jedan bataljon u Užice; u rezervu u Užice postavio je 2. bataljon 2. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa, a u svojoj rezervi ostavio je njemački 696. bataljon poljske žandarmerije.

Iz daljeg teksta ovoga telegrama jasno se vidi da je general Felber dešifrovanjem naših radio-depeša znao za cilj pokreta 2. i 5. divizije sa dotadašnje njihove prostorije. U telegramu stoji:

»Crvena divizijska grupa Morača sada se kreće sa glavinom prema zapadu drumom Ivanjica—Sjenica. Kod Pogleda napadnuta je od dijelova borbene grupe »Holman«, a kod Kladnice vodi borbu sa grupom »Krempler« i četnicima. Prodiranje grupe Morača pre-

4) Izvještaj Štaba 2. proleterske divizije, Zbornik 1/7, 144 i operacijski dnevnik divizije.

ma sjeveru je moguće. Prema koncentraciji neprijateljskih dijelova u rejonu Srebrenica—Vlasenica, može se očekivati prelazak neprijateljskih dijelova preko r. Drine u rejonu Ljubovija—Bajina Bašta. Moguće je sadejstvo dviju neprijateljskih grupa.«⁵⁾

I narednih dana general Felber preduzeće sve moguće mjere da spriječi prodor 2. i 5. divizije u pravcu Užica i preko komunikacija Višegrad—Užice—Požega. Pokazaće se, međutim, da njegovi saveznici — Bugari, četnici i nedićevci nisu bili dovoljno brzi, odlučni i odvažni u izvršavanju njegovih naređenja. Svi su oni respektovali borbene mogućnosti 2. i 5. divizije.

Štab Udarne grupe je 22. aprila obavijestio Vrhovni štab da su divizije prešle cestu Ivanjica—Sjenica, a Vrhovni štab je uveče 23. aprila poslao sljedeće naređenje:

»Hitno i energično se prebacujte određenim pravcem ka sjeveru, gdje će (vam) sadejstvovati dvije naše divizije.«

Produžujući pokret 23. aprila ka sjeveru, 5. divizija naišla je na snažnu reakciju neprijatelja. Četvrta krajiška brigada sukobila se u s. Jasenovu sa Uzičkom četničkom brigadom, a u s. Beloj Reci sa 3. bataljonom njemačkog 4. puka »Brandenburg«, koji je u svom sastavu imao 8 manjih tenkova i bornih kola. U borbu je Štab divizije uveo i dva bataljona 10. krajiške brigade. Nijemci su imali znatno preimućstvo u naoružanju i u ljudstvu, a pomagala im je i avijacija. Zauzeli su Belu glavu (k. 1337); dominantnu tačku u s. Jasenovu, zatim s. Belu Reku, sa isto tako jakim tačkama: Crni vrh (k. 1200) i Treštena stena (k. 1268). Pored gubitaka u ljudstvu, Nijemcima su uništena jedna borna kola, a oštećen tenk i 3 kamiona.

Izjutra toga dana jedinice legije »Krempler« i četničkog 2. mileševskog korpusa napala su kod Šitkova i D. Trudova bataljon 1. krajiške brigade koji su bili u pokretu ka G. Trudovu i Ojkovici. Borbu legije i četnika potpomagala je artiljerija sa ceste Sjenica—Kušići. U oštroj borbi neprijatelj je odbačen na jug, preko Uvea. Od napada avijacije poginuo je Branko Surla, zamjenik komandanta bataljona u 10. krajiškoj brigadi i još dva borca. U toku dana 5. divizija imala je 5 mrtvih i 9 ranjenih.

Toga dana pokrenute su u akciju na pravcu Bele Reke jedinice Srpske državne straže iz Čajetine i s. Rožanstvo i četnička Zlatiborska brigada. Na Borovoj glavi (na Zlatiboru) nalazio se u pripravnosti bataljon bugar-

5) Telegram H. Felbera (A-VII, k. 8, reg. br. 3—18). Interesantno je zabilježiti da je Glavni štab NOV i PO Vojvodine poslao informaciju Vrhovnom štabu o pokretu kvislinških jedinica sa desne obale Drine za Užice (depeše Vrhovnog štaba od 23. aprila Štabu 3. korpusa i Štabu Udarne grupe, Zbornik H/12, 340 i 341).

Borbena grupa »Tatalović« (po imenu Radomira Tatalovdća, načelnika Štaba kvislinškog Srpskog dobrovoljačkog korpusa) formirana je u drugoj polovini aprila 1944. za odbranu desne obale Drine, na odseku Ornča do Bajine Bašte (isključno). Prema potrebi sastav se ove grupe mijenjao. Prema nepotpunim podacima, sastav grupe 25. aprila bio je: štab grupe, štab 1. puka i 1. bataljon 1. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa, 1. d 2. bataljon 2. puka i 1. bataljon 3. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa (P. Višnjić, n. d., str. 260).

13) Zbornik 1/7, 156 i 167.

ske 24. pješadijske divizije. Od pravca Arilja pripremao se za borbu četnički Požeški korpus.

Ocijenivši da neprijatelj brzom intervencijom na pravcu Užice—Ljubuš—Bela Reka želi da spriječi nastupanje 2. i 5. divizije na sjever, štab Udarne grupe je odlučio da ga bočnim napadom glavnine 5. divizije prisili na povlačenje iz rejonu Ljubuša i Bele Reke. U stvari, u protivnapad je pošla cijela 5. divizija, osim jednog bataljona iz svake brigade, koji su štitili divizijsku i brigadne bolnice i druge teže dijelove brigada. Tako je u toku noći 23/24. aprila 1. krajiška brigada, ojačana bataljonom 10. krajiške brigade, izvršila pokret pravcem s. Draškovići—s. Močioce—brdo Okruglica—is. Visoka—s. Zeline, sa zadatkom da između s. Drenova i brda Vladaje presiječe i zaruši cestu Užice—Kokin Brod, poruši most na r. Katušnici i napadom u lijevi bok prisili neprijatelja na povlačenje; 10. krajiška brigada sa dva bataljona trebala je da stigne u s. Sirogojno, da obezbijedi akciju od s. Ravne i da služi kao rezerva na pravcu 1. krajiške brigade; 4. krajiška brigada trebala je da napadne neprijatelja u istočnim zaseocima Bele Reke i da vrši demonstrativni napad na Belu glavu.⁷⁾

Protivnapad 5. divizije je potpuno uspio. U toku 24. aprila njene jedinice zauzele su Treštenu stenu, Crni vrh (k. 1200), s. Terziće i brdo Đavo (k. 1170), a u zoru 25. aprila i sela Drenovu i Gostilje i porušile most na Katušnici i na taj način presjekle Nijemcima u Ljubušu i na Beloj glavi vezu sa njihovim snagama u Užicu. Sada se Nijemcima žurilo da se preko Ljubuša probiju za Užice. Iako su imali 8 tenkova i 2 artiljerijske baterije, te znatan broj minobacača i oko 80 kamiona pješadije, Nijemci su snažnom vatrom 1. krajiške brigade bili zaustavljeni u dolini Katušnice. Njima je oko 14 časova stigla od Užica motorizovana kolona jačine 3 tenka i 7 kamiona pješadije. Bila je to jedinica iz 1. bataljona 4. puka »Brandenburg«. U isto vrijeme četnici Zlatiborske brigade i Požeškog korpusa obnovili su napade od pravca s. Alin Potok, Rožanstvo i Ravni. Nešto kasnije iz Užica ka Ljubušu upućena su i dva bataljona nedićevaca.⁸⁾

Pošto su se obe grupe Nijemaca spojile, krenule su u pravcu Užica, a naše jedinice odbacile su četnike i zauzele komunikaciju od Bele Reke do Trnova. Nijemci i četnici su u ovoj borbi imali dosta gubitaka, ali bi uspjeh bio veći da je 4. krajiška brigada energičnije napadala na svom sektoru. Naše jedinice imale su 2 poginula i 8 ranjenih. I toga dana neprijateljska avijacija bila je aktivna.

Zbog premorenosti ljudstva iz prethodnog trodnevnog marša i borbe u Kušićima, 2. divizija se 23. i 24. aprila zadržala na prostoriji Vujaši—Bela Crkva—Katići, ali su njene izviđačke jedinice bile aktivne prema Man. Klisuri i komunikaciji Man. Klisura—Ivanjica—Kušići. Nedićeve snage u rejonu Kušića bile su pasivne — izvršile su samo jedan manji ispad, ali su naši od artiljerijske vatre imali 2 mrtva i 6 ranjenih.

U pomoć 24. aprila 2. divizija je izvršila pokret i do jutra 25. aprila stigla na prostoriju sela Visoka—Bjeluša—Brekovo—Grivska—Kruščica i tako se primakla 5. diviziji. U toku 25. aprila, jedinice 2. divizije vodile

7) Naređenje Štaba 5. divizije od 23. 4. 1944, Zbornik 1/7, 146 i 150.

8) P. Višnjic, n. d., str. 214.

su manje borbe sa četnicima Požeškog korpusa, odbacile ih na istok i sjever i intenzivno izviđale pravce prema Požegi, Arilju. Man. Klisuri i Ivanjici.⁹¹

Oko podne 25. aprila održan je sastanak štabova 2. i 5. divizije na kome su bili i drugovi iz rukovodstva NOP Srbije. Na sastanku smo odlučili da divizije pređu komunikacije Višegrad—Užice—Požega u dvije odvojene kolone. Lijeva kolona: 5. divizija, 4. proleterska brigada, jedan bataljon 2. proleterske brigade i teži ranjenici 2. divizije prelaze komunikacije zapadno od Užica, a 2. divizija, sa 2. proleterskom i 3. srpskom brigadom, prelazi komunikacije između Užica i Požege.

Uveče 25. aprila 4. proleterska brigada i teži ranjenici 2. divizije stigli su u Sirogojno. Sa njima je pošao Savo Drljević, načelnik štaba 2. divizije.

Istoga dana Vrhovni štab je poslao komandantu Operativne grupe divizija 3. korpusa, general-majoru Danilu Lekiću, direktivu slijedeće sadržine:

»Važno je hitno upasti (u zapadnu Srbiju) i pravcima Ljubovija—Bajina Bašta ugroziti neprijatelja da bi se Morača uspješnije prebacio na Maljen—Suvobor. Za prvo vrijeme vaše dvije grupe moraju biti bliže jedna drugoj da biste predstavljali jaču udarnu snagu. Kasnije ćemo upravljati prema stvarnim prilikama. Još prije upada (u Srbiju) morate uspostaviti vezu s nama.«¹⁰¹

Na osnovu ove direktive istog dana je na sastanku Štaba 3. korpusa sa štabovima 16. i 17. divizije odlučeno da 17. divizija forsira Drinu kod Bajine Bašte i da u rejonu Duba zatvori pravac od Užica, a potom da nastupa ka Kosjeriću; da 16. divizija forsira Drinu na odsjeku Bratunac—Drinjača, da zauzme Ljuboviju, a potom glavnom snagom nastupa u pravcu Pecke; da se sve pripreme za prelazak preko Drine završe do 28. aprila, a da forsiranje rijeke počne noću 28/29. aprila; da 36. divizija sa dejstvom 16. i 17. diviziji na taj način što će dejstvom na komunikacije Tuzla—Zvornik i Zvornik—Drinjača i napadom na Zvornik spriječiti intervenciju neprijatelja na odsjeku forsiranja Drine.¹¹¹

Dešifrovanjem naših radio-depeša Nijemci su saznali za pripremu 16. i 17. divizije za prelazak Drine i energičnom akcijom, koja je počela 25. aprila, spriječila im forsiranje rijeke.¹²¹

9) Naređenje Štaba 2. proleterske divizije, Zbornik 1/7, 152 i operacijski dnevnik divizije.

10) Zbornik II/12, 351.

11) Zbornik IV/24, 108 i Zbornik 11/12, napomena uz dok. br. 351.

12) Napadom 26. i 27. aprila ojačanog puka njemačke 13. brdske divizije »Handžair« pravcima Caparde—Šekovići i Zvornik—Drinjača potisnute su jedinice 36. i 38. divizije na jug, a 28. aprila Nijemci su zauzeli Vlasenicu. Istovremeno je iz Tuzle ka Kladnju nastupao 3. domobranski zdrug, ojačan bataljonom njemačke 13. SS divizije. Od pravca Rogatice i Sokoca krenuli su 27. aprila dva bataljona 14. puka njemačke 7. SS brdske divizije »Princ Eugen« u namjeri da se na pravcu Vlasenice i Srebrenice 28. aprila spoje sa snagama sa sjevera. Njihovo nadiranje usporavali su dijelovi 27. divizije. U takvoj situaciji komandant Operativne grupe divizija, u saglasnosti sa štabom 3. korpusa, naredio je 16. i 17. diviziji da se noću 28/29. aprila povuku sa prostorije Drina—Zepa—Han-Pijesak—Vlasenica—Drinjača po određenim pravcima. Ne uspjevši da se na odsjeku Korjen—s. Supčane (kod Seko-

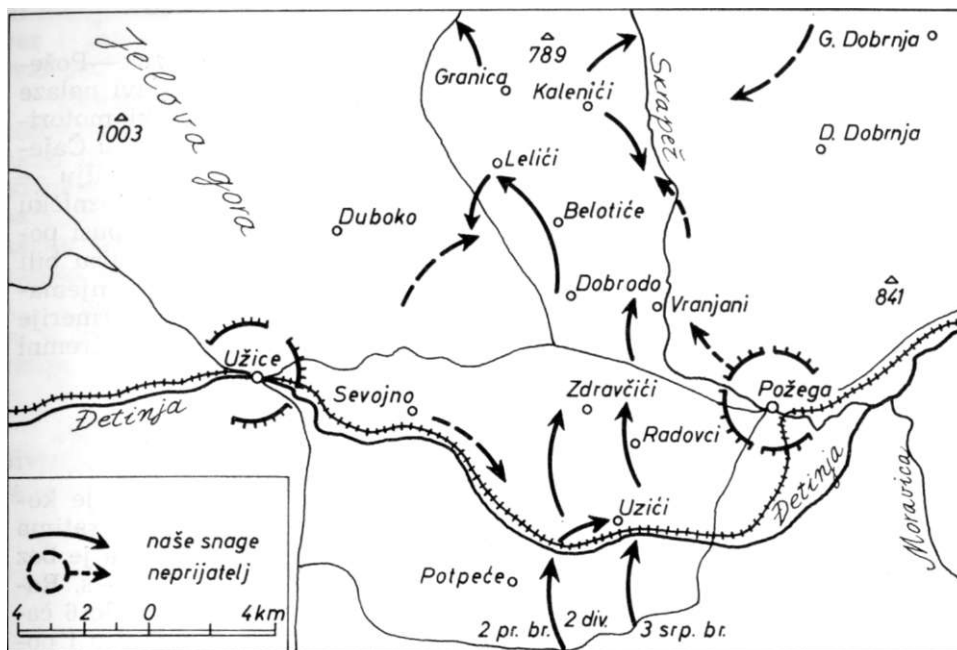
2. PRELAZAK KOMUNIKACIJA VIŠEGRAD—UZICE—POŽEGA

Pred marš 2. i 5. divizije ka komunikacijama Višegrad—Užice—Pože-
ga imali smo podatke da se u Užicu, Palisadu i na Borovoj glavi nalaze
jedinice bugarske 24. pješadijske divizije, u Užicu — njemački motori-
zovani bataljon, koji se povukao iz Ljubiša, i bataljon nedićevaca, u Čaje-
tini — oko 200 nedićevaca, u Požegi — bataljon nedićevaca, u Arilju —
bataljon Bugara i nešto Nijemaca koji su došli iz Ivanjice, i da željezničku
prugu Šargan—Užice čuvaju manje posade Bugara. Četnički korpusi po-
vukli su se u pravcu Arilja i Požege i na Zlatibor. Ovi podaci nisu bili
potpuni. Ranije sam iznio da se u Užicu nalazio još jedan bataljon njema-
čkog 4. pučka »Brandenburg«, njemački 696. bataljon poljske žandarmerije
(stigao iz Čačka), zatim bataljon kvistlinške grupe »Tatalović«, a u Kremni
oko jedan bataljon bugarske 24. pješadijske divizije.

a) PRELAZAK 2. DIVIZIJE PREKO KOMUNIKACIJE UZICE—POŽEGA

Druga proleterska divizija, bez 4. proleterske brigade, prešla je ko-
munikaciju Užice—Pože-
ga noću 26/27. aprila i u prvim jutarnjim satima
27. aprila. Osim manje borbe sa četnicima, 3. srpska brigada prešla je bez
smetnje komunikacije pravcem s. Sjeverovo—s. Brđani—s. Uzići—s. Ra-
dovci—s. Vranjani. Komunikaciju sjeverno od Radovca prešla je do 6 ča-
sova 27. aprila, a potom stigla na prostoriju s. Kalenići—s. Granica i po-
stavila obezbjeđenje od strane Požege, s. Ježevice i Kosjerića. U žurbi bri-
gada nije porušila željezničku prugu kod stanice Uzići, što joj je bilo nare-
đeno. Zbog dužeg puta i težeg terena 2. proleterska brigada, kao lijeva
kolona, u pokretu pravcem s. Kruščica—s. Vidići—s. Potpeće, stigla je na
željezničku prugu između 5 i 6 časova 27. aprila. Njen desnokrilni 4. bata-
ljon ošteti je željezničku prugu i stanicu Uzići. Uto je od Užica naišao
putnički voz u kome se nalazilo oko 150 njemačkih i bugarskih vojnika i
nedićevaca. Naišavši na porušenu prugu, lokomotiva se survala, a zatim je
nastala bliska žestoka borba, koja je trajala jedan sat i u kojoj je 4. bata-
ljon potpuno slomio otpor neprijatelja. Poginulo je 46 neprijateljskih voj-
nika, među kojima 2 njemačka oficira i 6 podoficira; zarobljeno je 5 Nije-
maca, 40 bugarskih vojnika i 47 mladića mobilisanih za Nedićevu vojsku,
koji su se dobrovoljno javili u 2. proletersku brigadu; zaplijenjen je 1
puškomitraljez, 4 automata, 46 pušaka, 14 pištolja i znatna količina mu-
nicije. I kompozicija voza znatno je oštećena. Voz koji je krenuo iz Požege
za Užice, čuvši za borbu kod Uzića, vratio se u Požegu. U vrijeme kada je
prestaio otpor kod napadnutog voza, stigli su iz Užica tenkovi i motorizova-
na pješadija, brzo su odbacili sa ceste lijevu pobočnicu brigade i stigli
do voza. Tenkovi su omeli izvlačenje iz voza zaplijenjene ratne opreme.
Brigada je, zatim, produžila marš na sjever, bez smetnji prešla treću cestu

vića) probiju prema sjeveru, 16. 36. i 38. divizija su noću 29/30. aprila ikod Gradine
(8 km južno od Šekovića) prešle Drinjaču i uputile se ka Kladnju. Poslije teških borbi
koje je od 28. do 30. aprila vodila na prostoru Kraljeve gore sa dijelovima njemačke
7. SS brdske divizije »Princ Eugen«, 17. divizija se probila na jug u rejon s. Pla-
ne—s. Podžeplje—s. Džimrije. Ona je, zatim, noću 2/3. maja preko Devetaka kod
s. Zljebovi prešla cestu Sokolac—Han-Pijesak i uputila se na prostoriju sela Vrapci
—Kruševci—Zunovi (jugoistočno od Olova) ORNJ II, str. 201—202 i Zbornik H/12,
napomena uz dokumenat br. 364.



Prelazak 2. proleterske divizije preko komunikacije Užice—Požega
(noću 26/27. aprila 1944)

kod s. Zdravčići, stigla u sela Belotiće, Bratinoviće i Leliće i postavila obezbeđenje prema Užicu i Požegi.

U borbi kod željezničke stanice Uzići 2. proleterska brigada imala je 4 poginula i 5 ranjenih. Teško je bio ranjen i ubrzo izdahnuo Miodrag Milovanović Lune, zamjenik komandanta brigade, darovit, sposoban i odvažan starješina, omiljen kod svih boraca brigade. Slučaj je htio da Lune izdahne na pragu kuće svojih roditelja u selu Dobrado. Tu je i sahranjen sa svim vojnim počastima od strane brigade. U borbi kod Uzića poginuli su Marković, obavještajni oficir 4. bataljona i M. Milutinović, stariji vodnik.¹³

U toku 27. aprila manje snage nedićevaca i četnika napale su jedinice 3. srpske brigade iz doline r. Skrapež prema s. Zaselje i od Kosjerića preko brda Sarampov (trig. 809) i Granice (k. 787). Ovi napadi su odbijeni.

Brzim nastupanjem preko komunikacija između Užica i Požege 2. divizija je potpuno iznenadila neprijatelja. On nije stigao da bilo čime oteža ovaj njen pokret i bio je prisiljen da protiv 2. divizije preduzme hitne mjere. U tome su četnici bili brži i od Nijemaca, jer su se uplašili da 2. divizija krene put Ravne gore, jer se tamo nalazila četnička Vrhovna komanda, a Ravna gora je bila nadomak proletera. Depešama je Vrhovna komanda naredila hitnu koncentraciju korpusa po sledećem: Zlatiborskom korpusu da se postavi na liniju s. Sevojno—Trešnjica (k. 636); Crnogor-

13) Zbornik 1/7, 156 i 167.

skoj brigadi Valjevskog korpusa, pored odreda Srpske državne straže iz Kosjerića — da posjedne položaje na Crnokosi (južno od Kosjerića); 1. ravnogorskom korpusu — na položaje u rejonu Mandine stene (trig. 655); Valjevskom korpusu — u rejonu s. Miljakovina (sjeverno od Požege) i Požeškom korpusu — na položaje od Požege do s. Kalenića. Pored tih snaga, general H. Felber imao je u planu da njemački 696. motorizovani bataljon poljske žandarmerije, kome je potčinio 2. bataljon bugarskog 63. pješadijskog puka, uz sadejstvo četnika, izvrši napad pravcem Požega—Kosjerić.¹⁴

b) PRELAZAK 5. DIVIZIJE PREKO KOMUNIKACIJE VIŠEGRAD—UZICE

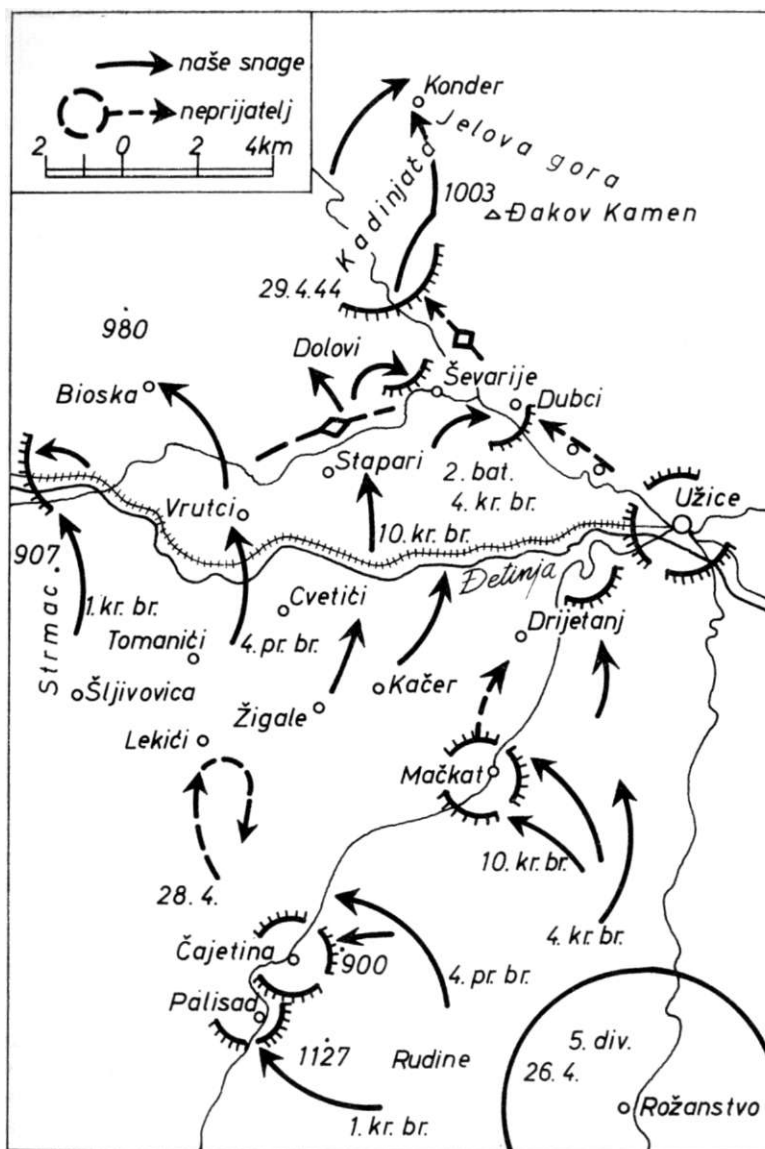
Ojačana 5. divizija, kao lijeva kolona Udarne grupe, izvršila je pokret noću 25/26. aprila prema cesti Užice—Palisad i razmjestila se na prostorijsku selâ Gostilje—Rakovica—Rudine—Rožanstvo—Trnova. Prethodnice brigada potisnule su manje četničke jedinice i u toku 26. aprila vršile izviđanje. Neprijatelj nije bio aktivan. Jedinice su toga dana ostale na dostignutoj prostoriji, osim dva bataljona 4. krajiške brigade koji su sa komandantom brigade Radom Zorićem i pomoćnikom načelnika Štaba 5. divizije Ljubodragom Durićem pošli da postave zasjedu na cesti Užice—Čajetina, kod serpentina u visini s. Drijetanj, sa zadatkom da neprijatelju spriječe izlazak iz Užica do prelaska glavnine divizije preko ceste. Namjesto njih, u s. Rudine upućena su dva bataljona 4. proleterske brigade, da osmatraju pravce od Palisada i Čajetine.¹⁵

Dvadeset šestog aprila padala je kiša, dan je bio maglovit, te avijacija nije mogla da djeluje, što je pomoglo da se jedinice odmore. Kako je kišno i maglovito vrijeme pogodovalo kretanju po danu glomaznih bolnica 2. i 5. divizije preko golog zlatiborskog kraja, Štab Udarne grupe je odlučio da brigade 27. aprila pređu cestu Užice—Borova glava u četiri odvojene kolone i da pred veče stignu nadomak željezničke pruge Višegrad—Užice, na prostorijsku sela Šljivovica—Pavlovići—Tomanići—Cvetići—Lekići—Branješca—Zigale. Predviđen je postupak u kretanju jedinica ako se 27. aprila dan razvedri, ali do promjene vremena nije došlo.

Sve jedinice su marš izvele prema predviđenom planu i veoma uspješno. Bataljoni 4. krajiške brigade, na maršu za zasjedu, iznenadili su kod s. Mačkat četničku Zlatiborsku brigadu, zarobili 15 četnika, zaplijenili arhivu brigade, 1 mitraljez, oko 20 pušaka, 3.000 puščanih metaka i 3.000 metaka za automate. Prvi bataljon, u zasjedi na serpentinama 4—5 km od Užica, dočekao je oko 10 časova bugarsku kolonu sa oko 50 dvoosovinskih kola, u pratnji pješadije, i nanio joj znatne gubitke. Bugarima je iz Užica brzo pritekla u pomoć njemačka motorizovana jedinica, u pratnji 6 tenkova. Bataljon se povukao sa položaja oko 15 časova, u vrijeme kada su sve naše jedinice prešle cestu Užice—Borova glava. Po ocjeni štaba bataljona, neprijatelj je imao oko 60 izbačenih iz stroja. Kod nas — 2 teško ranjena. Oba bataljona su, po naređenju Štaba divizije, stigla pred veče u s. Kačer. Dva bataljona 4. proleterske brigade potisnuli su nedićevce sa Belog kamena (k. 900) u Čajetinu, zarobili jednog podnarednika i ubili

14) P. Višnjić, n. d., str. 232—234.

15) Naređenje Štaba 5. divizije, Zbornik 1/7, 155 i operacijski dnevnik divizije.



Prelazak 5. divizije preko komunikacija Višegrad—Užice
(27. i 28. aprila 1944)

3 vojnika; jedinice 10. krajiške brigade rastjerale su manju grupu četnika, dok 1. krajiška brigada, u maršu južno od Palisada, nije naišla na neprijatelja. Bugari u Palisadu ostali su neaktivni u svojim utvrdama.¹⁶¹

16) Naređenje Štaba 5. divizije od 27. aprila u 2,20 časova, Zbornik 1/7, 157 i operacijski dnevnik 5. divizije.

Kako su sve jedinice bez većih napora stigle na predviđenu prostoriju i kako su potvrđeni podaci da objekte na željezničkoj pruzi od Kremne do Užica čuvaju manje bugarske snage, Štab Udarne grupe je odlučio da sve brigade u toku noći 27/28. aprila nastave pokret radi prelaska komunikacija Kremna—Užice, tako da u 4 časa 28. aprila otpočinu prelaz željezničke pruge. Očekivalo se da će i 28. aprila ostati oblačno i maglovito vrijeme, što bi onemogućilo dejstvo avijacije i time olakšalo kretanje jedinica na ovom, za neprijatelja osjetljivom prostoru.

Iznenaden brzim prodorom 2. divizije na prostor između Užica, Požege i Kosjerića, general H. Felber preduzeo je korake da barem lijevo-krilnoj koloni Udarne grupe spriječi prelazak komunikacija Višegrad—Užice i, istovremeno, da jakim snagama napadnu 2. diviziju. Akcija protiv obe divizije trebalo je da počne 28. aprila. Pored snaga angažovanih protiv 2. divizije, on je naredio njemačkom 4. puku »Brandenburg«-, ojačanom sa dva bataljona 1. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa i 3. četom 12. oklopnog bataljona, da zatvori komunikaciju Užice—Kremna i spriječi prodor našim snagama ka s. Dubu i Vardi; bugarskoj 24. pješadijskoj diviziji — da sadejstvuje 4. puku »Brandenburg«, da osigura dolinu r. Moravice, od Ivanjice do Požege i da uputi svoj 61. puk u Požegu, u njegovu rezervu; 4. puku Srpskog dobrovoljačkog korpusa da odmah krene iz Požege za Dub i da se tu zadrži na njegovom raspolaganju; četničkoj 1. račanskoj brigadi da zaposjedne položaje na liniji Kadinjača—Kaluđerske Bare.¹⁷

Peta divizija, sa 4. proleterskom brigadom i teškim ranjenicima obiju divizija, krenula je na željezničku prugu i cestu u pet kolona: dva bataljona 4. krajiške brigade, kao desna pobočnica — pravcem s. Kačer—s. Podstjenica imali su zadatak da postave zasjede kod s. Starčevići i Ševarija i da spriječe prolaz neprijatelju od Užica za Kremnu i Kadinjaču; 10. krajiška brigada pravcem s. Zigale—s. Stupari—s. Dolova, sa zadatkom da ojača zasjede bataljona 4. krajiške brigade i da posjedne Kadinjaču; 4. krajiška brigada (bez dva bataljona) kao zaštita divizijske bolnice — pravcem s. Cvetiči—s. Krstojevići—Malića-brdo (k. 907), sa zadatkom da se razmjesti u sela Klajiće i Đuriće; 4. proleterska brigada, sa bataljonom 2. proleterske brigade i težim ranjenicima 2. divizije — pravcem s. Pavlovići—s. Vrutci, prelazi cestu između željezničke stanice Bioske i s. Mitrašinovići u nekoliko kolona i stiže u s. Bioska; 1. krajiška brigada, kao lijeva pobočnica, krenula je pravcem s. Šljivovica—Strmac (k. 907)—s. Omar—željeznička stanica Bioska, sa zadatkom da zatvori i brani sve pravce od Kremne prema odsjeku prelaza glavnine divizije. U naredenju Štaba 5. divizije za izvršenje pokreta u naznačenim pravcima postavljeni su zadaci za rušenje željezničke pruge i mostova na pruzi i cesti. Nije bilo predviđeno da se napadaju posade na željezničkim stanicama.¹⁸

Situacija se u toku noći 27/28. i 28. aprila odvijala po slijedećem:

Dva bataljona 4. krajiške brigade zakasnila su na zasjedu na cesti kod Starčevića. Pogriješio je štab brigade. Umjesto da maršuju kraćim putem, preko željezničke postaje Stupari i s. Trnava, on je izabrao duži put, preko željezničke stanice Vrutci, na kojoj su se već nalazile druge naše jedinice, pa su bataljoni tek oko 7 časova 28. aprila izbili na cestu

17) P. Višnjić, n. d., str. 239.

18) Naredenje Štaba 5. divizije, Zbornik 1/7, 158.

kod is. Ševarija i tu zatekli jedan bataljon 10. krajiške brigade, koji je upravo posjedao položaje za zasjedu. U tom momentu naišla je motorizovana kolona iz sastava njemačkog 4. puka »Brandenburg«. U bliskoj borbi ubijeno je 10 vojnika, uništen oklopni automobil, 3 kamiona, 3 motocikla i putnički auto, zaplijenjene 2 male radio-stanice i nešto oružja i municije. Bataljoni 4. krajiške brigade su potom krenuli da postave zasjedu na cestu kod s. Dupci i u pokretu se sukobili sa drugim njemačkim jedinicama. Na nepoznatom terenu i po velikoj magli razvila se bliska i oštra borba, u kojoj su bataljoni 4. krajiške brigade odbačeni prema Kadinjači, pretrpjevši gubitke od 29 izbačenih iz stroja. Nastradale su i komore bataljona. Nijemci su, zatim, sa ceste kod Grevice odbacili bataljon 10. krajiške brigade i tako glavnini 4. puka »Brandenburg« otvorile put prema Kremni.

Do prodora Nijemaca kod Grevice prebacila se preko ceste 10. krajiška brigada. Jedan njen bataljon upućen je na Kadinjaču, drugi na zasjedu kod Grevice i Ševarija. U toku borbe kod Dubaca i Grevice jedan njen bataljon, koji se nalazio u brigadnoj rezervi, ostao je neaktivan. Brigada je porušila željezničku prugu u dužini od jednog kilometra i uništila 2 vagona.

Kolone 4. proleterske i 4. krajiške brigade bez borbe su sašle na željezničku prugu i porušile je na nekoliko mjesta. Proleterci su spalili željezničku stanicu Vruci. Njihove prethodnice izbile su oko 6 časova 28. aprila na cestu kod s. Ročnjaka i Malića-brda. Do 7 časova prešli su cestu kod Ročnjaka dijelovi jednog bataljona 4. proleterske brigade, zatim Štab 5. divizije i članovi rukovodstva NOP-a za Srbiju. Odmah zatim do Ročnjaka, od pravca Grevice, stigli su njemački tenkovi i oklopni automobili, a iza njih motorizovana pješadija, i onemogućili prelaz preko ceste glavnini 4. proleterske brigade, bataljonima 4. krajiške brigade i bolnicama. Na odsjeku ceste od Ročnjaka do s. Tupaje razvila se oštra borba. Iako je bila podržana tenkovima, artiljerijskom i minobacačkom vatrom, njemačka pješadija nije uspjela da bataljone 4. proleterske i 4. krajiške brigade potisne sa položaja na brdu Ražište (k. 834) i na Malića-brdu, na kojem se upornom i hrabrom borbom osobito istakao 4. bataljon 4. proleterske brigade. Ipak, radi svake sigurnosti, povraćene su preko željezničke pruge, na desnu obalu Đetinje, sve bolnice, intendanture i jedinice zaštite. Kada je to učinjeno, bataljoni prve linije toga dana poslije 15 časova odvojili su se od neprijatelja. Pred veče je jedan bugarski bataljon, koji je stigao od Cajetine, pokušao da preko Pavlovića napadne naše jedinice u rejonu Cvetića. Bugare je u kratkoj, ali oštroj borbi odbacio 1. bataljon 4. proleterske brigade.

Prva krajiška brigada je oko 6 časova 28. aprila prešla željezničku prugu i cestu jedan kilometar zapadno od željezničke stanice Bioska, porušila prugu prema Kremni i srušila most na cesti kod k. 660. Dve njene čete izvršile su napad na ovu stanicu koju je branilo oko 40 Bugara. Stanica nije zauzeta — Bugari su se žestoko branili iz podzemnih bunkera, iz škole i stanične zgrade. Naši su ih tukli protivkolskim topom iz neposredne blizine, ubacivali bombe u bunkere, ali su se Bugari uporno branili. U napadu na Bugare u bunkeru, kao bombaš smrtno je ranjen Mirko Kesić Kešo, zamjenik političkog komesara 2. bataljona, a ranjena su 3 borca. Bugari su u dva maha intervenisali iz Kremne, ali su oba puta bili od-

bijeni. U međuvremenu je napuštena blokada željezničke stanice. Pred večer je jedan bataljon brigade razbio jedinice četničke 1. račanske brigade i zauzeo sela Jasikovice i Solotušu.

Kada se poslije podne toga dana štab divizije povezo sa štabovima 1. i 10. krajiške brigade, naredio im je da sa slobodnim jedinicama izvrše pritisak na njemačke snage u zoni komunikacije, na odsjeku Ročnjak—Gredica, i time olakšaju prelaz preko ceste 4. proleterskoj brigadi, bolnicama i drugim našim dijelovima. Oko 15 časova 28. aprila štab 1. krajiške brigade uputio je svoj 2. bataljon prema s. Delićima i Branovoj glavi (k. 930), a štab 10. krajiške brigade prikupio je tri bataljona za napad na odsjeku Gredica—s. Mitrašinovići. Međutim, do ove akcije nije došlo, jer su se jedinice njemačkog 4. puka »Brandenburg« pred večer 28. aprila povukle u pravcu Užica.

U 20 časova 28. aprila 4. proleterska brigada, bolnice i drugi naši dijelovi krenuli su iz Cvetića i neometano prešli željezničku prugu i cestu i do zore 29. aprila stigli u rejon s. Dolova, odakle su, poslije kraćeg odmora, nastavili pokret za Kadinjaču.

Borba na prelazu ceste Kremna—Užice bila je teška i sa dosta obostranih gubitaka. Prema izvještajima štabova brigada, neprijatelj je imao preko 150 izbačenih iz stroja. Peta divizija imala je 7 mrtvih i 32 ranjena, a 4. proleterska brigada 30 mrtvih i 20 ranjenih.

Naše jedinice porušile su 2 km pruge i jedan most, spalile 1 željezničku stanicu, uništile 2 teretna vagona, 4 kamiona, 6 prikolica, 1 putnički automobil i 3 motocikla.¹⁹⁾

Mračne noći i maglovito dnevno vrijeme otežavali su jedinicama pokret i orijentaciju, ali i neprijatelj nije mogao da upotrijebi avijaciju.

Zbog blizine neprijateljskih motorizovanih jedinica, koje su, kao što je iznijeto, raspolagale sa dosta tenkova i drugih oklopnih vozila, bilo je svrsishodno da sve naše brigade što prije pređu cestu Užice—Bajina Bašta, pa je Štab 5. divizije izjutra 28. aprila naredio da se to učini. Položaje na serpentinama kod Graba prema Kadinjači zaposjela je 10. krajiška brigada. Ona je uspjela da na cestu postavi nešto prepreka, a na pogodnim mjestima rasporedila je borce sa protivtenkovskim puškama. Do 6 časova 29. aprila prešle su cestu preko Kadinjače 4. proleterska i 4. krajiška brigada i sve bolnice. Prva krajiška brigada prešla je cestu između 6 i 7 časova kod s. Blagojevića (5 km istočno od Duba), takođe bez borbe. Oko 6 časova počeo je napad njemačke motorizovane kolone iz pravca Užica. Pomognuta tenkovima i vatrom artiljerije i minobacača, pješadija je postepeno otklanjala prepreke sa ceste, a naše protivtenkovske puške bile su preslabe za tenkove. Oko 9 časova tenkovi i oklopni automobili ovladali su Kadinjačom i odmah zatim osuli vatru na bolnice 4. i 10. krajiške brigade i jedinice zaštite koje su, nesmotrenošću štabova brigada, bile razmještene u blizini ceste, u selima Paunovići i Čamići. One su uz gubitke hitno izvučene na Jelovu goru, u pravcu Kondera. Podržana tenkovima i artiljerijom, njemačka pješadija je zatim krenula prema selima Zaglavak i Jeftovići, ali su je 10. krajiška brigada i bataljon 4. proleterske brigade do 16 časova istog dana odbacili ka cesti. U toj borbi 10. i 4. krajiška brigada imale su 7 poginulih i 28 ranjenih.

19) Zbornik 1/7, 159, 161 i 167; operacijski dnevnic 2. i 5. divizije; Ratni dnevnik Ljubodraga Đurića, str. 386—388.

Da bi se jedinice odmakle od ceste i od dejstva neprijateljske artiljerijske vatre, Stab 5. divizije je u 10.45 časova 29. aprila naredio pokret ũrigada na prostoriju: 1. krajiškoj — us. Jakalj; 4. krajiškoj — us. Jelovik; 4. proleterskoj, sa bolnicom 2. divizije — us. Seča Reka, i 10. krajiškoj — us. Ruda Bukva.²⁰⁾ Dio 4. krajiške brigade ostao je u Konderu. jdakle je izvidao pravac prema Kadinjači.

Na pravcu svoga pokreta jedinice su nailazile na četnike i nedićevce. Tako su se Stab 5. divizije i njegova prateća četa sukobili kod Gloga (k. 869), na putu za Jakalj, sa 2. i 3. bataljonom četničke 2. račanske brigade i štabom četničkog Zlatiborskog korpusa. Prema izvještaju ovog četničkog štaba, četnici su u borbi imali 5 poginulih, 7 ranjenih i 14 nestalih. Naša četa imala je jednog poginulog.

Druga proleterska divizija (bez 4. proleterske brigade), u toku noći 28/29. aprila, bez smetnji je prešla cestu Užice—Kosjerić i do 9 časova 29. aprila, protjeravši neke četničke jedinice, stigla na prostoriju s. Jakalj—s. Ruda Bukva (2. proleterska brigada)—s. Godečevo (3. srpska brigada). Stab 2. divizije stigao je u s. Varda.

Toga dana 2. i 5. divizija našle su se na najmanjem prostoru od vremena kada su prešle u Srbiju.

Izvršavajući direktivu Vrhovnog štaba da se prebaci u prostor južno od Valjeva, Udarne grupa divizija je u vremenu od 21. do 29. aprila prešla put od doline Studenice i sjevernih padina Golije i Javora do Jelove gore i pri tom vodila nekoliko teških borbi sa udruženim njemačkim, bugarskim i kvislinškim snagama. Svojom pojavom na prostorijsi Kušića, Trudova i Ojkovice, ona je angažovala protiv sebe, pored drugih neprijateljskih snaga, i jedinice njemačkog 2. puka »Brandenburg«, legije »Krempler«, i četnike 2. mileševskog korpusa, čime je umanjila ofanzivnu moć u napadu neprijatelja na naše jedinice u Sandžaku i u sjevernoj Crnoj Gori. U toku prodora Udarne grupe prema Užicu Nijemci su izvršili koncentraciju raspoloživih snaga na prostorijsi Ivanjica—Požega—Užice—Ljubiš, zadržavajući u zapadnoj Srbiji i one kvislinške jedinice koje su, počev od 25. aprila, trebale da učestvuju u ofanzivnim dejstvima u istočnoj Bosni protiv snaga 3. korpusa (dio snaga Srpskog dobrovoljačkog korpusa, četnički Cerski i Mačvanski korpus i jednu račansku četničku brigadu).²¹⁾ Izbijanjem 29. aprila na prostor između Užica i planine Povlen, 2. i 5. divizija mogle su dosta efikasno da pomognu prebacivanje 16. i 17. divizije preko Drine u zapadnu Srbiju.

Stab Udarne grupe je svakodnevno izvještavao Vrhovni štab o situaciji kod 2. i 5. divizije. Izvještavajući o borbama, 28. aprila javili smo i to da su naši obavještajci čuli od seljaka o prebacivanju naših snaga iz istočne Bosne u Srbiju kod Ljubovije i iz Srema.²²⁾ Iznosim ovaj detalj

20) Naređenje Štaba 5. divizije, Zbornik 1/7, 164 i operacijski dnevnik divizije.

21) P. Višnjić, n. d., 251—252.

22) Knjiiga poslatih depeša štaba Udarne grupe divizija, str. 18, radiogrami br. 9 i 10, A-VII, k. 372. br. 37/18-1.

kao primjer kojom su se brzinom prenosile vijesti našim selima. (Vijest je bila tačna, ali su se preko Drine prebacili samo manji izviđački dijelovi 16. i 17. divizije, koji su se u vrijeme povlačenja divizija sa Drine vratili u njihov sastav).

Prvu vijest o teškoćama oko prebacivanja preko Drine 16. i 17. divizije poslao je Vrhovni štab Stabu Udarne grupe 30. aprila. Ta depeša glasi:

»Na Drini treba da se prebace dvije divizije, a na Savi jedna brigada. Košta Nad javlja da Nijemci sa jakim ofanzivom u Bosni ometaju prebacivanje. Nije nam poznato koliko je prebačeno. Naredićemo da požure.«²³⁾

Slijedećih nekoliko dana 2. i 5. divizija vodile su izuzetno teške borbe da bi 16. i 17. diviziji olakšale prebacivanje preko Drine u zapadnu Srbiju.

3. BORBE NA PROSTORU JELOVA GORA—PL. POVLEN—KOSJERIĆ

Tridesetog aprila obe divizije imale su mali predah. Bile su u pokretu samo one jedinice koje u toku prethodnog dana nisu stigle u svoja odredišta, a izviđačke jedinice vodile su manje borbe sa četnicima i nedićevcima. Samo je 4. proleterska brigada toga dana kod s. Trnave imala oštriju borbu sa dvije četničke brigade Zlatiborskog korpusa. Četnici su imali 9 poginulih, a naši 1 poginulog i 2 ranjena. Pred veče su Nijemci sa tenkovima stigli od Kosjerića do Seča Reke. Brigada se nije upuštala u težu borbu, nego se povukla na liniju s. Bašići—s. Radoševići. Imala je 3 ranjena.

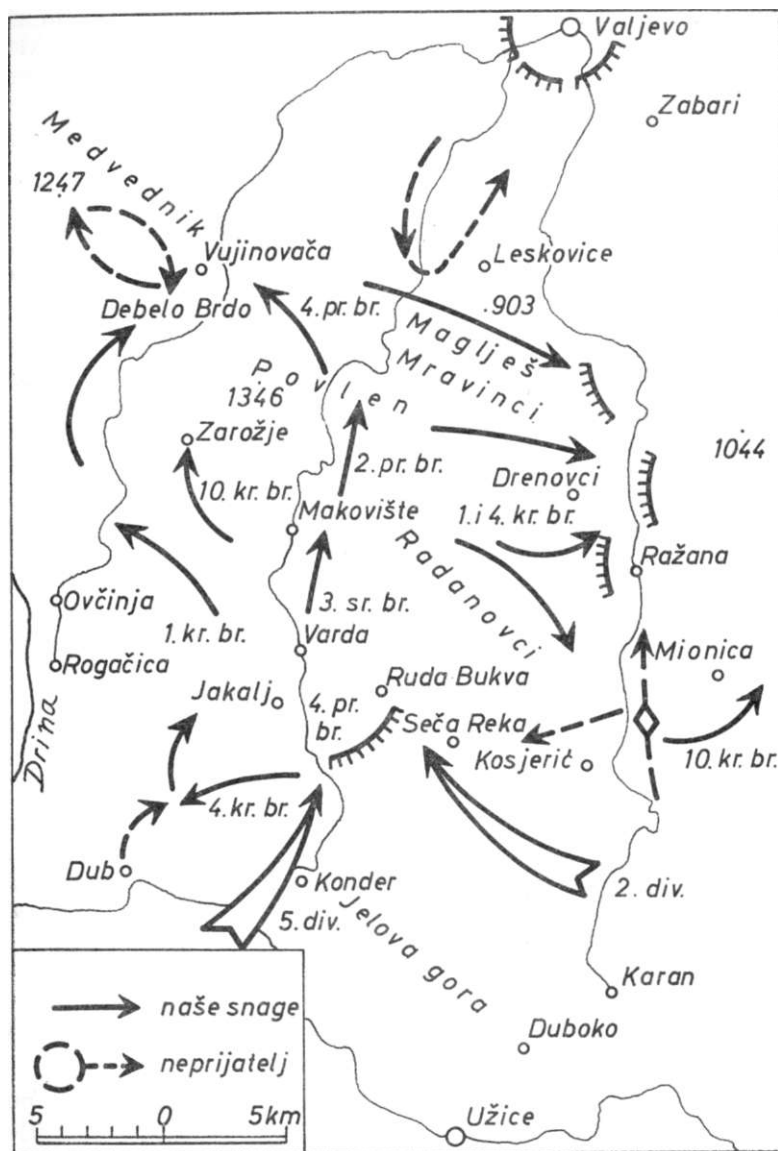
Poslije podne toga dana Stab 5. divizije stigao je u Vardu, u Stab 2. divizije. Na sastanku smo razmotrili situaciju i odlučili da proširimo operativni prostor divizija, a njihovim dejstvom prema Rogačici i Ljuboviji da 16. i 17. diviziji olakšamo forsiranje Drine, uz istovremeno obezbjeđenje prema Valjevu, Kosjeriću i Užicu; zauzimanjem šire prostorije omogućili bismo spuštanje materijala iz savezničkih aviona. Peta divizija dejstvovala bi sjeverno od Duba i Rogačice ka Drini i Medvedniku, a 2. divizija na prostorijski Konder—Varda—s. Mravinci—Povlen.²⁴⁾

Takva odluka zasnivala se na podacima koje smo imali o neprijatelju, a i na očekivanom dejstvu 16. i 17. divizije.

Iz svakodnevnih borbi znali smo da se u Užicu i njegovoj neposrednoj okolini nalaze dva njemačka motorizovana bataljona, dva bataljona Bugara i bataljon nedićevaca, ali smo imali i podatak da se u Užicu ostvaruje koncentracija jačih neprijateljevih snaga; u rejonu Kosjerića i prema Seča Reci bili smo u kontaktu sa njemačkom motorizovanom jedinicom, a doznali smo da se u Kosjeriću nalazi i bataljon nedićevaca, u Bajinoj Bašti i Rogačici bataljon nedićevaca; takođe smo imali podatke da Nijemci iz Užica prebacuju snage prema Bajinoj Bašti i Rogačici, po čemu smo zaključili da pojačavaju odbranu na desnoj obali Drine; iz borbi sa četni-

23) Zbornik II/12, 361.

24) Detaljniji raspored i zadaci jedinica Udarne grupe prema ovom planu vide se iz naredjenja štabova 2. i 5. divizije od 30. aprila 1944, Zbornik I/7, 165 i 168.



Borbe 2. i 5. divizije na prostoru Jelova gora—pl. Povlen—Kosjerić (od 1. do 5. maja 1944)

cima znali smo da je protiv nas angažovano nekoliko njihovih korpusa: Požeški, Zlatiborski i Valjevski; o Valjevu nismo imali konkretnije podatke, sem da se u njemu nalaze Nijemci i nedićevci. Smatrali smo da su obavještenja o dolasku jačih snaga u Ušice realna, jer pored sopstvenih jedinica Nijemci su mogli da u rejon Ušica koncentrišu cijelu bugarsku 24. pješadijsku diviziju.

Dolaskom Udarne grupe na prostor sa kojeg je mogla da 16. i 17. diviziji pomogne forsiranje Drine štabovi 2. i 5. divizije su očekivali brzu intervenciju neprijatelja, sa ciljem da spriječi taj naš zajednički poduhvat. Zbog toga je Štab Udarne grupe 1. maja radio-depešom molio Vrhovni štab da ga obavijesti na kom mjestu 16. i 17. divizija prelaze Drinu, kako bi potreban dio svojih snaga usmjerio u tom pravcu.²⁵⁾ Nadajući se uspjehu u poduhvatu naše četiri divizije, Štab Udarne grupe javio je Vrhovnom štabu o mjestu čekanja savezničkih aviona.

Do toga vremena Vrhovni štab poslao je Štabu Udarne grupe šifru za uspostavljanje veze sa Štabom 3. korpusa.

Nakon izbijanja 2. i 5. divizije na prostor sjeverno od Užica, general Felber je ocijenio da postoji opasnost da se naše snage iz istočne Bosne spoje sa Udarnom grupom. Da bi to spriječio i, istovremeno, onemogućio 2. i 5. diviziji da se zadrže u zapadnoj Srbiji, general Felber je odlučio da protiv njih pređe u odlučan napad. Krajnji cilj napada bio je da okruži, razbije i uništi obe naše divizije.

Svoju bojazan o mogućem spajanju naših snaga iz istočne Bosne sa 2. i 5. divizijom i mjere koje će preduzeti da to spriječi general Felber je iznio u radiogramu koji je 28. aprila uputio komandantu 1. bugarskog okupacionog korpusa, a u kome se, između ostalog, kaže:

»Borbe protiv crvenih u zapadnoj Srbiji ulaze u završnu fazu. Pogodno je što divizije grupe Morača ne posjeduju raniju snagu. Saznaje se da njima nedostaju rezerve. Glavne snage im nastupaju od Užica na sjever. I pored punog vodostaja r. Drine, treba da se očekuje u svako doba pokušaj prelaska rijeke od strane 16. d 17. divizije crvenih.

Da bi se po svaku cijenu držao front na r. Drini, treba da budu razbijene divizije grupe Morača prije nego što uspiju da uspostave sadejstvo i da se spoje sa snagama zapadno od Drine. Zbog toga jednice u rejonu Užica i Požege moraju da napadnu protivnika tamo gdje ga god sretnu. Od presudnog je značaja da se ulože i posljednje snage od svakog vojnika«.

Da bi ostvario zamisao o razbijanju i uništenju 2. i 5. divizije, general Felber je u vremenu od 28. aprila do 1. maja 1944. izvršio grupisanje snaga i naredio im slijedeće:

— borbenoj grupi »Holman« (Holmann) sastava: njemački 4. puk »Brandenburg« bez 2. bataljona, 4. puk i 2. bataljon 1. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa da izvrši napad osnovnim pravcem Dub—s. Kostoljevići—Varda;

— borbenoj grupi »Vajek« (Veyel) sastava: 2. bataljon 4. puka »Brandenburg«, njemački 696. bataljon poljske žandarmerije, 2. bataljon bugarskog 63. pješadijskog puka ojačan sa dvije bugarske artiljerijske baterije da izvrši napad pravcem Kosjerić—Seča Reka—Varda;

— četnicima Draže Mihailovića da izvrše napad sa linije Kosjerić—pl. Povlen u pravcu Varde;

— bugarskoj 24. pješadijskoj diviziji: da osigurava prostoriju Rogaćica Bajina Bašta—Dub i komunikaciju Užice—Rogačica;

25) Knjiga poslatih depeša Štaba udarne grupe divizija, radiogram br. 11, str. 18.

— borbenoj grupi »Tatalović« (sastava 4—5 bataljona iz 1, 2. i 3. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa) da sa desne obale Drine spriječi pokušaj prebacivanja naših snaga iz istočne Bosne;

— 1. bataljonu 5. puka bjelogardejskog Ruskog zaštitnog korpusa da na pl. Povlen zatvori cestu Varda—Valjevo;

— njemačkom 500. SS padobransko-lovačkom bataljonu i bugarskom 61. pješadijskom puku da u Požegi obrazuju njegovu rezervu.

Za izvođenje ove operacije general Felber je obezbijedio podršku avijacije, a svoj štab premjestio iz Kraljeva u Kosjerić.

Na osnovu odluke generala Felbera, četnička Vrhovna komanda postavila je svojim snagama slijedeće zadatke:

— Zlatiborskom korpusu da sa jednom brigadom izvrši napad preko Jelove gore u pravcu Varde;

— Valjevskom i 1. i 2. ravnogorskom korpusu da sa linije s. Ražana—s. G. Mrčići—Drenovački kik (zapadno od prevoja Bukovi) izvrše napad u pravcu Varde;

— Cerskom korpusu da sa pl. Povlen izvrši napad u pravcu Varde;

— prvoj i 2. račanskoj brigadi da dejstvuje na pravcu Rogačica—Varda;

— Sumadijskoj grupi korpusa da se sa pl. Rudnika hitno prebace u rejon s. Brajići (4 km jugoistočno od pl. Suvobora), i

— Požeškom korpusu da u s. Ribaševima (10 km sjeverno od Užica) obrazuje opštu rezervu.²⁶⁾

General Felber mogao je da protiv 2. i 5. divizije upotrijebi sve navedene jedinice. Prema tome, on je 1. maja 1944. protiv ovih naših divizija raspolagao sa dva njemačka puka, četiri bugarska puka, četiri puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa, deset korpusa Draže Mihailovića, bataljonom bjelogardejskog Ruskog zaštitnog korpusa i mjesnim jedinicama Srpske državne straže, ukupno sa oko 40.000 vojnika. Udarna grupa imala je oko 5.000 boraca, od toga preko 400 ranjenika, među kojima je bilo oko 200 teških.

Neprijatelj je imao tenkove, oklopne automobile, motorizovanu artiljeriju i pješadiju, mogao je brzo da cestama prebacuje jedinice tamo gdje je bilo najpotrebnije. U neposrednoj blizini bojišta imao je baze za snabdjevanje municijom i hranom i bez teškoća prevezio ranjenike do sanitetskih ustanova. Svega toga 2. i 5. divizija nisu imale. Teške ranjenike na nosilima nosili su njihovi drugovi, hrana za ljude i konje prikupljana je od naroda, najčešće je na brzinu i slabo pripremana, za svaku novu borbu valjalo je municiju oteti od neprijatelja, a kada to izmakne morao se štedjeti svaki metak kako ne bi došlo do najteže situacije. Pri svemu tome i vrijeme se stabilizovalo. Avijacija je nadlijetala cijeli naš operativni prostor, ometala pokrete jedinica i nanosila im gubitke.

O popuni jedinica iz sela sa naše velike slobodne teritorije u 1941. godini — Užičke republike — nije bilo ni govora. Četnici i Nedić mobilisali su sva mlađa godišta, a u narodu zaveli strahovit teror. Zbog svako-

26) P. Višnjić, n. d., str. 259—263.

dnevnih borbi i kratkog boravka na tom prostoru nije bilo moguće da uspostavimo bliži kontakt sa narodom koji nas je, i pored bojazni od posljedica, dobro primio.

Isto tako, zbog stalnih borbi i brzog napuštanja prostora sjeverno od Jelove gore saveznička avijacija nije mogla da nam doturi ratni materijal.

Kada su naše jedinice pošle 1. maja na svoje borbene zadatke, u isto vrijeme je i neprijatelj krenuo protiv njih u napad. Na svim pravcima razvila se oštra, nepoštudna borba, svuda je vrilo kao u kotlu. I tako će biti sve do 7. maja, do našeg povlačenja na planinu Taru.

U pokretu ka Medvedniku, prethodnica 1. krajiške brigade stigla je oko 8 časova u s. Ovčinja, u zaseoke Todoroviće i Aleksiće (desetak kilometara od Drine i Rogačice), gdje su je napale jedinice četničkog Cerskog korpusa. Četnici su protjerani na sjever, ali su po podne prešli u jak protivnapad, pa je štab 1. krajiške brigade morao uvesti u borbu jače snage, koje su zaustavile njihov napad, a zatim ih primorale da se povuku na liniju Zmajevac (k. 1082)—Borovnjak (k. 1126)—Debelo brdo. Naše jedinice zauzele su sela Ružiče, Rokviće i Matiće. Za to vrijeme druge jedinice 1. krajiške brigade zaustavile su napad četničkih račanskih brigada i dijelova 4. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa sa pravca Rogačice prema Todorovićima. Brigada je zarobila 11 četnika, a imala je 2 ranjena borca.

U maršu od Rude Bukve 10. krajiška brigada stigla je u s. Zarožje, u zaseoke Jagodiće i Vasiće, a jedan njen bataljon u Lazareviće, odakle je učestvovao u napadu na četnike u pravcu Debelog brda.

Četvrta krajiška brigada je u selima Jakalju i Leštanskom vodila borbu sa jedinicama njemačke borbene grupe »Holman«, koje su nastupale u dvije kolone, jedna prema Vardi, a druga prema Zarožju. Pred mrak 1. maja neprijatelj je stigao do Varde i u D. Zarožje, u zaselak Vujetići. Brigada se prikupila u rejonu zaselaka Vasići—Lazice.

Oštre borbe vodila je toga dana i 2. proleterska divizija.

Na 4. proletersku brigadu, koja je bila u pokretu ka Vardi i Jakalju izvršile su napad od Seča Reke jedinice iz sastava njemačke borbene grupe »Vajel«, kojima su sadejstvovala dvije brigade četničkog 2. ravnogorskog korpusa. U isto vrijeme od Jelove gore prema Konderu i Vardi napadale su jedinice četničkog Zlatiborskog korpusa. Vodeći zadržavajuću odbranu, 4. proleterska brigada postupno se povlačila na sjever, a neprijatelj je tek pred veče ovladao rejonom Varde i sastao se sa svojim jedinicama koje su napadale sa zapada.

Na 3. srpsku brigadu koja je ujutro 1. maja stigla na prostor s. Mako-višta izvršili su napad od Osijanja (k. 841) i Sablje (k. 755) dijelovi četničkog 2. ravnogorskog i Valjevskog korpusa i manje Nedićeve snage. Iako je bio izrazito nadmoćniji, neprijatelj je s mukom napredovao i tek pred mrak stigao do linije k. 992—Gredina (k. 1003)—zaselak Delići—k. 961. Brigada je u svojim rukama zadržala cestu Varda—s. Crveni Breg zadržavajući se na položajima s. Cebići—Tavani—Crveni Breg.

Izvršivši marš na sjever pravcem Jakalj—Varda—Crveni Breg, 2. proleterska brigada naišla je na dobro organizovane položaje jedinica četni-

kog Valjevskog korpusa i korpusa Gorske garde i 1. bataljona 5. puka bjelogardejskog Ruskog zaštitnog korpusa na liniji Kukalj (k. 1103)—Anatema (k. 1088)—Ciker (trig. 1113). Energičnim napadom brigada je razbila neprijateljevu odbranu i zauzela sve pomenute položaje. Žestokim protivnapadima četnici i bjelogardejci nastojali su da povrate izgubljene položaje i da se sastanu sa svojim jedinicama koje su vodile borbe sa 3. srpskom brigadom. Naročito dramatična borba vodila se za brda Anatemu i Kukalj. Iako su proleter i oskudijevali u municiji, uspjeli su da se na njima održe. Neprijatelj se povukao na liniju Mali Povlen (trig. 1346)—Bele vode—s. Mravinci. Prema izvještaju štaba 2. proleterske brigade, neprijatelj je u ovoj borbi imao 67 mrtvih, zarobljeno je 26 četnika i 18 bjelogardejaca, zaplijenjeno je 6 puškomitraljeza, 30 pušaka, preko 3.000 metaka i druge opreme. U zaplijenjenom naređenju četničke Vrhovne komande, sa potpisom Draže Mihailovića, navedeni su četnički korpusi i njihovi zadaci za borbu protiv 2. i 5. divizije u operaciji od 1. maja. Gubici 2. proleterske brigade iznosili su 5 mrtvih i 8 ranjenih.²⁷⁾

Na osnovu prikupljenih podataka, Štab Udarne grupe je ocijenio da je neprijatelj protiv 2. i 5. divizije angažovao znatno jače snage od onih kojima je raspolagao prethodnih dana i da mu je namjera da nam nametne frontalnu borbu, potisne nas sa prostora Povlena i Medvednika i tako onemogućiti naše sadejstvo sa 16. i 17. divizijom. Kako je bilo neizvjesno kada će ove divizije krenuti preko Drine, a da bi izbjegao koncentrične napade neprijatelja, Štab Udarne grupe odlučio je da na prostoru Povlena, Makovišta i Mravinaca razbije četničke i Nedićeve snage, a potom da obe divizije kod Bukova i Ražane pređu komunikaciju Valjevo—Kosjerić, a zatim ovladaju prostorom Maljen-planine, s tim da se 2. proleterska divizija postavi sjeverno od Maljena, na prostoriju s. Krčmari—Mionica—s. Struganik, a 5. divizija južno od Maljena, na prostoriju s. Skakavci—s. Mionica—s. Ljutice. Manevrom na prostor Maljena računali smo da ćemo odvući dio snaga neprijatelja sa desne obale Drine i time olakšati prelaz u Srbiju 16. i 17. divizije.

Razbijanje neprijatelja na prostoru Povlena, Mravinaca i Makovišta trebalo je da se izvrši u toku noći 1/2. maja i u toku 2. maja, a cestu Valjevo—Kosjerić trebalo je preći noću 2/3. maja. Razbijanje neprijatelja na označenom prostoru moglo je da počne na vrijeme, jer je Štab 2. proleterske divizije za taj zadatak već pred večer 1. maja odredio 2. i 4. proletersku brigadu, a 3. srpskoj naredio da zatvori pravac prema Vardi. Na osnovu takvog rasporeda brigada 2. proleterske divizije, Štab 5. divizije odredio je zadatke svojim brigadama: 1. krajiškoj — da iz rejona s. Prokići—s. Matići preko Debelog brda i Povlena stigne u sjeverne zaseoke s. Radanovci; 4. i 10. brigadi — da prije svanuća 2. maja pređu cestu Valjevo—Varda kod Crvenog Brega i da na prostoru s. Makovište—s. Radanovci pomognu jedinicama 2. proleterske divizije u razbijanju neprijatelja; u toku 2. maja da se približe cesti Valjevo—Kosjerić i da je pređu na potezu između Tavana i Ražane.²⁸⁾

Njemački komandant za Srbiju general Felber je 2. maja nastavio operaciju protiv 2. i 5. divizije prema utvrđenom planu. Sve njemačke i

27) Operacijski dnevnic 2. i 5. divizije.

28) Dokumenti štabova 2. i 5. divizije, Zbornik 1/7, 170, 171 i 175.

kvislinške jedinice produžile su s napadima s ciljem da 2. i 5. diviziji što više stijesne operativni prostor. Da bi ojačao sektor na planini Povlenu, on je naredio da ujutro 3. maja tamo krene iz Ljubovije 3. puk Srpskog dobrovoljačkog korpusa. Sa svoje strane Draža Mihailović je u toku 1. i 2. maja svojim komandantima korpusa uputio stroga naređenja da se 2. i 5. divizija napadaju »stalno i energično, i danju i noću«, da se »grupa crvenih mora uništiti po svaku cijenu«. S tim ciljem je 2. maja angažovao sve raspoložive četničke snage sa područja zapadne Srbije i Sumadije. Tako je 2. maja naredio Rudničkom korpusu da se prikupi na Ravnoj gori, Kolubarskom korpusu da se u rejonu Ravne gore pripremi za uvođenje u borbu, a cijeloj Šumadijskoj grupi korpusa (1. i 2. šumadijski korpus, 1. kragujevačka brigada i Jurišna prateća brigada) da se postave u strategijsku rezervu četničke Vrhovne komande.²⁹

U borbama noću 1/2. maja i u toku 2. maja naše jedinice su uspješno izvršile sve postavljene zadatke.

Jedinice 4. proleterske i 1. krajiške brigade u 4 časa 2. maja slomile su odbranu Cerskog četničkog korpusa na liniji s. G. Košlje—Knežovo brdo (k. 1018)—Borovnjak (k. 1126)—Debelo brdo—Stubica (k. 1109 i k. 1104) i odbacili ga prema Jablaniku. Goneći četnike jedinice 4. proleterske brigade spustile su se u sela Bezovice i Vujinovača i u njima predahnule.

Druga proleterska brigada je noću 1/2. maja u snažnom napadu razbila odbranu jedinica četničkog Valjevskog korpusa i dijelova korpusa Gorske garde na liniji M. Povlen (1346)—Malo polje—Bele vode, a u zoru 2. maja zauzela s. Mravince, odakle je potisnula 1. bataljon 5. puka bjelogardejškog Ruskog zaštitnog korpusa. Neprijatelj se povukao prema Maglješ-planini i Drenovačkom kiku.

U borbama 1. maja i noću 1/2. maja neprijatelj je imao osjetne gubitke: oko 67 mrtvih i 61 zarobljenog; izgubio je 10 puškomitraljeza, oko 70 pušaka, 1 radio-stanicu, dosta municije i druge opreme. Naše jedinice imale su 7 mrtvih i 17 ranjenih.³⁰

U pokretu 2. maja prema komunikaciji Valjevo—Kosjerić naše jedinice su svuda potiskivale neprijatelja, što je alarmiralo njemačko komandovanje da ovu cestu bolje obezbijedi kako bi nam spriječio prodor dalje na istok. Zbog toga su jedinice 4. puka »Brandenburg« povučene sa sektora Varde i upućene da ojačaju i zatvore komunikaciju između s. Bukovi i Kosjerića. Budući da su bile motorizovane, ove jedinice su bez teškoća u toku noći 2/3. maja posjele položaje u zahvatu ceste. Pored toga, njemačka komanda je naredila svim kvislinškim jedinicama da spriječe naše nastupanje ka ovoj komunikaciji. Tako su jedinice četničkog Valjevskog i 2. ravnogorskog korpusa izvršile protivnapad od s. Graovići prema Cikeru i Crvenom Bregu. Odbivši ovaj protivnapad, 2. proleterska i 3. srpska brigada su na maršu prema komunikaciji Valjevo—Kosjerić, na pravcu s. Vaganci—Samari—Gojčevica, vodile borbu sa četničkim korpusom Gorske garde i odbacile ga prema s. Bukovi. Četvrta i 10. krajiška brigada su na prostoru sela Makovišta sadejstvovale 2. proleterskoj i 3. srpskoj brigadi u odbijanju protivnapada četnika, a zatim su zauzele južne zaseoke

29) P. Višnjić, n. d., str. 273—275.

30) Operacijski dnevnic 2. i 5. divizije.

Radanovaca i s. Drenovce. U pokretu od s. Vujinovače i Debelog brda, 4. proleterska i 1. krajiška brigada odbile su napad četničkog Cerskog korpusa i jednog bataljona Srpskog dobrovoljačkog korpusa. Zatim se 4. proleterska brigada, prešavši preko Maglješ-planine, sukobila kod s. Zabava sa nedićevcima i bjelogardejcima i odbacila ih ka s. Bačevci. Prva krajiška brigada je preko Povlena i Radanovaca stigla u Drenovce.

Izbivši prije zore 3. maja na komunikaciju Valjevo—Kosjerić, u predjelu Bukova, prethodnice naših triju brigada dočekane su organizovanom i snažnom vatrom. Na cesti se nalazilo i dosta tenkova. Štabovi divizija su ocijenili da bi ubacivanje u borbu jačih snaga bilo nekorisno, pa su povukli jedinice sa komunikacije. Samo je ovu cestu bez borbe prešla 10. krajiška brigada kod Velikog brda (2 km južno od Ražane), u neposrednoj blizini njemačkih položaja. Ona je, zatim, ujutro 3. maja stigla na prostoriju s. Mionica—s. Skakavci i tu iznenadila i razbila dijelove četničkog Valjevskog korpusa i jednu njemačku četvu. Cestu su bile prešle i tri čete 4. krajiške brigade, ali su se dvije čete vratile nazad, a četa koja je bila na zasjedi prema Ražani sastala se sa 10. krajiškom brigadom.

Izjutra 3. maja izvršena su samo manja pomjeranja jedinica od komunikacije Valjevo—Kosjerić: 2. proleterska divizija na prostoriju s. Leskovic — s. Mravinci, a 1. i 4. krajiška brigada u s. Radanovce i s. Drenovce. Toga dana vodili smo samo manju borbu, i to na sektoru Gojčevice i Bukova.

U borbama noću 2/3. maja i 3. maja neprijatelj je imao dosta izbačenih iz stroja, a zarobljena su 54 četnika i nedićevca sa oružjem i municijom. Peta divizija imala je 6 ranjenih, a 2. divizija 8 poginulih, 12 ranjenih i 13 nestalih (svi novoprimitljeni borci).

Našim ofanzivnim dejstvima u toku 2. i 3. maja u pravcu Rogačice i na sektoru Debelog brda, Povlena, Mravinaca i Maglješ-planine dobro smo uzdrмали četničke, nedićevske i bjelogardejske jedinice i nanjeli im gubitke, a našim pokretom na komunikaciju Valjevo—Kosjerić, radi prelaska na prostor Maljen-planine, prisilili smo njemačku komandu da sa drugih pravaca prebacuje na ovu komunikaciju svoje motorizovane jedinice kako bi nam spriječio prelazak na Maljen. Time smo omeli neprijatelja da nastavi frontalne napade koje je započeo 1. maja sa juga i jugozapada, na pravcima prema Vardi i Povlenu. No, sve to za nas nije značilo mnogo, jer smo znali da neprijatelj ima dovoljno snaga da nastavi snažne i agresivne napade. Morali smo iznalaziti rješenja da olakšamo uslove borbe naših dviju divizija.

Trećeg maja mi smo u Stabu Udarne grupe vodili duge razgovore i diskusije sa članovima Glavnog štaba Srbije Blagojem Neškovićem i Momom Markovićem i sa delegatom Vrhovnog štaba Pavlom Ilićem Veljkom oko toga šta dalje činiti. Složili smo se u ocjeni da neprijatelj ima mogućnosti da nam stalno nameće teške frontalne borbe i da jedinicama nanosi ozbiljne gubitke. Da bi se to izbjeglo, potrebno je da se naše jedinice rasporede i da dejstvuju na široj prostoriji, jer bi tako neprijatelj bio primoran da razvuče svoje snage. Međutim, dok je još bilo neizvjesno da li će 16. i 17. divizija uspjeti da se prebace preko Drine u Srbiju, teško je bilo ostvariti dekoncentraciju jedinica, jer smo imali velike bolnice. Među štabovima divizija i brigada osnovno sredstvo veze bila je kurirska veza. Sa muni-

čijom smo stajali slabo.³¹ Ipak smo razmatrali neke varijante o postavljanju divizija na širi operativni prostor. Tako je Stab Udarne grupe predlagao da 5. divizija pođe na Maljen, jer se tamo već nalazila njena 10. krajiška brigada, a da 2. proleterska divizija ostane na sadašnjoj prostoriji, s tim što bi dio snaga uputila na planinu Taru, sa koje bi pomogla jedinicama 3. korpusa da lakše forsiraju Drinu. Drugovi iz srpskog rukovodstva predlagali su da na Maljen krene 2. proleterska divizija ili samo dvije njene brigade — 2. proleterska i 3. srpska brigada, koje bi se zatim prebacile u Sumadiju i povezale sa 2. šumadijskom brigadom i partizanskim odredima Sumadije, s tim da teški ranjenici ovih dviju brigada ostanu sa glavninom Udarne grupe. Oni su smatrali da je takav prodor izvodljiv i da bi se brigade brzo popunile borcima iz sastava šumadijskih partizanskih jedinica. Sa ovim brigadama, razumljivo, pošli bi sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ, članovi Glavnog štaba Srbije i grupa vojno-političkih rukovodilaca koje je uputio Vrhovni štab na rad u Srbiju. Ovaj prijedlog Stab Udarne grupe poslao je istoga dana na mišljenje Štabu 2. proleterske divizije, sugerirajući da, pored ove, razmotri i druge mogućnosti o daljem radu Udarne grupe.³²

Do donošenja konačne odluke, koja je trebalo da uslijedi tokom naredna dva do tri dana, Stab Udarne grupe je riješio da se divizije rasporede i da djeluju na prostoru Maglješplanine, Povlena, s. Zarožja, s. Varde i s. Radanovaca, da tuku kvislinške jedinice, a s njemačkim snagama da izbjegavaju teže frontalne borbe. Naglašeno je da se neprijatelj stalno izviđa i da se što brižljivije prikupljaju podaci o njegovoj jačini i namjerama. Druga proleterska divizija dobila je sektor Maglješ-pl.—Povlen-pl.—s. Zarožje, a 5. divizija sektor s. Jakalj—s. Varda—s. Radanovci. Desetoj krajiškoj brigadi je naređeno da se vrati u sastav divizije.³³

Prije podne 4. maja Stab Udarne grupe izvijestio je Vrhovni štab o borbama 2. i 3. maja. Dio izvještaja, koji je zajedno s komandantom Udarne grupe potpisao i delegat Vrhovnog štaba Pavle Ilić Veljko, glasi:

»Vodimo svakodnevno uporne borbe, usljed čega su nam jedinice zamorene. Potrebna je hitna pomoć u materijalu i nove snage u rejonu Valjeva i južno od Užica. Košta (tj. 16. i 17. divizija — prim. M. M.) bi trebalo da pokuša da se prebaci kod Starog Broda, tu je prazan prostor.«³⁴

Ocjenjujući ozbiljnost situacije u kojoj se nalaze 2. i 5. divizija, jednako kao da se nalazio zajedno sa njima, Vrhovni štab je na ovu našu depešu reagovao veoma brzo. Istog dana tražio je da mu hitno javimo mjesto za spuštanje ratnog materijala, što smo učinili, takođe istoga dana, i izvijestili da ćemo 5. maja uveče čekati materijal na Pustom polju (kod s. Košići, južno od Povlena). Petog maja Vrhovni štab je naredio Stabu 3.

31) Jedinice su zaplijenile nekoliko radio-staniica, ali je kod nekih trebalo otkloniti kvarove, a imali smo samo jednog radio-mehaničara; teško je bilo doći do akumulatora — skidala smo ih sa zaplijenjenih vozila. Uz to, trebalo je vremena da se borac obuči za rad na radio-stanici.

32) Zbornik 1/7, 176 i operacijski dnevnik 5. divizije.

33) Zbornik 1/7, 176 i 178.

13) Zbornik 1/7, 156 i 167.

korpusa i komandantu Operativne grupe 16. i 17. divizije da najhitnije forsira Drinu kod Starog Broda i time olakša situaciju 2. i 5. diviziji.³⁵⁾

U toku 4. maja sve jedinice Udarne grupe bile su u kontaktu sa neprijateljem. Najtežu borbu imala je 4. proleterska brigada. Ona je odbila napad njemačkih i četničkih jedinica koje su pokušale da ovladaju Maglješ-planinom. No, i protivnapad njenih dijelova na neprijatelja noću 4/5. maja kod zaseoka Leskovica (na cesti Valjevo—Mravinci) nije uspio. U obe ove borbe neprijatelj je imao oko 30 izbačenih iz stroja. Naši su imali 3 mrtva i 8 ranjenih. Druga proleterska brigada u pokretu ka Zarožju protjerala je slabije Nedićeve jedinice i isturila osiguranje prema Povlenu, Tisovoj glavi (k. 1003) i s. Ovčinjci. Treća srpska brigada bila je u rezervi, u rejonu s. Crveni Breg—s. Čebići. U pokretu 1. krajiške brigade ka Vardi, jedan njen bataljon susreo se kod s. Matići sa četničkom Užičkom brigadom i lako je protjerao prema Kostojevićima. Dio snaga 4. krajiške brigade spriječio je dublje izviđanje neprijatelja od pravca Bukova i Ražane, dok su druge njene jedinice vršile izviđanje prema komunikaciji Ražana—Kosjerić i radi prihvata 10. krajiške brigade. Tog dana 10. krajiška brigada vodila je tešku borbu sa manjom njemačkom jedinicom i sa jedinicama četničkog 2. ravnogorskog korpusa, ali je osim brda Subjel (trig. 924) uspjela da zadrži sve druge položaje. U toj borbi imala je 3 ranjena. Noću 4/5. maja brigada je bez borbe prešla cestu Valjevo—Užice južno od Ražane, razbivši uz put, u Skakavačkom polju, jednu četničku jedinicu.³⁶⁾

Stab Udarne grupe dobio je od naših izviđačkih jedinica i obavještajnih organa podatak da je popodne 4. maja od pravca Užica prema Valjevu prošlo 150—200 kamiona sa vojskom, u pratnji 8 tenkova, 15 bornih kola i 8 artiljerijskih oruđa. Mi smo u Stabu pretpostavljali da ovim pomjeranjem snaga neprijatelj pojačava područje Valjeva kako bi spriječio

35) Zbornik II/13, 11 i napomena 3 uz ovaj dokument.

Stab Operativne grupe 16. i 17. divizije odmah je pristupio Izvršenju zadatka. Šestog maja izdao je divizijama naredjenja: 16. diviziji, koja se nalazila u rejonu Kladnja, da se u toku noći 6/7. maja prebaci u rejon s. Zalukovika, naredne noći da stigne na sektor Viogora, a potom da izbije na lijevu obalu Drine i pređe je na odsjeku kod s. Fakovića; 17. diviziji, koja je bila u pokretu ka Varešu, a naredjenje je zateklo južno od Olova, da se noću 7/8. maja prebaci u rejon s. Džimrije—s. Podžeplje, a naredne noći da izbije na Drinu i da je pređe kod s. Slapa. Obe divizije krenule su označenim pravcima. Sedmog maja 16. divizija sukobila se kod s. Miilića sa jakim snagama njemačke 13. SS brdske divizije »Handžar«, a istovremeno je bila ugrožena od dijelova njemačke 7. SS brdske divizije »Princ Eugen« sa pravca Vlasenice, pa je bila prinuđena da se povuče prema Kladnju. Sedamnaesta divizija je 9. maja prešla cestu Sokolac—Han-Pijesak kod s. Mrkalja, a sutradan, 10. maja, napale su je jake snage njemačke 7. divizije »Princ Eugen«, ustaše i četnici. Jedino je njena 15. majevička brigada uspjela da izbije u s. Zepu. Usljed snažnih napada nadmoćnih neprijateljskih snaga i udara avijacije, 17. divizija nije mogla prići Drini, te je noću 11/12. maja odstupila preko komunikacije Sarajevo—Vlasenica, južno od Han-Piješka.

Tako je bio osujećen i drugi pokušaj prelaza 16. i 17. divizije preko Drine u zapadnu Srbiju (Zbornik H/13, 11, napomena 7 uz ovaj dokument).

36) Operacijski dnevnik 2. i 5. divizije; M. Morača, Ratni dnevnik, str. 231. Na Skakavačkom polju 10. krajiška brigada zarobila je nekoliko četnika i kod njih našla četničku zapovijest u kojoj je stajalo da će 2. ravnogorski korpus, Požeški korpus i Gorska garda u 4 časa 5. maja napasti 10. krajišku sa tri pravca. U zapovijesti je stajalo da će četnici primiti municiju od Nijemaca u Ražani, hljeb će im doturiti njemački kamioni, a njihove ranjenike prevesti kamionima u Valjevo.

pokret našim jedinicama u tome pravcu. No, u svakom slučaju, to novo pomjeranje njemačkih snaga upozoravalo je Stab Udarne grupe da neprijatelj neće mirovati, pa je izjutra 5. maja, ne čekajući traženo mišljenje Štaba 2. proleterske divizije, poslao Vrhovnom štabu prijedlog o dekoncentraciji Udarne grupe. Prijedlog glasi:

»Neophodno je i postoje uslovi da dvije srpske brigade (odnosi se na 2. proletersku i 3. srpsku brigadu — M. M.) uputimo u Sumadiju, jednu brigadu na sektor Tare, a jedna divizija da manevriše u zapadnoj Srbiji.

Razlozi: neprijatelj uspijeva da našoj grupi svakodnevno nameće borbu. U skupnom pokretu slabo smo pokretljivi. Našim širenjem razvukli bi smo neprijatelja, tukli bismo bolje četnike i nedićevce i jače bismo razvili propagandu, mobilizaciju i obavještajnu službu. Hitno nam javite o tome«.

Ovaj prijedlog, pored komandanta Udarne grupe, potpisao je i delegat Vrhovnog štaba Pavle Ilić Veljko.

I tada je Vrhovni štab brzo odgovorio. On je izjutra 6. maja poslao radiogram da je saglasan sa našim prijedlogom. Tekst radiograma glasi:

»Potpuno se slažemo sa vašim prijedlogom za dekoncentraciju i (sa) rasporedom. Izvrš. (ite) to što ranije. Naše jedinice iz Bosne ponovo će se koncentrisati za zajedničke operacije. Taru držite kao mostobran«.³⁷⁾

Neprijatelj je, međutim, osujetio naše planove. Popodne 4. maja general Felber odlučio je da 5. maja napadne 2. i 5. diviziju sa istoka, sjevera i sjeverozapada snagama njemačkih borbenih grupa »Holman« i »Vajel« i svim nedićevskim i četničkim jedinicama. U isto vrijeme naredio je bugarskoj 24. diviziji, 12. oklopnoj četi i grupi »Tatalović« da i dalje obezbjeđuju desnu obalu Drine od Banje Koviljače do Bajine Bašte i komunikaciju Užice—Bajina Bašta.³⁸⁾

U napadu 5. maja od prevoja Bukova jedinice njemačke borbene grupe »Vajel« i četnička Crnogorska brigada ovladale su položajima 4. krajiške brigade na Drenovačkom kiku i na Brdu pobilice (k. 843).

Njemačka borbena grupa »Holman« i četnički Valjevački korpus izvršili su napad na jedinice 4. proleterske brigade u namjeri da zauzmu Maglješ-planinu i da se probiju u s. Mravince, ali su poslije oštore borbe odbijeni uz gubitke od oko 16 izbačenih iz stroja. Četvrta proleterska brigada imala je 1 teže i 4 lakše ranjena.

Na sektoru Povlena 2. proletersku brigadu napali su 4. puk Srpskog dobrovoljačkog korpusa i četnički Cerski korpus (oko 1.200 vojnika). Oni su uz pomoć 4 njemačka tenka ovladali Debelim brdom, ali su dominantni

37) Oba radiograma nalaze se u Zborniku II/13, dok. br. 13 i 16.

38) Iz sastava borbene grupe »Vajel« izašle su dvije čete 500. SS padobransko-lovačkog bataljona, a iz rezerve generala Felbera treća njegova četa. Ovaj bataljon upućen je u Kraljevo i stavljen na raspolaganje komandantu 2. oklopne armije za pripremu za učešće u vazdušnom desantu na Vrhovni štab u Drvaru. U sastav grupe »Vajel« ušao je njemački 696. motorizovani bataljon poljske žandarmerije, koji se do tada nalazio u rezervi generala Felbera. On je u svoju rezervu u Požegi stavio njemački 297. izviđački bataljon, koji je povukao iz Sandžaka. P. Višnjić, n. d., str. 286—288.

visovi Povlena ostali u našim rukama. Uveče je 2. proleterska brigada, uz sadejstvo jednog bataljona 4. proleterske brigade, odbacila neprijatelja na komunikaciju Valjevo—Rogačica. Neprijatelj je imao oko 14 mrtvih. Osim nešto naoružanja i municije, zaplijenjena je i jedna radio-stanica. Druga proleterska brigada imala je 2 mrtva i 4 ranjena.

Neprijateljska avijacija čitavog dana bombardovala je i izviđala naše položaje.

Zbog neprijateljskog napada izvijestila smo Vrhovni štab da ne možemo čekati savezničke avione.

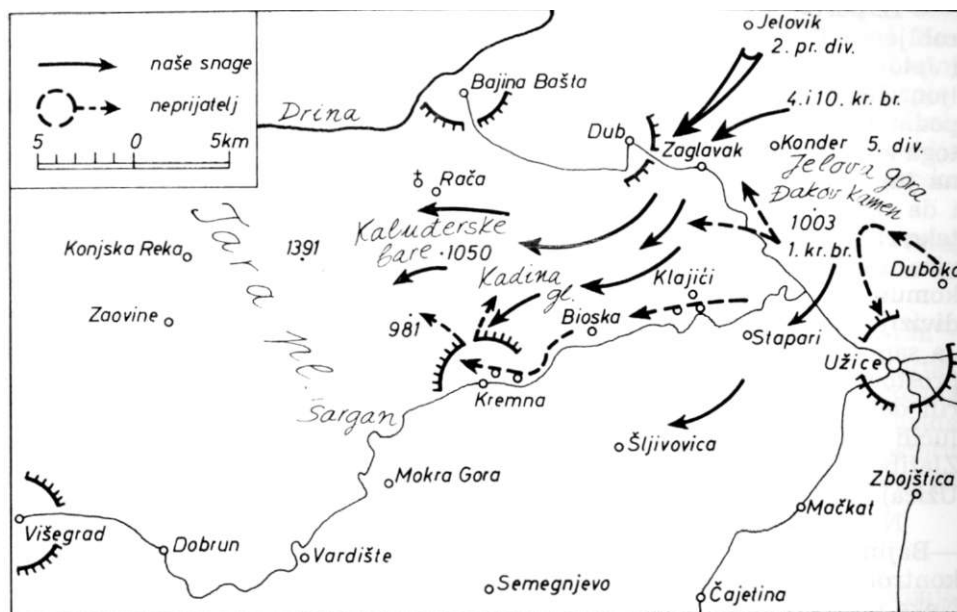
Predveče 5. maja stigao je u Štab Udarne grupe Savo Drljević, načelnik Štaba 2. proleterske divizije. On je upoznao Štab Udarne grupe, članove Glavnog štaba Srbije i delegata Vrhovnog štaba da se Štab 2. proleterske divizije ne slaže sa upućivanjem 2. proleterske i 3. srpske brigade u Sumadiju, i naveo razloge za takav stav: obe brigade su brojno male, ljudstvo premoreno i iscrpljeno u stalnim borbama i obe brigade imaju jako malo municije; zbog toga bi bilo veoma rizično da se brigade upute kroz prostor prema Maljenu, koji je zasićen jakim neprijateljskim snagama. Prema tome, pod tako nepovoljnim uslovima treba odustati od slanja pomenutih brigada u Šumadiju.³⁹¹ Svi prisutni složili su se sa ovim veoma realnim obrazloženjem Štaba 2. proleterske divizije. Tako se odustalo od upućivanja 2. proleterske i 3. srpske brigade u Šumadiju.

Odmah zatim, došli smo do zajedničkog zaključka da bismo i kraćim našim zadržavanjem na sadašnjoj teritoriji morali prihvatiti teške frontalne borbe, koje bi išle u prilog neprijatelju. Zbog toga je uveče 5. maja Štab Udarne grupe odlučio da obe divizije odmah izvrše pokret na prostoriju Varda—s. Jelovik—Jelova gora, odakle bi 5. divizija prošla na jugoistok, između Užica i Požege, a kasnije prema situaciji, a 2. proleterska divizija na Taru, a kasnije na Zlatibor. Nadali smo se da će do toga vremena neka od divizija iz istočne Bosne uspjeti da pređe Drinu kod Starog Broda.

4. ODSTUPANJE NA PLANINU TARU

Noću 5/6. maja sve jedinice bile su u pokretu prema Vardi i Jelovoj gori. Kako im je bio kraći put, naprijed su išle brigade 5. divizije. One su dobile zadatak da obezbijede čitav prostor Jelove gore, što su i učinile. Oko 7 časovi 6. maja na jedinicu 2. bataljona 1. krajiške brigade kod Đakovog kamena (k. 1003) izvršila je napad bugarska izvidnica, jačine oko 50 vojnika. Bugari su brzo odbijeni. Izgubili su 1 puškomitraljez, nekoliko pušaka, oko 3.000 metaka i druge opreme. Zarobljeno je pet Bugara. Na saslušanju su izjavili da se njihov puk nalazi u selima sjeverno od Užica i da je stigao iz Ivanjice. Oko podne toga dana jače bugarske snage napale su 1. krajišku brigadu kod Rasadnika i Đakovog kamena, a odmah zatim i od Kadinjače prema Laništu. Bugari su bili odbijeni. U borbi se naročito istakla 1. četa 3. bataljona, koja se kod Đakovog kamena zabacila neprijatelju iza leđa, čime je kod njega stvorila zabunu, nanijela mu gubitke i doprinijela povoljnom ishodu borbe. Bugare je izdašno pomagala njemačka

39) Štab 2. proleterske divizije dostavio je Štabu Udarne grupe i pismeno obrazloženje zbog čega se ne slaže sa upućivanjem 2. proleterske i 3. srpske brigade u Sumadiju, Zbornik 1/7, 182.



Odstupanje na Taru-planinu (6. i 7. 4. 1944)

avijacija. U jednom naletu avioni su, zbog slabe službe obavještenja i veze, veći broj bombi bacili na bugarske jedinice. Naši su iskoristili pometnju kod Bugara i odbili ih na polazne položaje.

Prema procjeni 1. krajiške brigade, Bugari su u borbi toga dana imali oko 50 izbačenih iz stroja. Pored noružanja, zaplijenjeno je i oko 10.000 metaka i 28 mina za minobacače 81 mm. Prva krajiška brigada imala je 2 poginula i 4 ranjena.

Toga dana njemački avioni bombardovali su rejon na Jelovoj gori, gdje se nalazio Štab Udarne grupe i članovi rukovodstva NOP-a Srbije. Tada je poginuo Sveta Popović Milić, član Glavnog štaba za Srbiju, i lakše su ranjena dva borca.

U maršu prema Vardi i Jeloviku jedinice 2. proleterske divizije imale su nekoliko oštrih borbi. Po podne 6. maja neprijatelj je pješadijom i nekoliko tenkova izbio sa istoka i zapada u rejon Varde i pokušao da prekine vezu između 4. proleterske i 3. srpske brigade. Brzom intervencijom jedinica obeju brigada odbačen je sa komunikacije. Druga proleterska brigada, kao zaštitnica kolone divizije, vodila je upornu odbrambenu borbu protiv nadmoćnijih njemačkih jedinica iz sastava borbenih grupa »Holman« i »Vajel«, nedićevskih i četničkih snaga koje su nastupale sa Povlena, od Mravinaca i Radanovaca. Brigada je na uzastopnim položajima od Crvenog brega do Čebića uspjela da spriječi prodor neprijatelja ka Vardi. Predveče 6. maja 2. divizija stigla je u širi rejon sela Jelovika. Njene jedinice su toga dana izbacile iz stroja dosta neprijateljskih vojnika, a one su imale 8 mrtvih i 5 ranjenih.⁴⁰¹

40) Zbornik 1/7, 183 i 186; operaijski dnevnic 2. i 5. divizije.

Iz borbe koju je toga dana vodili 1. krajiška brigada i iz izvjava za-
robljenih Bugara došli smo do podataka da se na prostoru između Užica
i Jelove gore nalazi jedan puk Bugara, a na Kadinjači jedan njihov bata-
ljon. Računali smo da i u Užicu ima njihovih jedinica. Na osnovu ovih
podataka i pretpostavki, u Štabu Udarne grupe razvila se diskusija oko
toga kojim pravcem da krene 5. divizija. Ja sam bio za to da divizija krene
na jugoistok i da komunikaciju Užice—Požega pređe pored samog Užica
i da izbije na prostoriju s. Zbojišta—s. Drežnik. Smatrao sam da bismo
tako razvukli snage neprijatelja i time 2. proleterskoj diviziji, koja je imala
više teških ranjenika nego 5. divizija, olakšali pokret i prebacivanje preko
komunikacija zapadno od Užica. U štabu je prevladalo mišljenje da obje
divizije zajedno pođu na planinu Taru, a odatle da se prebace na Zlatibor.
Ja sam iznio da je to slabije rješenje, jer nagomilavamo snage na uskom
prostoru, na kome imamo za leđima Drinu. Da bismo bar donekle ostva-
rili dekoncentraciju naših snaga i time razvukli pažnju neprijatelja, od-
lučili smo da se 1. krajiška brigada, kao zasebna kolona, prebaci na teren
Zlatibora pravcem s. Stitari—s. Stapani—s. Šljivovica (pravac zapadno od
Užica).⁴¹

Noću 6/7. maja obje divizije su u više kolona prešle cestu Užice—
—Bajina Bašta između Duba i s. Zaglavka. Ovaj dio ceste neprijatelj je
kontrolisao po sistemu odvojenih otpornih tačaka, ojačanih tenkovima.
Neke od njih razbile su naše jedinice, a odbacile manje jedinice koje su
bile upućene na odsjek prelaza ceste. U zoru je jedan naš bataljon, po-
stavljen u zasjedu na brdu Građevinar, dočekaio kolonu kamiona sa voj-
skom, oštetiio nekoliko kamiona i neprijatelju nanio gubitke.

Prva krajiška brigada prešla je svoj put bez borbe i izjutra 7. maja
stigla u Šljivovicu.

Za glavninu Udarne grupe 7. maj bio je veoma težak. Neprijatelj je
ni za momenat nije ostavljao na miru. Bez hrane i odmora veći dio je-
dinica cijeli je dan vodio borbu, a druge su nosile teške ranjenike i obezje-
đivale bolnice.

Nijemci su brzo prebacivali svoje motorizovane jedinice od Užica ka
Kremni i na Kadinjaču.

Za zaštitu lijevog boka glavnine upućena je 4. krajiška brigada. Dio
njenih snaga dočekaio je u zasjedi na cesti kod s. Jankovići njemačku
motorizovanu kolonu i nanio joj gubitke. Dolaskom jačih snaga iz sastava
njemačkog 696. motorizovanog bataljona poljske žandarmerije brigada je
prihvatila borbu na liniji s. Klajići—s. Kostići, a zatim se postepeno pov-
lačila prema s. Pšaniku. Dio njemačkih jedinica krenuo je iz Kremne
prema Kadinoj glavi (k. 1013) i Metaljki (k. 981), u namjeri da zauzme
Kaluderske bare i da tako spriječi prolaz našim jedinicama u središnji
dio Tare. Čvrstom odbranom na pomenutim kotama ovaj njihov plan osu-
jetila je 10. krajiška brigada. Kao zaštitnica Udarne grupe, 2. proleterska
brigada vodila je tešku borbu protiv jedinica njemačkog 4. puka »Bran-
denburg« i 500. SS padobransko-lovačkog bataljona, koji je prevezen iz

41) Iznio sam diskusiju oko pokreta 5. divizije noću 6/7. maja sa Jelove gore,
jer se u Zborniku tom II, knj. 13, str. 41, u objašnjenju dokumenta br. 13 potkrala
greška. Tamo je, naime, rečeno da se odustalo od pokreta 5. divizije sjeverno od
Požege, a o takvom pokretu divizije nije bilo govora, niti je tako bilo gdje zapi-
sano. Ista omaška potkrala se i Petru Višnjicu u njegovoj, inače, veoma dobroj knjizi
»Prodor 2. i 5. divizije u Srbiju«, str. 297.

Kraljeva i ponovo ubačen u borbu, te dijelova bugarske 24. divizije i četnika Zlatiborskog korpusa. Na uzastopnim položajima zapadno od Kadinjače: na Podgorju i Buljama (k. 978), Pepeljevačkim stenama i Lepoj glavi, na Jarčevom brdu (k. 952) i na drugim položajima, brigada je uspjela da do uveče 7. maja zadržava neprijatelja, a zatim se uputila u s. Jaskovice. Od Bajine Bašte ka Kaluđerskim barama kretala se sporo slabija bugarska jedinica. Ovaj pravac kontrolisali su dijelovi 4. proleterske brigade.

Toga dana avijacija je aktivno izviđala, a začudo nije bombardovala, iako je teren kuda su se kretale naše jedinice bio otkriven. Možda se plašila da se ne ponovi greška od prethodnog dana.

U borbi noću 6/7. i 7. maja mi smo imali 3 poginula i 5 ranjenih.⁴²

Iako su nam jedinice od borbi i dugog puta zaista bile veoma umorne, ipak smo morali narediti da u toku noći 7/8. maja 4. i 10. krajiška brigada izvrše pokret do predjela Miloševac, kako bismo se obezbjedili od upada neprijatelja u središnji dio Tare. Druga divizija zanočila je na prostoru Dobro polje—s. Šljivovica. U toku ove noći jedinice nisu imale dodira sa neprijateljem.

Na prostoru između Užica i Valjeva Udarne grupu 2. i 5. divizije dočekao je veoma jak neprijatelj, koji je pripremio plan da frontalnim napadima nanese 2. i 5. diviziji teške gubitke, da ih rastroji i razbije, a njihove ostatke prisili na povlačenje u istočnu Bosnu ili prema Crnoj Gori. Naši štabovi i jedinice prozreli su i osujetili namjere neprijatelja — izbjegavali su teže frontalne borbe, a ofanzivnim akcijama na drugim, manje zasićenim pravcima, nanosili mu ozbiljne gubitke. Međutim, zbog svakodnevnih teških borbi i nedostataka municije, zbog velikih bolnica i slabe ishrane, situacija je svakim danom bila sve teža. U isto vrijeme nije bilo vijesti o prelasku Operativne grupe 16. i 17. divizije iz istočne Bosne u zapadnu Srbiju. U takvim uslovima odluka o povlačenju 2. i 5. divizije na prostor Zlatibora i Tare bila je jedino pravilno rješenje. S tim u vezi valja istaći razborito, realno i pravilno mišljenje Štaba 2. proleterske divizije o tome da bi u datoj situaciji upućivanje u Sumadiju 2. proleterske i 3. srpske brigade bilo veoma rizično.

Teškoće na koje je naišla glavnina Udarne grupe prilikom odstupanja na planinu Taru i kasniji događaji pokazali su da bi bilo bolje da se 5. divizija sa Jelove gore odmah prebacila na Zlatibor. Pokret na Taru mogao bi se pravdati nadom da će Operativna grupa 16. i 17. divizije uspjeti da se prebaci preko Drine kod Starog Broda.

Cjelokupni borački i starješinski sastav Udarne grupe divizija hrabro i požrtvovano se suprotstavio nadmoćnijem neprijatelju i stojički podnosio sve druge teškoće i nedaće u neprekidnoj sedmodnevnoj borbi.

42) Operacijski dnevnic 2. i 5. divizije; P. Višnjić, n. d., str. 300 i 301.

Glava X

POVLAČENJE UDARNE GRUPE U CRNU GORU (9—21. 5. 1944)

1. POVLAČENJE SA TARE, BORBE NA ZLATIBORU I PREMA PLANINI GOLJI

Pred večer 7. maja u Štabu Udarne grupe održano je savjetovanje sa štabovima obiju divizija, članovima Glavnog štaba Srbije i delegatom Vrhovnog štaba, na kome je konstatovano: prvo, da je prostor planine Tare, okružen komunikacijama i r. Drinom, preuzak da se na njemu zadrže naše dvije divizije kada nadmoćne okupatorske i kvislinške snage mogu da im nametnu teške frontalne borbe i, drugo, da na tom slabo naseljenom prostoru nema uslova za ishranu jedinica. Nakon toga, Štab Udarne grupe donio je odluku o povlačenju divizija sa ove planine na prostor Zlatibora.

O toj odluci Štab Udarne grupe poslao je istog dana izvještaj Vrhovnom štabu. Izvještaj je potpisao i delegat Vrhovnog štaba Pavle Ilić Veljko. U istom izvještaju obavijestili smo Vrhovni štab da smo odustali od upućivanja 2. proleterske i 3. srpske brigade u Šumadiju. Izvještaj glasi:

»Nismo mogli izvršiti plan. Neprijatelj je koncentrisao njemačku i bugarsku diviziju, nedićevce i četnike. Povukli smo se na Taru, koju moramo napustiti.

Potrebno je hitno sadejstvo Koste i Peka (tj. 3. i 2. korpusa — M. M.), jer se nalazimo u teškoj situaciji.

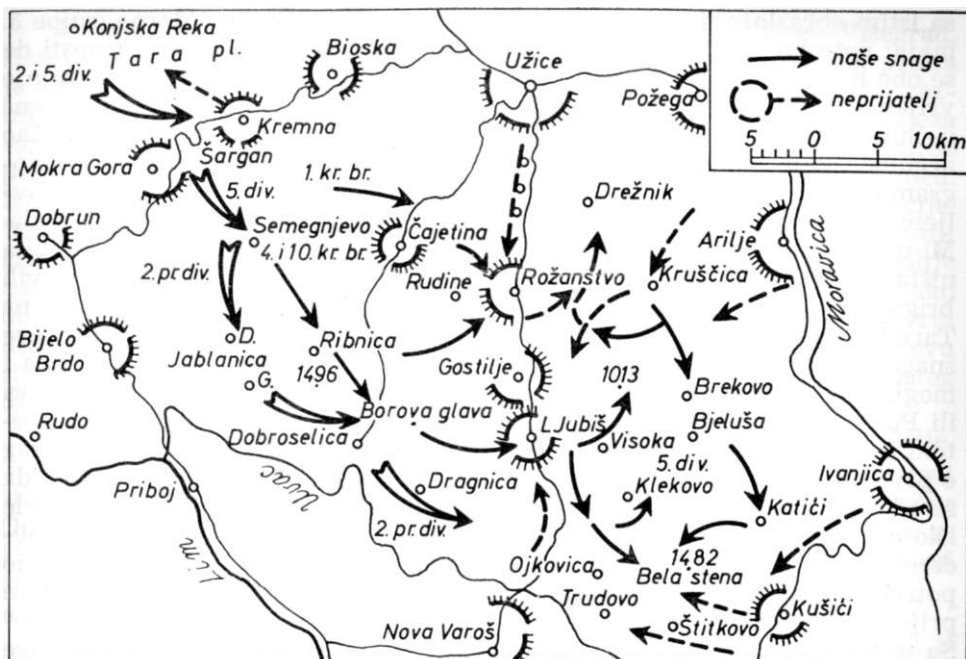
Mi ćemo težiti da dođemo na sektor Golije. Ako produži ofanziva, moramo se osloniti na Peka.«¹⁾

Prema donijetoj odluci, trebalo je da 5. divizija krene sa Tare noću 8/9. maja, a iduće noći trebalo je da Taru napusti i 2. proleterska divizija.

Osmog maja kod 5. divizije bilo je mirno. Jedinice su intenzivno izviđale pravce od Šargana i Mokre Gore prema Miloševcu. Kod 2. divizije jedna njemačka četa izbila je od Kremne na Visoku glavu (k. 1174), ali je protivnapadom vraćena nazad. Od Bajine Bašte Bugari i četnici izbili su na Sokoloviću i Brezu (trig. 1055) i tu su zaustavljeni. U borbi toga dana jedinice 2. divizije imale su 4 ranjena.

Izviđanjem i prikupljanjem podataka utvrđeno je da je toga dana od Užica prema Višegradu prošlo 100 kamiona sa vojskom, a u Kremnu je

14) Zbornik II/13, 35.



Povlačenje sa planine Tare, borbe na Zlatiboru i prema planini Goliji
(od 9. do 16. maja 1944)

stiglo oko 40 kamiona sa vojskom. Avijacija je živo izviđala dolinu Drine od Višegrada do Starog Broda. Zaključili smo da neprijatelj vjerovatno očekuje naš pokret ka Drini radi sadejstva sa jedinicama iz istočne Bosne, a da svoje jedinice iz rejonu Kremne i Bajine Bašte može u svakoj prilici usmjeriti prema Tari.

Pojava 1. krajiške brigade u rejonu Šljivovice i napad jednog bataljona u zoru 8. maja na Palisad, na kome se nalazilo oko 100 nedićevaca, privukli su pažnju neprijatelja i na tu stranu: 8. maja Nijemci su iz Užica za Čajetinu i Borovu glavu uputili 40 kamiona sa vojskom i tri tenka. Istoga dana jedan bugarski bataljon od Bioska i Kremne napao je jedinice 1. krajiške brigade. Borba je trajala skoro cio dan. I jedna njemačka kolona stigla je do s. Vermazovići, ali do borbe nije došlo. U borbi sa nedićevcima i Bugarima brigada je imala 2 ranjena.²⁾ Kako nismo imali radio-vezu sa štabom 1. krajiške brigade, ove podatke u Stabu Udarne grupe nismo imali 8. maja.

Peta divizija (bez 1. krajiške brigade) pred veče 8. maja izvršila je pokret sa Miloševca sa ciljem da u rejonu Sargana pređe komunikacije Užice—Višegrad. U toku pokreta, kod s. Milekići, iz Štaba 2. divizije stigao je u Stab Udarne grupe Blagoje Nešković Mihailo i obnovio prijedlog da 2. proleterska i 3. srpska brigada pokušaju da se prebace u Sumadiju

2) M. Gončin i S. Rauš, n. d., str. 210—211, navode da je u koloni od Užica bilo oko 60 kamiona sa vojskom.

sa istim obrazloženjem koje je iznio na sastanku u Stabu Udarne grupe 3. maja: potrebu da se ojačaju naše snage u Sumadiji, realne mogućnosti da se obe brigade popune iz šumadijskih partizanskih jedinica i da je krajnje vrijeme da on, kao sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, stigne u Sumadiju, odakle bi mogao da obavlja svoju partijsku dužnost. Kao argument u prilog ovog prijedloga naveo je i to da se Vrhovni štab u radiogramu od 6. maja saglasio sa upućivanjem brigada u Sumadiju. Obnovljena rasprava oko upućivanja ovih brigada u Sumadiju dugo je trajala. Mi u Stabu Udarne grupe nismo bili za taj prijedlog, jer situacija nije bila ništa povoljnija od one zbog koje smo 5. maja odustali od upućivanja ovih brigada u Sumadiju. Doduše, prebacivanjem glavnine Udarne grupe na Taru i jedne njene brigade prema Zlatiboru mi smo razvukli neprijateljeve snage na više za njega osjetljivih tačaka, ali on je imao dovoljno snaga i mogućnosti da brzo reaguje na pokret naših jedinica prema Jelovoj gori ili Povelenu. Nije bilo dovoljno ubjedljivo ni rezonovanje da ćemo pokretom 5. divizije i 4. proleterske brigade sa Tare neprijatelju zavarati trag o prisustvu na Tari 2. proleterske i 3. srpske brigade, te da će one moći da se odmore, a možda i da prime savezničku pomoć u municiji, ali je donekle išlo u prilog prijedlogu o pokretu brigada ka Sumadiji. Shvatajući opravdanost obrazloženja koje je dao sekretar PK KPJ za Srbiju i posebno potrebu da on stigne do Sumadije, mi smo se, najzad, složili sa njegovim prijedlogom da 2. proleterska i 3. srpska brigada krenu za Sumadiju.³⁾ Sa njima bi pošao Stab divizije, a 4. proleterska brigada preuzela bi sve teške ranjenike svoje divizije i prešla komunikacije Užice—Višegrad noću 9/10. maja, s tim da joj ovaj prelaz olakša 5. divizija demonstrativnim napadom na Kremnu ili Mokru Goru i da potom preuzme dio teških ranjenika. Kako je radio-stanica Pokrajinskog komiteta bila u kvaru, Blagoju Neškoviću dali smo našu radio-stanicu za vezu sa Vrhovnim štabom i sa nama, a drugu smo osposobili za naš Stab. Stab Udarne grupe o svemu tome obavijestio je Stab 2. divizije dopisom koji je sobom ponio Blagoje Nešković.⁴⁾

Svojim naređenjem od 9. maja Stab 2. divizije upoznao je štabove brigada sa zadatkom divizije i brigadama precizirao zadatke. U naređenju je rečeno da će 2. proleterska divizija, sa 2. proleterskom i 3. srpskom brigadom, izvjesno vrijeme ostati na terenu Tare, sa zadatkom da se ponovo vrati na prostor Povelena i Maljena, a eventualno da stigne i na teren Sumadije; 4. proleterska brigada će, zajedno sa 5. divizijom, nastojati da se što prije poveže sa jedinicama 2. korpusa, da im preda teške ranjenike divizije i da se zatim vrati u sastav divizije; kako brigada ostaje pod komandom Štaba svoje divizije, njoj je Štab divizije obezbijedio radio-stanicu i odredio da sa njom pođe načelnik štaba Savo Drljević.⁵⁾

3) Za mene je ovaj razgovor bio neugodan i težak. Osjećao sam se kao na žeravici. Svjestan sam bio razloga kojima se rukovodio sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, najodgovorniji čovjek za rad Komunističke partije u Srbiji u vezi sa svim pitanjima naše borbe, a osim toga i čovjek koji je bio odgovoran Centralnom komitetu KPJ za rad partijskih organizacija 2. i 5. divizije, ali i svoje odgovornosti kao komandanta Udarne grupe za sudbinu njenih jedinica.

4) Operacijski dnevnik 5. divizije; Ratni dnevnik M. Morače, str. 236; Ratni dnevnik Lj. Durića, str. 398—399.

5) Naređenje Štaba 2. proleterske divizije, Zbornik 1/7, 189.

Peta divizija je bez teškoća prešla komunikacije Užice—Višegrad. Deseta krajiška brigada sa Štabom divizije i divizijskom bolnicom prešla je komunikacije preko Šargana, na kome je, bez sopstvenih gubitaka, razbila njemačku stražu jačine oko 30 vojnika, zaplijenila 2 puškomitraljeza »šarca«, nešto pušaka i municije. Četvrta krajiška brigada je bez borbe prešla komunikacije u Mokroj Gori, u kojoj je spalila željezničku stanicu. Iznenadili smo se kako su Nijemci slabo obezbijedili ove komunikacije. Izgleda da su računali sa našim pokretom na Drinu i da su tamo uputili glavne svoje snage. Za kolonu 10. krajiške brigade teže je bilo poslije Šargana — po mrkloj noći i gustom magli dosta se lutalo i sporo išlo, tako da je ova kolona tek oko podne 9. maja stigla u s. Semegnjevo. Četvrta krajiška brigada stigla je u to selo istog dana u 7 časova. U Semegnjevu smo zatekli 1. krajišku brigadu, koja je tamo stigla iz s. Branešca istog dana u 4 časa.

Devetog maja izvijestili smo Vrhovni štab o rasporedu 2. i 5. divizije.

Istoga dana Štab Udarne grupe primio je radiogram kojim ga Vrhovni štab obavještava da su nadmoćnije neprijateljeve snage spriječile prodor Operativne grupe 16. i 17. divizije u zapadnu Srbiju i naređuje da se Udarne grupa 2. i 5. divizije prebaci na planinu Goliju i osloni na 2. udarni korpus. Tekst radiograma Vrhovnog štaba u cjelini glasi:

»Lekić sa svojim divizijama neće moći stići na vrijeme, jer je naišao na jače neprijateljske snage, s kojima vodi borbu na sektoru Kasaba—Sokolac. Prema tome, nastojte da se prebacite na Goliju i oslonite na Peka koji je očistio skoro cio Sandžak.«⁶⁾

Takođe, istoga dana Vrhovni štab je poslao radiogram komandantu Operativne grupe 16. i 17. divizije general-majoru Danilu Lekiću, u kome ga je obavijestio da se Udarne grupa 2. i 5. divizije povlači, pod jakim pritiskom neprijatelja, preko Tare prema Goliji.⁷⁾

Postupajući po naređenju Vrhovnog štaba i da bi što prije proširio operativni prostor Udarne grupe, njen je Štab popodne 9. maja odlučio da se 5. divizijom krene preko Zlatibora ka Arilju i Ivanjici, čime bi se istovremeno umanjila pažnja neprijatelja na rejon Semegnjeva, gdje je idućeg dana trebalo da stigne 4. proleterska brigada sa teškim ranjenicima svoje divizije. Prvi cilj marša 5. divizije bio je zauzimanje prostorije u zahvatu komunikacije Užice—Nova Varoš između selä Alin Potok, Rožanstvo, Gostilje i Gornji Ljubiš. Prva krajiška brigada trebalo je da krene na ovaj zadatak pred večer toga dana, a 4. i 10. krajiška brigada — u zoru 10. maja. U naređenju kojim je regulisao pokret i zadatke brigada, Štab Udarne grupe nije predvidio da se izvrši demonstrativni napad na neprijatelja u Kremni i Mokroj Gori, kako bi olakšao prelaz preko Šargana 4 proleterskoj brigadi. To je bio težak propust Štaba Udarne grupe, odno-

6) Zbornik II/13, 27.

7) Cio tekst ovoga radiograma glasi:

»Morača (Udarne grupa 2. i 5. divizije, prim. M. M.) se povlači prema Goliji preko Tare, pod jakim pritiskom.

Vi ste zakasnili na ono mjesto (na pl. Taru — M. M.). Ako se nećete moći prebaciti kod Starog Broda, onda se prebacite južnije.

Po mogućnosti neprijatelja razbijte na sadašnjem sektoru.

Javite situaciju.« (AVII, k. 408, A. F. 8/1, br. reg. 2/124).

sno Štaba 5. divizije, koji se nije mogao pravdati premorenošću brigada 5. divizije niti značajem i hitnošću zadatka koji im je postavljen ovim naređenjem.⁸⁾

Prelaz preko Sargana i komunikacija Užice—Višegrad bio je izuzetno težak i naporan za 4. proletersku brigadu i za ranjenike 2. divizije. Brigada je na Sarganu naišla na jaku njemačku posadu sa tenkovima koja je branila jedinu dobru stazu na ovom prevoju. Postavivši jak zastor prema Nijemcima, brigada je sa ranjenicima prešla Sargan veoma teškom i zaobilaznom stazom. Prve njene jedinice stigle su u Semegnjevo oko 6 časova 10. maja. U borbi na Sarganu jedan borac je poginuo, a jedan je ranjen. Brigada je na ovom putu prenijela na nosilima 29 teških ranjenika.⁹⁾

Desetog maja štab Udarne grupe sastao se sa štabom 4. proleterske brigade, upoznao ga sa podacima o neprijatelju, sa planom dejstva 5. divizije i našom orijentacijom da se naslonimo na 2. udarni korpus. Zatim smo utvrdili plan za međusobnu radio-vezu. Kako su se brigade 5. divizije već nalazile na maršu ka novoj prostoriji i očekivale borbu na komunikaciji Užice—Borova glava, rekli smo štabu 4. proleterske brigade da ćemo od njih preuzeti dio teških ranjenika čim nam situacija kod 5. divizije bude jasnija.

Na pravcu svoga dejstva 5. divizija će se narednih dana susresti u borbama sa najvećim dijelom četničkih jedinica i sa dijelom njemačkih jedinica koje su do tada bile angažovane protiv naše Udarne grupe divizija. U vremenu od 10. do 15. maja u borbama protiv 5. divizije učestvovali su četnički korpusi: Valjevski, Požeški, 2. ravnogorski, 2. mileševski, Javorski i Oplenački korpus Gorske garde, zatim dijelovi Zlatiborskog korpusa i četnička Crnogorska brigada; od njemačkih snaga — 1. bataljon 4. motorizovanog puka »Brandenburg« i 1. bataljon 5. motorizovanog policijskog puka; bugarske okupacione jedinice nalazile su se u Čajetini, Palisadu i Ivanjici i obezbjeđivale su komunikaciju Arilje—Ivanjica—Kušići. Zadatak ovih neprijateljevih snaga bio je da spriječe prodor 5. diviziji na Javor-planinu, da je zatvore u обруč na prostoriji s. Ljubiš—s. Bjeluša—s. Katići—s. Stitkovo—s. Ojkovica i da je tu rastroje i unište.

U pokretu preko Zlatibora 1. krajiška brigada prešla je cestu Užice—Čajetina južno od s. Kneževići, ostavila 3. bataljon u zasjedi na cesti kod brda Cerić, a sa glavninom stigla prije zore 10. maja u s. Rudine. Ujutro 10. maja 3. bataljon otvorio je snažnu vatru na bugarsku kolonu jačine oko 150 vojnika, koja je sprovodila za Čajetinu oko 700 zaprežnih kola natovarenih raznih materijalom. Kod Bugara je nastao metež, ali se borba odu-

8) Naređenje Štaba 5. divizije od 9. maja 1944, Zbornik 1/7, 188.

Ja sam u svom Ratnom dnevniku (str. 237) ovaj propust označio kao ozbiljnu grešku Štaba 5. divizije i lično moju, kao komandanta Udarne grupe divizija.

Objektivno gledano, demonstrativni napad na Kremnu ili Mokru Goru ne bi proleterima olakšao prelaz preko Šargana, ali nije smjela da padne i najmanja sjenka na postojano i osvjedočeno povjerenje među našim jedinicama.

9) Operacijski dnevnik 2. divizije u knjizi P. Višnjica, n. d., str. 313 i u Ratnom dnevniku Lj. Đurića, str. 399, naveden je podatak da su proleterci prenijeli dva ranjenika, borca 4. krajiške brigade, koja su usput nađena.

žila. Bugarima su iz Čajetine pritekli u pomoć jedinica Srpske državne straže i četnici, pa je naš bataljon, bez gubitaka, krenuo u sastav brigade. Na Ceriću je ostao samo jedan njegov vod, koji je oko 10 časova dočekao jedan kamion sa bugarskom vojskom, pobio gotovo sve vojnike, a zatim se uputio u s. Rudine. Računa se da su Bugari od vatre naših zasjeda imali oko 40 mrtvih i ranjenih.

Na prostoru sela Rudine brigada je cijeli dan vodila borbu sa četničkim Valjevskim korpusom, koji je napadao od s. Rožanstvo, i sa jedinicom Srpske državne straže i četnicima Zlatiborskog korpusa, koji su napadali od Čajetine. Neprijatelj je brzo bio odbačen u Čajetinu, dok su jedinice Valjevskog korpusa tri puta u toku dana jurišale na položaje dvaju naših bataljona, na liniji Bojište (k. 1066)—Jankovo brdo (k. 950)—Lupoglav (k. 998). Pred mrak su četnici odbačeni nazad u Rožanstvo. Neprijatelj je u toj borbi imao dosta gubitaka; zarobljeno je 8 četnika. Kod 1. krajiške brigade ranjen je samo jedan borac. U Rudinama je zaplijenjena arhiva zamjenika komandanta Zlatiborskog korpusa.¹⁰⁾

Desetog maja 4. krajiška brigada stigla je u s. Ribnica, a 10. krajiška brigada u šumu Rajčevina i na Kobilju glavu (trig. 1178). Brigade nisu imale kontakt sa neprijateljem.

Pred veče toga dana poslali smo dopis štabu 4. proleterske brigade i predložili mu, ako ne mogu da uspostave radio-vezu sa štabom svoje divizije i sa nama, da krenu u pravcu s. Ljubiš.

Jedanaestog maja 5. divizija vodila je sa četnicima veoma teške borbe. Prva i 10. krajiška brigada razbile su odbranu četničkog Valjevskog i Požeškog korpusa, a zatim su od pravca Rožanstva odbile snažan protivnapad Oplenačkog korpusa Gorske garde (koji je od Užica hitno prebačen njemačkim kamionima) i jedinica Valjevskog i Požeškog korpusa.

Četnici su odbačeni ka Alinom Potoku, Rožanstvu i Ravnima. Četvrta krajiška brigada odbacila je četničku Crnogorsku brigadu i zauzela Ljubiš.

Prema procjeni štabova brigada, četnici su u ovoj borbi imali 87 mrtvih i 100 ranjenih. Zaplijenjen je 1 mitraljez, 60 pušaka, 20.000 metaka, jedna radio-stanica i drugi materijal. Zaplijenjena je i arhiva Požeškog korpusa. Iz četničkih naredbi doznali smo koje su njihove jedinice uvedene u borbu protiv 5. divizije, a i nazive jedinica koje će biti angažovane narednih dana.

Jedinice 5. divizije imale su u ovoj borbi 5 poginulih i 9 ranjenih.

U izvještaju od 13. maja 1944. četnička Vrhovna komanda opisuje tok borbe i kaže da su »obostrani gubici bili veliki«.¹¹⁾

Karakteristično je da su četnici u odbrani položaja pružali žestok otpor i često vršili protivnapade. Vjerovatno su imali zadatak da u svojim rukama zadrže komunikaciju Užice—Nova Varoš i da tako obezbijede

10) Izvještaj Štaba 1. krajiške brigade, Zbornik 1/7, 195.

11) U tom izvještaju četničke Vrhovne komande se, između ostalog, kaže: »Na liniji Rožanstvo—Trnava—Gostilja—Ljubiš komunisti su vršili dva juriša. Posle drugog juriša naše su se snage povukle. Odavde komunisti nadiru pravcem Sirogojno—Čičkovo i ka Visokoj. Kod škole u Visokoj Ajdačić (Crnogorska brigada — prim. naša) sačekao komuniste i posle borbe morao se povući ka Bjeluši. Ide mu u pomoć Kalabić i Neško (korpus Gorske garde i Valjevski korpus — prim. naša). Obostrani gubici veliki. U Ariljski srez treba da dođe i odred Srpske državne straže.« (P. Višnjić, n. d., str. 323).

slobodan prolaz njemačkim motorizovanim jedinicama, koje su već sutradan, 12. maja, stigle iz Užica i uvedene u borbu.¹²⁾

Peta divizija nije imala namjeru da se tuče za ovu komunikaciju. Njen pravac dejstva bio je ka planini Goliji. Ona je u toku noći 11/12. maja izvršila pokret sa 10. krajiškom brigadom na prostoriju Treštena stena (trig. 1288)—s. Savaguće—s. Metaljka. Prva krajiška brigada ostala je u rejonu Vladaje—Sirogojno, sa zadatkom da uhvati vezu sa jedinicama 4. proleterske brigade, jer je Štab Udarne grupe očekivao njeno primicanje 5. diviziji.¹³⁾

Međutim, umjesto uspostavljanja veze sa proleterima, pred 1. krajišku brigadu oko podne 12. maja stigla je od Užica njemačka jedinica iz sastava 4. puka »Brandenburg«. Pod zaštitom artiljerijske i minobacačke vatre i uz podršku 5 tenkova i jednog oklopnog automobila, njemačka pješadija i četnici izvršili su napad. Pomagala im je i avijacija. Poslije oštre borbe neprijatelj je pred mrak zauzeo Veliki krš (trig. 1032) i Vladaje, a 1. krajiška brigada povukla se na s. Brdo (Bojovići) i Bjelavac (k. 950). U toj borbi neprijatelj je imao dosta gubitaka, zarobljena su 3 vojnika, zaplijenjen je 1 puškomitraljez, 7 pušaka i nešto municije. Kod 1. krajiške brigade — 1 poginuo i 4 ranjena. Uveče je 1. krajiška brigada, po naređenju Štaba divizije, napustila svoje položaje i krenula na prostoriju s. Gornja Kruščica—s. Brekovo, gdje je prenoćila.

Kod 4. i 10. krajiške brigade toga dana bilo je mirno. Sem obavezne izviđačke i obavještajne djelatnosti, ostale jedinice brigada iskoristile su taj dan za odmor.

Kako Štab Udarne grupe nije uspijevao da uspostavi radio-vezu sa Štabom 2. divizije i sekretarom Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, nas je u Stabu brinulo da nisu zapali u teškoće. A kada nas je 11. maja Vrhovni štab upozorio da je za 2. diviziju opasno zadržavanje na Tari i naredio nam da se ona odmah prebaci ka 5. diviziji, bili smo još više zabrinuti, pogotovo što zbog udaljenosti od 2. divizije nismo mogli da postupimo po naređenju.

Tekst depeše Vrhovnog štaba u cjelini glasi:

»Nepravilno je i opasno zadržavanje Druge divizije na Tari. Neka se 2. divizija odmah prebaci ka Petoj. Peta neka šadejstvuje pri prelazu pruge. Javite mjesto za prijem materijala.«¹⁴⁾

Pošto ni 12. maja Štab Udarne grupe nije uhvatio radio-vezu sa štabom 2. divizije, toga dana je poslao Vrhovnom štabu izvještaj o razlozima

12) Zajednički interes Nijemaca i četnika u borbi protiv Udarne grupe jasno je izražen u depeši četničke Vrhovne komande, koju je 11. maja 1944. poslala komandantu crnogorskih četnika Pavlu Đurišiću: »Iskoristićemo akciju Nemaca protiv komunista, i to istovremenim napadom na komuniste. Moramo nastojati da komuniste ukleštimo što pre, a nemačka akcija će nam dobro doći. Moramo sada ostaviti sve na stranu, a samo komuniste tući.« (P. Višnjčić, n. d., str. 324).

13) Zbornik 1/7, 192. Štab Udarne grupe naknadno je dao navedeni zadatak 1. krajiškoj brigadi.

14) Zbornik II/13, 35.

ostajanja na Tari dviju brigada i Štaba 2. divizije, kao i o tome da je 4. proleterska brigada prešla komunikacije Užice—Višegrad bez gubitaka i da će operisati sa 5. divizijom.¹⁵⁾

Međutim, istog dana u 16 časova Stab Udarne grupe primio je od vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita direktivu sadržine:

»Vaše obe divizije morate odmoriti. Pri tome se oslonite na Pe-ka (na 2. korpus — primj. M. M.). Mi ćemo međutim učiniti sve da dobijete obuču, odjeću i drugo. Dajte stalno mjesto za bacanje (tj. za prijem materijala od saveznika M. M.). Mislim da bi bilo najbolje za odmor negdje kod (međuprostora) Rudo—Nova Varoš—Golija. Prepuštamo izbor vama. U vaš sastav će doći uskoro i 17. divizija, a kasnije i 16. divizija. Javite gubitke i novopridošle.«¹⁶⁾

Iz sadržaja ove direktive mogli smo zaključiti da se 2. divizija prebacila sa Tare ka Zlatiboru, ali nismo sa njom uspostavili radio-vezu ni slijedeća dva dana. To smo ostvarili 15. maja, kada su u susret 4. proleterskoj brigadi pošli sa radio-stanicom načelnik Štaba 5. divizije Ratko Martinić i jedan bataljon 4. krajiške brigade.

Sto se, pak, tiče čekanja savezničkih aviona radi prijema ratnog materijala, Stab Udarne grupe je nekoliko puta određivao mjesta za njihovo čekanje i o tome izvještavao Vrhovni štab. Međutim, zbog stalnih borbi i pokreta jedinica, nije bilo moguće zadržati se nešto duže u datom rejonu, o čemu smo, takođe, izvještavali Vrhovni štab. Najzad, pomirili smo se sa tim da za prijem pomoći od saveznika 2. i 5. divizija moraju čekati bolje dane.

Dok je 5. divizija širila operativni prostor Udarne grupe preko Zlatibora ka Goliji i ulazila u sve žešće borbe, situacija se, na Tari, takođe brzo odvijala.

Zadržavanje na Tari 2. divizije sa 2. proleterskom i 3. srpskom brigadom nije moglo ostati u tajnosti. Njeno prisustvo na toj planini mogli su da otkriju i saopšte četnički obavještajci i četnički jataci, a njemačka komanda u Srbiji mogla je to doznati dešifrovanjem naše radio-depeše upućene 9. maja Vrhovnom štabu, u kojoj je stajalo da je 2. divizija ostala na Tari. No, bez obzira na moguće izvore obavještenja, bilo je logično očekivati da će neprijatelj krenuti u izviđanje toga prostora, pa je Štab 2. divizije preduzeo sve potrebne mjere da njene jedinice ničim ne budu iznenađene.

Već 9. maja jedan njemački bataljon krenuo je iz Kremne i u tri kolone izbio na Visoku glavicu, Jelensku kosu (k. 1023) i Ivicu (k. 1328). Četnička 1. račanska brigada Zlatiborskog korpusa i bugarska jedinica iz sastava 24. pješadijske divizije stigle su u Kaluđerske bare. Četnički Mačvanski korpus stigao je u s. Dub, a njihov Cerski korpus bio je na putu od Kremne ka Mokroj Gori. Ujutro 10. maja 2. proleterska i 3. srpska brigada nalazile su se na prostoru Ljuto polje—s. Konjska Reka. Oko 14

15) Puni tekst ovih depeša Štaba Udarne grupe glasi:

»Druga (proleterska) i Treća (srpska) brigada sa Štabom divizije, oslobođene nosila, treba da se vrate u zapadnu Srbiju. Sa njima je Mihailo (Blagoje Nešković). Njemu smo dali (radio) stanicu Pete divizije. Mihailo će raditi sa svojom šifrom.«

»Četvrta proleterska brigada nalazi se na Zlatiboru i ona će operisati sa 5. divizijom. Višegradska prugu prešla je bez gubitaka.« Tekst ovih depeša nalazi se u Zborniku XI/13, kao napomene uz dok. 37.

16) Zbornik II/13, 37.

časova 2. proleterska brigada otpočela je borbu na prostoru Ljutog polja sa Mačvanskim korpusom i 1. račanskom brigadom jačine oko 1.500 četnika. Iako sa malo municije, proleter i su mudro i vješto, ali i sa krajnjim naporom, održali svoje položaje. Četnici su uz gubitke odstupili u rejon Kaluđerskih bara. U toj borbi 2. proleterska brigada imala je 7 ranjenih.

Na osnovu takvog razvoja situacije Štab 2. divizije je ocijenio da ne postoje uslovi za pokret divizije ka Jelovoj gori i Povlenu i odlučio da obje brigade još u toku noći 10/11. maja pređu komunikacije Užice—Višegrad. Međutim, zbog dužine marša od Konjske Reke one to nisu mogle učiniti, nego su 11. maja predanile u šumi između Ivera i s. Timotijevići. Slijedeće noći, zaobilazeći njemačke položaje na Sarganu, brigade su, sa Štabom divizije, bez teškoća prešle obe komunikacije i oko 10 časova 12. maja stigle u Semegnjevo.

Štab 2. divizije nije zatekao u tom selu 4. proletersku brigadu. Nju su po podne 11. maja napale od Kremne jedinice četničkog Zlatiborskog korpusa, a od Mokre Gore jedan bataljon 1. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa. Brigada je odbila ove napade. Kako nije uspio da uspostavi radio-vezu sa Štabom Udarne grupe, a ni sa Štabom svoje divizije, štab 4. proleterske brigade je odlučio da brigada 12. maja stigne u sela Donju i Gornju Jablanicu sa namjerom da se preko s. Bijelog Brda, Rudog i r. Lima prebaci u Sandžak i da 37. diviziji preda teške ranjenike. Na putu iz Semegnjeva štab brigade dobio je podatak da su u obe Jablanice stigli Nijemci (što nije bilo tačno), pa je promijenio svoju odluku i sa brigadom stigao 12. maja u šumu Vučjak (3 km istočno od D. Jablanice). Tu je brigada predanila.

U pokretu iz Semegnjeva Štab 2. divizije je 13. maja uputio 3. srpsku brigadu u Donju Jablanicu, a 2. proletersku brigadu u Gornju Jablanicu. L^T to selo i u selo Stubo već se sa Vučjaka spustila 4. proleterska brigada. Tu su se povezale i istog dana 2. proleterska i 3. srpska brigada preuzele svoje teške ranjenike.¹⁷⁾

Iz iznijetog lako je zaključiti da u datim okolnostima insistiranje na upućivanju 2. proleterske i 3. srpske brigade u Šumadiju nije imalo realnu osnovu i da je Štab Udarne grupe pogriješio što se složio s takvim prijedlogom. Jednostavno, nije se moglo glavom kroz zid.

Istina je da je zbog zadržavanja 2. proleterske i 3. srpske brigade na Tari neprijatelj bio primoran da dio svojih snaga usmjeri protiv njih, ali smo njihovim bavljenjem na Tari sami sebi otežali ionako tešku situaciju. To se ogleda osobito u slijedećem: zbog odsustva radio-veze između divizija, Štab Udarne grupe nije mogao da usklađuje dejstva 2. i 5. divizije, zbog čega je izostalo do tada uspješno sadejstvo jedinica obiju divizija. Zbog stalne brige za 4. proletersku brigadu i za teške ranjenike 2. divizije i nastojanja da sa njom uspostavi kurirsku vezu, Štab Udarne grupe nije dovoljno efikasno koristio uspjehe 5. divizije, dok su se u borbi sa njom nalazile samo četničke jedinice.

Ova neugodna situacija trajala je šest dana. Uspostavljanjem veze 15. maja između štabova divizija, stanje se ubrzo normalizovalo.

17) Operacijski dnevnic i 2. divizije i 2. proleterske brigade; P. Višnjić, n. d., str. 336—344.

Teškoće u komandovanju i usklađivanju rada jedinica u koje su zapali štabovi divizija zbog odsustva radio-veza samo su potvrdile naše saznanje iz ranijih borbi da bez sigurne radio-veze nije moguće izvršiti, u datim okolnostima, veće razdvajanje 2. i 5. divizije, a još manje veće udaljavanje pojedine brigade od glavnine divizije. Zbog nesigurnog terena, kuriri se nisu mogli slati na veću udaljenost.

Pošto je bila otklonjena opasnost od spajanja Operativne grupe divizija iz istočne Bosne sa jedinicama Udarne grupe na Tari, njemačka komanda u Srbiji mogla je da iz doline Drine i sa područja Tare prebaci svoje motorizovane jedinice prema 5. diviziji. Trinaestog maja Štab Udarne grupe imao je podatke da je od Požege u Ivanjicu stiglo oko 100 vozila sa njemačkom vojskom, od Užica za Ljubiš i Belu Reku, pored 1.000 četnika, stiglo je i 30 kamiona njemačke pješadije, sa 4 tenka i 2 oklopna automobila, u Novu Varoš — oko 100 kamiona sa njemačkom vojskom.¹⁸ Namjera neprijatelja bila je da spriječi dalji prodor 5. diviziji ka Javoru i Goliji i da joj nametne frontalne borbe. Ovu svoju namjeru neprijatelj je ispoljio već 13. maja i iz nekoliko pravaca napao brigade 5. divizije: Od Sirogojna prema zaseoku Razložine i brdu Preslapa i od s. Smiljanići na 1. i 10. krajišku brigadu napadali su Valjevski, Požeški i Oplenački korpus (oko 3.000 četnika); od s. Bela Reka i s. Gornje Trudovo na 4. krajišku napale su jedinice četničkog 2. mileševskog korpusa i četnička Crnogorska brigada: napad četnika podržavali su njemački tenkovi od ceste Sirogojno—Bela Reka; od Arilja i s. Dobrača četničke dragačevske brigade vršile su nasilno izviđanje prema s. Kruščica.

Kod 1. i 10. krajiške brigade četnici su u početku napada zauzeli s. Đedovac i Preslapu i približili se zaseoku Razložini i Kosi (k. 914). Tada je štab 1. krajiške brigade jedan svoj bataljon uputio pravcem Šarsko brdo—Grič—zaselak Velimiri u obuhvat četničkog lijevog boka, drugi pravcem k. 830—Velimiri na četničko lijevo krilo, a štab 10. krajiške brigade naredio je da se izvrši protivnapad na četnike na Preslapu. Energičnim dejstvom bataljona obiju brigada slomljen je napad četnika, njihove jedinice su razbijene i u paničnom povlačenju preko r. Veliki Rzav pretrpjele su velike gubitke. Četnici su se povukli za Sirogojno i Smiljaniće. Na bojištu je nađeno preko 50 poginulih četnika, većinom okorjelih zlikovaca—»bradonja«, a zarobljena su 4 četnika. Zaplijenjeni su 1 teški mitraljez, 3 puškomitraljeza, dosta pušaka, 3.000 metaka. Jedinice 10. krajiške brigade imale su 5 ranjenih, a 1. krajiška brigada bila je bez gubitaka.

Vođena je oštra borba i kod 4. krajiške brigade. Četnici su u toku dana zauzeli Pleće (k. 1343) i Bijočino brdo (k. 1321) i tu su zadržani. U toj borbi brigada je imala jednog ranjenog.¹⁹

Radi uspostavljanja veze sa 4. proleterskom brigadom, Štab Udarne grupe je uveče 14. maja odlučio: da se 4. krajiška brigada pomjeri na zapad, na prostoriju s. Klekovo—s. Draškovići, i da u toku noći 13/14. maja preotme od neprijatelja Pleće i Bijočino brdo; da 10. krajiška brigada

18) Zbornik 1/7, 196.

19) Operativni izvještaji štabova 1, 4. i 10. krajiške brigade, Zbornik 1/7, 201, 202 i 205; operacijski dnevnik 5. divizije.

ostane na Preslapi i u s. Visoka, a da jedan bataljon pošalje u s. Klekovo radi smjene bataljona 4. krajiške brigade; da se 1. krajiška brigada prebaci u s. Bjelušu i s. Katiće, sa zadatkom da izviđa pravce od Arilja i Ivanjice i komunikaciju Ivanjica—Kušići—Sjenica.

Drugi bataljon 4. krajiške brigade u noćnoj borbi zauzeo je Pleće i Bijočino brdo; imao je jednog teže ranjenog. Njen 3. bataljon nije uspio da zbací neprijatelja sa Treštene stene; imao je jednog teže i dva lakše ranjena. Popodne 14. maja jedinice četničkog 2. mileševskog korpusa i 1. bataljona njemačkog 5. policijskog puka, u napadu od Gornjeg Trudova, potisnule su dijelove 4. krajiške brigade i zauzele Debelo brdo (k. 1350), Žednu glavu (k. 1439) i Crni vrh (k. 1374).

Toga dana 1. krajiška brigada razbila je u Katićima četničku Moravičku brigadu zarobivši 9 četnika, u izviđanju prema Manastiru Klisuri razbila je drugu četničku jedinicu i utvrdila da se u rejonu Manastira Klisure nalazi bugarska okupaciona jedinica. Glavnina 1. krajiške brigade nalazila se u rejonu s. Bjeluše.

Kako ni u toku 14. maja nije uspostavio vezu sa 4. proleterskom brigadom, Štab Udarne grupe poslao joj je u susret Ratka Martinovića sa jednim bataljonom i radio-stanicom. Bila je to radio-stanica koju su borci 1. krajiške zaplijenili od četnika u borbi 11. maja. Ratko Martinović pošao je sa bataljonom iz s. Draškovića noću 14/15. maja pravcem s. Ojkovica—s. Kućani—s. Negbina—s. Dobroselica. Sada smo bili sigurni da ćemo sa proleterima uspostaviti vezu. U isto vrijeme Štab Udarne grupe je odlučio da na prostoru sela Trudova i Šitkova razbije četnički 2. mileševski korpus, da čvrsto drži sela Draškoviće i Ojkovicu, dijelom snaga da zauzme Kušiće i zaruši komunikaciju Ivanjica—Sjenica i da na taj način stvori uslove za pokret 5. divizije na Javor-planinu. No, iako smo imali podatke o dolasku u Ivanjicu njemačkih motorizovanih jedinica, nismo znali da su Nijemci posjeli komunikaciju Ivanjica—Sjenica u rejonu Kušića i da je njihov 1. bataljon 5. policijskog puka stigao preko Kušića na planinu Čemernicu i u rejon s. Gornje Trudovo.

U pokretu na zadatak noću 14/15. maja prethodnica 1. krajiške brigade — njen 4. bataljon zarobio je na Čemernici njemačku patrolu od dva vojnika i od njih doznao da se na brdu Mutni vrh (k. 1448) nalazi njemački logor. Štab brigade uputio je u borbu dva bataljona. Oni su oko 6 časova 15. maja iznenadili Nijemce i u oštroj borbi zauzeli Mutni vrh i Belu stenu (k. 1482). Kasnije su Nijemci povratili Mutni vrh. U borbi na Čemernici Nijemci su imali 1 tenk i 2 oklopna automobila, sa Kušića im je pomagala artiljerijska vatra, a avijacija je bila aktivna na cijelom prostoru 5. divizije. Zbog takve situacije Štab 5. divizije odustao je od pokreta jedinica ka Kušićima. Prva krajiška brigada postepeno je prikupljala svoje jedinice i povlačila ih preko Mučnja i Draškovića ka glavnini divizije.

U isto vrijeme počela je borbu i 10. krajiška brigada. Ona je poslije oštre borbe preotela od četnika Crni vrh, Žednu glavu i Debelo brdo. U daljem nastupanju na jug, ona se kod Gornjeg Trudova susrela i sa Nijemcima iz sastava bataljona 4. puka »Brandenburg«, koji su krenuli da povrate Žednu glavu i Crni vrh i da se tako ukline u borbeni raspored 5. divizije. Nijemci i četnici izvršili su snažan napad, ali su frontalnom odbranom 10.

krajiške brigade i bočnim dejstvom dvaju bataljona 4. krajiške brigade od pravca Ojkovice bili odbijeni. Pred mrak se neprijatelj povukao u Gornje Trudovo.

U borbama 15. maja neprijatelj je imao oko 48 izbačenih iz stroja, a 5. divizija 7 mrtvih i 15 ranjenih.²⁰⁾

Po podne toga dana obradovala nas je vijest Ratka Martinovića da je uspostavio vezu sa 2. proleterskom divizijom. O tome smo odmah obavijestili Vrhovni štab. Divizija se nalazila na prostoriji s. Stubo—s. Dobroselica—s. Negbina. Toga dana stigla je u Negbinu 4. proleterska brigada. Ona je bila samo desetak kilometara udaljena od Ojkovice, u kojoj se nalazila glavnina 4. krajiške brigade. No, i ta je razdaljina bila prevelika kada jedinice nemaju međusobnu vezu. Ranije sam rekao da je štabu 4. proleterske brigade bila dodijeljena radio-stanica, ali se pokazalo da je za njeno korištenje bio potreban dobro obučeni radio-telegrafista. Vjerovatno da je obuka radio-telegrafista u radio-službi Štaba 5. divizije bila nedovoljna. U svakom slučaju i to je jedna od pouka iz borbi Udarne grupe 2. i 5. divizije u Srbiji.

Kada je 13. maja 2. divizija stigla na prostoriju s. Gornja i Donja Jablanica—s. Stubo, Štab divizije nije imao sigurne podatke o neprijateljskim snagama duž komunikacija Priboj—Dobrun i Užice—Dobrun, ali je pravilno procijenio da neprijatelj može na tim komunikacijama da grupiše jače snage za ofanzivno dejstvo prema 2. diviziji, a istovremeno i sa ciljem da spriječi njen eventualni pokret u pravcu Bijelog Brda ka Rudom radi prebacivanja preko r. Lima i spajanja sa snagama 2. korpusa u Sandžaku. Prema tome, pokret divizije ka Rudom radi prebacivanja preko Lima bio bi pun neizvjesnosti i otuda veoma rizičan. U daljoj procjeni situacije Štab divizije je zaključio da je svrsishodnije izvršiti marš prema 5. diviziji i poslije spajanja sa njom donijeti zajedničku odluku o daljoj akciji Udarne grupe. Ova odluka bila je pravilna, jer je četnička Vrhovna komanda za odbranu desne obale Lima od Priboja do Višegrada 1 za napad na 2. diviziju koncentrisala četiri korpusa: Drinski, 4. jurišni, Cerski i Mačvanski. Osim toga, na komunikaciji Priboj—Dobrun nalazili su se dijelovi njemačkog 4. puka »Brandenburg«.²¹⁾ U rejonu Semegnjeva i na maršu 12. i 13. maja ka Gornjoj Jablanici zaštitnice 2. divizije vodile su borbu sa dijelovima četničkog Zlatiborskog korpusa i sa jednim bataljonom Srpskog dobrovoljačkog korpusa, a od pravca s. Bijelog Brda, kod s. Brezovca, i sa izviđačkom jedinicom četničkog Drinskog korpusa.

Na maršu 2. divizije prema 5. diviziji bila je povoljna okolnost što između njih nije bilo neprijatelja. Samo je poslije podne 14. maja 3. srpska brigada, kao zaštitnica divizije, odbila dva četnička napada: od pravca Bijelog Brda napadale su Podrinjska, Višegradska i Rogatička brigada, a od Semegnjeva — 4. jurišni korpus. U toj borbi naša brigada nije imala gubitaka, a zaplijenila je nekoliko pušaka i jedan teški mitraljez.²²⁾

20) Zbornik 1/7, 199 i 205; operacijski dnevnik 5. divizije.

21) P. Višnjić, n. d., str. 344—366.

22) Operacijski dnevnik 2. divizije i naređenje Štaba 2. divizije za pokret divizije ka 5. diviziji, Zbornik 1/7, 200.

Petnaestog maja Štab 2. divizije, na traženje članova Glavnog štaba Srbije, odlučio je da sa njima uputi 3. srpsku brigadu u Toplicu. To je bilo još jedno nastojanje i želja članova Glavnog štaba Srbije, a prije svega sekretara PK KPJ za Srbiju, da se prebace na slobodnu teritoriju Toplice i Jablanice, kod glavnih snaga NOV i PO Srbije. Mislilo se da brigada preko Katića i Dragačeva stigne na Ibar i preko njega i Kopaonika u Toplicu. Međutim, zbog borbi koje su uslijedile već sutradan, 16. maja, odustalo se od toga plana.²³⁾

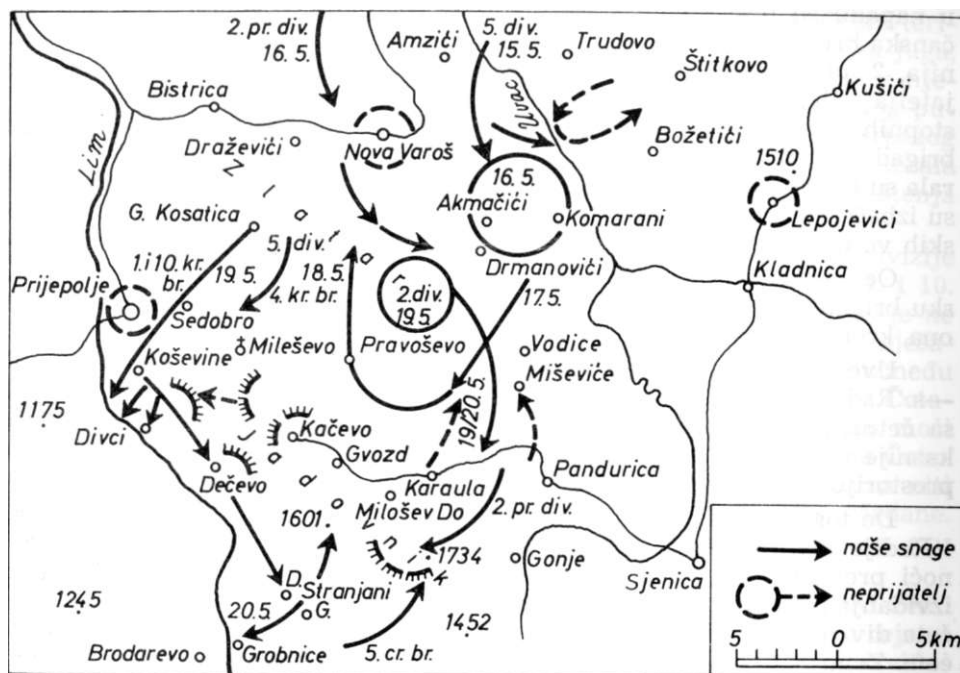
Noću 15/16. maja 2. divizija je stigla na prostoriju: Borova glava—s. Draglica (2. proleterska brigada), s. Gornji Ljubiš—s. Negbina (4. proleterska divizija), s. Kučani (3. srpska brigada).

2. PRELAZAK KOMUNIKACIJE PRIJEPOLJE—SJENICA, BORBE NA PLANINI JADOVNIKU I SPAJANJE SA JEDINICAMA 2. KORPUSA

Uspostavljanjem veze između 2. i 5. divizije, Štab Udarne grupe mogao je staloženije i mirnije da donese odluku o njihovom daljem radu. A i situacija je nalagala da se donese najsvrsishodnija odluka kojom bi se obezbijedilo izvršenje direktive vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita o tome da se jedinice Udarne grupe oslone na 2. udarni korpus. Prema jačini i rasporedu neprijateljevih snaga i po intenzitetu borbi, mi smo u Štabu Udarne grupe zaključili da je neprijatelj odlučan da nam spriječi prodor ka Javoru i Goliji i spajanje sa jedinicama 2. korpusa i da će nastojati da nam nametne frontalne borbe, kao što je to pokušao da učini na prostoru između Užica i Valjeva. Kod nas su, pak, ostale iste nevolje i teškoće. Tačno poslije dva mjeseca gotovo neprekidnih borbi u Srbiji, borci i starješine bili su na izmaku fizičke snage. Tome je doprinosila i slaba ishrana. Stalne borbe i fizički zamor, nedostatak municije, teškoće u liječenju i njezi ranjenih drugova, umanjile su inače izrazitu psihičku stabilnost boračkog i starješinskog sastava jedinica. Bilo je neophodno da se ljudi fizički i psihički opuste, da se naspavaju, odmore, da bolje uredi odjeću i obuću. Sve je to ukazivalo na potrebu da se jedinice Udarne grupe što prije povežu sa 2. udarnim korpusom. Najkraći put da se to postigne bio je pokret Udarne grupe na jug, opštim pravcem Kokin Brod—planina Zlatar—planina Jadovnik—Brodarevo. Na tom pravcu neprijatelj je mogao da oteža pokret našim jedinicama posjedanjem komunikacije Prijepolje—Sjenica i odbranom prelaza preko teško prohodne planine Jadovnika. Zbog toga je taj marš trebalo što brže izvesti. Iz svih tih razloga štab Udarne grupe je 15. maja odlučio da 5. divizija krene prema Zlataru noću 15/16. maja, a 2. divizija da to učini slijedeće noći. Nakon dolaska na Zlatar i pošto izvide komunikaciju Prijepolje—Sjenica, štabovi divizija bi se dogovorili o mjestu i vremenu njenog prelaska.

Istog dana Štab Udarne grupe izvijestio je Vrhovni štab o svojoj odluci i zamolio ga da jedinice 2. korpusa svojim dejstvom na pravcu Brodarevo—Jadovnik olakšaju marš i borbe 2. i 5. divizije preko ove planine. Radiogram slične sadržine Štab Udarne grupe poslao je istoga dana i Štabu 2. korpusa.

23) Naređenje Štaba 2. divizije, Zbornik 1/7, 204.



Borbe 2. i 5. divizije na komunikaciji Prijepolje—Sjenica (18—20. 5. 1944) i njihov dolazak na slobodnu teritoriju 2. udarnog korpusa

Peta divizija je u 23 časa 15. maja krenula iz selà Draškovića i Moćioća u jednoj koloni u pravcu s. Ojkovića—s. Amzići—s. Akmačići. Na tome dosta dugom putu trebalo je da pređe Meki potok i r. Uvac. Da bismo zavarali neprijatelja o našem pokretu, dva bataljona 4. krajiške brigade u toku noći izvršila su demonstrativni napad na njegove snage u Gornjem Trudovu, a zatim su krenula na začelju kolone, kao zaštitnica. Na čelu kolone maršovala je 1. krajiška brigada. Njena prethodnica se oko 4 časa 16. maja sukobila kod sela Amzića sa četničkom Uzičkom brigadom, kojoj je ubrzo stigla iz Nove Varoši pomoć od 200 njemačkih vojnika. Poslije dvočasovne borbe, dva bataljona 1. krajiške brigade potisnula su neprijatelja ka Novoj Varoši. Divizija se do podne 16. maja razmjestila na prostoriju s. Amzići—s. Komarani—s. Drmanovići. Oko 17 časova dijelovi njemačkog 4. puka »Brandenburg« pristigli su iz s. Štitkova, preko s. Božetića i r. Uvea, u zaselak Gujanička Mala i iznenadili jednu četu 3. bataljona 1. krajiške brigade. Četu je na liniji k. 1204—Pravoja (trig. 1223) prihvatila glavnina bataljona i poslije oštre borbe odbacila Nijemce na desnu obalu Uvea. Zaplijenjeno je 5 pušaka i 1 puškomitraljez. Naš bataljon imao je jednog poginulog i dva ranjena.

Još je teži i duži bio put 2. divizije. Dok su se njene brigade pripremale za pokret na jug prema Uvcu, četnici su u više kolona, pomognuti Bugarima i Nedićevcima, izvršili napad na 2. proletersku brigadu osnovnim pravcem s. Dobroselica—s. Draglica—s. Seništa. Od četničkih jedinica

u napadu su učestvovali Cerski korpus, Zlatiborska, Leteća i 1. i 2. račanska brigada Zlatiborskog korpusa. Sa malo municije i daleko malobroj- nija, 2. proleterska brigada jedva je odolijevala upornom napadu nepri- jatelja. Vješto primjenjujući taktiku zadržavajuće odbrane na nizu uza- stopnih položaja, ona je usporavala njegov prodor. Predveče je zaustavila brigade Zlatiborskog korpusa, a Cerski korpus dospio je do Seništa. Mo- rala su biti uvedena u borbu i dva bataljona 4. proleterske brigade i četnici su izbačeni iz toga sela. U toj borbi izbačeno je iz stroja dosta neprijatelj- skih vojnika, dok su naši imali jednog poginulog i jednog ranjenog.

Ocjenjujući da bi u nastaloj situaciji bilo veoma rizično uputiti 3. srp- sku brigadu na namjeravani put u Toplicu, Štab 2. divizije je naredio da i ona krene za Zlatar.

Uveče 16. maja 2. divizija je krenula na Zlatar pravcem s. Seništa— s. Radoinja—s. Sokolovo—s. Draževići. Osim manje borbe koju je imala sa četnicima njena prethodnica prilikom prelaska r. Uvea, divizija nije kasnije naišla na neprijatelja. Po podne 17. maja 2. divizija je stigla na prostoriju Golo brdo (vrh Zlatara)—s. Praviševo—s. Radijevići.²⁴

Do tog vremena 5. divizija se prikupila na prostoriju sela Durinovića i Radijevića, jer je Štab Udarne grupe imao namjeru da se ona naredne noći prebaci preko ceste Sjenica—Prijeopolje u rejonu s. Karaula. Radi izviđanja mjesta prelaska, upućena je na Zlatarsko brdo (k. 1389) Izviđačka četa divizije sa pomoćnikom načelnika Štaba divizije Ljubodragom Đuri- čem. Zemljište je ovdje sa obe strane ceste otkriveno i sa Zlatarskog brda sve se vidi kao na dlanu. Osmatranjem sa njega je utvrđeno da je nepri- jatelj dobro zaposjeo cestu između s. Karaule i brda Velike pandurice (k. 1264), da ima rovove na desnoj obali Goročanske reke i da mu je u 16 časova iz Sjenice stigao u rejon s. Karaule motorizovani bataljon sa 8 tenkova i oklopnih automobila, a pred veče jedna njegova kolona kre- nula je sa ceste ka Zlatarskom brdu. Osmatrači nisu čuli borbu na Jadov- niku i po tome su zaključili da neprijatelj drži sve njegove glavne visove.²⁵

Još dok se Ljubodrag Đurić nije vratio sa osmatranja sastali su se u s. Radijevićima štabovi 2. i 5. divizije i dogovorili se da 5. divizija pređe komunikaciju Sjenica—Prijeopolje noću 17/18. maja, a 2. divizija, kada se malo odmori, da isto učini naredne noći. Naime, htjeli smo da Zlatar napustimo što prije, jer je to mala planina, opasana sa tri komunikacije i sa zapada r. Limom, a sa istoka r. Uvcem. Kada neprijatelj ima inicijativu, njen prostor je nepodesan i za manju našu jedinicu.

Situacija je bila veoma ozbiljna. Njemački komandant u Srbiji gene- ral Hans Gustav Felber bio je odlučio da čvrstom kontrolom komunikacije Sjenica—Prijeopolje i držanjem u svojim rukama planine Jadovnika spri-

24) Operacijski dnevnic 2. i 5. divizije, 1. krajiške i 2. proleterske brigade.

25) Glavnina 5. crnogorske brigade 3. udarne divizije je 14. maja 1944. presjekla komunikaciju Prijeopolje—Sjenica na sjevernim padinama planine Jadovnika, dok su dva bataljona 7. crnogorske omladinske brigade »Budo Tomović« iste divizije kontrolisali prostor istočno od Brodareva prema Pešteru. Naredna četiri dana glavnina 5. crnogorske brigade vodila je oštre borbe u širem rejonu planine Jadovnika, čijim sjevernima padinama su 18. maja ovladale njemačke snage, ali su odlučnim protiv- napadima 5. crnogorske brigade odbačene noću 19/20. maja sa sjeveroistočnih visova Jadovnika, čime je bio omogućen prihvrat jedinica Udarne grupe na tome pravcu (Zbornik II/13, 53, napomena 2).

ječi spajanje Udarne grupe 2. i 5. divizije sa jedinicama i slobodnom teritorijom 2. korpusa, i da je na prostoru planine Zlatara, dejstvom sa juga, sjevera i istoka, okruži i razbije. Radi toga on je angažovao dijelove njemačkog 4. puka »Brandenburg«, 1. bataljon njemačkog 5. policijskog puka, legiju »Krempler«, nekoliko četničkih korpusa i jedan bataljon Srpskog dobrovoljačkog korpusa. Uostalom, bila je to posljednja šansa za generala Felbera da ostvari svoju, do tada neuspjelu, ideju okruženja i uništenja 2. i 5. divizije za vrijeme njihove dvomjesečne borbe u Srbiji.

Nakon dolaska Ljubodraga Đurića sa osmatranja, Stab 5. divizije održao je sastanak sa komandantima i političkim komesarima 1, 4. i 10. krajiške brigade, na kome je odlučeno da se cesta Sjenica—Prije-polje ne prelazi u rejonu s. Karaule, gdje su zakonačile jake neprijateljeve pješadijske jedinice i tenkovi, nego da se to učini nešto zapadnije, između s. Gvozda i s. Miloševog Dola. Prema tom odsjeku ceste, preko brda Četavnice, označena je jedna pješadijska staza i računali smo da će njom moći da se prođe. Međutim, kada je prethodnica kolone stigla do staze na Četavnici, vidjelo se da se njome ne mogu prenijeti ranjenici na nosilima niti mogu proći konji sa tovarima. To su nam potvrdili i mještani s. Međane. Jedino rješenje bilo je da se divizija vrati na Zlatar, da tu predani, a u toku dana da se nađe bolje rješenje za prelazak komunikacije.

Ujutro 18. maja brigade 5. divizije rasporedile su se po slijedećem: Prva — na Golo brdo, Četvrta — u rejonu s. Bulatovići, Deseta — u rejonu Crkvina. To je prostor Zlatara sa nešto jačom šumom. Sem nužnog izviđanja, jedinice su se odmarale. U to vrijeme brigade 2. divizije pripremale su se za pokret ka Visokom brdu i Vodicama (k. 1410), u namjeri da noću 18/19. maja pređu cestu na odsjeku s. Karaula—s. Donji Goračići. I dok su neprijateljeve kopnene snage još mirovale, njegovi avioni bacili su po cijelom Zlataru letke u kojima pozivaju vojnike 2. i 5. divizije da se predaju najbližoj njemačkoj jedinici, inače će biti uništeni.²⁶

Prije podne toga dana na sastanku sa štabovima brigada 5. divizije razmotrili smo moguće varijante za prelazak komunikacije Sjenica—Prije-polje. A mogućih prelaza bilo je svega tri i svaki od njih bio je težak. Bili su to: već navedeni prelaz u rejonu s. Karaule, drugi — na odsjeku s. Taševo—manastir Mileševo i, treći, od manastira Mileševa prema selima Bare i Kačevo. Cesta prolazi sjevernim padinama planine Jadovnika, koji se iznad nje uzdiže kao odbrambeni zid, preko kojeg je i bez borbe teško preći. Zbog toga je bilo teško odlučiti kuda da se krene. Na kraju smo riješili da cestu pređemo na odsjeku između s. Taševo i manastira Mileševo, jer smo računali da će neprijatelj, zbog blizine tog odsjeka ceste njegovom garnizonu u Prije-polju, tu biti najmanje oprezan (s. Taševo

26) Donedavno imao sam ovaj njemački letak, ali sam ga negdje zaturio. U njemu je njemačka komanda pisala da su 2. i 5. divizija razbijene u borbama u Srbiji i poziva »ostatke Moračine grupe« da se predaju Nijemcima. Donosiocu ovog letka Nijemci garantuju povratak i miran život kod svoga doma. U istom letku Nijemci su pisali da su razbili naše divizije koje su pod komandom generala Lekića »trebalo da se« prebace iz istočne Bosne u zapadnu Srbiju.

Pravili smo šale na račun ovog glupog njemačkog propagandnog poteza. Koristili smo letke da savijemo po koju cigaretu duvana »škije« ili suvog bukovog lista, jer smo oskudijevali novinskom hartijom.

Zanimljivo je pomenuti da je to bio prvi put da Nijemci koriste ovu vrstu propagande za vrijeme borbi Udarne grupe u Srbiji.

'nalazi se 2 km istočno od Prijepolja). Ovu odluku saopštili smo Štabu 2. divizije i predložili da oni predu cestu naredne noći — 19/20. maja, i to između s. Karaule i Velike Pandurice ako za to budu postojali bar minimalni uslovi.

Toga dana od Vrhovnog štaba primili smo radiogram u kome je stajalo da »jedinice 2. udarnog korpusa vode borbu na komunikaciji Prijepolje—Sjenica«, te da se sa njima povežemo.²⁷⁾ Kako se situacija na sektoru dejstva jedinica 2. korpusa mogla mijenjati isto kao što se to dešavalo i kod naše Udarne grupe, ovu vijest Vrhovnog štaba razumjeli smo tako da jedinice 2. korpusa vode borbu u blizini navedene komunikacije i da će nam njihovo dejstvo umnogome olakšati prelazak komunikacije i planine Jadovnika. O tome smo takođe obavijestili Štab 2. divizije.

Prema usvojenoj odluci, 5. divizija trebalo je da pređe komunikaciju Prijepolje—Sjenica u dvije kolone: desna — 1. krajiška brigada, divizijska bolnica, intendantura divizije, i 10. krajiška brigada — pravcem s. Sedobro—Koševina (trig. 963), i lijeva — 4. krajiška brigada — pravcem manastir Mileševc—s. Belobabe—s. Brančić. Kada pređe cestu, divizija bi se kretala pravcem s. Divci—s. Dečevo—s. Sopotnica—s. Stranjani—Brodarevo. Desno od ove marš-rute divizije, sve do zaseoka Vodice, r. Lim je udaljena svega 1—2 km, a lijevo se nalaze prvi visovi planine Jadovnika koji su se morali osvojiti i držati sve dok začelje divizijske kolone ne prođe s. Stranjane. Prema tome, da bi obezbijedila prolaz od manastira Mileševa do Brodareva i osigurala lijevi bok svoje kolone, 5. divizija morala je da zauzme visove Jadovnika na liniji k. 1168—Stjepanica—1194—Crvena stena—zaselak Podstene—Fiulj (k. 1323)—Savin krš (ili brdo Kukovac). Naznačeni visovi bili su udaljeni od trase marša divizije takođe ne više od 1 do 2 km. Kada se imaju u vidu navedeni elementi, može se reći da je izbor pravca kretanja divizije bio veoma smion, da ne kažem — drzak. Mada je neprijatelj bio na oprezu i na tom pravcu, on ipak nije dovoljno zatvorio prelaze preko komunikacije, pa stoga borbama koje je vodio u toku 19. i 20. maja nije uspio da spriječi prodor 5. divizije prema Brodarevu, iako je svoje položaje na zapadnim i jugozapadnim visovima Jadovnika ojačao snagama iz s. Gvozda, s. Miloševog Dola i s. Karaule.

Iako nismo znali situaciju na odsjeku prelaza komunikacije, nismo po danu vršili izviđanje u tom pravcu zbog toga da time, eventualno, ne otkrijemo naše namjere. Prehodnice kolona počele su se pred mrak spuštati sa platoa Zlatara, a ispred njih su se kretala izviđačka odjeljenja i obavještajci jedinica. U pokretu ka komunikaciji prethodnica 1. krajiške brigade razbila je kod s. Sedobro i s. Taševo četničku jedinicu Pavia Đurišića, a na cesti kod s. Peselje dvije njemačke manje jedinice, od kojih su zaplijenili motorizovanu haubicu sa četvora municijska kola, puškomitraljez »šarac«, oko 6.500 metaka, 2 iadio-stanice i drugu opremu. Ubrzo, zatim, jedan bataljon je stigao na brdo Koševinu. Time je prelaz ceste bio obezbijeđen od pravca Prijepolja, mada su Nijemci, milicija i četnici pokušali da sa tog pravca potisnu naše obezbjeđenje. Četvrta krajiška brigada razbila je grupu četnika Vojislava Lukačevića na položaju Titerovac (k. 962), a kod manastira Mileševa grupu Nijemaca, od kojih je zaplijenila nekoliko pušaka i puškomitraljez »šarac«, zatim je prešla komuni-

27) Zbornik II/13, 53.

kaciju kod s. Belobabe i u zoru 19. maja izbila na kosu između s. Brančići i s. Dečevo. Nešto kasnije jedan bataljon 1. krajiške brigade i dva bataljona 10. krajiške brigade u iznenadnom i silovitom napadu razbili su Beransku i 1. jurišnu (Andrijevičku) četničku brigadu Pavla Durišića koje su se nalazile u selima Ivanje i Divci i nanijeli im teške gubitke. Jedan broj četnika, bježeći preko Lima, našao je smrt u vodama rijeke. Poginulo je oko 40, a zarobljeno 25 četnika, zaplijenjeno nekoliko puškomitraljeza i desetinu pušaka.

Čim su prvi dijelovi 4. krajiške brigade stigli u s. Sopotnicu, neprijatelj je napustio s. Stranjane i pohitao na Jadovnik sa ciljem da zajedno sa drugim svojim jedinicama, koje su se već nalazile na Jadovniku, i sa pojačanjima koja su tamo stigla iz s. Gvozda i s. Miloševog Dola, spriječi prodor našim jedinicama ka s. Stranjane i da ih nabaci na Lim. Od 11 sati 19. maja na visovima zapadnog i jugozapadnog dijela Jadovnika razvila se odsudna i teška borba. Neprijatelj je napadao sa visova koji su dominirali odbrambenim položajima naših jedinica. Njemačka artiljerija iz doline Lima (iz rejona Kolovrata) i iz s. Kačeva i avijacija tukle su kolone i položaje jedinica i od njih smo imali gubitaka. Štab divizije požurivao je štab 4. krajiške brigade da njeni bataljoni brže izađu na naznačene položaje, a nakon pristizanja bataljona 1. i 10. krajiške naređivao štabovima ovih brigada da ojačaju iste položaje i da zauzmu nove. Tako je pred mrak na juriš zauzeto brdo Fiulj. Po podne toga dana osjetilo se dejstvo jedinica 5. crnogorske brigade, koje su iz rejona s. Koprivna krenule u pomoć 5. diviziji i pred mrak zauzele visove Jadovnika: k. 1601, Vitaljku i Savin krš. Neprijateljski juriši trajali su do pada mraka. Naše jedinice su zadržale sve položaje na liniji: s. Zabarije—k. 1194—Crvene stene—s. Podstene—Fiulj—Venae—Savin krš—Vitaljka.

U toku noći 18/19. maja i 19. maja 5. divizija izbacila je iz stroja oko 150 neprijateljskih vojnika, a zarobila 47; uništila je motorizovanu haubicu 105 mm sa 100 granata; zaplijenila 2 puškomitraljeza »šarca«, 5 puškomitraljeza, 50 pušaka, oko 15.000 metaka i 2 radio-stanice. Mi smo imali 8 poginulih i 10 ranjenih boraca i starješina.

Pred večer je Štab divizije u s. Sopotnici održao sastanak na kome smo najviše razgovarali o tome kako će se 2. divizija prebaciti preko komunikacije i Jadovnika. Radio-veza između naših štabova ponovo nije funkcionisala! Da bismo olakšali prelaz 2. diviziji, odlučili smo da u toku noći 19/20. maja sa 4. i 10. krajiškom brigadom izvršimo pritisak na neprijateljeve položaje na Malom Jadovniku, k. 1589, Valenici i Rudopolju, a 1. krajiškoj brigadi naredili da sa divizijskom bolnicom, bolnicama brigada i drugim težim dijelovima divizije produži pokret za s. Stranjane.

I ova noć je za 5. diviziju bila izuzetno teška. Neprijatelj je nastojao da ovlada našim položajima na Crvenim stijenama, k. 1580 i brdu Fiulj, iza kojih je na vrlo bliskom odstojanju prolazila 1. krajiška brigada sa bolnicama i komorama divizije. Oko 24 časa naše su jedinice izvršile protivnapad. Borba se gotovo isključivo vodila ručnim bombama i bliskom vatrom, ali se neprijatelj uspio zadržati na svim položajima. U toj borbi imali smo 2 poginula i 3 ranjena. U zoru 20. maja 4. i 10. krajiška brigada pomjerile su svoje jedinice na položaje Vrhovi (k. 1246), Savin krš, Vitaljka. Na Savinom kršu uspostavile su vezu sa jedinicom 5. crnogorske

brigade. Radi usklađivanja dejstava ovih brigada, sa njima je ostao pomoćnik načelnika Štaba 5. divizije Ljubodrag Đurić.

Prva krajiška brigada krenula je iz s. Sopotnice sa bolnicom i intendanturom divizije oko 20 časova 19. maja. Ometena neprijateljskom artiljerijskom, minobacačkom i mitraljeskom vatrom, kolona je prešla put od 10 km tek u zoru 20. maja. Nešto kasnije, jedan njen bataljon sa bolnicama i intendanturom nastavio je put iz Donjih Stranjana za Brodarevo, a glavnina 1. krajiške za s. Mrčikovinu, gdje je oko 8 časova 20. maja uspostavila vezu sa jedinicama 2. divizije.²⁸⁾

Druga divizija je vještim i uspješnim manevrom bez borbe prešla komunikaciju Sjenica—Prijepolje na odsjeku s. Karaula—s. Donji Goračići i kod Rudopolja se povezala sa jedinicama 5. crnogorske brigade. Njen pokret sa Zlatara je poučan primjer dobro izvedenog manevra u pozadinu neprijateljevih jedinica koje su bile pripremljene da napadnu 2. diviziju na Zlataru.

Kada se 18. maja 2. divizija pripremala na pokret sa Zlatara, oko podne istoga dana sa istog odsjeka krenule su prema Zlataru jedinice njemačkog 2. puka »Brandenburg«, 1. bataljon njemačkog 5. policijskog puka i muslimanske legije »Kremler«. Prvu borbu prihvatio je bataljon 2. divizije na položaju brda Vodice (k. 1410) a do pada mraka, u oštroj borbi u kojoj su jedinice 2. divizije imale 3 poginula i 6 ranjenih, neprijatelj je ovladao linijom s. Radijevići—Rajin krš—Visoko brdo, odnosno terenom kojim je 2. divizija trebalo da krene na prelaz komunikacije. U toku noći 18/19. maja cijela divizija se povukla na Golo brdo. Namjera njenog štaba bila je da divizija slijedeće noći krene pravcem kojim je pošla 5. divizija. Prije podne 19. maja na svim položajima 2. divizije bilo je mirno. Ali, odmah iza podne toga dana neprijatelj, jačine 500—600 vojnika, stigao je od pravca Vodica u s. Praviševo, a zatim izvršio napad na jedinice divizije na položajima Merice—Sirovi kraj (k. 1479), sa namjerom da izbije na Golo brdo, u centar rasporeda 2. divizije. Razvila se oštra borba u kojoj je 2. proleterska brigada odbila nekoliko uzastopnih juriša njemačkih jedinica i održala svoje položaje. U toj borbi brigada je imala jednog poginulog i 3 ranjena. U međuvremenu neprijatelj je pojačao snage u rejonu s. Praviševa. U procjeni novonastale situacije Štab 2. divizije je došao do zaključka da je neprijatelj riješio da spriječi pokret divizije pravcem kojim je pošla 5. divizija i da će taj pravac zatvoriti jačim snagama; da je dio snaga koje je držao na komunikaciji morao da uputi u borbu protiv 5. divizije i da je pokretom jedinica prema Zlataru oslabio svoje snage na dijelu komunikacije između s. Karaula i Donjih Goračića. Prema tome, odluka Štaba divizije je glasila da se neprijateljske snage u rejonu Praviševa zaobiđu pokretom divizije na jugoistok, u pozadinu neprijatelja, i da divizija izvrši proboj preko komunikacije na odsjeku s. Karaula—s. Donji Goračići.

Pred mrak 19. maja 2. divizija je u jednoj koloni krenula sa bila Zlatara preko s. Bulatovića, Bakarovine, Visokog brda, Zlatarskog brda i

²⁸⁾ Operacijski dnevnik 5. divizije; Ratni dnevnik Ljubodraga Đurića, str. 411—414.

Rupaja i bez dodira sa neprijateljem izbila na komunikaciju kod s. Donjih Goračića, koju je, takođe, prešla bez borbe. Oko 4 časa 20. maja njena prethodnica susrela se u Rudopolju sa dijelovima 5. crnogorske brigade, a zatim je nastavila pokret istočnim dijelom Jadovnika, preko k. 1701, za s. Mrčikovinu i Stranjane.²⁹¹

Prema dogovoru sa Štabom Udarne grupe, prva je, preko mosta kod Brodareva, prešla Lim 2. divizija i razmjestila se na slobodnu teritoriju 2. korpusa, na prostorijski selā Vrapče Polje, Opančine, Komadine, Brvine, Prijesnače, Podjasen.

U toku noći 20/21. maja i jutro 21. maja prešle su Lim kod Brodareva i jedinice 5. divizije. Za prelaz rijeke 1. krajiška brigada koristila je i svoja dva gumena čamca. Na lijevu obalu Lima zadnje su prešle zaštitnice 4. i 10. krajiške brigade. Štabovi ovih brigada nisu pod svojom kontrolom čvrsto držali rejon s. Stranjana i stazu Stranjani—s. Grobnica, pa je neprijatelj prije prelaza svih naših jedinica preko Lima zauzeo k. 982 i Branjevu stenu, odakle je mitraljeskom vatrom ometao prelazak jedinica preko rijeke. Od ove vatre naši su imali 3 ranjena.³⁰¹ Zaštitu Brodareva na desnoj obali Lima preuzela je 21. maja 5. crnogorska brigada 3. divizije.

Dvadeset prvog maja 5. divizija izvršila je pokret u pravcu Bijelog Polja i razmjestila se na prostorijski selā Dobrinje, Kanje, Orahovica, Mioča.

Time je bilo završeno povlačenje Udarne grupe sa planine Tare na slobodnu teritoriju 2. korpusa. Ova operacija Udarne grupe, u cjelini gledano, uspješno je završena. Naime, zbog prekida u vezama između Štaba Udarne grupe i Štaba 2. divizije u trajanju od šest dana, došlo je u tom vremenu do prekida u komandovanju objema divizijama od strane Štaba Udarne grupe, čime su izostali efikasnija upotreba i dejstvo jedinica obje divizije. Drugih, pak, teškoća i posljedica nije bilo.

U toku povlačenja Udarne grupe ka Crnoj Gori, neprijatelj nije uspio da preuzme inicijativu i da joj nametne teže i iscrpljujuće borbe. I u ovim borbama borci i starješine naših jedinica su se odlučno borili i izdržali sve napore. Prilikom prelaza komunikacije Sjenica—Prijepolje i planine Jadovnika, obje divizije izvele su smione i originalne manevre i potvrdile svoju superiornost nad neprijateljem i sposobnost u iznalaženju pravih rješenja u veoma teškoj situaciji.

Borbama na Jadovniku 5. crnogorska brigada pružila je izuzetnu pomoć objema divizijama, a susret sa njenim borcima bio je krajnje topao i dirljiv.

Po podne 21. maja stigli su iz Kolašina u Bijelo Polje komandant korpusa Peko Dapčević i politički komesar Mitar Bakić i održali sastanak u Štabu 3. divizije, kome su prisustvovali komandanti i politički komesari 2, 3, 5. i 37. divizije, članovi Glavnog štaba za Srbiju, koji su bili sa Udaranom grupom, i delegat Vrhovnog štaba Pavle Ilić Veljko. Komandant i politički komesar iznijeli su najznačajnije momente iz borbi Udarne grupe u Srbiji. Na sastanku su govorili i komandant i politički komesar 2. divizije, članovi Glavnog štaba za Srbiju i delegat Vrhovnog štaba.

29) Operacijski dnevnik 2. divizije.

30) Ratni dnevnici Ljubodraga Đurića, str. 414, i M. Morače, str. 250.

Istog dana izviješten je Vrhovni štab o dolasku Udarne grupe na slobodnu teritoriju 2. korpusa.

Dolaskom na slobodnu teritoriju 2. udarnog korpusa, 2. i 5. divizija su, po naređenju Vrhovnog štaba, privremeno stavljene pod komandu Štaba 2. korpusa. Na sastanku u Bijelom Polju je odlučeno da, poslije kraćeg odmora, 2. divizija krene na sektor Berane (danas •— Ivangrad)——Andrijevića, a 5. divizija da smijeni 37. diviziju na sektoru Pljevlja—Prijeopolje. Ovim je prestala funkcija 2. i 5. divizije, kao združene operativne grupe, a Štab Udarne grupe prestao je da funkcionira 24. maja 1944, do kada je Vrhovnom štabu poslao izvještaj o potrebnim količinama municije, eksploziva, nagaznih protivtenkovskih mina, ručnih bombi, sanitetskog materijala, odjeće i obuće za potrebe 2. i 5. divizije. Toga dana dobio je i naređenje Vrhovnog štaba da se prve pošiljke ratnog materijala od saveznika čekaju svako naredno veče na ugovorenom mjestu, u Mojkovcu.³¹⁾

Obradujući pojedine periode borbi Udarne grupe 2. i 5. divizije u Srbiji u vremenu mart—maj 1944, iznosio sam rezultate i kritičke ocjene tih borbi. Sada, na kraju pregleda cijelog njenog borbenog puta u Srbiji, sumirao bih te ocjene i iznio još neke pozitivne efekte i još neka iskustva Udarne grupe sa toga puta.

Treba odmah reći da su na operacije Udarne grupe u Srbiji presudno uticala dva faktora: prvo, dešifrovanje naših radio-depeša od njemačke komande u Jugoslaviji i, drugo, slaba materijalna snabdjevenost Udarne grupe za izvođenje dubljih prodora u teritoriju koju je držao okupator pod svojom kontrolom i na kojoj su se morale izvesti složene operacije, od kojih i forsiranje većih riječnih tokova. Prilikom analize i ocjenjivanja borbenih dejstava Udarne grupe u Srbiji, moraju se imati u vidu oba ova faktora, od kojih je prvi bio presudniji.

Zadatak Udarne grupe bio je da izvrši prodor iz Sandžaka u Toplicu, da se tamo poveže sa našim snagama i pomogne dalji razvoj i jačanje NOB u Srbiji. Dešifrujući naše radio-depeše, njemački komandant u Srbiji general pješadije Hans Gustav Felber znao je za taj zadatak Udarne grupe isto tako dobro kao i Štab Udarne grupe, i to prije nego što je Udarne grupa pošla iz Sandžaka za Srbiju. Prema tome, njemačkom komandantu u Srbiji nije bilo teško da u dolini Ibra koncentriše dovoljno jake snage da Udarnoj grupi spriječi forsiranje ove rijeke, a samim tim i njeno spajanje sa našim jedinicama u Toplici. Na isti način njemačka komanda saznala je za cilj pokreta Udarne grupe na prostor između Užica i Valjeva, a isto tako i za zadatak Operativne grupe 16. i 17. divizije, pa je pravovremeno preduzela mjere i spriječila spajanje dviju naših grupa u zapadnoj Srbiji. Tako je general Felber doznao i za direktivu Vrhovnog komandanta da se Udarne grupa povuče na teritoriju 2. udarnog korpusa, pa je lako mogao da usmjeri dejstva svojih i kvislinških jedinica i da Udarnoj grupi

31) Zbornik II/13, 70. U izvještaju Vrhovnom štabu traženo je za 2. i 5. diviziju po: 700.000 puščane i mitraljeske municije 7,9 mm, 10.000 ručnih bombi, 900 mina za minobacač 81 mm, 100 komada probojnih granata za top 47 mm, 100 metaka za protivtenkovske puške, 100 nagaznih mina za tenkove, 100 ručnih bombi za tenkove, 500 kg eksploziva, 10 kg masti za oružje, zatim sanitetski materijal i 2.500 pari obuće, odjeće, veša i čarapa.

oteža izvršenje i toga zadatka. Saznavanjem zadatka Udarne grupe putem dešifrovanja naših radio-depeša, njemačka komanda u Srbiji zadobila je izvanredno preimućstvo nad snagama Udarne grupe, kao i nad Operativnom grupom 16. i 17. divizije u istočnoj Bosni. Pošto je njemačka komanda u Jugoslaviji dešifrovala radio-depeše i svih drugih naših operativnih štabova, uključujući tu i Vrhovni štab, ovo njeno preimućstvo vladalo je i u odnosu na sve druge naše operativne jedinice. Kada se zna da je njemačko komandovanje u Jugoslaviji bilo posebno zainteresovano da pod svojom kontrolom zadrži teritoriju Srbije, osobito u vrijeme snažnog uspona NOB-a i jačanja naših oružanih snaga u periodu jesen 1943—proljeće 1944, onda se još jasnije može sagledati i realno ocijeniti to preimućstvo saznavanjem zadataka Udarne grupe 2. i 5. divizije i Operativne grupe 16. i 17. divizije.

U izvanredno teškim borbama za vrijeme njemačkih ofanzivnih operacija »Kugelblic« i »Sneštrum«, 2. i 5. divizija gotovo su iscrpjele zalihe pješadijske municije, a u vrijeme boravka u jugozapadnom dijelu Bosne i u Sandžaku, pred prelazak u Srbiju, one nisu imale uslova da se snabdiju municijom zapljenjivanjem od neprijatelja. Osim toga, imale su samo tri gumena čamca. Znajući za te potrebe 2. i 5. divizije, Vrhovni štab je uslovljavao vrijeme njihovog polaska u Srbiju prijemom ratnog materijala, moleći saveznike da im ga pošalju. Na insistiranje članova Glavnog štaba NOV i po Srbije, koji su se nalazili kod Udarne grupe, Vrhovni štab se saglasio da Udarne grupa krene u Srbiju i bez prijema ratnog materijala, nadajući se da će ga uz put dobiti. Tako je Udarne grupa stigla na Ibar bez gumenih čamaca i sa minimalnim količinama municije. Prijem municije od saveznika uveče 16. aprila 1944. na planini Goliji dobro je došao našim jedinicama, ali ono što je u šumi nađeno bila je samo simbolična pomoć i više je imala moralni efekat. Iako su jedinice Udarne grupe zapljenjivale od neprijatelja municiju, ona je u čestim i oštrim borbama brzo trošena i morala se štedjeti. Obje divizije su raspolagale znatnim brojem mitraljeza i drugog pješadijskog naoružanja, ali zbog nedostatka municije vatrene mogućnosti tog oružja nisu bile dovoljno iskorištene.

Manjak lijekova i sanitetskog materijala otežavao je operativne zahvate, liječenje i njegu ranjenih boraca i produžavao vrijeme liječenja, što se odražavalo i na psihičko stanje ranjenika. A zbog gotovo svakodnevnih borbi, broj ranjenika je stalno rastao.

Nedostatak radio-veza otežavao je komandovanje i onemogućavao da se jedinice rasporede i djeluju na široj prostoriji, čime bi se razdvajale i razvukle neprijateljeve snage. Sad kada znamo da je neprijatelj dešifrovao naše radio-depeše, moglo bi se primijetiti da bi svaka naša nova radio-stanica značila za njega novi izvor informacija o nama. Međutim, pošto bi se radio-vezama u okviru Udarne grupe saopštavali uglavnom dnevni zadaci i dnevni izvještaji, to većinu od njih neprijatelj zbog kratkoće vremena ne bi mogao koristiti, pa bi takve radio-veze, ipak, bile za nas korisne.

Osim navedenih okolnosti pod kojima je Udarne grupa vodila borbu u Srbiji, valja pomenuti i uslove nastale zbog dužeg ratovanja na teritoriji izvan domašaja i fizičke veze sa drugim našim jedinicama i slobodnim teritorijama. Za vrijeme dvomjesečnih borbi Udarne grupe u Srbiji, samo je donekle bilo ostvareno operativno sadejstvo, i to sa 16. i 17. divizijom,

kada su one pokušale da forsiraju Drinu, a taktičko sadejstvo ostvareno je sa 5. crnogorskom brigadom 3. divizije u borbi na prilazima slobodnoj teritoriji 2. korpusa. Cijeli život Udarne grupe odvijao se na teritoriji koju su držale njene jedinice. Izvan toga prostora vladao je neprijatelj i on je mogao na »svojoj teritoriji« da slobodno vrši pokrete jedinica i preduzima sve druge mjere neophodne za svakodnevnu borbu protiv Udarne grupe. Zbog mogućeg ubacivanja neprijatelja u osvojeni prostor; brigade su morale da odvajaju znatne snage za obezbjeđenje bolnica i intendatura, a za vrijeme marševa jedinice su angažovane i za nošenje teških ranjenika na nosilima. Na tim zadacima bio je gotovo stalno angažovan po jedan bataljon iz svake brigade. U intenzivnim i često odsudnim borbama jedinice Udarne grupe imale su dosta gubitaka, a na privremeno oslobođenoj teritoriji nije bilo uslova za njihovu popunu, tako da se brojno stanje operativnog dijela jedinica smanjivalo, a bolnice povećavale. Stalne borbe, velike bolnice, česti noćni i dnevni marševi, neredovna i mahom slaba ishrana postepeno su iscrpljivali ljudstvo i umanjivali udarnu snagu, pokretljivost i manevarsku sposobnost jedinica. Otuda je bila na mjestu direktiva vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita, upućena 12. maja 1944. Štabu Udarne grupe da se 2. i 5. divizija moraju odmoriti i da se s tim ciljem naslone na jedinice i slobodnu teritoriju 2. udarnog korpusa.

Kada se imaju u vidu navedene okolnosti i uslovi pod kojima je Udarne grupa ratovala u Srbiji više od dva mjeseca, može se reći da su lijene borbe bile uspješne, a sa stanovišta daljeg planiranja operacija u Srbiji, iskustva iz tih borbi koristila su Vrhovnom štabu.

Na prodor Udarne grupe u granične rejone Srbije njemačka komanda u Srbiji odgovorila je upućivanjem znatnih svojih i bugarskih okupacionih snaga, zatim bjelogardejaca, jedinica Nedićevog Srpskog dobrovoljačkog korpusa i četničkih korpusa Draže Mihailovića, sa ciljem da zaustave njen dalji prodor, a potom da je okruže i unište. Brza i odlučna reakcija neprijatelja i intenzitet borbi koje je Udarne grupa vodila potvrdili su ispravnost stanovišta Vrhovnog štaba da su za prodor u Srbiju i za osvajanje i držanje u njoj većih teritorija potrebne znatno krupnije snage.³²⁾ Za definitivno utvrđivanje plana Vrhovnog štaba o nastupanju naših snaga u Srbiju radi njenog konačnog oslobođenja, prodor Udarne grupe imao je ulogu operativno-strategijskog nasilnog izviđanja.

32) Poslije razgovora koji je obavio sa Štabom Udarne grupe i Štabom 2. divizije 21. maja i razgovora koji je koncem maja imao sa sekretarom Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju Blagojem Neškovićem Mihailom, političkim komesarom Glavnog štaba NOV i PO Srbije Momčilom Markovićem Momom i delegatom Vrhovnog štaba pri Udarnoj grupi divizija Pavlom Ilićem Veljkom, Štab 2. udarnog korpusa poslao je 5. juna 1944. prijedlog Vrhovnom štabu o broju divizija koje bi trebalo uputiti sa teritorije Crne Gore i Sandžaka za prodor u Srbiju i o sadejstvu drugih naših snaga sa ovom grupom divizija. Zbog zanimljivosti ovoga prijedloga citiraću u cjelini njegovu sadržinu:

»Poslije zajedničkog razgovora sa drugovima koji su došli iz Srbije predlažemo:
Prvo — Za ponovni prodor u Srbiju potrebno je pet divizija.

Drugo — Plan prodora: ovladati peštarskim platoom, Golijom i Zlatiborom sa ciljem da se izbaci iz stroja ibarska i višegradska pruga i stvori oslonac za *brzo prodiranje jačih snaga u Srbiju* (istaknuto kurzivom M. M.) u cilju povezivanja sa svim srbijanskim snagama.

Snage koje prodiru u Srbiju *moraju imati oslonac na Sandžak i Crnu Goru* (istaknuto kurzivom M. M.).

Udarne grupa je u dvomjesečnim borbama privukla na sebe glavninu njemačkih jedinica koje su se u to vrijeme nalazile u Srbiji i jedinice koje je njemačka komanda u Srbiji povukla sa drugih teritorija za borbu protiv Udarne grupe (jedinice 4. puka »Brandenburg«, iz Mađarske, i 297. izviđački bataljon, iz Sandžaka), zatim više od jedne bugarske divizije, znatne snage Srpskog dobrovoljačkog korpusa i deset korpusa četnika Draže Mihailovića i za to vrijeme olakšala borbena dejstva našim jedinicama na teritoriji Srbije i Sandžaka. U tim borbama Udarne grupa zadala je neprijatelju snažne udare i nanijela mu osjetne gubitke u živoj sili i naoružanju.

Iako je često imao preimućstvo u živoj sili i naoružanju i bio izdašno pomognut avijacijom, neprijatelj ni u tim okolnostima nije uspio da ostvari ciljeve svoje borbe, niti da jedinicama Udarne grupe nanese ozbiljnije gubitke. I u najtežim uslovima, kakvi su bili na području pl. Golije, sjeverno od Užica, na Zlataru i Jadovniku vidno su se ispoljavala naša preimućstva u vođenju borbe: umješnost, borbenost, upornost, samoinicijativa i vitalnost.

Najveći vojno-politički značaj borbi i boravka Udarne grupe u Srbiji bio je u tome što se narod u jugozapadnom i zapadnom dijelu Srbije, gdje je inače već dugo vremena vladao teror okupatora i još veći teror nedićevaca i četnika, uvjerio da je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije jedina snaga koja se bori protiv okupatora za oslobođenje zemlje. Boreći se zajedno sa Nijemcima i Bugarima protiv jedinica Udarne grupe, četnici su se pred narodom iskazali kao njegovi izdajnici, kao najgnusnije sluge okupatora. Kompromitacija četnika u tom dijelu Srbije bila je potpuna.

Plašeći se neprijateljske odmazde ako jedinice Udarne grupe odu sa zauzetog područja, narod je borce Udarne grupe dočekivao sa oprezom i sa strahom od borbi, ali je ostajao u selima i prihvatao svoje obaveze u pogledu ishrane i smještaja jedinica. Pri dužem boravku naših jedinica na određenom području, kao što je to bilo u selima u podnožju Javora i Golije, održavani su skupovi i kulturne priredbe, i narod se privikavao na nove ratne uslove. U krajevima partizanske Užičke republike ni strah od četničkog i Nedićevog terora nije mogao da sakrije simpatije naroda prema našoj vojsci, kome su imponovale odlučne i smjele borbe jedinica

Treće — Za uspješno izvršenje ovoga zadatka potrebno je dobro snabdjeti municijom, eksplozivom i opremom jedinice koje idu na taj zadatak i osigurati njihovo stalno snabdijevanje.

Četvrto — Formirati jedinstvenu komandu nad svim snagama Sandžaka, Hercegovine, Crne Gore i snagama koje prodiru u Srbiju, do prodora naših snaga u Srbiju.

Peto — Preduzeti kod saveznika sve mjere za hitnu evakuaciju najmanje 400 teških ranjenika, pošto naše bolnice broje oko 2.000 ranjenika.

Šesto — Prilikom izvođenja ovih operacija potrebno je sadejstvo: Tempa, na liniji Skoplje—(Kosovska) Mitrovica; Topličana, na pruzi Vranje—Niš; Albanaca, s jednom divizijom u pravcu sjeverne Albanije i Metohije; Sremaca i Koste (Nada) demonstracijama na Drini i Savi. Peko Dapčević, Mitar Bakić, Pavle Ilić Veljko.

Vrhovni štab se saglasio sa ovim prijedlogom i o tome 14. juna 1944. obavijestio Štab 2. udarnog korpusa. Tekst radiograma glasi:

»Osigurajte Negobude (aerodrom u blizini Zabljaka za dotur ratnog materijala od saveznika — M. M.). Vaš prijedlog za operaciju u određenom pravcu podudara se sa našim gledištem. Treba najprije nagomilati dovoljno materijala i snabdjeti jedinice. Materijal su obećali svi saveznici. Na taj sektor će doći i Koča« (1. proleterski korpus — M. M.). Zbornik II/13, 120.

Udarne grupe, kao i njihovo vojničko držanje u predasima između borbi. Pri susretima i razgovorima sa ljudima, borci Udarne grupe su se uvjerali da će i narod tih naših krajeva dati svoj doprinos zajedničkoj borbi za oslobođenje zemlje i za njeno demokratsko društveno uređenje.

U borbama u Srbiji štabovi, komande i jedinice stekli su nova znanja i iskustva. Unapređeni su komandovanje i sadejstvo među jedinicama, izviđačka i obavještajna služba i sposobnost da se i u najtežim situacijama nađu izlaz i dobro rješenje. Kod komandi i manjih jedinica porasle su snažljivost i inicijativa. Kod svih boraca i starješina porasla je uvjerenost da će naša borba za Srbiju uskoro biti krunisana punim uspjehom.

Prema podacima prikupljenim od jedinica, rezultati dvomjesečnih borbi 5. Udarne divizije u Srbiji od 15. marta do 20. maja 1944. godine su slijedeći:

Neprijateljski gubici: mrtvih oko 1.350, ranjenih oko 1.620, zarobljenih 373. *Zaplijenjeno:* 8 teških mitraljeza, 1 laki mitraljez, 29 puškomitraljeza svih vrsta, oko 400 pušaka, oko 100.000 metaka 7,9 mm, 120 mina za minobacače, 5 radio-stanica, 5 pisaćih mašina, 24 konja. *Oštećeno:* 24 kamiona, 2 tenka, 1 automobil, 2 km željezničke pruge. *Uništeno:* 1 laki tenk, 1 oklopni automobil, 1 motorizovana haubica 105 mm sa 3 municijska kola, 5 kamiona, 6 motocikla sa prikolicom.

Naši gubici: 106 poginulih, 56 teže ranjenih, 268 lakše ranjenih, 12 umrlih od rana, 3 umrla od bolesti, 27 nestalih.

Izgubljeno u borbi: 1 minobacač, 8 puškomitraljeza, 1 komora sa 15 konja.^{33*}

33) Operacijski dnevnik 5. divizije.

Podaci o neprijateljskim gubicima u poginulim i ranjenim su vjerovatno pretjerani, ali se to tako izvještavalo, a ja nisam želio da tu bilo šta mijenjam.

Zaplijenjene puške jedinice su uništavale (poslije eventualne njihove zamjene sa lošijim puškama) jer ih nije imao ko da nosi. U jedinicama smo već tada imali dovoljno puškomitraljeza. Nedostajao je izvjestan broj automata (»strojnica«) za blisku borbu.

Glava XI

DRUGI PRODOR U SRBIJU

(22. 5—5. 9. 1944)

U maju 1944. Vrhovni štab razradio je osnovnu zamisao za nastupanje snaga Narodnooslobodilačke vojske u Srbiju radi njenog konačnog oslobođenja. Za izvršenje toga zadatka bile su predviđene, pored snaga koje su djelovale u Srbiji, i krupne snage koje bi se koncentrisale u istočnoj Bosni, Sandžaku i Crnoj Gori. Planirano je da se prodor u Srbiju izvrši u julu i avgustu na tri operacijska pravca: iz istočne Bosne u zapadnu Srbiju, iz Sandžaka kroz zapadnu Srbiju ka Sumadiji i iz Crne Gore u jugoistočnu Srbiju. S tim ciljem pristupilo se pripremanju triju operativnih grupa. Za nastupanje na prvom pravcu određen je Dvanaesti korpus, na drugom Prvi proleterski korpus, a na trećem Operativna grupa sastava 2, 5. i 17. divizija.

Da bi sačuvao Srbiju u svojim rukama, njemački vrhovni komandant za Jugoistok izdao je direktivu za izvođenje ofanzivnih operacija protiv snaga Narodnooslobodilačke vojske u Srbiji, a i onih koje su se grupisale na njenim zapadnim granicama. Ove operacije Nijemci su izvodili naizmjenično, a sve su bile ograničene po vremenu i prostoru. Cilj im je bio da se snage NOV u Srbiji onesposobe duže vremena za jače dejstvo, a da se snagama NOV u istočnoj Bosni, Sandžaku i Crnoj Gori nanese gubici i da im se spriječi prodor u Srbiju. Tako će Nijemci u junu i julu protiv ovih naših snaga izvesti niz uzastopnih operacija, koje su karakterisali odlučni prodori i maksimalno naprezanje sopstvenih i kvislinških snaga, uz obilnu primjenu manevara po unutrašnjim pravcima i podršku tenkovskih i motoriziranih jedinica.

U takvim uslovima prva je otpočela prodor u Srbiju Operativna grupa divizija. Njeno nastupanje požurivao je Vrhovni štab zbog teških borbi koje su vodile naše jedinice u Toplici i Jablanici u vrijeme julske neprijateljske ofanzive. Kako je u drugoj polovini jula učestvovala u razbijanju neprijateljskih snaga koje su izvodile ofanzivnu operaciju pravcem Peć—Andrijevića—Berane, Operativna grupa je 28. jula otpočela nastupanje ka Kopaoniku radi spajanja sa našim snagama u Toplici. U drugoj polovini avgusta otpočeo je prodor Prvi proleterski, a početkom septembra i Dvanaesta korpus.

1. BORBE U SANDŽAKU I PRIPREME ZA PRODOR U SRBIJU

Pošto su 2. i 5. divizija zauzele određene im prostorijske, raspored ostalih naših divizija u Sandžaku i Crnoj Gori bio je sljedeći: 3. divizija, ojačana 3. crnogorskom brigadom, dejstvovala je na sektoru Brodarevo—Sjenica—Bihor; 37. divizija (bez 8. crnogorske brigade): Pljevlja—Rudo—Priboj—Prijevolje; 17. divizija: Čelebić—Mejjak—Čajniče. Deveta crnogorska brigada 3. divizije dejstvovala je na sektoru Podgorice (sada Titograd).¹

Kada je 24. maja 1944. 5. divizija preuzela sektor Pljevlja—Prijevolje, neprijatelj je u Pljevljima imao oko 350 vojnika iz njemačkog puka »Brandenburg«, jednu haubicu, 2 brdska topa i 3—4 tenka, oko 100 vojnika muslimanske milicije, a u selima oko grada — četničku Pljevaljsku brigadu, jačine 600 vojnika, sa 2 minobacača 81 mm, i oko 20 puškomitraljeza; u Prijevolju: bataljon njemačkog puka »Brandenburg«, jednu haubicu, 2 brdska topa i 2—3 tenka, 2. bataljon 5. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa i oko 600 vojnika muslimanske milicije i četnika. Za obezbjeđenje komunikacije Pljevlja—Prijevolje Nijemci su iz bataljona u Prijevolju držali posade na dobro utvrđenim položajima, jednu na Mijajlovici (trig 1411), jačine 50 vojnika, i drugu u s. Jabuka, jačine 100 vojnika, sa jednim brdskim topom.

Dolaskom 2, 5. i 17. divizije na slobodnu teritoriju 2. korpusa njemačka komanda je ocijenila da postoji opasnost od novog prodora naših snaga sa ove teritorije u Srbiju. Da bi to spriječila, ona je krajem maja i početkom juna ojačala svoje snage u Sjenici, Prijevolju i Pljevljima jedinicama njemačke 181. divizije sa oko 15 tenkova i 14. brdskog puka njemačke 7. SS divizije »Princ Eugen«, a na području Rožaja i Plava dijelovima njemačke 21. SS legionarske divizije »Skenderbeg« i preduzela ofanzivne akcije s ciljem da našim jedinicama nanese gubitke i spriječi njihovo prikupljanje za pokret u Srbiju. Njemačke snage su sa pravca Sjenice, Peštera i Rožaja do 23. juna ovladale našim mostobranom na desnoj obali Lima u širem rejonu Bijelog Polja, a sa pravca Pljevalja i Prijevolja u prvoj polovini juna izvele su dva jača ispada u dubinu slobodne teritorije. Poslije toga, obostrano su izvođene akcije lokalnog značaja, a 18. jula Nijemci su otpočeli operaciju na pravcu Peć—Andrijevića—Berane, u namjeri da spriječe prodor Operativne grupe, 2, 5. i 17. divizije u Srbiju.

Preuzimanjem položaja od 37. divizije, 5. divizija imala je zadatak da neprijatelju spriječi prodor na slobodnu teritoriju, a zasjedama na komunikaciji Pljevlja—Prijevolje i drugim manjim akcijama da mu nanosi gubitke u živoj sili i tehnici. Dolaskom u Sandžak najvažnije je bilo da se jedinice odmomore, da se putem kratkih vojnih i političkih kurseva osposobe mlade starješine koje su postavljene na mjesta svojih poginulih i ranjenih drugova, da se preduzme efikasnije liječenje ranjenih i bolesnih, da se dobro organizuje i sprovodi partijski i skojevski rad i organizuju i unaprijede svi oblici vojno-političkog i kulturno-prosvjetnog obrazovanja boraca i starješina i da jedinice prime savezničku pomoć u vojnoj opremi.

Koristeći mirnu situaciju na frontu prema Prijevolju, 1. krajiška brigada je 25. maja na najsvečaniji način proslavila dvogodišnjicu svoga formiranja. U ime boraca brigade govorili su njeni komandant Stevo Rauš i

1) Zbornik III/7, 257 i Zbornik 111/10, str. 529.

zamjenik političkog komesara Raja Nedeljković, a ja sam pozdravio brigadu u ime Štaba divizije i drugih njenih jedinica. Govorili smo o narodu Bosanske krajine, od kojeg je brigada potekla, o njenom formiranju u selu Lamovita pod planinom Kozarom, o njenom već do tada slavnom i dugom borbenom putu i njenim narednim zadacima i odali poštu poginulim borcima i starješinama brigade. Poslije svečanog dijela programa razigralo se kozaračko kolo uz borbene narodne pjesme. Stiglo se da se odigra i nogometna utakmica. Veselju ne bi bilo kraja da nije valjalo poći na položaje. Divno je bilo gledati raspjevane i vesele borce brigade, kojima nikakve ratne teškoće nisu mogle da preotmu ni djelić mladosti, volje, poleta i odlučnosti da se do kraja bore za slobodu svoje zemlje i za njeno novo, demokratsko društveno uređenje.

Odmah poslije preuzimanja položaja počele su da stižu prve pošiljke ratnog materijala od zapadnih Saveznika. Obično je dolijetala grupa od 4 do 6 aviona. Stizali su noću, materijal su spuštali padobranima u Mojkovcu, na mjestu označenom vatrama. Sa prvom grupom aviona stigla je saveznička vojna misija koju su sačinjavali jedan major i jedan podoficir, radio-telegrafista. Misija je ostala kod Štaba 5. divizije sve do našeg polaska u Srbiju. Tokom juna i u prvoj dekadi jula saveznici su 2. i 5. diviziji poslali znatne količine municije, eksploziv, nagazne mine i druga protivtenkovska sredstva, mašinke, dosta sanitetskog materijala, a sa odjećom i obućom podmirili smo dvije trećine sastava divizije (tada je 5. divizija imala 2.600 boraca). Iste količine materijala dobila je i 2. divizija. Dobivene su i izvjesne količine konzervirane hrane. Da bi materijal brže stizao do jedinica 5. divizije, avioni su ga od sredine juna spuštali u seoce Vodno, kod s. Gradina, na sredokračijem putu između Pljevalja i Šahovića. Išao sam nekoliko puta da posmatram izvanredno umijeće, hrabrost i vještinu savezničkih avijatičara. Oni su sa začuđujućom preciznošću stizali nad mali plato seoceta Vodno i iz neposredne blizine, kružeći nad našim vatrama, padobranima istovarivali vreće ratnog materijala, koje su padale oko nas. Kada sam u jednom momentu pitao savezničkog majora zašto nam nisu tako poslali municiju i čamce dok smo bili u Srbiji, lakonski je odgovorio da smo tada često mijenjali mjesta za spuštanje materijala.

Jači napad iz Pljevalja u pravcu Zabljaka Nijemci su izvršili u zoru 5. juna. Oni su na položajima kod s. Vlahovići probili odbranu dvaju bataljona 4. krajiške brigade, po podne su tenkovima i drugim motorizovanim jedinicama izbili na r. Taru kod porušenog mosta na Đurđevića Tari i zahvatili mostobran na lijevoj obali rijeke. Pomoćni napad izveli su zajedno sa milicijom i četnicima pravcem s. Rabitlje—s. Korijen—s. Mijakovići. Na tom pravcu neprijatelj je zaustavljen na Korijenu. Dobivši pojačanje, gumene čamce i drugi materijal za prelaz rijeke i za opravku ceste, Nijemci su ujutro 7. juna zauzeli naš aerodrom na Nego-buđskom polju (9 km istočno od Zabljaka). Snažnim napadima 4. krajiške brigade u toku noći 5/6. i 6. juna na neprijateljeve snage na dijelu komunikacije s. Potpeće—s. Kosanica, a od noći 6/7. juna bočnim protivdejtstvima 4. i 10. krajiške brigade sa istoka i dviju brigada 17. divizije sa zapada neprijatelj je već 7. juna bio prisiljen na povlačenje iz

rejona s. Negobuđa, a do 17 časova 8. juna povukao se u Pljevlja. U tom ispadu na slobodnu teritoriju, Nijemci, milicija i četnici ubili su 36 žena, djece i starih ljudi, a odveli 12, opljačkali i popalili nekoliko sela i opljačkali oko 2.000 grla stoke.²⁾

Neprijatelj je u tim borbama pretrpio znatne gubitke u ljudstvu, a od naoružanja zaplijenjena su 4 puškomitraljeza »šarca«, 50 pušaka, 4 tromblonske puške sa 90 bombi, 6 pištolja, 5 dvogleda, 40.000 metaka, 1 mala radio-stanica, 50 čebadi i druge opreme; uništeno je 7 kamiona. Mi smo imali 5 mrtvih i 12 ranjenih.³⁾

Četvrta krajiška brigada uspostavila je vezu sa jedinicama 17. divizije još 4. juna, ali je ta veza prekinuta prodorom Nijemaca preko Tare, pa su zbog toga izostali usklađeni naponi i sadejstvo među jedinicama dviju divizija. Zbog odsustva veze između štabova 4. i 10. krajiške brigade, nije bio dovoljno iskorišten inače uspješan napad 10. krajiške brigade ujutro 7. juna na komunikaciju Pljevlja—Tara, na odsjeku s. Zenica—s. Odžak, pa je kod Odžaka došlo do međusobne borbe dijelova ovih brigada.⁴⁾

Valja pomenuti da je 4. krajiška brigada uništila tri kamiona i jedan motocikl nagaznim minama koje su stigle sa prvim pošiljkama ratnog materijala od saveznika.

Noću 9/10. juna brigada je napala položaje četničke Pljevaljske brigade i zauzela Dedovak (k. 1083), s. Grevo, Mali Pliješ (3 km južno od Pljevalja), Ili no brdo i s. Rabitlje. Četnici su odstupili u Pljevlja. Poslije toga, na tom sektoru ostala je 4. krajiška brigada, napadala isturene neprijateljske položaje i zarušavala cestu Pljevlja—Đurđevića Tara. Nijemci su još jednom, 22. juna, snagama jačine oko 550 vojnika i sa nekoliko tenkova, napali 4. krajišku brigadu. Borba je vođena cijeli dan i Nijemci su vraćeni u grad.

Ofanzivna akcija neprijatelja na sektoru Prijepolja bila je žešća i trajala je od 11. do 15. juna. Ovdje je neprijatelj namjeravao da prodorima preko Kamene gore (trig. 1483), s. Kozica i Crnog vrha (k. 1492) i dolinom Lima ovlada dijelom slobodne teritorije i zauzme Brodarevo. On je ujutro 11. juna izvršio napad jedinicama njemačke 181. divizije, 14. puka njemačke 7. SS divizije »Princ Eugen«, bataljonom nedičevaca te mjesnim četnicima i milicijom. Borbu je prihvatila 1. krajiška brigada. Oko podne toga dana neprijatelj je ovladao s. Kozicama, Kamenom gorom, s. Skokućama, a dolinom Lima sa nekoliko tenkova stigao do porušenog mosta na potoku Gračanica. U pomoć 1. krajiškoj brigadi stigla je 10. krajiška brigada, čija su dva bataljona oko 16 časova 11. juna, od pravca s. Obarde, napali neprijatelja iza leđa i u žestokoj borbi preoteli Kamenu goru i Šajinov kraj i nanijeli mu osjetne gubitke: na bojištu je nađen 41 mrtav njemački vojnik, od toga 4 oficira, a ranjenih je bilo još više, zaplijenjeno je 12 pušaka, 2 automata, oko 10.000 metaka, 43 mine za minobacač 81 mm, 25 ručnih bombi i druge opreme; nađena su 53 mrtva konja, a uhvaćeno 6 zdravih. Samari na konjima su uglavnom

2) Zbornik III/7, 270, 272, 273, 274, 275, 278, 285 i 284; Gligo Mandić: 17. istočno-Hosanska udarna divfeija, VIZ, Beograd 1976, str. 187—190 (ubuduće G. Mandić, n. d. str. —).

3) Zbornik III/7, 286.

4) Zbornik III/10, 59.

bili prazni, vjerovatno je ova komora bila određena za pljačku sela. Bataljoni 10. krajiške brigade imali su 5 mrtvih, 11 ranjenih i jednog nestalog (po svemu sudeći — teško ranjen pa zarobljen).⁵⁾ Na desnom krilu, na pravcu s. Gračanica, stigao je u pomoć 3. bataljon 8. crnogorske brigade, koji je zajedno sa 1. bataljonom 1. krajiške brigade izvršio protivnapad ka s. Staro i nanio neprijatelju gubitke u ljudstvu i materijalu: uništena su 3 kamiona, 1 motocikl i 9 gumenih čamaca. U borbama toga dana 1. krajiška brigada izbacila je iz stroja više od 50 neprijateljskih vojnika, zaplijenila je 2 minobacača 81 mm, dosta pušaka, oko 5.000 metaka, 4 radio-stanice i drugu opremu; uhvaćeno je 20 konja. Brigada je imala 7 mrtvih i 11 ranjenih.⁶⁾

Na desnoj obali Lima neprijatelj je od pravca Prijepolja pred večer 11. juna stigao u s. Grobnica (u blizini Brodareva).

Slijedećih dana neprijatelj je uporno napadao, ali je zbog odlučne odbrane naših jedinica sporo napredovao. Noću 13/14. juna naših šest bataljona napalo je neprijatelja na položajima s. Kruševo, Vranja stijena, Viničko brdo, s. Svojtčevo, ali se neprijatelj svuda održao. Bataljoni 1. i 10. krajiške brigade imali su 6 mrtvih i 6 ranjenih. Četrnaestog juna neprijatelj je zauzeo Zečiju glavu (k. 1245) i s. Bukovik i tako ugrozio Brodarevo. Zbog toga je Štab 3. divizije na pravcu Zečije glave i s. Bukovika 14. juna uveo u borbu 5. crnogorsku brigadu. Njene jedinice u napadu noću 14/15. juna nisu uspjele da zauzmu Zečiju glavu. Međutim, osjetivši dolazak naših pojačanja, pritiješnjen sa zapada i juga na uskom prostoru prema Limu i trpeći svakodnevne gubitke, neprijatelj je bio prisiljen da odustane od daljih napada. Koristeći maglovito vrijeme, on je po podne 15. juna napustio Zečiju glavu i s. Bukovik, a do 17. juna pod borbom se povukao ka Prijepolju, na položaje: s. Sveta Gora, s. Mioška, brdo Skokuće, s. Karoševina. U borbama noću 15/16. juna i 16. juna jedinice 5. divizije imale su 13 ranjenih.⁷⁾

Na traženje Štaba 2. korpusa saveznički avioni su 16. juna bombardovali i mitraljirali neprijateljeve kolone na komunikaciji Prijepolje—Sjenica. To je bio prvi put da saveznička avijacija podržava borbu jedinica 5. divizije.

Od 17. juna pa do polaska 5. divizije za Bijelo Polje (9—11. jula), neprijatelj nije vršio ispade prema slobodnoj teritoriji. Jedinice 1. i 10. krajiške brigade izvodile su manje akcije.

U vremenu od 9. do 11. jula 5. diviziju smijenila je 37. divizija, a na prostoriju Metaljka—Rudo 11. jula stigli su prvi dijelovi 1. proleter-ske divizije.

Dolaskom na slobodnu teritoriju u Sandžaku, u jedinicama divizije oživio je vojno-politički i prosvjetni rad. Na sastancima Štaba divizije sa štabovima brigada analizirane su naše dvomjesečne borbe u Srbiji,

5) Zbornik III/10, 60 i 64.

6) Zbornik III/7, 292; operacijski dnevnik 5. divizije; M. Gončdn i S. Rauš, n. d., str. 220.

7) Zbornik III/10, 62, 65, 82 (str. 241—243) i 144 (str. 545—552); operacijski dnevnik 5. divizije; izvještaj štaba 1. bataljona 14. brdskog puka o borbama bataljona u periodu od 11. do 30. juna, Zbornik IH/7, 326.

sumirani su rezultati borbi i iznesen njihov vojno-politički značaj. Iznijeti su propusti i greške Štaba divizije i štabova brigada u rukovođenju i komandovanju jedinicama. Dogovoreno je da se na sastancima štabova i komandi ukaže na značaj našeg boravka u Srbiji i da se izvuku iskustva i pouke iz borbi, a osobito da se uoče nedostaci u pogledu veze i sadejstva među jedinicama u borbi; na bataljonskim i četnim sastancima da se borci detaljno upoznaju sa vojno-političkim rezultatima naših borbi u Srbiji i sa razlozima našeg povlačenja iz Srbije. Stoga je Stab divizije ostvario detaljnu analizu borbi 2. i 5. divizije u Srbiji, umnožio je 1. juna i poslao u jedinice. Ovaj dokument Štaba divizije štampan je u divizijskom listu »Put slobodi«, u br. 2 od 2. avgusta 1944. godine i na taj način bio dostupan svakom borcu.⁸⁾

Među borcima i starješinama vladalo je veliko interesovanje za sva pitanja iz analize našeg boravka i borbi u Srbiji. Bili su zadovoljni i ponosni što su zajedno sa svojim drugovima iz 2. proleterske divizije bili učesnici u tim borbama i što su bili prethodnica jačim našim snagama u borbama za oslobođenje Srbije.

Zbog znatnih gubitaka u starješinskom kadru tokom borbi u Srbiji, sa mladim starješinama održana su tri kratka vojna i dva politička kursa. Osim toga, dobro su pripremani i redovno održavani partijski i skojevski sastanci, na kojima su pretresana sva pitanja iz borbi i života jedinica, kao i ona o političkom radu u narodu i o saradnji sa organizacijama na terenu. U jedinicama i sa narodom održane su brojne kulturno-zabavne priredbe. Ponovo su umnožavane radio-vijesti i ponovo počeli da izlaze bataljonski i četni listovi i da niču novi. Pripremao se i novi broj divizijskog lista »Put slobodi«. Toj živoj i dinamičnoj aktivnosti pečat je dao detaljan program jednomjesečnog takmičenja na nivou bataljona, razrađen u Stabu divizije i jednodušno prihvaćen od svih jedinica. Takmičenje se odnosilo na sve oblasti života bataljona: rezultati oružanih akcija, vojna i politička nastava, obrazovanje, kulturno-zabavne priredbe u bataljonu i u narodu. Bataljon koji postigne najbolje rezultate prima na svečan način od komandanta divizije divizijsku prelaznu zastavu, a naredba Štaba divizije o tome i o rezultatima koje je nagrađeni bataljon postigao imala se pročitati pred strojem svih jedinica. Ta korisna akcija takmičenja jedinica održavana je u diviziji sve do proboja sremskog fronta, aprila 1945. godine.

Naše ranije veze sa narodom Sandžaka sada su se znatno proširile i učvrstile, a naša saradnja sa narodnooslobodilačkim odborima i političkim organizacijama bila je svakodnevna i veoma plodna. Hrana za jedinice prikupljala se isključivo preko narodnooslobodilačkih odbora. Inače, narod je bio veoma slabog imovnog stanja, pa se moralo štedjeti. Ipak je imao ponešto stoke i krompira. Na konferencijama po selima u razgovorima su učestvovala vojske i saveznika, a često su izvođene kulturne priredbe. Krajišnici su brzo naučili Sandžaklije da uz pjesmu zaigraju kozarčko kolo, a zauzvrat Krajišnici su saznavali igre i pjesme naroda Sandžaka. Kao rezultat tih veza razvilo se takvo prijateljstvo vojske i na-

8) AVII, kut 29, dok 5/1.

roda da smo pri odlasku divizije iz Sandžaka slušali od odbornika i u narodu izjave da takvu dobru vojsku kao krajišku još nisu vidjeli. Naravno da su nam te izjave bile drage, jer su potvrđivale vrijednosti partizanskog borca kao nosioca borbe za jedinstvo naroda i naše vojske u oružanoj borbi protiv okupatora i njegovih domaćih pomagača. Tako su se 20. jula u Sahovićima, u drugarskoj i toploj atmosferi, rastali Štab 5. divizije i drugovi iz Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Sandžaka, poželjevši jedni drugima uspjeh u borbi.

Trinaestog jula delegacija 5. divizije koju su činili desetorica drugova prisustvovala je u Kolašinu svečanom otvaranju Trećeg zasjedanja Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja (ZAVNO) Crne Gore i Boke, na kome je proglašena federalna Crna Gora u sastavu Demokratske Federativne Jugoslavije, a ZAVNO preimenovan u Crnogorsku antifašističku skupštinu narodnog oslobođenja. Delegacija je takođe prisustvovala proslavi trogodišnjice ustanka naroda Crne Gore i Boke. Na oba ova značajna skupa toplo su pozdravljeni narod Bosanske krajine i njeni borci.

Za vrijeme boravka u Kolašinu političkog komesara divizije Iliju Materića i mene obavijestio je Peko Dapčević, komandant 2. udarnog korpusa, da će Operativna grupa 2, 5. i 17. divizije uskoro da krene u Srbiju, i da će on biti komandant ove grupe, a njen načelnik Štaba Savo Drljević.

Od svih političkih i vojnih događaja iz vremena boravka divizije u Sandžaku najveće interesovanje kod ljudstva divizije pobudio je sporazum potpisan na Visu 9. juna 1944. između predsjednika Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije Josipa Broza Tita i predsjednika izbjegličke vlade Kraljevine Jugoslavije Ivana Šubašića. Sporazum je pozdravljen kao krupna politička pobjeda našeg narodnooslobodilačkog pokreta, jer je doprinio još bržem okupljanju svih demokratskih snaga zemlje u borbi za njeno oslobođenje, za međunarodno priznanje nove Jugoslavije, i većem razumijevanju i pomoći saveznika našoj borbi.

Zbog pokreta divizije sa teritorije Sandžaka, nije se moglo nešto više učiniti da i mi učestvujemo u razgovorima sa narodom o sadržaju i značaju Sporazuma, ali tamo gdje smo stigli da razgovaramo o Sporazumu moglo se zaključiti da ga narod povoljno prima, jer će pomoći da brže oslobodimo zemlju i da se skrate patnje naroda od okupatorskog i četničko-ustaškog terora.

Peta divizija se u Sandžaku dobro oporavila i odmorila. Od saveznika je dobila dosta municije, sanitetskog materijala i druge ratne robe. Njeni teški ranjenici otpremljeni su savezničkim avionima sa aerodroma u Beranima na liječenje u naše baze u južnoj Italiji. Ostao je jedini, ali i veoma ozbiljan problem — popuna njenih jedinica. Sa terena Sandžaka i Crne Gore popunjavane su sandžačke i crnogorske jedinice, a rezerve u popuni bile su gotovo iscrpljene. Ipak smo dobili nešto priučenih djevojaka iz Sandžaka za naše bolnice, što je bila značajna pomoć našem brojno smanjenom sanitetskom osoblju. No, nadali smo se da ćemo i ovaj problem uskoro riješiti popunom jedinica na tlu Srbije.

2. SLAMANJE NEPRIJATELJSKE OFANZIVE NA PRAVCU PEČ—ANDRIJEVICA—BERANE

Dok su 5. i 17. divizija pristizale u rejon Berana, kako bi, zajedno sa 2. divizijom koja se nalazila na sektoru Andrijevice, kao Operativna grupa divizija, krenule ka Ibru i Kopaoniku, Nijemci su 18. jula na pravcu Peć—Andrijevica—Berane otpočeli nastupanje u namjeri da nam to spriječe. Na glavnom pravcu napada od Čakora prema Andrijevici i Beranama nastupale su njemačke jedinice: 21. SS legionarska divizija »Skenderbeg«, 14. brdski lovački puk 7. SS divizije »Princ Eugen« i borbena grupa »Stripel« (Strippel) — ojačani bataljon 363. puka 181. divizije. Prema našim podacima, ova grupacija imala je oko 4.000 vojnika. Na pomoćnom pravcu od pl. Turjaka i Kacubera prema Beranama usmjerena je borbena grupa »Bendl« (Bendel), jačine dva bataljona albanskih kvislinga i nešto muslimanske milicije. Kopnene jedinice izdašno je pomagala avijacija. Ovu operaciju, radi vezivanja naših snaga, potpomagale su druge njemačke i kvislinške jedinice (legija »Krempler«, jedinice puka »Brandenburg«, 5. policijski puk, nedićevci, milicija i četnici) dejstvima prema Bijelom Polju i Brodarevu i sa sektora Prijepolja.⁹⁾

U vremenu od 18. do 21. jula neprijatelj je zauzeo Andrijevicu, a prema Beranama na lijevoj obali Lima zauzeo mostobran na Trepačkoj rijeci (na pola puta od Andrijevice do Berana), a na desnoj obali zauzeo s. Sekular. Na frontu od Turjaka do s. Sekular i u dolini Lima borbe je vodila 2. divizija, a na njenom desnom krilu, na liniji s. Rudo Brdo—s. Gnjili Potok—Peh—s. Konjuhe u borbi se nalazila 3. divizija sa 5. proleterskom i 9. crnogorskom brigadom. Tih dana neprijateljska avijacija bila je brojna i veoma aktivna. Pojedine položaje naših jedinica napadalo je i po 18 aviona. Devetnaestog jula 17 aviona bombardovali su Berane, od čega je bilo dosta žrtava među civilnim stanovništvom. Na zahtjev Štaba 2. korpusa saveznička avijacija tukla je 22. jula neprijateljeve trupe na komunikaciji Čakor—Andrijevica.¹⁰⁾

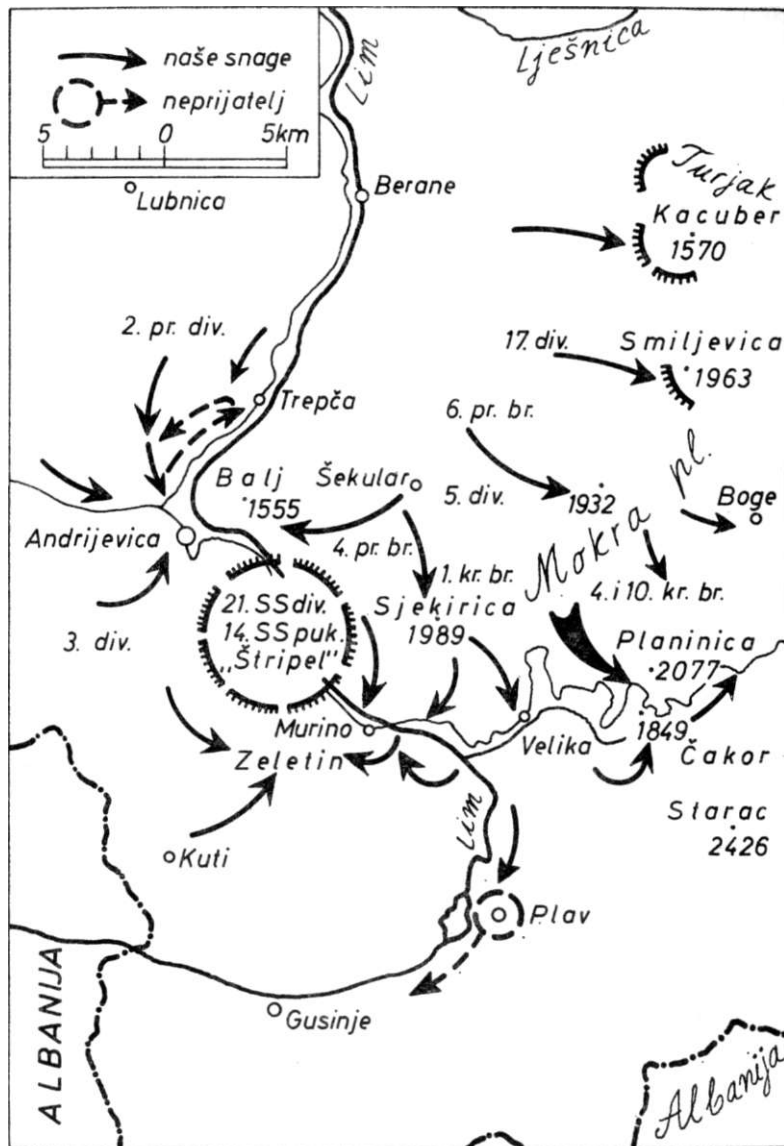
Da bi zaustavio dalje nastupanje neprijatelja prema Beranama, Štab 2. korpusa odlučio je da uvede u borbu 17. diviziju. Ona je primila dio fronta 2. divizije i dobila zadatak da noću 21/22. jula napadne neprijatelja u pravcu Turjaka, Kacubera, Smiljevice i Mokre planine. Iste noći napad je vršila i 2. divizija, dok su brigade 3. divizije kasno obaviještene o tom napadu, pa u njemu nisu učestvovala. Na lijevoj obali Lima neprijatelj je uspio da zadrži položaje na Trepačkoj rijeci, ali je 4. proleterska brigada zauzela Sekular i pl. Sjekiricu (tri. 1989) i ugrozila komunikaciju u limskoj dolini na dijelu od s. Murina do s. Velika. Ovaj prodor 4. proleterske brigade olakšala je svojom dejstvom 6. istočnobosanska brigada 17. divizije, koja je u zoru 22. jula odbacila neprijatelja sa Kosmaja, Usovišta i Kape (trig. 1932).¹¹⁾

Oštre borbe nastavljene su na svim pravcima 22. i 23. jula. Osobito jak pritisak na neprijatelja izvršen je 23. jula. Toga dana odbijeni su

9) ORNJ II, str. 257; Zbornik III/8, 354, 355 i 356.

10) Operacijski dnevnik 2. proleterske brigade, Zbornik III/IO, 83 i Zapovijest Štaba 5. divizije od 21. jula 1944, Zbornik III/8, 30.

11) Zbornik III/8, 32, 33 i 34. Radovan Vukanović, Drugi udarni korpus, VIZ Beograd, 1982, str. 226—230; Gligo Mandić, n. d., str. 202—204.



Borba na prostoru Andrijevice—Sjekirica-pl.—Čakor
(24—26. jula 1944)

napadi neprijatelja limskom dolinom na pravcu Berana i na sektoru s. Gnjili Potok (na komunikaciji Andrijevice—Kolašin). Četvrta proleterska brigada uspješno je nastavila napade na brdo Balj (trig. 1555) i na pravcima prema s. Murina i s. Velika, a dva bataljona 6. istočnobosanske brigade poslije žestoke borbe zauzeli su Mokru planinu. Ovaj naš sve snažniji pritisak prema komunikaciji Čakor—Andrijevice primorao je

neprijatelja da toga dana povuče dio snaga iz limske doline sa pravca Berana i iz rejona Andrijevice da bi ojačao svoje položaje na Balju, Visibabi i na prostoru Murina.¹²⁾ U toj situaciji Štab 2. korpusa odlučio je da u borbu uvede i 5. diviziju i da sa četiri divizije razbije neprijatelja, ovlada Čakorom, eventualno Plavom i Gusinjem, i da na taj način obezbijedi neometan pokret Operativne grupe 2, 5. i 17. divizije za Srbiju.

U zapovijesti Štaba 2. korpusa određeni su pravci dejstva i zadaci svakoj diviziji. Tako je 3. divizija (sa dvije brigade) vršila napad pravcem s. Kutinje—Zeletin (k. 2033)—s. Murina; 2. divizija (sa dvije brigade), ojačana artiljerijskim divizionom 2. korpusa, napadala je lijevom obalom Lima ka Andrijevići i s. Sućeška; 5. divizija, ojačana 4. proleterskom brigadom 2. divizije i brdskim artiljerijskim divizionom 2. korpusa, napadala je pravcima: a) s. Rijeka Marsenića—Balj—Visibaba (k. 1598); b) s. Sekular—Sjekirica—Zarski krš—s. Velika; c) s. Strane—pl. Brajnica—Planinica (k. 1988)—Vaganica (k. 2110)—Čakor (k. 1849)—Djevojački krš (k. 2046), a pošto ovlada Čakorom divizija je trebalo da dijelom snaga zatvori pravac Čakor—Pecka Bistrica—Peć, a glavninu da usmjeri na razbijanje neprijatelja u s. Velika i u Polimlju, sadejstvujući u vezi sa istim zadatkom 2. i 3. diviziji; 17. divizija trebalo je da sa dvije brigade aktivnim dejstvom zatvara pravce prema Turjaku, Kucuberu i Smiljevici i kontroliše dolinu rijeke Lješnice, a sa jednom brigadom da dejstvuje na pravcu Kapa—Hađevića livade i time olakša jedinicama 5. divizije da zauzmu Čakor.¹³⁾

Za taj naš protivudar Štab korpusa izdao je zapovijest u 16,50 časova 23. jula, a početak napada odredio je za 21 čas 24. jula. Navodim ove datume da istaknem da su štabovi i jedinice imale dovoljno vremena za pripreme i za podilaženje položajima neprijatelja. Bio je to važan element za uspješno ostvarenje našeg napada.

Štab 5. divizije je odredio zadatke brigadama po slijedećem: 4. proleterska brigada napadala je na pravcima prema Balju i od Sjekirice prema Visibabi i s. Murini; 1. krajiška od Sjekirice prema s. Ržanici i Velikoj. Obe brigade u tijesnom sadejstvu ovladavaju komunikacijom i dejstvuju prema Polimlju i Plavu; 4. krajiška i dva bataljona 10. krajiške brigade zauzimaju Čakor i Djevojački krš, ruše komunikaciju na svom sektoru i sprečavaju intervenciju neprijatelja od pravca Peći; dva bataljona 10. krajiške brigade nalazila su se u rezervi Štaba divizije, a u toku borbe angažovani su na sektoru s. Velika—Plav; brdski artiljerijski divizion u početku napada podržavao je 1. krajišku brigadu, a zatim i 4. proletersku brigadu.

Sve naše divizije uspješno su izvršile svoje zadatke. Tako je bilo i kod 5. divizije. Na pravcu Čakora neprijatelj je pružio žilav otpor na Planinici i Vaganici, a utvrđeni i dobro branjeni Čakor zauzet je na juriš, u ponovljenom napadu, oko 8 časova 25. maja, a nešto ranije zauzet je Djevojački krš. Četvrta proleterska i 1. krajiška brigada u toku dana zauzele su k. Balj, sela Veliku i Murinu i Džamiju (k. 1300) i obezbijedile se od pravca Plava. Na taj način zauzeto je 32 km ceste Adri-

12) Zbornik 111/10, 83 (str. 266—268) i Zbornik III/8, 356.

13) Zbornik IH/8, 36.

jevica—Čakor, koja je bila i jedina saobraćajna veza između opkoljenih neprijateljskih snaga u Polimlju i pozadine neprijatelja na prostoru Peći. Na pravcima napada 2. i 3. divizije naše su jedinice 25. jula izbile na liniju Balj—Sućeska—Jerinja glava (trig. 1547—Zaletin (k. 2033)). Tako je neprijatelj bio okružen i sabijen na uski prostor dužine oko 10 km, a širine do 5 km. Zbog toga je grčevito branio prostor s. Ulotine i s. Gračanice, a osobito Visibabu, na kojoj se od 25. jula nalazio 1. bataljon (bez jedne čete) 14. brdskog lovačkog puka njemačke 7. SS divizije »Princ Eugen«.¹⁴¹ Na lijevom krilu 17. divizija držala je čvrsto zauzete položaje. Dijelove borbene grupe »Bendl«, koji su 25. maja pokušali da od Čafe interвениšu u pravcu Čakora i Velike, na Glodija-Katunu dočekali su bataljoni 6. istočnobosanske brigade i odbacili ih za Čafu, ovladavši sjeverozapadnim zaseocima s. Boge.

Pred mrak 25. jula opkoljeni neprijateljskim jedinicama u Polimlju desetak aviona spustilo je padobranima municiju i hranu. To će se ponoviti i pred mrak 26. jula.

U toku 26. jula naše jedinice stezale su obruč oko neprijatelja i zarušavale komunikaciju između Murine i Bjeluhe. U noći 26/27. jula dva bataljona 1. krajiške i 4. proleterske brigade ušla su u varošicu Plav, naišavši na slab otpor mještanske milicije. Zauzimanjem Plava, kao posljednje bliže veze sa sopstvenom pozadinom, okruženom neprijatelju u Polimlju bili su presječeni svi odstupni pravci, a pomoć iz pravca Peći nije mogla brzo da uslijedi. Naše jedinice su oko njega osvojile sve dominantne geografske tačke i imale znatno preimućstvo u ljudstvu i pješadijskom naoružanju. Ukratko, postojali su svi uslovi da se izolovani i okruženi neprijatelj razbije i uništi. Međutim, ova namjeravana operacija nije izvedena, jer je vrhovni komandant Josip Broz Tito 25. jula naredio Stabu 2. korpusa da Operativna grupa divizija odmah krene prema Ibru i Kopaoniku, kako bi olakšala položaj srpskih divizija u Toplici i Jablanici, protiv kojih je neprijatelj preduzeo snažnu ofanzivu.¹⁵¹ Stab 2. korpusa je uveče 26. jula naredio divizijama da prekinu borbu i krenu na prostoriju: s. Kaludra—s. Zagorje (5. divizija)—s. Zagrade—s. Babino (2. i 17. divizija).

14) Zbornik III/8, 356, str. 718—719.

15) Zbornik II/13, 289.

Za napad na naše snage u jugoistočnoj Srbiji njemački komandant za Srbiju general Hains Felber pripremio je četiri njemačka bataljona i znatne dijelove bugarske 22. i 29. pješadijske divizije, Nedićeve snage dislocirane u ovoj oblasti, dijelove Ruskog zaštitnog korpusa, četničku 4. grupu jurišnih korpusa, Rasinsko-topličku grupu korpusa i 2. kosovski jurišni korpus. Cilj operacije je bio da se 21. 24. i 25. divizija NOVJ nabace na prostoriju pl. Radan—pl. Petrovac—pl. Majdan i da se tu okruže i unište ili da se potisnu na liniju Orlova čuka—Vitka—Lisica—Prepolac (između Vranja i Podujeva), koju su posjele albanske kvislinške snage, jačine 5.000 vojnika, i da se tu unište. Opšti napad oko 40.000 neprijateljskih vojnika s polukružne osnovice Lebane—Prokuplje—Kuršumlja na 21. 24. i 25. diviziju počeo je 19. jula. Vodeći odbrambene borbe, naše jedinice povukle su se do linije Orlova čuka—Ritka, gdje su se sukobile i sa jakim albanskim kvislinškim jedinicama. Međutim, zbog pokreta Operativne grupe divizija iz Crne Gore prema Ibru, neprijatelj je znatan dio četničkih i bugarskih snaga vratio prema Toplici i Kopaoniku, što je olakšalo prodor 21. i 24. divizije preko Jablanice, Puste reke i Radan-planine na sjever ka Toplici. Time je presahla ova neprijateljska ofanziva, nazvana u završnom dijelu šifrom »Halali« (znak rogom da se lov prekida). (ORNJ, II, str. 253—256).

Prema neprijateljskoj grupaciji u Polimlju ostala je 3. divizija (sa 5. proleterskom i 9. crnogorskom brigadom). Ona je dobila zadatak da svojim dejstvom veže neprijatelja za sebe, zatvori pravac prema Andrijevici i Beranama i na taj način olakša pokret Operativne grupe ka Ibru. Odlaskom jedinica Operativne grupe na novi zadatak, do tada okruženom neprijatelju bio je otvoren put ka pl. Sjekirici i Čakoru, što je on, naravno, odmah i iskoristio.

Ova operacija po nekim svojim osobenostima bila je značajna za 5. diviziju, a poučna sa gledišta upotrebe jedinica. Divizija je prvi put učestvovala u operaciji u kojoj su naše jedinice izolovale i okružile glavninu neprijateljevih snaga koje su bile krenule u ofanzivu. I prvi put je učestvovala u operaciji u kojoj je neprijatelj bio okružen na otvorenom zemljištu. Peta divizija je, zatim, prvi put do tada vodila borbu na izrazito planinskom terenu, na nadmorskoj visini od oko 2.000 metara i na takvom topografski jakom planinskom prevoju kakav je Čakor. Njene jedinice dobro su se snašle na teškom planinskom terenu. Četvrta krajiška brigada pod komandom Rade Zorića i bataljoni 10. krajiške brigade pod komandom komandanta brigade Marka Srdića zauzimanjem Čakora i Djevojačkog krša izvanredno su izvršili svoj zadatak. Pravovremena priprema napada, dobro komandovanje, vješto približavanje otpornim tačkama i iznenadni silovit napad — ti su faktori presudno uticali da se razbije jak neprijatelj, da mu se nanesu ozbiljni gubici uz male naše gubitke. U borbi na Čakoru Nijemci i albanski legionari imali su dosta poginulih, među kojima i pet oficira, sa komandantom odbrane. Zarobljeno ih je 37. Zaplijenjeno je 7 minobacača 81 mm, 4 laka minobacača, 16 puškomitraljeza »šaraca«, 18 automata, 150 pušaka, 18 pištolja, 18 signalnih pištolja, 3 kamiona, jedan putnički automobil, tri vagona razne municije, 50 mazgi, 30 konja sa opremom i dosta odjeće i obuće. Mi smo imali 2 poginula i 6 ranjenih, od kojih jednog teže.¹⁶⁾

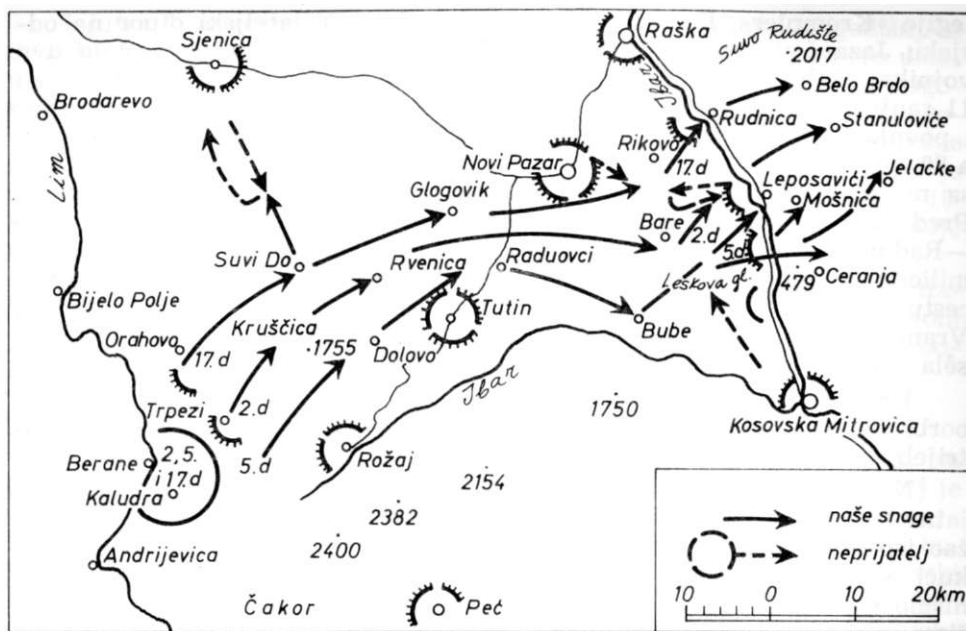
U borbi na Čakoru posebno se istakao 4. bataljon 10. krajiške brigade, koji je pohvaljen od Štaba operativne grupe divizija i od Štaba 5. divizije.

3. NASTUPNI MARS KROZ NOVOPAZARSKI SANDŽAK I FORSIRANJE IBRA

Poslije razbijanja neprijateljske ofanzive na pravcu Andrijevice i Berana Operativna grupa 2, 5. i 17. divizije prikupila se 27. jula na prostori s. Kaludra—s. Zgrade—s. Babino i pripremila se za nastupni marš prema Ibru i Kopaoniku.

Da bi se olakšao prodor Operativne grupe u Srbiju, Vrhovni štab je naredio Stabu 2. korpusa i Stabu 1. proleterske divizije da aktivnim dejstvima svojih jedinica privežu na sebe što više neprijateljevih snaga. Prva proleterska divizija dejstvima na desnoj obali Lima, na odsjeku Bijelo polje—Brodarevo, privukla je na sebe i dio neprijateljevih snaga

16) R. Zorić, n. d., str. 251—254. Ovdje valja dodati da 4. krajiška brigada i bataljoni 10. krajiške brigade nisu mogli postići taktičko iznenađenje, jer su 24. jula dva bataljona 6. istočnobosanske brigade sa pravca Planinice prodrli do Čakora, ali su u protivnapadu odbačeni na Vaganicu (G. Mandić, n. d., str. 205).



Nastupni marš kroz navopazarski Sandžak i forsiranje Ibra (28. 7—8. 1944)

iz Sjenice. Trideset sedma divizija 2. korpusa 30. jula prešla je Lim između Prijepolja i Priboja, razvila dejstva prema Zlataru i Zlatiboru i vezala za sebe neprijateljeve snage na tom prostoru. To je isto činila i 3. divizija na pravcu Andrijevića—Čakor.

Operativna grupa divizija krenula je na marš prema Ibru noću 28/29. jula u tri kolone:¹⁷⁾ desna kolona — 5. divizija, pravcem s. Kaludra—s. Trpezi—s. Dolovo—s. Raduovci—s. Bube—s. Rudine; srednja kolona — 2. divizija, pravcem s. Zgrade—s. Kruščica—s. Rvenice—s. Zunjevići—s. Bare—s. Berberišće; lijeva kolona — 17. divizija, pravcem s. Babino—s. Orahovo—s. Suvi Do—s. Glogovik—s. Goševo—s. Rikovo. Na početnom dijelu marša divizije su na liniji Jazavčev krš—s. Lagatori—desna obala r. Lešnice razbile dijelove borbene grupe »Bendk« i

17) Zapovijest Štaba Operativne grupe divizija od 27. jula 1944, A VII, kut. 392, reg. br. 36/3. To je bila prva zapovijest Štaba Operativne grupe. U njoj su sve jedinice Operativne grupe, zaključno sa bataljonom, dobile konspirativne nazive. Štab Operativne grupe imao je naziv O-1; Štab 2. proleterske divizije — P-1, a njene brigade — P-2, P-3 i P-4; Štab 5. divizije — K-1, a njene brigade K-2, K-3 i K-4; Štab 17. divizije — B-1, a njene brigade B-2, B-3 i B-4. Oznake su dobili i štabovi bataljona (na primjer, bataljoni 1. krajiške limali su oznake: 31, 32, 33 i 34). Ti nazivi nisu imali praktični značaj — Nijemci su odavno znali sastav divizija Operativne grupe, osim što su za vrijeme borbi zbunjivali četničke jedinice. Ipak je uvođenje tih oznaka za jedinice bila poučna i korisna mjera.

Valja pomenuti i prijedlog komandanta Operativne grupe Vrhovnom štabu od 30. jula da se zbog očuvanja tajnosti pokreta Operativne grupe ne javlja njena radio-stanica u naredna tri dana (Zbornik 11/13, napomena uz dok. 333). Međutim, tajnost pokreta operativne grupe nije sačuvana, što potvrđuje preduzete mjere neprijatelja.

legije »Krempler«. Peta divizija savladala je neprijateljski otpor na odsjeku Jazavčev krš—s. Trpezi, izbacila iz stroja oko 30, a zarobila dva vojnika; zaplijenila 4 puškomitraljeza i preko 5.000 metaka. Mi smo imali 11 ranjenih, od kojih 3 teže. U toku dana neprijatelj je pružao slab otpor i povukao se ka Rožaju. Divizija je zanoćila na prostoru sela Paučina, a 30. jula predanila u rejonu s. Dolovo. Tog dana vođena je manja borba sa mještanskom muslimanskom milicijom, a šestorica ih je zarobljena. Pred veče 31. jula divizija je stigla na prostoriju sela Rude—Kaluderi—Raduovci. Njene izvidnice kod s. Plenibabe protjerale su slabe snage milicije, a četvoricu su zarobile. Uveče toga dana jedinice su zarušavale cestu Novi Pazar—Tutin. Prvog avgusta divizija je bez borbe stigla u sela Vranovići, Banje, Bube, a 2. avgusta, takođe bez borbe na prostoriju sela Kukavice—Brekinja—Rudine.

Kao lijevokrilna kolona Operativne grupe 17. divizija je imala više borbi, od kojih je najteža bila na Peštarskom polju kada su Nijemci upotrijebili i 8 tenkova.¹⁸⁾

Na putu kroz novopazarski Sandžak naši borci doživljavali su neprijatne trenutke. Muslimanski i albanski živalj toga kraja panično je bježao ispred nas ka Rožaju, Tutinu i Novom Pazaru, tjerajući stoku i vukući pokućstvo — sve što je na brzinu mogao ponijeti. U nekim selima nismo našli ni žive duše, dok su na ognjištima gorjele vatre, a u bakračima o verigama kuvala se hrana. Razlog tom bježanju naroda bio je taj što se mjesna milicija još od 1941. godine vezala za okupatora u borbi protiv NOP-a. Podsrekivana od Nijemaca, milicija je palila i pljačkala srpska sela u Starom Kolašinu i crnogorska sela prema Crnoj Gori, i vršila nasilja nad srpskim stanovništvom. Mjesna milicija tokom rata svim raspoloživim snagama čvrsto je držala položaje prema našoj slobodnoj teritoriji istočne Gore. Njihova nedjela i njemačka propaganda ulili su u narod tog kraja strah od osvete i zato se bježalo ispred nas. U rejonu s. Raduovci zatekli smo u zbjegu veliki broj starih ljudi, žena, djece i govorili im o ciljevima narodnooslobodilačke borbe. Ovaj postupak naroda silno je iznenadio borce, jer je to bio do tada jedini i jedinstven slučaj (a ni kasnije se ništa slično nije ponovilo) da narod bježi glavom bez obzira ispred partizana. Pokazalo se da u tom kraju tek predstoji borba za stvaranje uslova za uzajamno povjerenje među muslimanskim, šiptarskim, crnogorskim i srpskim življem.¹⁹⁾

Na maršu 1. avgusta stigli smo na teren Starog Kolašina. Većina sela popaljena je. Narod se dobrim dijelom odselio u ibarsku dolinu. Na one koji su ostali u selima naš dolazak ostavio je lijep utisak i rado su nas dočekivali.

Mada je ovaj kraj poslije povlačenja naših odreda iz Srbije 1941. godine bio pod četničkim uticajem, taj se uticaj nije osnažio. Postojala je četnička brigada, ali ona nije učestvovala u borbama protiv partizana. Ljudi su nam govorili da bi se borili protiv okupatora, ali nema ko da ih organizuje. Uskoro su oni formirali svoj, Ibarski partizanski odred.

18) Gligo Mandić, n. d., str. 209—213.

19) Kada sam za vrijeme marša divizije ka Ibru zapisao ovaj događaj u svoj Ratni dnevnik, nisam imao podatke da se u selima na području Rožaja i Tutina nalazi pretežno muslimansko stanovništvo. Ispravku o strukturi stanovništva u tom kraju nisam učinio ni prilikom objavljivanja dnevnika, pa to sada činim.

Izjutra 2. avgusta, skromno ali svečano, proslavili smo trogodišnjicu ustanka naroda Bosne i Hercegovine. Oživljeli smo sjećanja na prve ustaničke dane u Bosanskoj krajini, govorili o razmahu borbe u cijeloj Jugoslaviji i o našim zadacima u Srbiji. Odali smo počtu poginulim drugovima. Pročitano je toplo pozdravno pismo komandanta Operativne grupe Peka Dapčevića upućeno borcima i starješinama naše divizije. Zatim je komandant divizije predao divizijsku prelaznu zastavu 4. bataljonu 10. krajiške brigade, koji je u jednomjesečnom takmičenju postigao najbolje rezultate u borbi i na političkom i na kulturno-prosvjetnom planu.

Naša svečanost uveličana je čitanjem Odluke predsjedništva Antifasističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije od 24. jula 1944, kojom je 1. krajiška NOU brigada za zasluge u narodnooslobodilačkoj borbi odlikovana Ordenom narodnog oslobođenja.

Došavši u blizinu Ibra, naši izviđačko-obavještajni organi brzo su prikupili dosta detaljne podatke o neprijatelju. U to vrijeme neprijatelj je od Kosovske Mitrovice (sada Titova Mitrovica) do Raške i Novog Pazara imao slijedeće snage: 4. bataljon njemačkog 3. policijskog puka, jedan bataljon njemačkog 12. tenkovskog puka, jedan njemački oklopni grenadirski bataljon, nekoliko oklopnih vozova, 3. bataljon 3. puka i 1. i 2. bataljon 5. puka Ruskog zaštitnog korpusa, jedan bataljon bugarske 24. pješadijske divizije, dva bataljona Srpske državne straže i mjesnu miliciju. Sve te jedinice su obrazovale borbenu grupu »Ibar«, pod komandom njemačkog policijskog potpukovnika Grafa. Osim toga, u rejon Kosovske Mitrovice pristizale su iz Grčke jedinice njemačke 1. brdske divizije, čiji je 54. bataljon 99. puka ujutro 3. avgusta kod s. Banjske stupio u borbu protiv 1. krajiške brigade. Od pravca Peći u s. Leposaviće 3. avgusta stigao je 1. bataljon 14. brdskog puka 7. SS divizije »Princ Eugen«, čije su jedinice toga dana na Crnom vrhu (trig. 1102) stupile u borbu sa dijelovima 2. divizije. Istog dana, na položaje između Novog Pazara i Raške pristizali su njemački 696. bataljon poljske žandarmerije i 2. baterija njemačke 201. brigade jurišnih topova i u rejonu Lipovice (trig. 972) stupili u borbu protiv 15. majevičke brigade 17. divizije. Sve te snage, ukupne jačine 20.000 vojnika, stavljene su pod komandu komandanta 1. brdske divizije.²⁰¹ Namjera neprijatelja bila je da bočnim dejstvom sa juga i sjevera i napadom sa fronta spriječi dalje približavanje Operativne grupe dolini Ibra i da je odbaci u Crnu Goru.

Sve objekte na komunikacijama u dolini Ibra čuvale su stalne posade iz armiranobetonskih višespratnih bunkera i sličnih manjih uporišta, zaštićenih minskim i žičanim preprekama. Bunkere i druga uporišta čuvale su i branile dobro uvježbane, čvrste i Nijemcima odane jedinice bjelogardejskog Ruskog zaštitnog korpusa. Međuprostore su kontrolisali jakim patrolama, a oklopni vozovi bili su stalno mobilni. Iako je saveznička avijacija na zahtjev Vrhovnog štaba i Glavnog štaba NOV i PO Srbije u posljednje vrijeme bombardovala ibarsku željezničku prugu, Nijemci su je, zbog velikog značaja za njih, brzo popravljali. Ona je radila u vrijeme dolaska Operativne grupe.

20) Petar Višnjić, Operacije za oslobođenje Srbije 1944, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1972, str. 41—42 (ubuduće P. Višnjić, n. d., str. —).

Nakon izbijanja Operativne grupe 1. avgusta na prostor južno od Novog Pazara, njen komandant Peko Dapčević poslao je Vrhovnom štabu prijedlog da 5. i 17. divizija, pošto zajedno sa 2. divizijom poruše željezničku prugu u dolini Ibra, ne ostanu na prostoru Golije i Javora, kako je to ranije planirao Vrhovni štab, već da sve tri divizije krenu preko Ibra, ovladaju prostorom Kopaonika, povežu se sa našim divizijama u Toplici i Jablanici, popune jedinice Operativne grupe, pomognu u kadrovima divizije Glavnog štaba Srbije i da se potom Operativna grupa vrati u zapadnu Srbiju radi sadejstva sa našim snagama koje će nastupati iz Sandžaka i istočne Bosne. Komandant Operativne grupe izvjestio je Vrhovni štab da bi cijela ova aktivnost Operativne grupe trajala 20 dana. Vrhovni komandant Josip Broj Tito se 3. avgusta saglasio sa ovim prijedlogom, ali je uslovio da se Operativna grupa zadrži na području Kopaonika i Toplice najviše 12—14 dana.²¹

Kao što će se vidjeti, prijedlog komandanta Operativne grupe bio je mudar, jer su 2, 5. i 17. divizija na Kopaoniku odnijele nad četnicima sjajnu pobjedu, a izbjegnute su teške borbe sa jakim njemačkim snagama u dolini Ibra.

Da se ne bi gubilo u vremenu, a da bi se neprijatelju smanjile mogućnosti za jače intervencije, Štab Operativne grupe je, do dobijanja odgovora od Vrhovnog štaba, izdao dvije zapovijesti: prvu, u 23 časa 2. avgusta, u kojoj su divizijama bili određeni zadaci za rušenje komunikacija u dolini Ibra, poslije čega bi samo 2. divizija krenula za Kopaonik; i drugu, u 20 časova 3. avgusta, po kojoj su sve tri divizije, pošto razrušiše željezničku prugu i mostove na cesti, imale da krenu na Kopaonik i prema Toplici.²²

Prema ovim zapovijestima, 5. divizija imala je zadatak da poruši komunikacije i forsira Ibar na odsjeku 1 km južno od s. Leposavići do Ramni (k. 479); 2. divizija na odsjeku Leposavići—s. Lešak; 17. divizija — na odsjeku s. Lešak—s. Rudnica. Početak napada određen je za 22 časa 3. avgusta. Naređeno je divizijama da ruše željezničku prugu i 4. avgusta, s tim da se 5. avgusta do 5 časova prikupe na određene prostorije jugozapadnih padina Kopaonika.

Obezbijedivši sa dva bataljona 1. krajiške brigade svoj desni bok od dijelova njemačke 1. brdske divizije kod Leskove glave i s. Kadijače, 5. divizija krenula je na forsiranje Ibra u tri kolone: 1. krajiška brigada (bez dva bataljona, ojačana bataljonom 10. krajiške brigade) na odsjek s. Donja Kamenica—Ramne, s tim da na brdu Košutovo postavi jako obezbeđenje od Kosovske Mitrovice; 10. krajiška brigada na odsjek željeznička stanica Slatina—s. Donja Kamenica; 4. krajiška brigada Leposavići—Slatina. Nakon prelaza Ibra, bolnica i teži dijelovi jedinica pod jakom zaštitom trebalo je da se smjeste u sela Ceranja (1. krajiška brigada), Mošnica (10. krajiška brigada) i Negomirac (4. krajiška brigada). Za rušenje že-

21) Zbornik 11/13, u dokumentu br. 333 objavljena je radio-depeša komandanta Operativne grupe 1 odgovor Vrhovnog komandanta. U objašnjenju ovih radio-depeša, u napomeni 4, pogrešno je rečeno da je Tito svoje odobrenje pisao 2. avgusta. Dokaz protiv ove tvrdnje je očit kada se pogledaju zapovijesti Štaba Operativne grupe od 2. i 3. avgusta. Prema tome, Vrhovni komandant je svoj odgovor napisao 3. avgusta 1944.

22) Obje te zapovijesti objavljene su u Zborniku 1/9, 60 d 67.

ljezničke pruge i ceste jedinice su mogle da mobilišu seljake i željezničare. Podvučeno je da se obje komunikacije što temeljitije onesposobe, kao i svi objekti na njima.²³⁾

Zbog privlačenja ka Ibru težih dijelova brigada i bolnica iz rejona s. Crveni (po prvoj zapovijesti Štaba Operativne grupe 5. divizija trebalo je da ostane na lijevoj strani Ibra), napad na neprijateljske objekte je nešto zakasnio — počeo je oko 23 časa. U zoni napada 5. divizije branio se neprijatelj jačine oko četiri bataljona, ojačana tenkovima i oklopnim vozom. Svuda se vodila teška borba. Zbog uporne odbrane posada u bunkerima, otkrivenog terena i osvjetljavanja raketama, dosta bunkera nije zauzeto, pa su i branjeni objekti (mostovi, željezničke postaje) ostali neoštećeni, ali je željeznička pruga oštećena na više mjesta. U toku noći 3/4. avgusta sve jedinice su prešle Ibar, i to samo na gazovima.

Teške borbe u dolini Ibra vodile su i 2. i 17. divizija.

Četvrtog avgusta su pojedine jedinice divizija nastavile borbu, dok su druge rušile željezničku prugu i obezbjeđivale bolnice i intendanture. Na desnom krilu Operativne grupe 1. krajiška brigada, na položaju Košutovo—Ravna gora, odbila je napad neprijatelja iz pravca Kosovske Mitrovice.

U borbama 3. i 4. avgusta 5. divizija ubila je 130 neprijateljskih vojnika, zarobila 26; oslobodila 80 Italijana koji su radili u rudniku Trepča; zaplijenila je 1 laki mitraljez, 1 laki protivavionski mitraljez, 4 puško-mitraljeza, 2 radio-stanice (jednu većeg dometa), 100 mina za minobacače 31 mm, 15.000 metaka i drugo oružje; zaplijenila i oštetila teretni voz sa hranom i drugim materijalom; uništila: 6 kamiona sa materijalom, 1.500 m željezničke gruge, 1 most i 3 propusta na cesti. Spaljene su željeznička i žandarmerijska stanica u Slatini i 1 magazin u s. Pridvorici.

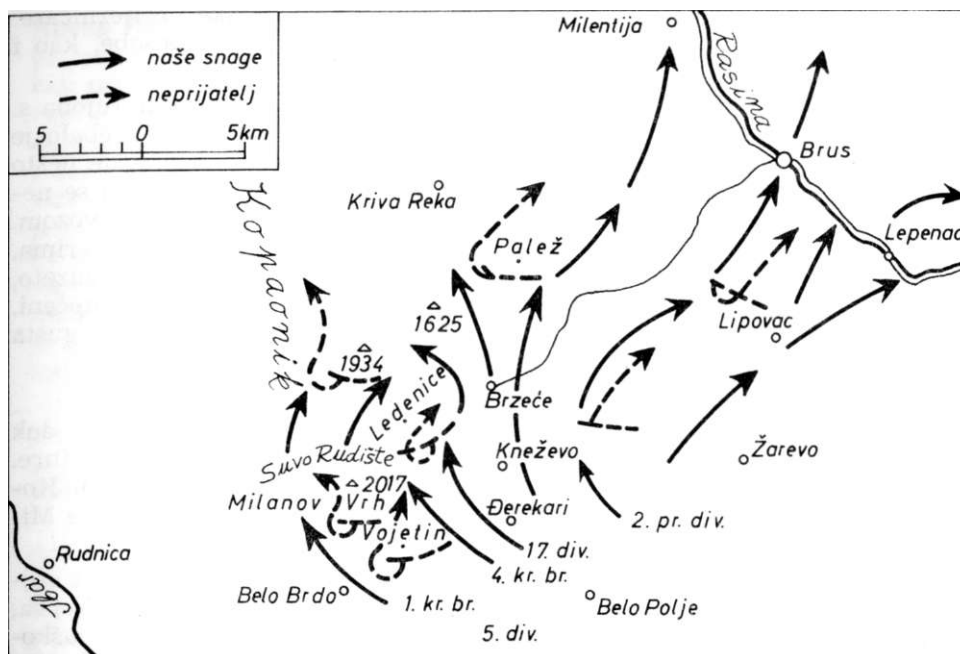
Naši gubici: poginulo 11, teže ranjeno 8 i lakše ranjen 41 borac i starješina.

Uspješnim forsiranjem Ibra Operativnoj grupi divizija bio je otvoren put da ostvari svoj glavni zadatak — da se spoji sa srpskim divizijama u Toplici i Jablanici i da zajedno ovladaju područjem Zupe i Rasine.

4. RAZBIJANJE ČETNIČKIH KORPUSA NA KOPAONIKU

Prodiranje Operativne grupe divizija preko novopazarskog Sandžaka ka Ibru primoralo je njemačkog komandanta za Srbiju generala Felbera da iz borbi koje je tada vodio u Toplici i Jablanici protiv divizija Glavnog štaba Srbije izvuče četničku 4. jurišnu grupu korpusa (1, 2, 3. i 5. jurišni korpus), dio snaga četničke Rasinsko-topličke grupe korpusa i dijelove bugarske 27. pješadijske divizije i uputi ih prema Kuršumliji i Kopaoniku. Kako nije uspio da zaustavi Operativnu grupu na Ibru, general Felber se nadao da će četnici, s obzirom na njihovu brojnost (oko 10.000 ljudi) i povoljne zemljišne oslonce na Kopaoniku, spriječiti prodor Operativne grupe u Toplicu i Zupu i njeno spajanje sa divizijama Glavnog štaba Srbije. Sa istim ciljem on je 5. avgusta prebacio u Kuršumliju glavninu njemačkog 5. policijskog puka.

23) Zapovijesti Štaba divizije, Zbornik 1/9, 62 i 68.



Razbijanje četničkih korpusa na Kopaoniku (7. i 8. 8. 1944)

Štab četničke 4. grupe jurišnih korpusa odlučio je da njegove snage zaposjednu vrhove Kopaonika na prostoru Suvog Rudišta i da sa te osnove izvrše napad na Operativnu grupu divizija. Četnički korpusi krenuli su 5. avgusta sa prostorije Brusa i Aleksandrovcu u susret divizijama naše Operativne grupe.²⁴⁾

U zoru 6. avgusta sa podnožja Kopaonika krenula je Operativna grupa divizija. Nemajući tačnije podatke o snazi četnika, Štab operativne grupe pravilno je postupio što je u svojoj rezervi zadržao cijelu 5. diviziju. Druga proleterska i 17. divizija kretale su se od s. Stanulovići, odnosno s. Belo Brdo, u dvije osnovne kolone, opštim pravcem prema Brusu. Oko 9. časova njihove prethodnice sukobile su se kod s. Kneževo sa jedinicama četničkog 3. jurišnog korpusa. Toga dana na prostoru sela Kneževo, Gornji Levići i Brzeće razvila se oštra borba. Četnici su od Ogledna (trig. 1349) uveli u borbu svoj 2. jurišni korpus, a sa naše strane uvedene su u borbu glavnina 17. divizije i 2. proleterska brigada 2. divizije. Četnici su potisnuti na liniju Oštra čuka (k. 1274)—k. 1234—Brložnik—Mala Ogledna.

24) Štab 4. grupe četničkih korpusa je borbu protiv Operativne grupe shvatio kao presudnu bitku za Srbiju. To se vidi iz direktive komandanta 4. grupe korpusa od 5. avgusta 1944. u kojoj se, između ostalog, kaže da »Tito želi da se ugnezdi u ovom prostoru odakle bi sigurno mogao presudno da utiče na sudbinu Balkana«, a u zapovijesti ovoga štaba od 6. avgusta stoji: »Sve starešine moraju imati na umu da se ovom borbom rešava pitanje Srbije. Trupe moraju bezuslovno izvršiti dobivene zadatke i nikakvo opravdanje ne može se primiti. Peko Dapčević mora biti uništen, inače situacija će biti strahovito teška za dalji rad« (P. Višnjić, n. d., str. 56).

Toga dana 5. divizija stigla je u rejon sèla Stave, Boranci i Radunje.

Glavnina četničkih snaga toga dana izbila je na greben Kopaonika: na Milanov vrh (sada Pančičev vrh, trig. 2017) — dijelovi 3. jurišnog korpusa; na Karaman (k. 1934) — 5. i na Jablanicu (k. 1774) — 1. jurišni korpus. Za te četničke snage naše jedinice nisu znale, a ocijenjeno je da je toga dana u borbi bilo oko 1.000 četnika. Međutim, pred veče je Štab Operativne grupe dobio podatak od Glavnog štaba Srbije da se u rejonu Kopaonika nalaze jake četničke snage. Na osnovu tog podatka Štab Operativne grupe donio je odluku da se četnici razbiju prije nego što uspiju da na Kopaonik grupišu svoje glavne snage. Osnovna ideja ove odluke bila je da 2. i 17. divizija razbiju četnike na pravcu svog nastupanja, da zauzmu Brus i širi prostor oko njega i da se na taj način četnicima onemogućí izlazak na Suvo Rudište i Milanov vrh.²⁵⁾

Izvršavajući zapovijest Štaba Operativne grupe, 2. i 17. divizija su 7. avgusta izjutra nastavile napad na četnike. Na svom pravcu nastupanja, desno od 17. divizije, 2. divizija je razbila 1. četnički korpus i u toku dana zauzela Brus i selo Lepenac. Za to vrijeme 17. divizija je na sebe primila udare glavnine četničkih korpusa, koji su napadom sa visova Kopaonika ozbiljno ugrozili njen lijevi bok i pozadinu, pretevši od njenih jedinica i dio terena. U toj situaciji je komandant Operativne grupe izdao naredbu o uvođenju u borbu 5. divizije. Ona je dobila zadatak da zbaci četničke jedinice sa Milanovog vrha i Ledenica i da ih, u sadejstvu sa 17. divizijom, razbije. Bilo je predviđeno da obje divizije otpočnu napad 8. avgusta u jedan čas po ponoći. Ali, kako su četnici u međuvremenu produžili napad na jedinice 17. divizije i pred mrak 7. avgusta doprli preko kose Bećirovac do sela Ravništa, a preko kote 1792 do Vojetina (. 1558), komandant Operativne grupe je ocijenio da će napad na četnike biti efikasniji ako počne ranije, te je naredio da napad obiju divizija počne 7. avgusta u 22 časa.

Nije bilo teškoća oko toga da se brigade 5. divizije pravovremeno uvedu u borbu, jer su se do podne 7. avgusta bile pomjerile u rejon sèla Derekari, Cakotar i Belo Polje, na pogodnu prostoriju za napad na četnike u pravcu Milanovog vrha, Ledenica i Bećirovca.²⁶⁾

Štab 5. divizije uveo je u borbu 1. i 4. krajišku brigadu, dok je 10. krajiška brigada ostala u opštoj rezervi za obezbjeđenje od pravca rijeke Ibra i Toplice.²⁷⁾

Napad obiju divizija izveden je istovremeno i prema utvrđenom planu. Brigade su dijelove svojih snaga ubacivale u međuprostore četničkih položaja, a potom iznenadno napadale sa boka i iz pozadine stvarajući paniku u četničkim jedinicama. Tako je 1. krajiška brigada istovremeno napala četnike na Vojetinu, k. 1792 i Milanovom vrhu, a 4. krajiška brigada na Bećirevcu i Ledenici. Napadnuti sa sviju strana, četnici su bili iznenađeni, komandovanje dezorganizirano, veze između jedinica presječene, a u njima su nastali pometnja i beznađe. Poraz četnika bio je potpun. Samo za nekoliko sati borbe, tj. do svanuća, 8. avgusta, 1. krajiška brigada za-

25) Zapovijest Štaba Operativne grupe divizija, Zbornik 1/9, 88.

26) Zapovijest Štaba Operativne grupe divizija, Zbornik 1/9, 93.

27) Zapovijest Štaba 5. divizije, Zbornik 1/9, 94.

uzela je Milanov vrh i Suvo Rudište, a 4. krajiška brigada Bećirovac, Ledenicu i Jaram (k. 1789).²⁸⁾ U isto vrijeme lijevokrilna brigada 17. divizije razbila je četnike na pravcu Ledenica—Srebrnac—Jelica (k. 1776), dok su druge njene snage razbile četnike na lijevoj strani Radmanovske rijeke i zauzele Mramor (k. 1304), Palež (k. 1474) i Mokro.²⁹⁾

Tokom 8. i 9. avgusta nastavljeno je čišćenje Kopaonika i zarobljavanje manjih četničkih grupa, a jedinice 2. i 17. divizije čistile su Župu. One su 9. avgusta zauzele Razbojnu, a noću 9/10. avgusta Aleksandrovac.

Ukupno u borbama 8. i 9. avgusta 1. i 4. krajiška brigada ubile su 122, a zarobile 465 četnika, među kojima 7 oficira i dosta četničkih zlikovaca — »bradonja«. Zaplijenjeno je: 20 puškomitraljeza, 3 teška mitraljeza, 274 puške, 7 automata, 1 minobacač 81 mm, 2 ručna bacača, 5 signalnih pištolja, 75 granata 47 mm, 250 mina 81 mm, oko 35.000 puščanih metaka, 1 radio-stanica, 133 konja, 11 poljskih kazana i druge opreme. Naši gubici bili su 7 poginulih i 8 ranjenih.

Najveći dio zarobljenih četnika bili su prisilno mobilisani seljaci, sa kojima su komande i štabovi održali nekoliko razgovora, iznijeli im ciljeve naše borbe i pozvali ih da stupe u naše jedinice. Samo se manji broj mladih odazvao, drugi su pošli kućama.

U toj borbi četničkim formacijama u Srbiji je zadat do tada najteži udarac. Četvrta grupa jurišnih korpusa po svom sastavu i naoružanju predstavljala je najjaču četničku formaciju u Srbiji.³⁰⁾ Ona je u toj borbi na Kopaoniku izgubila petinu svoga ljudstva, a najveći dio njenog sastava je pokoleban i demoralisan, pa iako se kasnije prikupila, ona više nije predstavljala ozbiljnu borbenu snagu.

Brzim i energičnim prodorom Operativne grupe divizije NOVJ iz Crne Gore u dolinu Rasine i Toplice, njenim uspješnim borbama u dolini Ibra i na Kopaoniku, obezbijedeno je spajanje Operativne grupe sa srpskim divizijama koje su dejstvovala u Jablanici i Toplici i dalje narastanje naših snaga na širokom prostoru tog dijela Srbije. Ovim prodorom otpočeo je proces prenašanja težišta operacija Narodnooslobodilačke vojske u Srbiju.

Tako uspješno izvedenoj operaciji prodora Operativne grupe u Srbiju 5. divizija dala je značajan doprinos.

28) Operacijski dnevnik 5. divizije, Zbornik 1/9, 181; M. Gončin i Stevo Rauš, n. d., str. 231—233; R. Zorić, 4. krajiška brigada, str. 261—263.

29) Operacijski dnevnik 17. divizije, Zbornik 1/9, 182, str. 517—518.

30) Prema izjavi zarobljenih četničkih oficira u borbama na Kopaoniku, u sastavu 4. grupe jurišnih korpusa učestvovali su Cerski, Valjevski, 1. ravnogorski i Kosovski korpus. Komandant grupe bio je major Dragoslav Račić.

31) Karakter poraza četnika dobro je prikazan u izvještaju štaba 1. jurišnog korpusa od 12. avgusta, u kome se, između ostalog, kaže: »U toku noći 7/8. avgusta bio je napadnut korpus jačim komunističkim snagama i posle borbe od tri časa rasturio se ... Do sada se zna da se prikupilo u jedinice ovog korpusa cdko 1.200 do 1.250 vojnika i starešina. Za ostalih 1.000 vojnika i starešina još se ništa tačno ne zna ... Saznaje se da su dosta komunisti zarobili ... još se u korpus nisu prikupile mnoge starešine, -među kojima i sami komandanti brigada i bataljona« (P. Višnjić, n. d., str. 61—62).

5. DEJSTVA U JUŽNOJ SRBIJI

Operativna grupa divizija zadržala se na jugu Srbije mjesec dana, što znači nešto duže nego što je to bilo predviđeno prvobitnim planom Vrhovnog štaba, po kome je, što sam ranije naveo, trebalo da sredinom avgusta krene u zapadnu Srbiju radi sadejstva sa našim jedinicama predviđenim da iz Sandžaka i istočne Bosne izvrše prodor u zapadnu Srbiju. Nijemci su, međutim, u julu i početkom avgusta u istočnoj Bosni, u operacijama »Rezlajn« (Röslein) i »Fojervec« (Feurwetz) i u Crnoj Gori i Sandžaku operacijom »Ribecal« (Rübezahl), koja je počela 12. avgusta, usporili prodor u Srbiju 1. proleterskog i 12. korpusa, pa je izostala potreba za brzim pokretom Operativne grupe u zapadnu Srbiju.³²¹

Za vrijeme boravka na jugu Srbije Operativna grupa divizija, u šacijskom sačinjavala je jedinice Glavnog štaba NOV i PO Srbije, osujetila je plan neprijatelja da ponovo ovlada područjem Rasine, Zupe i Kopaonika, proširila je slobodnu teritoriju na sjever prema Kruševcu i Trsteniku, na oslobođenoj teritoriji formirala vojnopozadinske organe i pomagla da se formiraju organi narodne vlasti, odvojila iz svojih jedinica znatan broj starijih za novoformirane divizije Glavnog štaba Srbije i zajedno sa terenskim organizacijama KPJ i srpskim jedinicama održala sa narodom brojne zborove i konferencije i organizovala dobrovoljnu mobilizaciju boraca za svoje divizije. U istom vremenu Operativna grupa je avionskim pošiljkama primila od saveznika znatnu pomoć u ratnom materijalu.

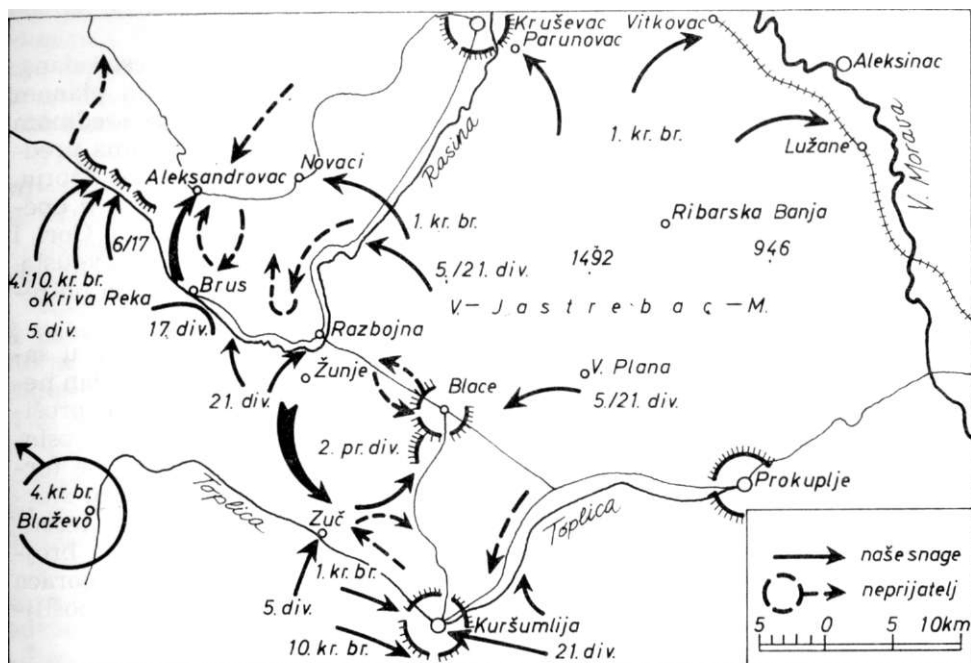
Da bi se povezala sa divizijama Glavnog štaba Srbije i proširala slobodnu teritoriju, Operativna grupa je 12. avgusta sa 2. i 5. divizijom izvršila pokret u pravcu Kuršumlije u namjeri da zauzmu ovaj grad, a 17. divizija ostala je na području Zupe. Na jugoistočnim padinama Kopaonika, u selima Blaževo, Belo Polje, ostala je 4. krajiška brigada, koja je imala zadatak da zajedno sa novoformiranim Ibarskim partizanskim odredom kontroliše pravce iz doline Ibra i da prima ratni materijal od saveznika za cijelu Operativnu grupu.³³¹

Prvu vezu sa jedinicama Glavnog štaba Srbije uspostavila je izviđačka grupa 1. krajiške brigade, jačine 40 boraca. Ona se 11. avgusta povezala južno od Kuršumlije sa jedinicama 4. srpske brigade 21. divizije. Dugo očekivani susret najzad se ostvario! Među borcima nastalo je veselje i radost. Srpski borci srdačno i toplo su dočekali svoje krajiške drugove.

32) Vodeći manevarsku odbranu u njemačkoj operaciji »Ribecal«, 1. proleterska divizija 1. proleterskog korpusa brzo se odlijepila od neprijatelja d noću 20/21. avgusta prešla Lim kod Priboja, a 23. avgusta prešla je Uvac kod s. Radojine i prihvatila se južnih padina Zlatibora. Zbog angažovanja njemačkih jedinica u operaciji »Ribecal«, ispred 1. proleterske divizije na Limu i Uvcu našli su se samo dijelovi četiri četnička korpusa. Istovremeno sa 1. proleterskom divizijom prebacila se prtko Lima i 3. proleterska brigada 37. divizije, a 23. avgusta prešla je Lim cijela divizija.

U teškoj situaciji u operaciji »Ribecal«, u oblasti Durmitora, našli su se 6. proleterska divizija 1. proleterskog korpusa i 12. korpus. Poslije teških borbi 6. proleterska divizija izvršila je proboj preko r. Tare i Sandžaka i noću 28/29. avgusta prešla Lim kod sela Banje (u blizini Priboja), a 12. korpus je prodorom preko Hercegovine i istočne Bosne stigao na Drinu i prešao je 6. i 7. septembra kod Starog Broda, sjeverno od Višegrada (ORNJ, II, str. 266—273).

33) Naređenje Štaba Operativne grupe, Zbornik 1/9, 117.



Dejstva u južnoj Srbiji (12—30. 8. 1944)

Poslije podne toga dana Krajišnike je u s. Mala Pupavica primio komandant 21. divizije Miloje Milojević i zadržao ih na konaku³⁴

Težak poraz četničkih korpusa na Kopaoniku primorao je njemačku komandu u Srbiji da protiv Operativne grupe divizija hitno preduzme nove mjere. Ona je na prostoru Kruševca koncentrisala nekoliko njemačkih, bugarskih i Nedićevih bataljona, ukupne jačine oko 3.500 ljudi, a na prostoru Blaca, Kuršumljije i Prokuplja prebacila je glavninu bugarske 27. divizije, bugarski 69. lovački puk, njemački 5. policijski puk i jedinice Srpske državne straže, ukupno oko 8.000 ljudi. Četnička 4. grupa jurišnih korpusa nalazila se na lijevoj obali zapadne Morave između Trstenika i Kruševca, sređivala je i popunjavala svoje jedinice, a dijelovi Rasinsko-topličke grupe korpusa bili su raspoređeni u zoni između Kruševca i Stalča. Njemački general Felber tražio je od četničke Vrhovne komande da i druge jedinice iz sastava Rasinsko-topličke grupe korpusa i 2. kosovski korpus prebaci iz Jablanice prema Prokuplju i Velikom i Malom Jastrepcu. Druge okupatorske i kvistlinške snage, jačine oko 10.000 ljudi, nalazile su se u Jablanici i oko Leskovca za dejstva protiv 21. i 24. divizije. Protiv njih aktivirana je i granična albanska fašistička milicija.³⁵

U pokretu prema Kuršumljiji 5. divizija (sa 1. i 10. krajiškom brigadom) stigla je 12. avgusta na prostoriju sela: Trebinja—Parada—Pardu-

34) Bismo Štaba 21. divizije zamjeniku komandanta Glavnog štaba Srbije, Zbornik 1/9, 114.

35) P. Višnjić, n. d., str. 64—65.

se—Ugljare. Sa štabom divizije kretao se i Stab Operativne grupe. Na tom maršu iznenada nas je napala, raspoređena po grupama, mještanska albanska fašistička milicija i jedinicama nanijela gubitke od 3 mrtva i 7 ranjenih, od kojih 4 teže ranjena. Vješto koristeći ispresijecano zemljište, djelimično pokriveno niskim raslinjem, i brzo se prebacujući sa jednog na drugi zaklon, milicija se nije dala ni okom sagledati.³⁶⁾

Poslije podne toga dana 2. divizija (sa 2. i 4. proleterskom brigadom) izvršila je pokret od pravca Razbojne na jug, prema selima Manastirci, Sagonjevo i Nevade.

Radi pripreme za napad na Kuršumliju, obje divizije dobile su zadatak da prikupljaju podatke o rasporedu i jačini neprijatelja u gradu i okolini.

Tih dana na položajima prema Kuršumliji, na istočnim prilazima gradu, nalazila se 4. srpska brigada 21. divizije; njena 5. srpska brigada nalazila se u rejonu Velike Plane, na Jastrepcu, a 6. srpska brigada otpratila je teške ranjenike do aerodroma u s. Bojnik, radi njihovog prebacivanja na liječenje u Italiju.³⁷⁾

Pošto je prikupio snage, neprijatelj je 12. avgusta krenuo u nastup na sva tri pravca: od Kuršumlije dolinom Toplice, od Blaca prema Razbojni i od Kruševca ka Aleksandrovcu. U toku dana glavnina bugarskog 122. pješadijskog puka stigla je iz Kuršumlije na prostor sela Nevade—Žuč—Sagonjevo. Ove bugarske snage sukobile su se 13. avgusta sa jedinicama 2. divizije. U veoma oštroj borbi, na otvorenom terenu, Bugari su potisnuti ka selima Selova i Žuča. Pred veče je u borbu stupila 1. krajiška brigada. Ona je od pravca s. Mimica i s. Igrište napala bugarski lijevi bok. Uхваćeni u kliješta naših jedinica, Bugari su bili prisiljeni da se isto veče u neredu povuku u Kuršumliju. Na bojištu je ostalo 185 poginulih Bugara, a zarobljeno ih je 135. Zaplijenjena su 3 brdska topa 75 mm, 4 minobacača 81 mm, 8 mitraljeza, 16 puškomitraljeza, 12 automata, 250 pušaka, oko 26.000 metaka, 1 radio-stanica; zaplijenjeno je dosta konja i druge opreme. U toj borbi naše jedinice imale su 8 mrtvih i 13 ranjenih.³⁸⁾

Da bi olakšao borbu protiv bugarskog 122. puka, štab Operativne grupe naredio je štabu 21. divizije da njegove jedinice u toku noći 13/14. avgusta izvrše pritisak na Kuršumliju i na komunikacije Kuršumlija—Prokuplje, što je i učinjeno.³⁹⁾

Poslije poraza bugarskog 122. pješadijskog puka, štab Operativne grupe odlučio je da se napadne neprijateljski garnizon u Kuršumliji. Na osnovu prikupljenih podataka o jačini i rasporedu neprijateljskih snaga na prostoru Kuršumlije i Blaca, štab Operativne grupe odlučio je da u napadu na grad angažuje po jednu brigadu iz 2, 5. i 21. divizije, da postavi jaka

36) Zapovijest Štaba 5. divizije od 11. avgusta 1944. i izvod iz operacionog dnevnika 5. divizije, Zbornik 1/9, 118 i 181.

37) Tada je 4. srpska brigada imala 311 boraca, 5. srpska — 470, 6. srpska — 300 boraca; divizija je imala protivtenkovski top. Politički komesar divizije bio je potpukovnik Rista Antunović (Zbornik 1/9, 183). Za vrijeme borbi kod Kuršumlije 21. divizija stavljena je pod komandu Štaba Operativne grupe divizija.

38) Izvodi iz operacijskih dnevnika Štaba Operativne grupe i 2. i 5. divizije, Zbornik 1/9, 179, 180 i 181. U svom izvještaju Bugari priznaju da su u toj borbi imali 10 mrtvih, 26 ranjenih i 272 nestala vojnika, podoficira i oficira; da su izgubili 4 topa, 5 minobacača, 35 puškomitraljeza, 266 pušaka, 1 radio-stanicu i 197 konja (P. Višnjić, n. d., str. 67).

39) Izvještaj Štaba 21. divizije, Zbornik 1/9, 162.

obezbeđenja prema Blacu i Prokuplju, a manja prema Podujevu.⁴⁰ Napad na grad predviđen je u 23 časa 14. avgusta.

Za napad na Kuršumliju Stab 2. divizije odredio je 4. proletersku brigadu, ojačanu jednim bataljonom 3. srpske brigade. Ona je napadala na odsjeku s. Mikuljana—s. Pepeljevac; 1. krajiška brigada 5. divizije napadala je grad sa zapada i juga, između rijeka Toplice i Kosanice; 4. srpska brigada 21. divizije napadala je sa istoka, na pravcu Marine kule. Druge jedinice 2. divizije postavljene su prema Blacu i Razbojni, dio snaga 21. divizije kontrolisao je komunikacije Kuršumlija—Prokuplje, a dva bataljona 10. krajiške brigade 5. divizije kontrolisali su komunikaciju Kuršumlija—Podujevo u rejonu Kuršumljske banje, a druga dva njena bataljona nalazila su se u opštoj rezervi.

Štabovi brigada i bataljona izvršili su izviđanje svojih pravaca napada, a napad je počeo oko ponoći 14/15. avgusta.

I pored snažnog i dobro vođenog napada, grad nismo zauzeli. Neprijateljske snage u gradu bile su znatno jače nego što smo o tome imali podatke (odnos u pješadiji 2:1, u artiljeriji 3:1 u korist neprijatelja). Napadnut sa svih strana, neprijatelj je iz svih svojih utvrda pružio izuzetno jak otpor. Iako se jedan bataljon 1. krajiške brigade niz Banjsku reku probio u grad i zauzeo željezničku stanicu i sokolski dom, neprijatelj je, na pravcu napada drugih njenih bataljona, uporno držao i odbranio spoljna utvrđenja na Somokovu (trig. 734) i u s. Bačoglava. Slična situacija bila je i kod 4. proleterske i 4. srpske brigade: dio njihovih snaga vodio je borbu u gradu, ali nisu bila likvidirana neka spoljna utvrđenja. Izjutra 15. avgusta od pravca Prokuplja probile su se u Kuršumliju jedinice upućene u pomoć okruženom garnizonu. Ocijenivši da bi dalja borba za grad bila skopčana sa našim velikim gubicima, štab Operativne grupe povukao je jedinice iz grada i njegove neposredne okoline. Prilikom izvlačenja iz grada, 1. bataljon 1. krajiške brigade imao je dosta gubitaka.

U napadu na Kuršumliju 1. krajiška brigada imala je 9 poginulih, 10 teže i 32 lakše ranjena. Prema procjeni štaba brigade, neprijatelj je imao oko 70 izbačenih iz stroja, poginula su tri bugarska oficira, a zarobljeno 8 vojnika.⁴¹

U borbi za Kuršumliju jedinice Operativne grupe divizija prvi put su stupile u neposrednu vezu i zajednički se borile sa jedinicama Glavnog štaba Srbije.

U napadu na 17. diviziju neprijatelj je do mraka 13. avgusta od pravca Blaca zauzeo Razbojnu, a od Kruševca izbio na liniju s. Nabrđe—s. Novaci. Upornom odbranom 17. divizije neprijatelj je zadržan na tim položajima sve do 15. avgusta. Toga dana štab Operativne grupe orijenti-

40) Zapovijest Štaba Operativne grupe divizija za napad na Kuršumliju, Zbornik 1/9, 138.

Kako su u vrijeme pokreta 2. i 5. divizije prema Kuršumliji i neprijatelju pristizale snage u Prokuplje, Bliace i Kuršumliju, naši obavještajni i izviđački organi nisu stigli da prikupe podatke o pristiglim njegovim snagama. Tako je Štab Operativne grupe imao podatke da se u Kuršumliji nalazi jedan bugarski bataljon (računao je na to da je ovaj bataljon 13. avgusta vodio borbu sa jedinicama 2. i 5. divizije), novoformirani Nedićev puk i nešto Nijemaca. Takođe nije znao da su na prilazima gradu i u samom gradu izgrađeni betonski bunker i da su opasani rovovima i bodljikavom žicom.

41) Izvještaj štaba 1. krajiške brigade, Zbornik 1/9, 149.

sao je 2. diviziju prema Blacu i Razbojni. Dejstvom brigada obiju divizija neprijatelj je 16. avgusta napustio Razbojnu i povukao se u Blace, a 17. avgusta, pod pritiskom 6. proleterske brigade, povukao je svoje snage od Novaka i Nabrda u Kruševac.

Pošto je Operativna grupa divizija osujetila plan neprijatelja da povrati Rasinu, Župu i Kopaonik, Vrhovni štab je naredio njenom štabu da se divizije ne upuštaju u teže borbe, nego da se što više uradi na popuni jedinica novim borcima, da se jedinice što bolje naoružaju i odmire radi predstojećih važnih zadataka u Sumadiji. Odlukom Vrhovnog štaba došlo je i do promjene u sastavu Operativne grupe: 18. avgusta 1944. 2. proleterska divizija prešla je pod komandu Glavnog štaba Srbije, a u sastav Operativne grupe ušla je 21. divizija. (U njen sastav 1. septembra ušla je 2. proleterska brigada.) Ta promjena imala je svoju vojno-političku osnovu: politički i vojnički snažna, homogena i iskusna 2. proleterska divizija pomoći će moralno-političkom i borbenom učvršćenju novoformiranih divizija na području Jablanice, Crne Trave i Toplice, a 21. divizija, u sastavu Operativne grupe i odlaskom sa svoje matične teritorije, još će brže sticati borbenu čvrstinu, udarnost i ratno iskustvo.⁴²⁾

Devetnaestog avgusta stigli su u posjetu Stabu Operativne grupe (u i. Igriste, 12. km zapadno od Kuršumlje) Koča Popović, komandant Glavnog štaba NOV i PO Srbije, i Petar Stambolić, član Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju. Najviše se razgovaralo o mogućnostima popune novim borcima divizija Operativne grupe. Dogovoreno je da dio boraca dobiju od srpskih jedinica sa područja Jablanice, Crne Trave i Toplice, a intenzivnim političko-propagandnim radom u Župi, Rasini i oko Kruševca da se vrši dobrovoljna mobilizacija. Razgovoru o radu na mobilizaciji novih boraca za jedinice Operativne grupe prisustvovao je i pisac ovih redova.

Prilikom povratka Koče Popovića, sa njim je iz divizija Operativne grupe pošlo 250 viših i nižih vojnih i političkih starješina koje su bile određene za popunu srpskih jedinica starješinskim kadrom. Od toga broja u 5. divizije pošla su 84 vojna i politička rukovodioca i li kurira za Glavni štab Srbije. Među ovim starješinama nalazili su se Rade Zorić, komandant 4. krajiške brigade, koji je odmah zatim postavljen za komandanta 25. divizije, Mlado Marin, politički komesar 1. krajiške brigade, postavljen je za političkog komesara 21. divizije, dr Julka Mešterović, šef hiruške ekipe divizije, Mirko Zec, komandant bataljona u 1. krajiškoj brigadi, pošao je na dužnost komandanta brigade, Vice Bašić, intendant brigade, pošao je na dužnost intendanta divizije. Rastanak izabranih starješina sa svojim ratnim drugovima i jedinicom bio je dirljiv i težak, ali su bili ponosni što im se ukazuje povjerenje da stanu na čelo četa, bataljona i brigada srpskih jedinica da ih vode u borbe i osposobljavaju ih za izvršenje i svih drugih ratnih zadataka.

Odlazak velikog broja Krajišnika u srpske jedinice primljen je od krajiških boraca 5. divizije i 2. krajiške brigade 17. divizije veoma dobro:

42) Prve divizije NOVJ na teritoriji Srbije formirane su ovim redom: 21. divizija — 20. maja 1944, 22. divizija — 25. maja, a u junu 1944. formirane su 23, 24, i 25. divizija.

bio je to izraz drugarske pažnje i zahvalnosti za pomoć u kadrovima koju su 1942. godine proleTERSKE brigade pružile mladim krajiškim brigadama.

Odlazak drugova izazvao je promjene ljudi na komandnim i političkim dužnostima u brigadama 5. divizije. Za političkog komesara 1. krajiške brigade postavljen je Petar Simurdić, a za zamjenika komandanta brigade — Ljubomir Jajčanin Bijeli; za komandanta 4. krajiške brigade postavljen je Vid Vicuka Bodiroža. U svim brigadama bilo je dosta personalnih promjena u štabovima bataljona i u komandama četa.

Kada je 2. proleTERSKA divizija 20. avgusta krenula za Jablanicu, sa njom su pošli teži ranjenici 5. i 17. divizije. Iz 5. divizije pošlo je 36 teških ranjenika. Oni su, zatim, sa aerodroma u Bojniku, prebačeni savezničkim avionima na liječenje u Italiju. Bila je to velika pomoć za naše jedinice, a još veća za ranjene drugove koji su otpremljeni u sigurne i dobro opremljene bolnice.

Tih dana štab divizije poslao je preko Glavnog štaba Srbije u Bosansku krajinu 15 primjeraka divizijskog lista »Put slobodi«, br. 3. List je bio posvećen trogodišnjici ustanka u Krajini. U njegovom sadržaju bilo je dosta članaka o takmičenju u jedinicama povodom proslave ustanka i o borbama u Srbiji. Bili smo sigurni da će list biti rado čitan gdje god stigne. Jedan primjerak lista poslali smo Vrhovnom štabu, a jedan našim ranjenicima u Srbiji.

Od 21. avgusta raspored divizija Operativne grupe bio je slijedeći: 17. divizija u Zupi — kontrolisala je pravce od Kruševca, Trstenika i Vrnjačke Banje; 21. divizija sa 4. i 5. srpskom brigadom nalazila se prema Kuršumliji, a sa 6. srpskom brigadom u selima južno od Jastrepca, orijentisana prema Blacu; 5. divizija — sa 4. krajiškom brigadom u rejonu Blaževa i Belog Polja, ostala je na ranijem zadatku, 10. krajiška brigada kontrolisala je pravac od Blaca prema Razbojni, 1. krajiška brigada pošla je u partizanska sela sjeverno od Jastrepca da vrši mobilizaciju boraca za cijelu diviziju, ali i da izvodi iznenadne i brze akcije na neprijateljske komunikacije u dolinama Južne i Zapadne Morave. Sa brigadom su pošli Petar Stambolić i politički komesar divizije Ilija Materić.

Iako je 5. divizija bila raspoređena na velikom prostoru, štab divizije nije imao teškoća u komandovanju brigadama. Za razliku od vremena prvog prodora 2. i 5. divizije u Srbiju, sada je vojno-politička situacija bila znatno povoljnija, a štabovi brigada imali su radio-stanice.

Sve tri brigade razvile su veoma živu političku aktivnost u narodu. Održani su zborovi, konferencije i drugi skupovi. A imalo se o čemu govoriti, jer su nam svakim danom putem Tanjuga stizale dobre vijesti. Da pomenem samo neke događaje koji su se u tom vremenu zbili u našoj zemlji i kod saveznika: 1. proleTERSKA i 37. divizija izvršile su prodor u zapadnu Srbiju, a koncem avgusta to je učinila i 6. proleTERSKA divizija, dok su 23. i 25. divizija otpočele operacije u istočnoj Srbiji; 22. avgusta jedinice Crvene armije otpočele su operacije na Balkanu radi izbacivanja Rumunije i Bugarske iz osovinskog bloka; 27. avgusta bugarski 1. okupacioni korpus počeo se prikupljati na prostoriji Leskovac—Niš radi povlačenja u Bugarsku; 15. avgusta zapadni saveznici iskricali su se u južnoj Francuskoj, a 25. avgusta oslobodili Pariz. Štab divizije je svakodnevno umno-

žavao radio-vijesti »Slobodne Jugoslavije« i slao ih jedinicama i narodno-oslobodilačkim odborima. Putem kulturnih priredbi veze naroda sa borcima postajale su neposrednije i čvršće. Narod u jestrebačkim selima i onima prema Kruševcu i Južnoj Moravi srdačno i toplo dočekaao je 1. krajišku brigadu, borcima donosio darove; rado ih je primao u svoje domove. Ljudi su borcima govorila o zlodjelima okupatora i domaćih slugu, osobito četnika. Na poslovima mobilizacije za jedinice 5. divizije sa političkim komesarom divizije i Štabom 1. krajiške brigade radile su terenske partijske i skojevske organizacije, komanda područja Kruševac, komande mjesta i narodnooslobodilački odbori. Taj posao tekao je veoma uspješno.

Za to vrijeme jedinice brigade izvele su nekoliko akcija koje su zbog postignutih rezultata i smjelosti izvođenja u narodu ostavile snažan utisak. Noću 22/23. avgusta napadnut je njemački aerodrom kod Kruševca i četnička jedinica iz sastava Rasinsko-topličkih korpusa u s. Parunovac (u blizini Kruševca). Četnici su razbijeni, zarobljeno ih je 43, a aerodrom je bio dobro branjen, pa su zapaljena samo tri aviona. Mi smo imali 3 poginula i 3 ranjena borca. Noću 24/25. avgusta brigada je sa tri bataljona pošla na četnike koji su se nalazili u selima Dedina, Tekija i Markšane (u blizini Kruševca). Međutim, četnici su doznali za pokret brigade, pa su pobjegli preko Zapadne Morave. Iste noći jedna četa sa minerima srušila je dva mosta na željezničkoj pruzi i cesti na potoku V. Biljevac, kod zaseoka Ravna. Slijedeće noći jedan bataljon brigade minirao je željezničku prugu Stalać—Niš kod s. Vitkovac. Na mine i zasjedu naišao je teretni voz. Uništena je lokomotiva i 8 vagona, poginulo je 10 Nijemaca, a 4 su zarobljena. Naši bez gubitaka. Ista pruga minirana je noću 26/27. avgusta kod s. Tešice. Tom prilikom uništena je lokomotiva, 15 vagona i 2 kamiona. U vagonima su uništeni dijelovi za tri nova aviona, 3 vagona hrane i drugi materijal. Poginulo je 5 Nijemaca i jedan je zarobljen. Naš bataljon imao je jednog lakše ranjenog. U tim akcijama zaplijenjeno je dosta naoružanja i druge vojne opreme.

Radi primanja materijala od saveznika i odašiljanja u jedinice Operativne grupe divizija, 4. krajiška brigada ostala je u rejonu sela Blaževa i Belog Polja sve do 30. avgusta. Materijal su slali Englezi. Obično su povremeno stizala dva aviona. Dobili smo dosta puškomitraljeza i municije, manje eksploziva. Iako smo tražili nismo ništa dobili od odjeće i obuće. Za šivenje rublja korišteni su padobrani, ali je na terenu bilo malo šivaćih mašina.

Pored posla oko prijema savezničkog ratnog materijala i političkog rada u narodu, 4. krajiška brigada je u drugoj polovini avgusta izvela nekoliko uspješnih akcija na neprijateljske komunikacije u dolini Ibra. Pomenuču od njih samo neke. Noću 24/25. avgusta dva njena bataljona u zasjedi kod sela Kajkova sačekali su i uništili 16 neprijateljskih kamiona i jedna luksuzna kola. Poginulo je 13 Nijemaca, među kojima jedan poručnik. Zaplijenjeno je nešto naoružanja i municije. Bataljoni nisu imali gubitaka. Noću 27/28. avgusta ojačani bataljon brigade kod sela Slatine iz zasjede je dočekaao vojni voz od 80 vagona, u kome se nalazilo oko 800 Nijemaca. Voz je miniran, a zatim obasut bombama i mitraljeskom vat-

⁴³⁾ Izvještaj Štaba 1. krajiške brigade i Štaba 5. divizije, Zbornik 1/11, 32, 56, 94 i 99.

rom. Prema podacima dobivenim od radnika koji su opravljali željezničku prugu, poginulo je oko 350 vojnika, među kojima dva potpukovnika i tri kapetana. Uništena je cijela kompozicija voza i jedan protiatvionski top, a željeznička pruga u dužini od 500 metara. Pruga je osposobljena tek 30. avgusta uveče. Naš bataljon je imao 5 ranjenih, od kojih tri teže.⁴⁴

U međuvremenu je četnička Vrhovna komanda popunila i reorganizovala 4. grupu jurišnih korpusa sa kojom je, zajedno sa Rasinsko-topličkom grupom korpusa, 26. avgusta otpočela napad od pravca Kruševca, Trstenika i Vrnjačke Banje na razvučene snage 17. divizije. Četnici su imali namjeru da povrate Zupu i Rasinu, a zatim da produže nastupanje na prostor Kopaonika i Jastrepa. U napadu od Trstenika ka Aleksandrovcu i Razbojni učestvovali su i dijelovi 5. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa. U svemu, neprijatelj je angažovao oko 11.000 vojnika i 21. avgusta potisnuo je jedinice 17. divizije i zauzeo Aleksandrovac. Na desnom krilu 17. divizije, na pravcu Kruševac—Brus, borbu je vodila 6. proleterska brigada. Ona je u toku 27. avgusta bila ojačana sa dva bataljona 10. krajiške brigade, koji su stupili u borbu na odsjeku s. Novaci — s. Stitari. Borba je bila žestoka, neprijatelj je oštro napadao i u toku dana ovladao linijom s. Novaci—Ristino guvno (trig. 328). Bataljoni 10. krajiške brigade izbacili su iz stroja oko 40 neprijateljskih vojnika, a naši su imali 2 mrtva i 4 ranjena. Poginuo je komandant bataljona Branko Tadić.

Da bi ojačao lijevo krilo 17. divizije, štab Operativne grupe uputio je u rejon s. Kriva Reka dva bataljona 4. krajiške brigade. Bataljoni su tamo stigli pred veče 27. avgusta.

Isto veče Štab Operativne grupe divizija donio je odluku za protivnapad. Osnovna zamisao ove odluke bila je da se manevarskom odbranom 17. divizije neprijatelj uvuče što dublje na prostor Brusa, a da se zatim obuhvatom oba njegova krila i napadom s fronta razbije i uništi. Za napad na neprijateljovo desno krilo i bok, na pravcu Nerade (trig. 1350)—s. Pleš—s. Latkovac—Lupoglava (k. 667), određena je 5. divizija sa 4. i 10. krajiškom brigadom i 2. krajiškom brigadom 17. divizije; za obuhvatni napad na lijevom boku, na pravcu s. Stitari—s. Rataje, određene su 1. krajiška i 6. srpska brigada; s fronta 21. divizija (bez 6. srpske brigade) napada pravcem s. Krivi Brod—s. Dobroljupci—s. Bobote, i 17. divizija (bez 2. krajiške brigade) — pravcem s. Tršanovci—s. Botunja—Aleksandrovac. Zbog udaljenosti jedinica od polaznih rejona za napad predviđeno je da napad počne uveče 29. avgusta.⁴⁵

Plan protivnapada bio je dobro smišljen, ali nije ostvaren, jer su četnici bili na oprezu. Oni su 28. avgusta zauzeli Brus, a prema Razbojni cio teren na lijevoj strani r. Rasine. Međutim, istog dana dva bataljona 4. krajiške brigade i dijelovi 17. divizije napadom na pravcu s. Mačkovac—Nevađe potisnuli su 1. jurišni korpus na lijevu obalu r. Rasine, na liniju Oglavak—Blato (trig. 710). Da bi ojačala 1. jurišni korpus i time bolje obezbijedila svoje desno krilo, četnička komanda je glavninu svojih snaga iz Brusa pred veče toga dana izvukla prema Blacu. Ocijenivši da joj prijeti opasnost od udara naših snaga na oba krila četnička komanda je u toku 29. avgusta otpočela izvlačenje svojih glavnih snaga prema Aleksan-

44) Izvještaj Štaba 5. divizije, Zbornik 1/11, 56 i 99.

45) Zapovijest Štaba Operativne grupe divizije, Zbornik lili, 73.

drovcu i Novacima. Jedinice Operativne grupe su u toku napada brzo savladivale neprijateljeve zaštitne dijelove, a 30. avgusta, poslije nešto oštrijih borbi, potisnule ga u dolinu Zapadne Morave. Četvrta i 10. krajiška brigada izbacile su iz stroja 24, a zarobile 2 četnika, imale su 2 mrtva i 2 ranjena; 1. krajiška zarobila je 24 četnika, a imala je 3 lakše ranjena borca.

Do 4. septembra 1944. godine 4. i 10. krajiška brigada nalazile su se na prostoriji sela Kriva Reka—Mačkovac—Lapčevići i izviđale pravac od Ibra i Jošaničke Banje, a 1. krajiška brigada zadržala se u jastrebačkom kraju na poslovima mobilizacije. Do toga vremena iz ovoga kraja prijavilo se za 5. diviziju 450 mladića. U diviziju je došlo i 166 boraca iz 23. divizije i 38 boraca iz Ibarskog partizanskog odreda.⁴⁶⁾ Ovim popunama divizija je ponovo narasla na blizu 3.000 boraca. Sa novim borcima provedena je najnužnija vojna obuka. U brigadama su formirani kursevi za komandire vodova i desetare. A kao i obično, ideološko-političkom radu u jedinicama posvećena je posebna pažnja.

Da bi se povećala vatrena moć jedinica, povučeni su iz bataljona minobacači 81 mm, pa su od njih i zaplijenjenih brdskih topova formirane u brigadama prateće čete teškog oružja.

Na aerodromu Glavnog štaba Srbije u Jablanicu stigla je grupa sovjetskih ljekara i drugog sanitetskog osoblja, kao pomoć našim sanitetskim jedinicama. Tada su u divizijsku bolnicu 5. divizije bili raspoređeni jedan sovjetski hirurk i jedna sestra — njegov asistent. Oni su se brzo sprijateljili sa našim sanitetskim osobljem i pružili izvanrednu pomoć u liječenju i njezi naših ranjenih drugova.

Povoljan razvoj vojno-političke situacije u zemlji, napredovanje saveznika na svim frontovima, uspješne borbe Operativne grupe divizija, povezivanje sa srpskim divizijama i narodom u Toplici, Zupi i Rasini, popuna jedinica novim borcima, upućivanje teških ranjenika na liječenje u Italiju, redovna ishrana, periodi odmora i ljetnji vremenski uslovi — sve je to uticalo da se inače dobro moralno-političko stanje i borbeno raspoloženje u jedinicama još više učvrste i ojačaju.

U takvom izvanredno snažnom borbenom raspoloženju boraca i stariješina 5. divizija pošla je na novi zadatak — u Šumadiju.

46) Ibarski partizanski odred bio je formiran 3. oktobra 1943 ali je u istom mjesecu rasformiran. Ponovo je formiran 15. avgusta 1944. i u oktobru narastao na 1.000 ljudi.

Glava XII

PRODOR U SUMADIJU

(5. 9—9. 10. 1944)

Prvih dana septembra 1944. ostvaren je plan Vrhovnog štaba o prodoru krupnih snaga NOVJ u Srbiju. Prvi proleterski korpus (1. i 6. proleterska divizija) 6. septembra izbio je na liniju Užice—Požega; 37. divizija operisala je na prostoriji Priboj—Mokra Gora—Zlatibor i sadejstvovala u borbama 1. proleterskog korpusa; 12. korpus (16. i 36. divizija) 5. i 6. septembra forsirao je Drinu kod Starog Broda i prihvatio se pl. Tare; Operativna grupa divizija (5. 17 i 21. divizija) na području Brusa i Aleksandrovca očekivala je pokret ka Sumadiji. Tada je (6. septembra) Glavni štab Srbije formirao 13. i 14. korpus. U sastav 13. korpusa ušle su 22. i 24. divizija (i, docnije, novoformirane 46. i 47. divizija), a u sastav 14. korpusa — 23, 25. i 45. divizija. Početkom septembra Vrhovni štab je ovim našim snagama odredio naredne zadatke: 12. korpus (nešto docnije stigla je u njegov sastav i 11. divizija) prodorom na sjever da ovlada Medvednikom i Povlenom, potom da preko Cera prodre u Mačvu i Posavinu; 1. proleterski korpus da izbjije na Maljen i Suvobor i zauzme Valjevo i Lajkovac, a Operativna grupa divizija da se prebaci u Sumadiju osnovnim pravcem pl. Čemerna—Dragačevo—Čačak—Gornji Milanovac—Rudnik. Zadatak naših snaga bio je da se u zapadnoj Srbiji i Sumadiji razbiju četnici Draže Mihailovića, Nedićeve i druge neprijateljske formacije i njihova vlast, da se jedinice popune ljudstvom i stvore povoljni operativni uslovi za njihovo dalje uspješno nastupanje ka Beogradu. U isto vrijeme 13. korpus operisao bi u dolini Južne Morave, a u istočnu Srbiju, sjeverno od Niša, upućen je 14. korpus radi izvođenja operacija na tom prostoru i sadejstva sa trupama Crvene armije, koje su 6. septembra kod Turn Severina izbile na jugoslavensko-rumunsku granicu. U daljem, ovaj korpus produžio bi nastupanje, zajedno sa jedinicama Crvene armije, u dolinu Velike Morave i ka Sumadiji, radi sadejstva sa glavninom snaga NOVJ u operacijama prema Beogradu. Druga proleterska divizija; pod neposrednom komandom Glavnog štaba Srbije, operisala bi na sektoru Kruševac—Stalac radi dejstva na neprijateljske garnizone i komunikacije u dolinama Zapadne i Južne Morave. Sve naše jedinice u Srbiji dobile su zadatak da rušenjem komunikacija i napadima na okupatorske jedinice otežaju njihovo izvlačenje sa juga Balkana na sjever.

Radi usklađivanja dejstva 1. proleterskog korpusa i Operativne grupe, Vrhovni štab je krajem avgusta odlučio da divizije Operativne grupe uđu u sastav 1. proleterskog korpusa, a za komandanta korpusa postavio je general-potpukovnika Peka Dapčevića.

Istupanjem Rumunije iz Trojnog pakta, kapitulacijom Carevine Bugarske i uspješnim operacijama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, njemačke snage na Balkanu našle su se u teškoj situaciji. Njemački front u Banatu i istočnoj Srbiji ostao je otkriven, a izvlačenjem bugarskih okupacionih trupa iz Srbije na njenoj teritoriji našlo se malo njemačkih okupatorskih snaga. Zato su Nijemci, kao prvo, krajem avgusta hitno uputili 1. brdsku diviziju u istočnu Srbiju, a iz Crne Gore preko zapadne Srbije krenula je u rejon Niša 7. SS divizija »Princ Eugen«; početkom septembra u Banat su krenule 4. SS motorizovana policijska divizija i 18. policijski puk. Istovremeno je komandi Grupe armija »E« naređeno da vrši pripreme za izvlačenje svojih snaga sa juga Balkana, čija je glavnina bila dislocirana u Grčkoj. Njene snage trebalo je da organizuju odbrambeni front na liniji sjeverna Albanija—Skoplje—Niš—Đerdap. Front sjeverno od Đerdapa do Lugoša u Rumuniji (oko 50 km istočno od Temišvara) trebalo je da obrazuje 2. oklopna armija, koja je, između ostalog, osiguravala i jadransku obalu.

Krajem avgusta glavnina četničkih snaga u Srbiji, jačine oko 9.000 ljudi, prikupila se u zapadnoj Srbiji: na prostor Krupnja, Medvednika i Povlena stigla je 4. grupa jurišnih korpusa; sjeverno od Užica i Požege nalazili su se Užički, Požeški, Čačanski, Sumadijski, Smederevski i Valjevski korpus; Zlatiborski korpus prikupio se na Tari. Pored ovih četničkih snaga, u Čačku se nalazio 3. bataljon njemačkog 1. policijskog puka, u Valjevu — 2. bataljon 2. policijskog puka i 4. puk Srpskog dobrovoljačkog korpusa. U sadejstvu sa ovim njemačkim i Nedićevim jedinicama četnici su 5. septembra izvršili koncentričan napad na 1. proleterski korpus, s ciljem da ga razbiju i potisnu u Sandžak. Na prostoru Požege i Kosjerića razvila se oštra borba. Pošto je izvršio pregrupaciju jedinica, 1. proleterski korpus je 9. septembra prešao u protivnapad i prisilio četnike da se u neredu povuku prema Maljenu i Suvoboru.¹⁻¹

1. DEJSTVA DO LINIJE UZICE—POŽEGA

Operativna grupa divizije počela je pokret sa prostorije Aleksandrovac—Brus—s. Markovac 6. septembra i stigla je do Ibra za dva dana marša. Forsiranje rijeke počelo je noću 7/8. septembra. Odranije se znalo, a i novaprikupljeni podaci su potvrdili, da je neprijatelj dobro obezbijedio sve objekte na komunikacijama u dolini Ibra — željezničke stanice, mostove, tunele, a takođe da kontroliše na rijeci najpoznatije gazove. Isto tako je utvrđeno da se na tim komunikacijama mogu zateći njemačke jedinice koje se izvlače sa juga na sjever.² Na osnovu tih podataka jedinice Ope-

1) ORNJ, II, str. 274—281.

2) Prilikom forsiranja Ibra Operativna grupa divizija vodila je borbu sa jedinicama 3. i 5. puka Ruskog zaštitnog korpusa i sa posljednjim ešelonom njemačke 1. brdske divizije koji se zatekao u prolazu za Kraljevo (ORNJ, II, str. 285).

iativne grupe dobile su zadatak da što bolje poruše komunikacije, a da se oko jače utvrđenih objekata i u sudaru sa jačim neprijateljem ne upuštaju u odsudnije borbe.

Ibar je forsiran na širokom frontu od s. Korlaće do s. Maglica, na dijelu srednjeg i gornjeg njegovog toka, približno na dužini od 45 km. No, na najvećem dijelu ovoga toka rijeke — od Ušća do Bogutovca. uslovi za forsiranje bili su teški. Ibar je stiješnjen planinama i strmim obalama, brz je i plahovit, pa je i u ljetnje vrijeme na ovom dijelu rijeke gazova veoma malo. Povoljne terenske uslove za prilaz rijeci i prelaz preko gazova imalo je krajnje lijevo krilo, na odsjeku od s. Biljanovca do s. Korlaće.

Na desnom krilu, na odsjeku od s. Maglića do s. Polumira, prelazila je rijeku 17. divizija; lijevo od nje, na odsjeku Pusto Polje—Ušće — 21. divizija; na lijevom krilu, od Ušća do Biljanovca, trebalo je da pređe rijeku 5. divizija.³⁾

Sedamnaesta divizija prelazila je rijeku na dva mjesta — kod željezničkih stanica Dobre Strane i Polumir. Njena 2. krajiška brigada prešla je rijeku noću 7/8. septembra kod Dobre Strane, uz manju borbu, dok je glavnina divizije u Polumiru zatekla kompoziciju voza u kojoj se nalazilo oko 1.200 Nijemaca. Bili su to dijelovi njemačke 1. brdske divizije u prolazu za Kraljevo. Razvila se teška borba. Preko rijeke prešli su samo manji dijelovi dvaju bataljona 6. proleterske brigade. Da bi izbjegao veće gubitke, Stab divizije povukao je glavninu divizije na pl. Studena. Slijedeće noći glavnina divizije prešla je rijeku bez borbe kod s. Cerje (južno od Polumira). Sve jedinice 17. divizije prešle su rijeku preko gazova.⁴⁾

Dvadeset prva divizija forsirala je Ibar između s. Luke i s. Jovanovići noću 7/8. septembra. Njene brigade vodile su borbu na svim mjestima prelaza. Druga proleterska brigada likvidirala je bunkere i zauzela most kod s. Zečevići, preko kojeg su zatim prešli cijela brigada i drugi dijelovi divizije.⁵⁾

Peta divizija poslije manje borbe kod zaseoka Biljanovac prešla je rijeku preko gazova noću 7/8. septembra. Prekinula je željezničku prugu na 3 mjesta, srušila manji most na cesti i zapalila dva luksuzna automobila. Izbacila je iz stroja oko 20 neprijateljskih vojnika, zaplijenila 9 pušaka i radio-aparat. Za vrijeme prelaza rijeke od Raške je intervenisao oklopni voz, ali je pruga kod Korlaće već bila minirana. Obasipan našom vatrom, voz je povučen. U borbi na rijeci divizija je imala 3 mrtva i 13 ranjenih. U daljem pokretu na zapad onesposobljen je za proizvodnju rudnik uglja Jarando, a u s. Rudno iznenadnim napadom dvaju bataljona zarobljeno je 70 četnika, većina ih je bila tek mobilisana, pa su zaplijenjene samo 22 puške i nešto municije. Naši su imali jednog ranjenog.⁶⁾

3) Naređenje Štaba Operativne grupe od 5. septembra 1944. za forsiranje Ibra, Zbornik I/li, 114.

Upoznajući zemljište na prilazima rijeci između Ušća i s. Korlaće još u vrijeme prvog pokušaja Udarne grupe 2. i 5. divizije da forsira Ibar (koncem marta 1944), štab 5. divizije predložio je Štabu Operativne grupe da divdajia pređe rijeku između Biljanovaca i Korlaće, što je bilo prihvaćeno (Zbornik I,11, 132).

4) Giógo Mandić, n. d., str. 234—236.

5) Operacijski dnevnik 21. divizije, Zbornik I/11, 179.

6) Naređenje Štaba 5. divizije za forsiranje Ibra i izvještaj istog Štaba o barabama na Ibru i u Rudnom, Zbornik lili, 133 i 149.

Da bi sačekala prebacivanje preko Ibra glavnine 17. divizije, Operativna grupa zadržala se 9. septembra na prostoriji sela Bresnik—Savo—Đakovo—Mlanča—Vrmbaje. Toga dana njen štab primio je narednje vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita da Operativna grupa što prije izbije na Suvobor kako bi olakšala nastupanje prema Valjevu 1. i 6. proleterskoj diviziji, koje su vodile tešku borbu na prostoru Rogačica—Jelova gora.⁷⁾

Postupajući prema ovom narednju, Operativna grupa izvršila je pokret 10. septembra. Njen štab imao je podatke da se u zoni njenog nastupanja do linije Užice—Požega—Čačak nalaze slabe četničke i Nedićeve snage, ali je upozorio da se u Ivanjici može zateći i neka njemačka jedinica. Ovi podaci su bili tačni, osim što u Ivanjici nije bilo Nijemaca.⁸⁾

Kao lijevokrilna kolona Operativne grupe 5. divizija je 10. septembra bez borbe ušla u Ivanjicu i Lisinski rudnik. Grupa četnika i nedićevaca, koja je držala Ivanjicu i rudnik, pobjegla je na sjeveroistok. Oslobođeno je 9 italijanskih vojnika. Zarobljeno je 13 četnika, a zaplijenjen jedan mitraljez, 15 pušaka i nešto municije. U Ivanjici smo našli malo svijeta; četnici i nedićevci su prisilno evakuisali građane u okolna sela, a sve sposobne muškarce su mobilisali.

Po odobrenju komandanta Operativne grupe, u Ivanjici se 11. septembra zadržala 4. krajiška brigada, koja je toga dana proslavila dvogodišnjicu svoga formiranja. Proslavi je prisustvovao Rato Dugonjić, politički sekretar CK SKOJ-a, koji se tada kretao sa 5. divizijom. Na smotri brigade govorio je komandant divizije, a brigadu su pozdravili i delegati 1. i 10. krajiške brigade. Zatim je brigada prodefilovala glavnom ulicom grada. Bio je to vanredan događaj za malobrojne građane Ivanjice.

Toga dana Operativna grupa divizija stigla je na liniju Kaona—Guča—Arilje. U Arilje je ušla 1. krajiška brigada. Ispred naših divizija manje četničke i Nedićeve jedinice pobjegle su prema Požegi i Čačku.

2. NAPAD NA UZICE

Umjesto da iskoristi povoljnu situaciju i da Operativna grupa slijedećeg dana nastavi pokret prema Suvoboru, u duhu naredjenja Vrhovnog komandanta, komandant Operativne grupe je odlučio da se prethodno napadnu neprijateljski garnizoni u Užicu i Požegi i da se ti gradovi zauzmu. Stab Operativne grupe imao je podatke da se u Užicu nalazi od 600 do 1.000 nedićevaca i nešto četnika, u Požegi oko 1.000 četnika i nešto nedićevaca, u Čačku do jedne čete Nijemaca i oko 400 nedićevaca. Međutim, Stab Operativne grupe nije znao da se u Užicu i Požegi kao posade nalaze jedinice njemačkog 5. policijskog puka, ali je bio obaviješten da 37. divi-

7) Zbamiik 1/14, 74.

8) Tada su se na prostoru Ivanjice i Dragačeva nalazili četnički Javorski korpus, dijelovi Požeškog korpusa i mjesne jedinice Srpske državne straže. Njemačku posadu u Užicu, Požegi i Čačku činio je 5. policijski puk. Osim toga, u Užicu su se nalazili dijelovi 2. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa, mjesna jedinica Srpske državne straže i izvjestan broj četnika. U rejonu čačka, na maršu za Beograd, nalazile su se jedinice njemačkog 2. puka »Brandenburg«, a od Višegrada prema Kraljevu bile su na prolazu jedinice njemačke 7. SS divizije »Princ Eugen« (P. Višnjđć, n. d., str. 153—156).

zija vodi borbe sa njemačkom kolonom, koja nastoji da se od Dobruna probije u Užice. Nije mu bila poznata jačina ove njemačke jedinice.

Podatak o prisustvu u Užicu i Požegi samo četničko-nedićevskih jedinica vjerovatno je odlučujuće uticao da komandant Operativne grupe donese navedenu odluku. Oslobođenje Užica i Požege imalo bi širok vojno-politički odjek u narodu ovoga kraja — četnicima i nedićevcima bio bi nanesen još jedan ozbiljan poraz, a Nijemcima presječena najznačajnija komunikacija između istočne Bosne i zapadne Srbije.

Za napad na Užice određena je 5. a na Požegu 21. divizija. Sedamnaesta divizija obezbjeđivala je akciju od pravca Čačka i Sjenice. Naređeno je da napad počne noću 13/14. septembra.⁹⁾

Pošto je 12. septembra izviješten o situaciji kod Operativne grupe, Vrhovni komandant je 13. septembra naredio da se ova grupa ne zadržava na prostoru Guče i Arilja, već da hitno produži pokret ka Gornjem Milanovcu i Rudniku, i obavijestio njen Stab da je 1. proleterski korpus razbio četnike na Ravnoj gori i zauzeo Ljig, a da se 12. korpus nalazi na sektoru Krupanj—Pecka.¹⁰⁾

Kako su divizije bile na maršu ka objektima napada, a računajući na uspjeh u ovoj akciji, komandant Operativne grupe odložio je pokret divizija u pravcu Gornjeg Milanovca i Rudnika za 14. septembar.

U napadu na Užice Stab 5. divizije angažovao je sve tri brigade. Prva krajiška napadala je sa zapada, između komunikacija koje iz Užica vode za Kremnu i Cajetinu, i obezbeđivala se od pravca Mokre Gore; 4. krajiška — sa sjevera, na odsjeku s. Tatalovac—Lazovina; 10. krajiška — sa istoka, između brda Orlovac (trig. 732) i ceste Užice—s. Tvrđići.

U zapovijesti Štaba divizije istaknut je vojno-politički značaj oslobođenja grada, u kojem je u jesen 1941. bilo sjedište Vrhovnog štaba i centar partizanske Užičke republike.

Iznoseći podatke o sastavu i jačini neprijatelja u gradu, Stab divizije je u zapovijesti naznačio da se grad neće napadati ako se u njega, iz pravca Dobruna, probije njemačka jedinica. Da bi se došlo do što tačnijih podataka o neprijatelju u gradu, razvila se tokom marša živa izviđačka i obavještajna djelatnost. U štab divizije stizali su razni, često i kontradiktorni podaci od toga da se u gradu od ranije nalazi njemačka posada, pa do podatka da Nijemci prolaze cestom od Dobruna za Užice. Na osnovu svih dobivenih podataka Stab divizije je ocijenio da se u gradu nalazi jedan njemački bataljon i naredio da se napad na grad izvrši.

U zapovijesti Štaba divizije nalazile su se i druge značajne odredbe: da se do 22 časa 13. septembra — do početka napada na grad — razbiju istureni neprijateljski položaji; da se od 21 do 22 časa minobacačkom vatrom tuku vojni objekti u gradu; da svaka brigada ubaci u grad po jedan bataljon koji treba da dezorganizuje neprijateljevu komandu, veze i odbranu u gradu, a ostale snage imale su zadatak da slome neposrednu spoljnu odbranu grada i pojačaju borbu bataljona u gradu.¹¹⁾

9) Zapovijest Štaba Operativne grupe divizija od 12. septembra 1944. Za napad na Užice i Požegu, Zbornik 1/12, 14.

10) Zbornik 11/14, 102.

11) Zapovijest Štaba 5. divizije od 12. septembra 1944. za napad na Užice, Zbornik 1/12, 24.

No, i pored preduzetih mjera, odlučnosti i raspoloženja starješinskog i boračkog sastava divizije da oslobode Užice, to nam nije uspjelo, jer su u njega, od pravca Dobruna, već bili stigli 14. brdski puk i 2. artiljerijski divizion njemačke 7. SS divizije »Princ Eugen«. Dolaskom u Užice ovih jedinica neprijatelj je bio znatno nadmoćniji od naše 5. divizije, i u broju vojnika i, pogotovo, u naoružanju.¹²⁾

Zbog manjeg sukoba sa neprijateljem u toku marša i zbog dužine marša i sporog kretanja noću, napad nije izvršen istovremeno. U napadu na pojedine otporne tačke na spoljnoj odbrani, naše jedinice su naišle na odlučan otpor branioca, a u borbi u gradu na njegovu brzu protivakciju,

Prilikom prelaska 4. krajiške brigade preko željezničke pruge Užice—Požega naišao je oklopni voz, ali ga je naša zaseda prisilila da se vrati u Užice. Sa polaznih položaja s. Tatinac—Lazovina njen 3. bataljon je bez borbe ušao u grad i iznenadio neprijatelja. Upotrebom oklopnih vozila neprijatelj se brzo pribrao i kako je bio nadmoćniji primorao je naš bataljon da se povuče iz grada. Za to vrijeme na odsjeku napada od Tatinca do Lazovine, osim jednog bunkera, zauzeta su spoljna utvrđenja i razbijena četnička jedinica u s. Ponikovici.

Deseta krajiška brigada na maršu do polaznih položaja sukobila se kod Gajeva (4 km južno od Užica) sa manjom neprijateljskom jedinicom, zatim je zauzela sve otporne tačke na spoljnoj odbrani grada, jedan njen bataljon probio se u grad i zauzeo željezničku stanicu, zaplijenio oklopni voz, dva tenka i 30 kamiona. Neprijatelj se, međutim, brzo snašao, izvršio je snažan protivnapad, tako da bataljon nije uspio da uništi zaplijene kamione.

Prva krajiška nije uspjela da zauzme neprijateljsko uporište u s. Zabučju. Druga dva njena bataljona likvidirali su ostale spoljne otporne tačke, a jedan od njih probio se u grad, ali se i on poslije neprijateljskog protivnapada morao povući.¹³⁾

Ocijenivši da se u gradu nalaze znatno jače njemačke snage od onih na koje smo računali, štabovi brigada su povukli jedinice iz borbe. Takva odluka štabova brigada imala je svoj osnov i u pomenutom stavu iz zapovijesti Štaba divizije o napadu na Užice. Bila bi velika greška da se divizija upustila u borbe sa jakim njemačkim snagama.

U borbi u Užicu poginulo je oko 30 neprijateljskih vojnika, zarobljeno 7. Uništeno je 8 kamiona i 2 mitraljeza, zaplijenjeno 13 pušaka, 1 mitraljez, 60 ručnih bombi i nekoliko hiljada puščanih metaka. Razrušena je željeznička pruga oko Užica na više mjesta. Naše jedinice imale su 4 mrtva i 31 ranjenog.

Dvadeset prva divizija nije zauzela Požegu, koju je napadala i noću 14/15. septembra. Te noći iz Užica u Požegu stigao je jedan bataljon njemačkog 14. brdskog puka, koji je znatno ojačao odbranu grada.

Za to vrijeme jedinice 17. divizije zauzele su Ovčar (trig. 983), odbile dvije intervencije njemačkih jedinica iz Čačka, a jedan njen bataljon izvršio je demonstrativni napad na Čačak.

Tako se pokazalo da nije trebalo vršiti napad na Užice i Požegu. Stab Operativne grupe olako je povjerovao da u ovim gradovima nema nje-

12) P. Višnjić, n. d., str. 156.

13) Izvještaji štabova 1, 4 i 10. krajiške brigade o napadu na Užice, Zbornik 1/12, 47, 48. i 56.

mačkih jedinica; on nije imao podatke o jačini njemačke kolone koja je od Dobruna bila u pokretu za Užice i u suštini i sâm je potcijenio njezine mogućnosti; divizije su imale nepotrebne gubitke i izgubljena su dva dana na njihovom putu u Šumadiju.

3. OSLOBOĐENJE ARANĐELOVCA

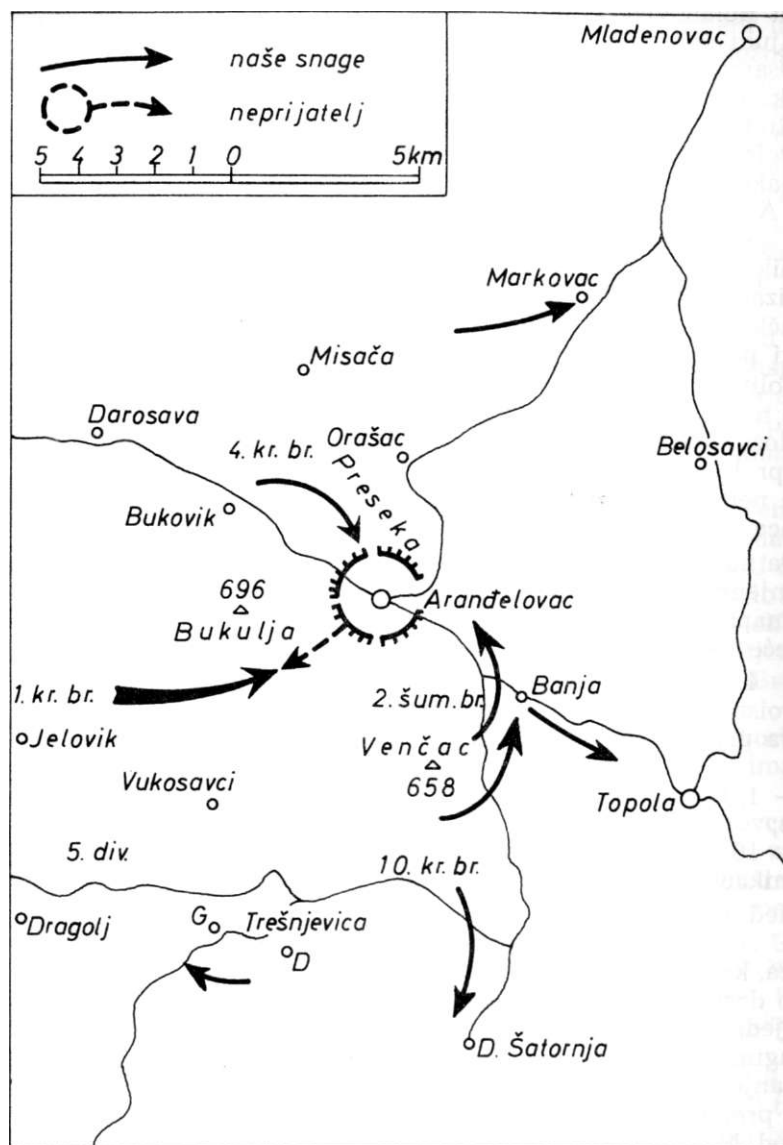
Štab Operativne grupe je 14. septembra izdao divizijama zapovijest za nastupanje na sjeveroistok s ciljem da izbiju na liniju Bukulja-pl.—Rudnik-pl. Peta divizija dobila je zadatak da izbije na liniju Bukulja—Venčac i zauzme Aranđelovac, 21. divizija da zauzme varošicu Rudnik i ovlada pl. Rudnik, 17. divizija da zauzme Gornji Milanovac.¹⁴⁾ Do postavljenog cilja 5. divizija imala je najduži put, koji je mogla savladati za tri dana marša. U pokretu 15. septembra 1. krajiška brigada stigla je u s. Zbojšticu, a 4. i 10. krajiška brigada u s. Dobrinju. Slijedećeg dana 4. i 10. krajiška brigada krenule su u dvije kolone i bez dodira sa neprijateljem uveče stigle na prostoriju s. Banjani—s. Branetići. U Gornjim Branetićima susreli smo se sa Čačanskim partizanskim odredom, jačine 35 boraca, i sa njima proveli nekoliko prijatnih časova. Poslije Toplice bio je to novi susret sa oružanom jedinicom naše vojske u Srbiji. Sa odredom bio je Miloš Minić, sekretar Okružnog komiteta KPJ za čačanski okrug. Drugovi su nas upoznali sa vojno-političkom situacijom u njihovom kraju. Mada su okupatori i njihove sluge četnici i nedićevci vršili strahovit teror u narodu, oni nisu uspjeli da uguše narodnooslobodilačku borbu. Tokom cijelog rata ovdje je djelovala partijska organizacija, a u povoljnijim prilikama djelovao je i partizanski odred. Zajedno sa Milošem Minićem i drugovima iz odreda održali smo uveče zbor, kome je prisustvovalo oko 300 mještana. U Branetićima se našim jedinicama dobrovoljno priključilo 20 omladinaca, a 4. krajiška brigada dala je odredu tri puškomitraljeza sa dosta municije. Toga dana 1. krajiška brigada stigla je u Dobrinju.

U zoru 17. septembra divizija je nastavila marš prema varošici Belanovici, koju je trebalo da zauzme 4. krajiška brigada. Pred Belanovicom brigada se sukobila sa četničkim Rudničkim korpusom, jačine 500 četnika. Oni su u početku pružili jak otpor, ali bočnim dejstvom dvaju bataljona bili su primorani da se u neredu povuku. Poginulo je 48 četnika, predalo se 15 prisilno mobilisanih mladića, koji su ostali u brigadi. Zaplijenjeni su: protivavionski mitraljez sa 200 metaka, 70 granata za top 37 mm, 37 pušaka, 2.000 metaka i druga ratna oprema. Brigada nije imala gubitaka. Uveče se smjestila u Belanovicu.

Na maršu za s. Dragolj 10. krajiška brigada srušila je dva mosta na željezničkoj pruzi Gornji Milanovac—Lajkovac, zaplijenila kompoziciju voza sa lokomotivom i tri vagona i zarobila 10 četnika. Na pravcu prema Ljigu uspostavila je vezu sa jedinicom 1. proleterske divizije. Prva krajiška brigada stigla je toga dana u Gornje Branetiće.

Osamnaestog septembra 4. krajiška brigada ostala je u Belanovici, 10. krajiška brigada u Dragolju, 1. krajiška brigada stigla je u s. Jelovik.

4) Zbornik III/10, 59.



Oslobođenje Aranđelovca (19. i 20. 9. 1944)

U toku dana jedinice su nastavile čišćenje terena od četnika Rudničkog korpusa. Ubijeno je 47, a zarobljeno 130 četnika, zaplijenjena su 3 teška mitraljeza, 1 puškomitraljez, 58 pušaka, 3.000 metaka, 6 konja i druge opreme. Mi smo imali 3 lakše ranjena.¹⁵⁾ Po podne toga dana održali smo

15) Naređenje Štaba 5. divizije za marš od Užica do Aranđelovca, Zbornik 1/12, 46, izvještaj Štaba 5. divizije o borbama od 9—18. septembra 1944, isto dok. br. 84 i Operacijski dnevnik 5. divizije.

zbor u Belanovici. Gradić je dugo bio pod četničkom kontrolom i veliki broj ljudi obradovao se našem dolasku.

Osamnaestog septembra, poslije petodnevnih teških borbi, 1. i 6. proleterska divizija zauzele su Valjevo, 21. divizija ušla je bez borbe u varošicu Rudnik, a dan ranije 17. divizija zauzela je Gornji Milanovac.

Dolaskom na prostor Belanovice 5. divizija stigla je u neposrednu blizinu jakog žarišta narodnooslobodilačkog pokreta u Sumadiji — do područja Arandjelovca, Darosave (sada Partizani) i Kosmaja, na kojem se od 1941. godine nije prekidala oružana borba protiv okupatora i domaćih izdajnika. Stalno aktivnoj i brojnoj partijskoj organizaciji pomagale su organizacije SKOJ-a i Narodnog fronta, a u selima su radili narodnooslobodilački odbori. Oružane akcije izvodili su 2. šumadijska brigada i Kosmajski partizanski odred.

Politički aktivisti sa slobodne teritorije brzo su se sa nama povezali. Preko njih i naše obavještajne službe doznali smo da se u Arandjelovcu i na položajima na Bukulji i Venčacu nalazi oko 1.200 nedićevaca i četnika. Zbog prolaska njemačkih jedinica od Kragujevca prema Beogradu brojno stanje neprijatelja u Topoli i Mladenovcu stalno se mijenjalo. U blizini Venčaca nalazila se 2. šumadijska brigada.

Da nam nedićevci i četnici u noćnoj borbi iz Arandjelovca ne bi umakli u njemačke garnizone u Topolu i Mladenovac, Stab divizije odlučio je da se napad na njih izvrši tačno u podne 19. septembra. Brigade su dobile slijedeće zadatke:

— 4. krajiška brigada sa dva bataljona napada grad sa sjeverne i sjeveroistočne strane, a sa druga dva bataljona, u visini sela Markovca, zatvara pravac prema Mladenovcu — zarušava cestu i postavlja nagazne mine;

— 1. krajiška brigada zauzima Bukulju i napada grad sa jugozapadne strane;

— 10. krajiška brigada zauzima Venčac i selo Banju, dejstvuje duž komunikacije prema Topoli, koju eventualno zauzima.¹⁶

Međutim, situacija se na pravcu 1. krajiške brigade potpuno izmijenila. U susret njezinoj desnoj koloni kod sela Balabanac, u blizini Arandjelovca, kretala se njemačka motorizovana kolona od oko 80 vozila, u kojoj je bilo dosta tenkova, oklopnih automobila i motorizovane artiljerije. Bio je to jedan bataljon njemačkog 1. puka »Brandenburg«, koji je zajedno sa drugim njemačkim snagama, upućenim od Topole, trebalo da omogući probijanje 14. lovačkog puka njemačke 7. SS divizije »Princ Eugen« od Čačka preko Gornjeg Milanovca ka Rudniku i Topoli. Uskoro je duž drumova kod Markovog Tavana nastala paklena borba, u kojoj su jedinice 1. krajiške brigade bile brže i pribranije. Uz podršku artiljerijske i minobacačke vatre, one su izvršile juriš na njemačku kolonu. Među Nijemcima nastala je pometnja, vozila su smetala jedna drugima, nije se imalo kud nego da se spasava što se spasiti može. Dio začelja kolone izmakao je seoskim putevima prema cesti Mladenovac—Topola, a na bojištu su ostale desetine poginulih Nijemaca i uništena i zaplijenjena ratna tehnika.

Dok se vodila borba sa Nijemcima, bataljoni 4. krajiške brigade zauzeli su Preseku i na juriš ušli u grad. Uskoro je u grad stigao i jedan

16) Naređenje Staiba 5. divizije za napad na Arandjelovac, Zbornik 1/12, 70.

bataljon 1. krajiške brigade. Četnici i nedićevci brzo su sabijeni u centar grada, ali su pružali žestok otpor, osobito u zgradama željezničke i žandarmerijske stanice i u hotelima »Staro zdanje« i »Novo zdanje« (sada hotel »Sumadija«). Zgrade hotela bile su pripremljene za dugu borbu. Očekujući pomoć od Nijemaca iz Topole i Mladenovca, četnici i nedićevci odbijali su pozive da se predaju, pa je borba nastavljena i 20. septembra. »Staro zdanje« zauzeto je tako što je pod jedan njegov zid, pod zaštitom mitraljeza, stavljen eksploziv, koji je načinio veliku rupu u zidu kroz koju su naši borci uletjeli u zgradu i tako primorali neprijatelja na predaju (u »Starom zdanju« nalazilo se oko 250 nedićevaca i četnika, okorjelih zlikovaca). U 17 časova 20. septembra grad je bio slobodan.

Za to vrijeme dva bataljona 4. krajiške brigade na zasjedi kod Markovca odlično su izvršili zadatak: srušili su most na cesti, postavili nagazne mine i sačekali dvije manje njemačke motorizovane kolone i nanijeli im osjetne gubitke u ljudstvu, zaplijenili 4 kamiona, 1 automobil, 1 puškomitraljez, 25 pušaka, 5.000 metaka i drugu opremu, spalili 8 kamiona, 1 oklopni i 1 luksuzni automobil.

Deseta krajiška brigada razbila je četničko obezbjeđenje na Venčacu, zauzela s. Banju, a u nastupanju prema Topoli sukobila se sa njemačkom motorizovanom kolonom koja se kretala u pravcu Donje Satornje. U oštroj borbi brigada je prisilila Nijemce da se povuku prema Topoli. Poginulo je 47 Nijemaca, među kojima 3 oficira, uništeno je 12 kamiona, 2 oklopna automobila i 3 motocikla sa prikolicom; poginulo je 29, a zarobljeno 28 četnika; zaplijenjeno je 30 pušaka i drugog naoružanja i opreme. Brigada je imala 5 mrtvih, 4 teže i 7 lakše ranjenih.

Na pravcu Venčac—s. Banja—Arandelovac uključila se u borbu 2. šumadijska brigada i ona je ubila 7 neprijateljskih vojnika, a imala 2 poginula i 3 ranjena.¹⁷

Ukupni gubici neprijatelja u borbi za oslobođenje Arandelovca bili su: 140 mrtvih Nijemaca (među njima 4 oficira), 406 mrtvih i 420 zarobljenih nedićevaca i četnika; naše jedinice zaplijenile su 4 puškomitraljeza »šarca«, 355 pušaka, 5 automata (strojnica), 19 pištolja, oko 45.000 metaka, 350 ručnih bombi, 200 kg eksploziva, 6 kamiona, 2 pokretne radionice, 4 motocikla, 1 sanitetska kola i dosta druge vojne opreme; uništena su 3 mala tenka, 3 oklopna artiljerijska kola, motorizovani top 80 mm, motorizovani top 20 mm, 23 kamiona, 7 motocikla sa prikolicama, 4 luksuzna automobila i 1 motocikl.

Naše jedinice imale su 23 mrtva i 63 ranjena borca, od kojih 19 teže.

Iz kvislinškog zatvora u hotelu »Staro zdanje« oslobođeno je 50 talaca — ljudi i žena iz Arandelovca i okoline, koje su nedićevci i četnici mučili kao pripadnike narodnooslobodilačkog pokreta.¹⁸

Borba za oslobođenje Arandelovca spada u jednu od najznačajnijih i najuspjelijih borbi 5. divizije. Osnovna karakteristika ove borbe je ta

17) Naredbom Glavnog štaba NOV i PO Srbije od 19. septembra, 2. šumadijska brigada preimenovana je u 21. srpsku brigadu. Ona se od 21. septembra nalazila pod komandom štaba 5. divizije, od 8. oktobra do 17. decembra bila je u sastavu 5. divizije, a onda je, po naređenju Štaba 1. proleterskog korpusa, ušla u sastav 21. divizije.

18) Izvještaj štabova 1, 4. i 10. krajiške brigade i Štaba 5. divizije, i saopštenje Štaba 5. divizije o borbama za oslobođenje Arandelovca, Zbornik 1/12, 92, 93, 103, 106 i 194.

što je divizija prvi put do tada po danu napala neprijatelja u gradu i istovremeno vodila borbe u susretu sa jakim njegovim motorizovanim jedinicama.

Uveče 20. septembra održan je u gradu narodni zbor. Okupila se velika masa svijeta. Na zboru su govorili komandant i politički komesar divizije, koji su u ime boraca pozdravili građane Arandelovca i okolnih sela. Na zboru je govorio i Dušan Petrović Sane, tada član Pokrajinskog komitea KPJ za Srbiju.

Narod Arandelovca i okolnih sela toplo je dočekaio borce 5. divizije, donosio im hranu i milošte, a osobito je bio pažljiv prema ranjenicima. Zadivila ga je naša odlučna borba protiv njemačkih motorizovanih jedinica.

U gradu i po oslobođenim selima radili su narodnooslobodilački odbori, a za vrlo kratko vrijeme u Arandelovcu, Darosavi i Belanovici postavljene su komande mjesta i formirane za njih partizanske straže. Brigade 5. divizije dodijelile su ovim komandama i njihovim stražama potrebno naoružanje.

Prodorom 1. proleterskog i 12. udarnog korpusa na liniju Medvednik—Povlen—Suvobor i nastupanjem Operativne grupe divizija prema Bukulji i Rudniku, Vrhovni štab je ocijenio da su stvoreni uslovi da se ove, do tada samostalne, formacije objedine pod jednom komandom. Tada je odlukom Vrhovnog štaba od 15. septembra 1944. formirana 1. armijska grupa NOVJ, u čiji su sastav ušli 1. proleterski korpus (1. i 6. proleterska, 5, 17. i 21. udarna divizija), 12. udarni korpus (11, 16, 36. i kasnije 28. udarna divizija) i 37. udarna divizija. Dotadašnji Štab 1. proleterskog korpusa, u kojem je dužnost komandanta preuzeo komandant Operativne grupe divizija general-potpukovnik Peko Dapčević, primio je komandu nad jedinicama ove Armijske grupe.

Osvajanjem planinskog vijenca Medvednik—Povlen—Maljen—Suvobor—Rudnik i oslobođenjem Krupnja, Valjeva, Lazarevca, Arandelovca i Gornjeg Milanovca, 1. armijska grupa čvrsto je stala na tlo zapadne Srbije i Sumadije i stvorila jaku osnovicu za operacije na sjever — prema Savi, i na istok — prema važnoj neprijateljskoj komunikaciji Kraljevo—Kragujevac—Topola—Beograd. Grupa je obezbijedila povoljne strateške uslove da zajedno sa korpusima Glavnog štaba NOV i PO Srbije i u sadejstvu sa jedinicama Crvene armije, u njihovom nastupanju u dolini Velike Morave, pristupe oslobođenju cijele Srbije i glavnog grada Jugoslavije — Beograda.

4. DEJSTVA NA PROSTORU ARANDELOVAC—TOPOLA—KOSMAJ

Naređenjem od 21. septembra 1944. godine Stab Prve armijske grupe odredio je neposredne zadatke potčinjenim jedinicama: 12. korpusu da oslobodi Loznicu i Lešnicu, očisti područje Cera i nastupa prema Sapcu i Posavini; 1. proleterskom korpusu da dejstvuje na sjever prema Koce-ljevu, Ubu, Stepojevcu i Kosmaju, a na istok na neprijateljsku komunikaciju Kraljevo—Kragujevac—Topola—Beograd. Sve divizije su imale zadatak da u pozadini neprijatelja uništavaju kvislinške vojne formacije i

njihovu vlast, a na oslobođenoj teritoriji da likvidiraju ostatke kvislinških jedinica, da formiraju pozadinske vojne komande, pomognu učvršćenje narodne vlasti i da rade na mobilizaciji novih boraca.¹⁹⁾

U sklopu tih zadataka 5. divizija trebala je da djeluje na komunikaciju Kragujevac—Beograd i dijelom svojih snaga da ojača prostor Kosmaja, na kojem je uspješno djelovao Kosmajski partizanski odred.

Prodorom 1. proleterskog i 12. udarnog korpusa u zapadnu Srbiju i Sumadiju za Nijemce se znatno pogoršala već i do tada teška situacija u Srbiji. Zauzimanjem područja Bukulje, Venčaca i Rudnika, snage 1. proleterskog korpusa direktno su ugrozile komunikaciju Kraljevo—Kragujevac—Beograd, kojom su Nijemci iz Grčke i Makedonije izvlačili trupe Grupe armija »E« radi njihovog upućivanja na front u istočnu Srbiju, u Podunavlje i Banat i za odbranu Beograda. Jedinice 5. divizije su već u toku 21. i 22. septembra izvele nekoliko uspješnih akcija na dijelu komunikacije Topola—Mladenovac. Noću 20/21. septembra na r. Milatovici srušile su most i zajedno sa mostom digle u vazduh 2 kamiona sa vojskom i jedan tenk, uništile još 4 kamiona i izbacile iz stroja dosta Nijemaca; kod Badžakove čuprije iz zasjede napale su njemačku motorizovanu kolonu, nanijele joj gubitke u ljudstvu i spalile 3 kamiona, a jedan bataljon zauzeo je Topolu, protjeravši slabu njemačku posadu. Pojavljivanjem jake njemačke motorizovane kolone cestom iz Kragujevca, bataljon je napustio gradić. Slijedeće noći dvije naše zasjede napale su njemačke kolone, spalile 4, a oštetile 6 kamiona i izbacile iz stroja oko 60 vojnika. U tim borbama naše jedinice imale su 1 mrtvog, 4 teže i 11 lakše ranjenih.²⁰⁾

Da bi kolonama obezbijedio slobodan prolaz cestom Kragujevac—Beograd, nanio gubitke jedinicama 1. proleterskog korpusa i odbacio ih na zapad, general Felber je preduzeo protivnapad na pravcima Čačak—Gornji Milanovac—Donja Satornja i Topola—Arandelovac. U tom protivnapadu, koji je dobio naziv »Cirkus« (»Zirkus«) učestvovali su: 1. puk »Brandenburg«, 14. brdski puk 7. SS divizije »Princ Eugen«, četničke snage Sumadijske grupe korpusa i manje Nedićeve jedinice.²¹⁾

U toku 21. i 22. septembra 14. brdski puk u napadu od čačka ovladao je komunikacijom Čačak—Gornji Milanovac—Rudnik i izbio u Donju Satornju. Ne upuštajući se u teže frontalne borbe, jedinice 21. divizije vodile su manevarsku odbranu. U tom vremenu (21. septembra) dva bataljona 4. krajiške brigade uz sadejstvo dijelova 1. krajiške brigade, kod sela Misače (sjeverno od Arandelovca), razbili su 2. ravnogorski četnički korpus, jačine oko 500 ljudi. Poginulo je 30, a zarobljeno 60 četnika, zapli-

19) Naređenje Štaba 1. proleterskog korpusa od 21. 9. 1944., Zbornik 1/12, 99.

20) Izvještaji štabova 4. i 10. krajiške brigade i Štaba 5. divizije, Zbornik 1/12, 106, 116. i 123.

21) Pregled dejstava potčinjenih jedinica vojnoprawnog komandanta Jugoistoka od 23. 8 do 4. 11. 1944., Zbornik XII/4, 158, str. 686—687; P. Višnjić n. d., str. 167.

Za operacije u Srbiji 26. septembra 1944. formirana je Armijska grupa »Felber« (nazvana po komandantu Felberu). Ona je imala zadatak da obezbijedi izvlačenje kroz Srbiju Grupe armija »E«. Naređenjem Vrhovne komande Vermahta od 6. oktobra 1944. Armijska grupa »Felber« dobila je naziv Armijska grupa »Srbija« (Zbornik XII/4, 147).

jenjena su 4 puškomitraljeza, laki bacač, 35 pušaka i druga oprema. Kod nas je jedan borac lakše ranjen.

Zbog nastupanja Nijemaca cestom Gornji Milanovac—Šatornja, a da bi im spriječila prodor preko Belanovice ka Ljigu i Lazarevcu, 5. divizija je noću 22/23. septembra izvršila novi raspored jedinica: 1. krajiška brigada u Jelovik i Dragolj, da zatvori pravac prema Belanovici; 10. krajiška brigada u rejon Venčac—s. Vukosavci, za dejstvo na komunikaciju Donja Satornja—Belanovica; 21. šumadijska brigada u rejon Bukulja—s. Bukovik, a sa manjim snagama da kontroliše Preseku i Arandelovac; 4. krajiška brigada u rejon s. Zivkovci (sjeverno od Belanovice), kao opšta rezerva.²²⁾

Prvi jači napad Nijemci su izveli 24. septembra kada su zauzeli Venčac i selo Banju. Slijedećeg dana bili su neaktivni. Ocijenivši da Nijemci nemaju snaga za ozbiljniji prodor prema Ljigu i Darosavi, Stab 5. divizije je 25. septembra izvršio novi raspored brigade koji je omogućavao izvođenje akcija lakim jedinicama na komunikacije Topola—Kosmaj i Topola—Donja Šatornja, i angažovanje štabova i komandi na širem prostoru u radu na mobilizaciji ljudstva. Tako su brigade raspoređene na prostorijske: 10. krajiška — Belanovica—Dragolj—Gornja Trešnjevica i održavala je vezu sa lijevokrilnom jedinicom 21. divizije; 1. krajiška — Vukosavci—Brezovac—Zabrežje; 21. srpska — Bukovik—Preseka; 4. krajiška — u širem rejonu Misače. Njen 2. bataljon upućen je na Kosmaj, da zajedno sa Kosmajskim partizanskim odredom, kao posebna grupa, dejstvuje na komunikacije prema Beogradu i prikuplja podatke o neprijatelju. Sa bataljonom je pošao Miloš Tanjga, zamjenik komandanta brigade. Narednih dana, pa sve do pokreta 5. divizije u borbu za oslobođenje Beograda, ova grupa imaće krupnu ulogu u prihvatanju boraca iz Beograda koji su partijskom vezom prebacivani do Kosmaja, a odatle u rejon Darosave. Bataljon 4. krajiške brigade stavljen je pod komandu Štaba divizije i dodijeljena mu je radio-stanica.

Kako nisu imali dovoljno snaga za prodor ka Ljigu i Lazarevcu, Nijemci su bili uporni da i po cijenu gubitaka u borbama sa jedinicama 21. i 5. divizije prebace 7. SS diviziju »Princ Eugen« cestom Cačak—Gornji Milanovac—Rudnik—Topola koja je hitala u rejon Niša i da drugim svojim trupama obezbijede slobodan prolaz cestom Kragujevac—Beograd.

Na napad 1. krajiške brigade noću 27/28. septembra na Banju, Venčac i Donju Satornju, u kojem je postigla samo djelimičan uspjeh, a imala 1 mrtvog i 10 ranjenih, Nijemci su ujutro 28. septembra odgovorili napadom na cijeloj liniji od Preseke do Gornje Trešnjevica. Oni su u početku uspjeli da zauzmu dio Preseke i da uđu u predgrađe Arandelovca, ali su protivnapadom jedinica 4. krajiške i 21. srpske brigade odbačeni prema Banji. I na ostalim pravcima jedinice 1. i 10. krajiške brigade primorali su Nijemce da se povuku na polazne položaje. U toj borbi Nijemci su imali 47 poginulih, a naše jedinice 18 ranjenih, od kojih 3 teže. Neprijatelj je 30. septembra ponovo izvršio napad na sektoru 5. divizije, ali ovoga puta sa znatno jačim snagama. U napadu su učestvovali: 14. brdski puk, jedinice 1.

22) Naređenje štaba 5. divizije od 22. septembra 1944, Zbornik 1/12, 114.

puka »Brandenburg« i 202. tenkovskog bataljona i nedićevci. Napad je podržavala avijacija. Neprijatelj je zauzeo Preseku i Kapetanove stanove i ušao u Arandelovac. U toj borbi mi smo imali 1 mrtvog i 16 ranjenih, od kojih 2. teže. Na pravcu Belanovice, kod 10. krajiške brigade, stanje je ostalo nepromijenjeno.

Noću između 30. septembra i 1. oktobra i u toku 1. oktobra, 1. i 10. krajiška brigada izvršile su nekoliko protivnapada i potisnule Nijemce na Venčac i od Gornje Trešnjevce prema Šatornji. Prvog oktobra Nijemci su napustili Preseku i Arandelovac, a sljedećeg dana Venčac i Donju Šatornju. Cijeli 14. brdski puk povukao se u Topolu, a jedinice puka »Brandenburg« pošle su za istočnu Srbiju. Pošto su noću 27/28. septembra napustili Gornji Milanovac, a noću 1/2. oktobra Donju Šatornju, Nijemci nisu više pokušavali da koriste komunikaciju Čačak—Gornji Milanovac—Topola. Dvadeset prva divizija rasporedila je svoje snage na prostoriji Rudnik—Gornji Milanovac—Vračevšnica za dejstva protiv Nijemaca i četnika na pravcima prema Čačku i Kragujevcu.²³

Dvadeset devetog septembra 21. srpska brigada upućena je u rejon Ljig—s. Gukoši—s. Štavica sa zadatkom da očisti teren od četničkih grupa i da održava vezu sa lijevokrnlom jedinicom 21. divizije.

Drugi bataljon 4. krajiške brigade i Kosmajski partizanski odred, odnosno Kosmajska brigada,²⁴ za nekoliko dana svog zajedničkog djelovanja izveli su nekoliko uspješnih akcija: 28. septembra zauzeli su Sopot, oštetili voz sa dva vagona i ubili 9 Nijemaca; noću 29/30. septembra u selima Beljini, Boždarevcu i Guncatu razbili su četničku Gročansku i Lipovičku brigadu, ubili 16, a zarobili 17 četnika; noću između 30. septembra i 1. oktobra u s. Parcani napali su logor Srpske državne straže, jačine oko 900 ljudi. Borba je trajala čitavu noć. Neprijatelj je imao dosta izbačenih iz stroja. Naši su imali 3 poginula i 14 ranjenih, većinom lakše.

Stab 5. divizije imao je namjeru da na Kosmaj uputi 4. krajišku brigadu (bez jednog bataljona i bolnice), ali je divizija uskoro krenula preko komunikacije Topola—Mladenovac. Posljednju akciju na području Kosmaja 2. bataljon 4. krajiške brigade izveo je 5. oktobra i ubio nekoliko nedićevaca, a sljedećeg dana vratio se u sastav brigade.

Prvih dana oktobra glavnina 5. divizije bila je orijentisana za napade na komunikaciju Topola—Mladenovac. Prva krajiška brigada noću 4/5. oktobra izvršila je napad na Topolu u kojoj se nalazio jedan njemački bataljon i jedna četnička jedinica. U dobro organizovanom i vođenom napadu naši su brzo razbili njemačku odbranu i ušli u grad. Nijemci su se povukli na Oplenac. Oko 3 časa 6. oktobra naišla je iz Kragujevca jaka njemačka motorizovana kolona, pa su naši napustili Topolu. Ubijeno je oko 70 Nijemaca i četnika, zaplijenjena su 2 minobacača, 10 pušaka i dosta

23) Izvodi iz operacijskog dnevnika 21. divizije, Zbornik 1/12, 204. i Zbornik I 13, 188; izvještaji Štaba 5. divizije 1. proleterskom korpusu, Zbornik 1/13, 9. i 17.

24) Kosmajska brigada (od 2. oktobra 22. srpska) formirana je u s. Drugovcu (jugozap. od Smedereva) krajem septembra 1944. od Kosmajskog partizanskog odreda i 2. pošavsko-tamnavskog partizanskog bataljona, kojii se iz Banata prebacio u Srbiju. Imala je tri bataljona sa oko 1.000 boraca. Do 8. oktobra bila je u sastavu 5. divizije kada je ušla u sastav 6. proleterske divizije (Vajna enciplopedija 2. izdanje, str. 640).

opreme (100 čebadi, 1.140 uvijača, 1.000 šajkača i dr.). Brigada je imala 2 mrtva i 12 ranjenih, od toga 6 teže.²⁵

Oko podne toga dana jedan bataljon 10. krajiške brigade ušao je u praznu Topolu, ali je od Kragujevca stigla njemačka motorizovana kolona sa nekoliko tenkova, pa se bataljon, poslije kraće borbe, povukao iz grada. Zaplijenjen je top »pito« i 10 pušaka.

Ujutro 8. oktobra jedan bataljon 4. krajiške brigade iznenadio je njemačku posadu u Mladenovcu, jačine oko 200 vojnika. Bataljon je uspio da potisne Nijemce na uski prostor, ali im je tada stigla pomoć od Ralje i Smederevske Palanke i naši su se povukli iz grada. Neprijatelj je imao oko 30 mrtvih, a bataljon 1 poginulog i 10 ranjenih.²⁶

Devetog oktobra 5. divizija izvršila je pokret sa prostora Aranđelovca opštim pravcem Topola—Natalinci—Smederevska Palanka radi osvajanja prostorije istočno od drumu Topola—Mladenovac i spajanja sa jedinicama Crvene armije koje su nastupale prema dolini Velike Morave.

Akcije 5. divizije na komunikaciji Topola—Mladenovac i aktivne odbrambene borbe na prostoru Aranđelovca i Satornje protiv jakih njemačkih snaga imale su izvanredan značaj. Pored gubitaka u ljudstvu i tehnici, tim borbama usporeno je kretanje njemačkih snaga koje su sa juga prebacivane u Banat, Beograd i u istočnu Srbiju. Angažovanjem protiv sebe jakih njemačkih snaga, 5. divizija je olakšala borbu naših jedinica i jedinica Crvene armije u Banatu i istočnoj Srbiji.

Za dvadeset dana boravka 5. divizije na prostoriji Belanovica—Aranđelovac—Kosmaj—Topola u vremenu od 20. septembra do 9. oktobra 1944. njeni štabovi, komande i jedinice, pored borbi koje su vodili sa jakim njemačkim snagama, obavili su i druge značajne poslove, među kojima su bili: mobilizacija i prihvatanje novih boraca i sprovođenje za njih vojno-političke nastave, pomoć komandama mjesta u naoružanju za partizanske straže, odabiranje starješinskog kadra za kurseve rodova i službi, te starješina i boraca za novoformirane jedinice 1. korpusa i 5. divizije, saradnja sa narodnooslobodilačkim odborima, partijskim organizacijama i drugim organizacijama NOP-a na terenu za održavanje zborova i kulturnih priredbi u narodu. Poslije prvih iskustava u radu na navedenim poslovima održali smo 26. septembra savjetovanje u štabu divizije sa štabovima brigada, na kome smo utvrdili program našeg rada. Kao rezultat opšteg raspoloženja naroda za borbu protiv okupatora i njegovih domaćih slugu — nedićevaca i četnika i dobro organizovanog rada partijske organizacije na terenu, organa narodne vlasti, komandi i jedinica divizije, u naše briga-

25) Izvještaj Štaba 1. krajiške brigade o napadu na Topolu, Zbornik 1/13, 42. Ujutro 7. oktobra u Topolu su stigli iz Kragujevca dijelovi njemačke 117. lovačke divizije i 18. policijskog puka. Te jedinice su žurile da što prije stignu u Beograd. Za njima su se kretali i ostali dijelovi 117. divizije, koja je Ma razvučena duž puta od Skoplja, Prištine, Kraljeva i Kragujevca, ali su i ani pristizali u većim vremenskim razmacima (P. Višnjić, n. d., str. 237).

26) Izvještaj Štaba 5. divizije o borbama u vremenu od 1. do 15. oktobra 1944, Zbornik 1/14, 99.

de svakim danom stizale su sve brojnije grupe mladića i djevojaka iz Arandjelovca i njegove okoline, sa područja Mladenovca, Kosmaja i Sopot, a iz Beograda stizalo je stotine dobrovoljaca — radnika, đaka, intelektualaca i svih drugih profesija, među kojima je bio znatan broj učesnika oružanih i diverzantskih akcija, koje su oni izvodili pune tri godine u okupiranom Beogradu. Novi borci lijepo su dočekivani i prihvatani. Njima su se posebno obradovali Krajišnici — stari kadrovi divizije, jer su znali da će Šumadinci i Beograđani, čuveni po svom slobodarstvu i ljubavi prema zemlji i narodu, dostojno zamijeniti poginule borce i starješine. Novodošli borci iz Beograda raspoređivani su u sve divizije 1. proleterskog korpusa. Kao dobri poznavaoči svoga grada oni će u borbama za Beograd izvanredno pomoći svojim jedinicama. Priliv novih boraca rastao je svakim danom. Da bi slika o tom impresivnom dolasku dobrovoljaca u naše jedinice bila jasnije iskazana, iznijeu podatak da je 5. divizija do pokreta za Beograd narasla na preko 5.000 boraca.²⁷⁾ Sa novim borcima po bataljonima i četama izvođena je vojnostručna obuka i politička nastava. Česte borbe otežavale su izvođenje obuke, pa se može reći da je većina novih boraca prva znanja u rukovanju oružjem sticala u teškim uslovima — u borbama protiv iskusnih, izvježbanih i dobro vođenih njemačkih jedinica, što je, naravno, uticalo i na ishod borbe. Zbog toga je korišćen svaki slobodan termin za njihovu obuku.

Važan posao u jedinicama bio je izbor starješina i boraca za kurseve koji su se održavali u korpusu i diviziji. U korpusu je radio kurs za opštevojne starješine i kurs za artiljerce. Naredbom Štaba korpusa za komandanta srednjeg oficirskog kursa (za opštevojne starješine) postavljen je Ratko Martinović, načelnik Štaba naše divizije. Na taj kurs poslali smo 17 naših oficira. Na artiljerijski kurs poslali smo 30 drugova, a na bolnički kurs 12 drugarica — novih boraca. Mi smo u diviziji formirali kurs za obuku na minobacačima, koji je pohađalo 39 boraca. Za novoformiranu konjičku brigadu našeg korpusa poslali smo jedan broj starješina i boraca i dali nešto konja. Krajem septembra brigada je imala dva diviziona sa oko 450 boraca. Početkom oktobra mi smo u diviziji formirali artiljerijski divizion koji je imao jednu bateriju topova i dvije baterije minobacača 81 mm. Za njegovog komandanta postavljen je Ešref Vražalić Ragib.

Zajedno sa narodnooslobodilačkim odborima, partijskim organizacijama i organizacijama Narodnog fronta održali smo dosta narodnih zborova, a kulturne ekipe divizije i brigada i bataljonski horovi dali su veliki broj priredbi i zabavnih večeri. U svim tim prilikama narod je izražavao ljubav i poštovanje prema vojsci i odanost ciljevima narodnooslobodilačke borbe, a naši borci osjećali su se među ljudima Sumadije kao među svojim davno stečenim prijateljima. Naši stari borci doživljavali su dane provedene sa ljudima Sumadije isto kao kada bi se našli u svom ustaničkom zavičaju.

27) U knjizi Beogradska operacija, izdanje Vojnaistarijskog instituta, Beograd 1964, str. 142 (ubuduće: Beogradska operacija, str. —), stoji da je 5. divizija 5. oktobra 1944. imala 4.100 boraca, a da je do 10. oktobra u divizije 1. armijske grupe stupilo još oko 8.000 ovih boraca. U broj od 4.100 boraca nije uračunato brojno stanje 21. srpske brigade, koja je 8. oktobra ušla u sastav 5. divizije.

Prema istom izvoru, brojno stanje 1. armijske grupe 10. oktobra iznosilo je oko 40.000 vojnika.

U izuzetno dobrom raspoloženju, brojno znatno jači i u naoružanju moćniji, toplo ispraćeni od svojih domaćina, borci 5. divizije pošli su iz arandelovačkog kraja u bitku za oslobođenje Beograda.

U duhu naređenja Vrhovnog štaba, jedinice 1. armijske grupe početkom oktobra postepeno su se primicale Beogradu. Prva proleterska divizija, lijevokrilni susjed 5. divizije, ujutro 2. oktobra napala je neprijatelja u Ubu i rudniku Vreoce. Ub je oslobodila noću 2/3. oktobra, a Vreoce 5. oktobra. Šesta proleterska divizija otpočela je pokret sa prostorije s. Koceljevo—s. Jazovik—s. Debrč u pravcu Lazarevca. Dvanaesti korpus 5. oktobra nalazio se na prostoriji Krupanj—Bogatić—Pocerina. Toga dana njegova 11. divizija krenula je prema Obrenovcu i Ubu.

Šestog oktobra vrhovni komandant maršal Tito naredio je Štabu 1. armijske grupe da pripremi jedinice za napad na Beograd. »Preduzmite mjere za likvidaciju Obrenovca« — stajalo je u njegovoj depeši. »Napad na Beograd je vezan sa operacijama Crvene armije . . . Cijela vaša grupa od devet divizija mora da učestvuje u napadu na Beograd. Naša je želja, a i Rusi su tog gledišta, da u Beograd uđu prvo naše jedinice«.²⁸⁾

Na osnovu tog naređenja Vrhovnog komandanta Štab 1. armijske grupe nastavio je pomjeranje jedinica 1. proleterskog korpusa prema Beogradu i komunikaciji Kragujevac—Beograd. Tako je 1. proleterska divizija 8. oktobra stigla na prostoriju Darosova—s. Venčane—s. Ranilovići, orijentisana za dejstva prema Mladenovcu i Ralji; 6. proleterska divizija 8. oktobra stigla je na prostoriju s. Beljina—s. Boždarevac—s. Meljak, orijentisana prema Beogradu; 17. divizija iz rejonu sjeverno od Užica i Požege 8. oktobra privučena je glavninom snaga u rejon Donja i Gornja Trešnjevica; 21. divizija zadržana je na prostoriji Gornji Milanovac—Vračevšnica za dejstva prema Kniću i Kragujevcu; 5. divizija je od 7. oktobra bila prikupljena u rejonu Banja—Arandelovac—Misača—Orašac, a pojedini bataljoni njenih brigada izvodili su akcije na komunikaciji Topola—Mladenovac.²⁹⁾ Dvanaesti korpus dobio je zadatak da zauzme Obrenovac.³⁰⁾ Štab 1. armijske grupe 8. oktobra premjestio se iz Valjeva u Arandelovac.

Iz iznijetog vidi se da je Štab 1. armijske grupe odlučio da težište borbenih dejstava 1. proleterskog korpusa bude na komunikaciji Kragujevac—Beograd s ciljem da se onemogući dalje izvlačenje njemačkih snaga iz Grčke, Makedonije i Srbije prema Beogradu. Dio ovih jedinica 1. proleterskog korpusa mogao je bez teškoća da krene ka dolini Velike Morave, u susret jedinicama Crvene armije.

Zbivanja narednih dana na bojištu u Sumadiji bila su uvod u ulazak jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i Crvene armije u neposrednu bitku za oslobođenje Beograda.

28) Beogradska operacija, str. 143.

29) Operacijski dnevnik 1. proleterskog korpusa, Zbornik 1/13, 183.

30) U sastav 12. korpusa stigla je 28. divizija. Ona se 6. oktobra kod Zvornika i Koviljače prebacila preko Drine u zapadnu Srbiju.

Glava XIII

U BORBAMA ZA OSLOBOĐENJE BEOGRADA (od 9. do 20. oktobra 1944)

1. SPAJANJE SA JEDINICAMA CRVENE ARMIJE, OSLOBOĐENJE TOPOLE I MLADENOVCA

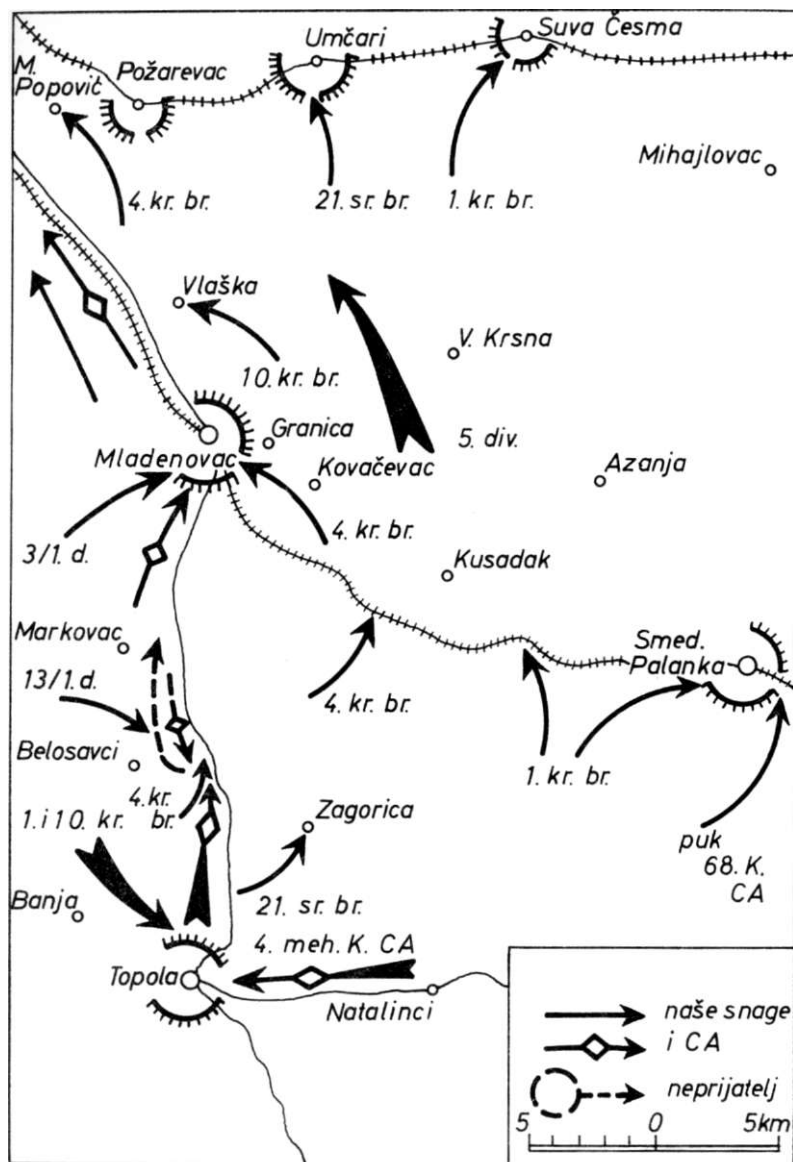
Vrhovni komandant NOVJ maršal Josip Broz Tito 9. oktobra 1944. obavijestio je Stab 1. armijske grupe da su sovjetske trupe izbile na lijevu obalu Dunava na čitavoj dužini nizvodno od Zemuna i da će sovjetske jedinice koje su nastupale kroz istočnu Srbiju preko Petrovca na Mlavi za dan ili dva stići na Veliku Moravu, u rejon Velike Plane, odakle će krenuti ka Beogradu. U vezi s tim naredio je Peku Dapčeviću, komandantu 1. armijske grupe, da svoje desno krilo, poslije spajanja sa jedinicama Crvene armije kod Velike Plane, odmah usmjeri prema Beogradu.¹⁾

Kako je svojom odlukom od 6. oktobra već bio orijentisao četiri divizije za dejstvo na komunikaciju Kragujevac—Beograd i za povezivanje sa jedinicama Crvene armije prema Velikoj Moravi, Stabu 1. armijske grupe nije bilo teško da u duhu naređenja Vrhovnog komandanta divizijama precizira zadatke: 1. diviziji da napadne sektor Mladenovac—Ralja i zauzme Mladenovac; 5. diviziji da ovlada sektorom Topola—Natalinci—s. Kusadak i zauzimanjem Smederevske Palanke da se spoji sa jedinicama Crvene armije; 21. diviziji da nastupa pravcem s. Cumić—-hs. Saranovo—s. Baničina u susret jedinicama Crvene armije u rejonu Velike Plane; 17. diviziji da na prostoru s. Ovsšte—s. Cumić—s. Jarušice—s. Ugljarevac zatvori pravce od Kragujevca prema Topoli i Rači.²⁾

Peta divizija iz rejona Arandelovca pošla je na zadatak 9. oktobra prema sljedećem rasporedu: 1. krajiška brigada, ojačana baterijom topova, uveče 9. oktobra napada Topolu, a odmah zatim produžava pokret za Natalince; 10. krajiška brigada po potrebi sadejstvuje 1. krajiškoj brigadi u zauzimanju Topole; ako se Topola ne zauzme do zore 10. oktobra, preuzima položaje od 1. krajiške brigade i blokira neprijatelja u gradu; 4 krajiška brigada postavlja zasjede na cesti Topola—Mladenovac kod s. Belosavci i sprečava pokret Nijemaca u oba pravca, a jednim bataljonom, ojačanim minerskim odjeljenjem, ruši željezničku prugu Mla-

1) Beogradska operacija, str. 147.

2) Naređenje Štaba 1. proleterskog korpusa, Zbornik 1/13, 75.



Spajanje sa jedinicama Crvene armije i oslobođenje Topole i Mladenovca (9—12. 10. 1944)

denovac—Palanka kod stanice u Kovačevcu; njena zasjeda kod Belosavaca ostaje na zadatku i 10. oktobra; 21. srpska brigada do 24 časa 9. oktobra stiže u s. Zagoricu, nalazi se u opštoj rezervi i po potrebi sadejstvuje 1. i 4. krajiškoj brigadi.³⁾

3) Zapovijest Štaba 5. divizije od 9. oktobra 1944, Zbornik 1/13, 80.

Zbog upornog otpora jednog njemačkog bataljona, ojačanog tenkovima, Topola nije zauzeta. Prva krajiška brigada imala je 10 ranjenih. Ona je u podne 10. oktobra ušla u prazne Natalince i nastavila pokret prema Palanci. Na zasjedu 4. krajiške brigade kod Belosavaca nije naišao neprijatelj, a njen bataljon noću 9/10. oktobra zauzeo je željezničku stanicu Kovačevac i razrušio željezničku prugu, u borbi ubio 10, a zarobio 4 Nijemca. Ovi zarobljenici na saslušanju su izjavili da se njihova jedinica povlači iz Smederevske Palanke ispred Crvene armije. Obavještajni centar brigade dobio je podatke iz drugih izvora da su trupe Crvene armije 9. oktobra prešle Veliku Moravu i zauzele Markovac i Veliku Planu. Na osnovu tih podataka Stab divizije je 10. oktobra naredio da tri brigade nastave pokret prema Smederevskoj Palanci i željezničkoj pruzi Mladenovac—Glibovac, a 10. krajiška da zauzme Topolu. Toga dana na željezničkoj pruzi između Kovačevca i Kusatka razbijena je motorizovana kolona jačine oko 300 Nijemaca i Čerkeza, poginulo je oko 40, a zarobljeno 40 vojnika, zaplijenjena su 2 topa, 7 puškomitraljeza, 90 pušaka, 300 ručnih bombi, 20.000 metaka, 25 konjskih kola sa raznim materijalom. Ostali dio ove neprijateljske kolone probio se u Mladenovac. Mi smo imali 1 mrtvog i 6 ranjenih.

U 7 časova 11. oktobra jedan bataljon 1. krajiške brigade ušao je u Smederevsku Palanku. Petnaest minuta pre njega u varošicu su ušli prvi dijelovi jednog pješadijskog puka iz sastava 68. streljačkog korpusa Crvene armije. Oko 10 časova stigao je u Smederevsku Palanku Stab 5. divizije i sastao se sa komandom Sovjetskog puka. Susret naših boraca i crvenoarmejaca bio je srdačan, a narod je pozdravljao naše i sovjetske borce. Međutim, za manifestacije nije bilo vremena — svak se žurio da izvrši svoj dnevni zadatak. Toga dana jedinice 5. divizije zauzele su željezničku prugu Smederevska Palanka—Mladenovac i na tom pravcu povezala se sa dijelovima pješadijskog puka Crvene armije koji se kretao od Smederevske Palanke. U daljem pokretu na sjever jedinice 4. krajiške brigade osvojile su njemačko uporište na brdu Debljak (k. 239) i s. Granice i tako se primakle Mladenovcu sa istočne strane, dok su druge jedinice 5. divizije izbile do linije s. Velika Krsna—s. Azanja. Toga dana 5. divizija izbacila je iz stroja oko 30 neprijateljskih vojnika, zaplijenila 2 puškomitraljeza i 20 pušaka.

Čim su prethodnice sovjetskog 68. streljačkog korpusa i 5. samostalne gardijske motorizovane streljačke brigade 57. armije 9. oktobra izbile na Veliku Moravu na odsjeku s. Donje Livadice—Svilajnac—s. Gložane, komandant 3. ukrajinskog fronta Crvene armije maršal Tolbuhin naredio je 4 gardijskom mehanizovanom korpusu da pokretom pravcem Zaječar—Zagubica do kraja dana 10. oktobra izbije u rejon Petrovac—s. Tabanovac—s. Zdrelo i razvije uspjeh 57. armije na beogradskom pravcu.

Za dva dana izuzetno teškog marša po slaboj cesti koja prolazi planinama istočne Srbije korpus je 10. oktobra izašao u dolinu Velike Morave. Njegovo prebacivanje preko rijeke počelo je 11. oktobra po podne. Srednji tenkovi, artiljerija i automobili prelazili su rijtiku preko neoštećenog željeznog mosta na cesti kod Donjih Livadica, a teška samohodna artiljerijska oruđa prenošena su pontonima. Izvanrednim zalaganjem ljudstva jedinice korpusa prebačene su preko rijeke do svitanja

12. oktobra.⁴ Prve prebačene jedinice korpusa odmah su krenule u pravcu Natalinaca i Topole. U isto vrijeme preko rijeke prebacivane su jedinice 68. streljačkog korpusa.

Izbijanjem sovjetskih snaga i 14. korpusa NOVJ širokim frontom u dolinu Velike Morave i njihovim spajanjem sa divizijama 1. armijske grupe presječene su neprijatelju komunikacije koje dolinom rijeke vode sa juga ka Beogradu. Njemačke snage Armijske grupe »Srbija« nisu više mogle da spriječe prenošenje težišta naših operacija ka Beogradu.

Međutim, Nijemci su bili odlučni da komunikaciju Beograd—Kragujevac što duže zadrže u svojim rukama. To se vidi i po intervencijama koje su preduzimali iz Kragujevca i Beograda radi odbrane garnizona u Topoli i Mladenovcu. Otuda su i borbe za ove gradove bile veoma teške.

Deseta krajiška brigada je noću 10/11. oktobra zauzela Oplenac i dio Topole, ali dalje nije mogla. Napad je nastavila i po danu 11. oktobra, ali se neprijatelj ogorčeno branio. Toga dana iz Mladenovca prema Topoli dntervenisao je njemački protivtenkovski odred »Smucler«. Taj odred dočekale su kod Belosavaca jedinice 13. proleterske brigade 1. proleterske divizije i poslije oštne borbe odred se probio u Topolu. Nijemci su 11. oktobra pokušali da dijelovima 117. lovačke divizije iz Kragujevca intervenišu prema Topoli, ali su ih jedinice 17. divizije u tome spriječile. Napad na Topolu nastavljen je i 12. oktobra, ali tada sa znatno Jačim snagama. Pored 10. krajiške brigade, u napadu je učestvovao po jedan bataljon 4. srpske brigade 21. divizije i 2. krajiške brigade 17. divizije i glavnina 36. tenkovske brigade 4. gardijskog mehanizovanog korpusa Crvene armije sa jedinicama ojačanja. Poslije artiljerijske pripreme i snažnog baražnog plotuna gardijskih minobacača (»kaćuša«), u napad su krenuli sovjetski tenkovi i naše jedinice. Neprijateljski otpor bio je brzo slomljen.

U borbi za oslobođenje Topole prvi put zajedno ratovale su jedinice 1. armijske grupe i jedinice Crvene armije. Treba istaći da je sadejstvo među njima bilo dobro.

Borbe za Mladenovac vođene su takođe od 10. do 12. oktobra. Za to vrijeme njemačkim snagama u Mladenovcu stigla je pomoć iz Beograda (protivtenkovski odred »Šmucler«), a u grad su se probili od Smederevske Palanke manji njihovi dijelovi. Grad su napadale jedinice 3. proleterske brigade 1. proleterske divizije i dva bataljona 4. krajiške brigade 5. divizije. U napadu noću 11/12. oktobra dva bataljona 4. krajiške brigade prodrli su u grad sa istočne strane, ali su ih Nijemci snažnim protivnapadom vratili nazad. Te noći grad nisu napale jedinice 3. proleterske brigade, kako je bilo dogovoreno, jer su doznale da je braniocu stigla pomoć iz Beograda. U toj borbi bataljoni 4. krajiške brigade imali su 1 poginulog i 6 ranjenih. U 15 časova 12. oktobra dva bataljona 4. krajiške brigade i četa motorizovane pješadije iz sastava jedne od mehanizovanih brigada 4. gardijskog mehanizovanog korpusa, uz podršku artiljerije i minobacača, probile su neprijateljsku odbranu na istočnoj ivici Mladenovca, ali su zbog jakog otpora i minobacačke vatre branioca morali da se povuku na polazne položaje. Za to vrijeme 3. proleterska brigada 1. proleterske divizije vodila je oštne borbe na zapadnim pril-

4) Beogradska operacija, str. 169, 186, 195—196.

zima gradu. Poslije borbe u zahvatu ceste kod Belosavaca i Markovca sa njemačkim protivtenkovskim jedinicama, 36. gardijska tenkovska brigada i jedinice 3. proleterske brigade slomile su otpor Nijemaca u rejonu sela Međulužja i ubrzo zatim otpočele napad na grad. U tom vremenu se 1. bataljon 4. krajiške brigade samoinicijativno, bez znanja Štaba brigade, probio u sjeverni dio grada, pa su »kaćuše«, u pripremi opšteg napada, tukle i po njemu. Od vatre »kaćuša« bataljon je imao 7 poginulih i 17 ranjenih. Tučeni snažnom vatrom naših i sovjetskih jedinica, Nijemci su pred mrak počeli da se povlače iz grada. U 21 čas 12. oktobra Mladenovac je bio oslobođen.

U daljem pokretu na sjever 1. krajiška i 21. srpska brigada izbile su po podne 12. oktobra na željezničku prugu Beograd—Smederevo i napale posade na željezničkim stanicama Mali Požarevac, Umčari i Suva Česma. Nijemci su ove stanice branili iz betonskih bunkera zaštićenih bodljikavom žicom. Željeznička stanica Suva Česma zauzeta je u toku dana, a druge dvije naredne noći. Njemačka posada u Umčarima, jačine 14 vojnika, koristeći noć, izvršila je proboj ručnim bombama kroz stroj naših boraca (poginula su 2 Nijemca).

Ovom akcijom 5. divizija prekinula je posljednju željezničku vezu koja iz doline Velike Morave vodi ka Beogradu.

Prema podacima u izvještaju Štaba divizije upućenom Stabu 1. proleterskog korpusa, u borbama od 10. do 12. oktobra poginulo je 120, a zarobljena su 54 neprijateljska vojnika. Zaplijenjeno je: 4 minobacača, 1 top 37 mm, 1 protivavionski mitraljez, 7 lakih bacača, 15 puškomitraljeza, 174 puške, 13 automata, 8 pištolja, 80.000 puščane municije; uništena su 2 tenka i 7 kamiona. Mi smo imali 13 mrtvih i 33 ranjena.⁵¹

U toku 13. oktobra naše i sovjetske jedinice nastavile su nastupanje prema Beogradu. Pred večer toga dana počela je borba za Avalu. Ovo posljednje uporište njemačke spoljne odbrane Beograda zauzeto je noću 13/14. oktobra. Ujutro 14. oktobra dijelovi 1. proleterske divizije i 14. gardijskog korpusa izbili su pred s. Miloševac i Banjički vis. U tom vremenu 5. divizija dijelom snaga 4. krajiške brigade učestvovala je u oslobođenju Ralje, zauzela prostoriju Popović—Mali Požarevac—Malo Orašje, a sa 1. krajiškom brigadom i dijelovima Crvene armije napala je Smederevo.

Zauzimanjem Topole i Mladenovca njemačke snage u Srbiji bile su presječene na dva dijela. Otada je Grupa armija »E« morala da se sa juga (iz Grčke, Makedonije i južnih dijelova Srbije) izvlači na sjever mnogo dužim i težim komunikacijskim pravcima — dolinama Ibra, Zapadne Morave, Lima i Drine, na kojima će im naše jedinice nanositi teške gubitke.

Spajanjem naših i sovjetskih snaga u zahvatu komunikacije Kragujevac—Topola—Beograd stvoreni su uslovi za izvođenje završnog dijela beogradske operacije.

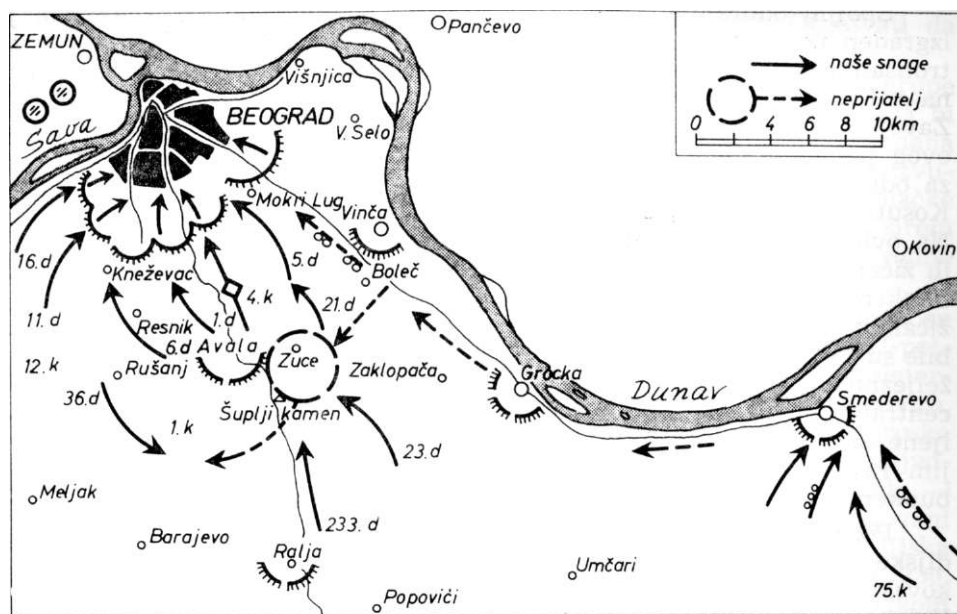
5) Izvještaji štabova brigada i Štaba 5. divizije o borbama divizije u vremenu od 10 do 12. oktobra, Zbornik 1/13, 92, 132, 133, 150 i 151; Zbornik 1/14, 54 i 99.

2. U BORBAMA ZA OSLOBODENJE BEOGRADA

Prodorom 57. armije (64. 68. i 75. streljački korpus) 3. ukrajinskog fronta Crvene armije i 14. korpusa NOVJ iz istočne Srbije u dolinu Velike Morave na njihovom desnom krilu, na prostoru Kučevo—Požarevac, ostale su snage Armijske grupe »Srbija«, jačine oko 30.000 vojnika. Njihovu glavninu činile su 1. brdska divizija, jedinice divizije »Brandenburg« i 92. motorizovana brigada. Ova grupa, nazvana korpusna grupa »Stetner«, po imenu komandanta 1. brdske divizije generala Valtera Stetnera, imala je u svom sastavu tenkovske, protivtenkovske, artiljerijske i druge jedinice, veliki broj motorizovanih vozila i drugih tehničkih sredstava. Sa takvim snagama ona je mogla da se suprotstavi jakom protivniku.

Da bi te svoje jedinice izvukao iz nepovoljnog položaja i potisnuo naše i sovjetske jedinice iz doline Velike Morave i da bi povezao te snage sa jedinicama na prostoru Kragujevca i uspostavio front na Velikoj Moravi, general Felber je 10. oktobra preduzeo protivudar: sa sjevera od Kučeva prema Petrovcu dijelom snaga 1. brdske divizije i jakom protivtenkovskom grupacijom upućenom iz Beograda pravcem Smederevo—Velika Plana, a od Kragujevca ka Velikoj Plani pukovskom borbom grupom »Frank«. Energičnim dejstvom sovjetskih jedinica taj protivudar slomljen je istoga dana. Korpusnoj grupi »Stetner« ostala je jedina šansa da se iz istočne Srbije izvuče preko Smedereva ka Beogradu. Da bi se to spriječilo, protiv ove grupe određene su znatne snage: 75. streljački korpus 57. armije, 5. samostalna gardijska motorizovana brigada Crvene armije i 25. divizija 14. korpusa NOVJ nastupali su s fronta; pravcem Velika Plana—Smederevo upućena je 15. gardijska mehanizovana brigada iz sastava 4. gardijskog mehanizovanog korpusa ojačana lovačkim protivtenkovskim artiljerijskim pukom, protivavionskim artiljerijskim pukom, divizionom gardijskih minobacača, divizionom minobacača 120 mm i dvjema četama pionira, sa zadatkom da brzim prodorom u rejon Smedereva spriječi Korpusnu grupu »Stetner« da se povuče u Beograd. Lomeći upornu odbranu njemačkih protivtenkovskih i oklopnih jedinica na putevima prema Smederevu i savladujući težak i ras-kvašen teren, 15. gardijska mehanizovana brigada je svojim prednjim jedinicama pred mrak 13. oktobra izbila na put Smederevo—Beograd zapadno od s. Udovice. Toga dana se desnokrilna jedinica 1. krajiške brigade povezala kod s. Petrijevo sa dijelovima ove brigade. Obje brigade će narednih dana zajedno voditi izvanredno tešku borbu protiv jedinica Korpusne grupe »Stetner«. U kasnijoj fazi borbe za Beograd protiv ove grupe biće angažovane i druge sovjetske i naše jedinice.

Beograd i njegovu bližu okolinu branila je Korpusna grupa »Snekenburger«, nazvana po imenu generala Vilija Snekenburgera, koji je 5. oktobra 1944, poslije povlačenja njemačkih snaga iz Banata, primio odbranu Beograda. Brojno stanje ove korpusne grupe iznosilo je preko 30.000 vojnika. Grupu su činili dijelovi 117. i 118. lovačke i 20. protivavionske divizije, te brojni samostalni pukovi, pukovske borbene grupe i samostalni bataljoni različite namjene. U svemu, u sastavu korpusne



Bitka za oslobođenje Beograda (14—20. 10. 1944)

grupe bilo je oko 40 bataljona, 4 tenkovska bataljona (sa oko 70 tenkova) i oko 200 oruđa zemaljske i protivavionske artiljerije.⁶ Zajedno sa Nijemcima u borbama u Beogradu su učestvovali: Nedićeva gradska policija, dijelovi Srpske državne straže, Srpskog dobrovoljačkog korpusa, ustaške i domobranske jedinice (na lijevoj obali Save) i dijelovi bjelogardejskog Ruskog zaštitnog korpusa.⁷

Kada je 13. oktobra uveče u borbi kod Avale general Šnekenburger smrtno ranjen, rukovođenje ovom korpusnom grupom primio je general Felber. On je, naravno, komandovao i Korpusnom grupom »Stetner«. Obje ove korpusne grupe u ovoj fazi borbi u Srbiji činile su Armijsku grupu »Srbija«. General Felber je 14. oktobra premjestio svoj štab iz Beograda u s. Surčin, a dan kasnije u Rumu.

U fortifikacijskom pogledu Nijemci su odbranu Beograda pripremili na najsavremeniji način. Zbog oružanih akcija i diverzija pripadnika NOP-a u gradu, Nijemci su još od 1941. godine prisposobljavali za odbranu najosjetljivije tačke.

6) U knjizi P. Višnjica »Operacije za oslobođenje Srbije 1944«, str. 272—273, navedene su njemačke jedinice za koje je pisac, na osnovu neprijateljske dokumentacije, mogao utvrditi da su se nalazile u odbrani Beograda ili bile u sastavu Korpusne grupe »Šnekenburger«. P. Višnjic naveo je i kvislinške jedinice koje su učestvovali u borbama u Beogradu. Njegovi podaci o neprijateljskim snagama u vrijeme borbi u Beogradu su detaljniji od istih podataka koji su iznijeti u knjizi »Beogradska operacija«, str. 216—217.

7) Kvislinška vlada Milana Nedića napustila je Beograd 4. a Milan Nedić 6. oktobra. Stigli su u Beč 10. oktobra (P. Višnjic, n. d., str. 275).

Spoljni odbrambeni pojas protezao se od Save do Dunava i bio je izgrađen po sistemu odvojenih otpornih tačaka kojima su Nijemci kontrolisali najvažnije prilaze Beogradu. On se protezao od s. Ostružnice na s. Kneževac i Resnik, ispred Avale savijao se na sjeveroistok dolinom Zavojničke rijeke, do njenog utoka u Dunav kod s. Vinče. Ključni objekat ovog pojasa predstavljao je rejon Avale. Nepošredni odbrambeni pojas za odbranu grada činili su utvrđeni rejoni na Čukarici, Banovom brdu, Košutnjaku, Dedinju, Banjičkom visu, Konjarniku i Velikom Vračaru. Na ovim uporištima Nijemci su izgradili rovove punog profila i zaštitili ih žičanim preprekama, a na najosjetljivijim pravcima izgradili betonske bunkere i protivtenkovski rov i zaštitili ih protivtenkovskim minama i žičanim preprekama. Najjače utvrđeni rejoni i otporne tačke u gradu bile su Veliki Vračar, Kalemegdan, Terazije, rejon Savskog mosta i glavne željezničke stanice, zgrade ministarstava, Glavna pošta, rejon električne centrale i druge velike državne zgrade. Sve su te zgrade bile pripremljene za dugotrajnu odbranu i sve su bile minirane. Na trgovima i važnijim raskrsnicama u gradu izgrađeni su za kružnu borbu teški i laki bunker i sa unaprijed postavljenim artiljerijskim i drugim oruđima

Posadu utvrđenih reiona i čvorova odbrane sačinjavale su pješadijske jedinice ojačane artiljerijskim oruđima, tenkovima i protivtenkovskim sredstvima uključiv i reaktivne ručne bacače — pancerafauste. Vatrene sisteme odbrane utvrđenih reiona i čvorova odbrane organizovan je za kružnu odbranu i za ispomoc i sadejstvo sa susjedima.

Riječni tokovi Save i Dunava uveliko su olakšali organizaciju odbrane Beograda kao velikog grada.

Njemačka komanda bila je odlučila da Beograd brani najvećim mogućim naprežanjem cjelokupnog ljudstva i ratne tehnike. Svaki utvrđeni rejon i čvor odbrane morao se braniti do posljednjeg čovjeka. Odlučna i uporna odbrana Beograda zasnivala se na potrebi da se prihvate snage Korpusne grupe »Stetner« i omogući izvlačenje ka Beogradu krupnih snaga Grupe armija »E« iz reiona Kraljeva i Kragujevca koje su brojale preko 300.000 vojnika.⁸¹

Iz tih razloga, a i inače, Nijemci su u Beogradu našim i sovjetskim jedinicama pružili žilav i žestok otpor. Suprotno našim predviđanjima, borbe u gradu trajale su punih sedam dana. Naime, prema podacima naše obavještajne službe, u Beogradu su se nalazile njemačke jedinice raznog sastava, ukupne jačine tri divizije. Tvrđilo se da je moral njemačkih vojnika »vrlo slab i da oni u masama dezertiraju i prodaju svoju opremu«. Na osnovu takvih podataka Štab 1. armijske grupe predviđao je da će naše i sovjetske snage zauzeti Beograd najkasnije 15. oktobra." Tako je ovoga puta naša obavještajna služba dala pogrešnu ocjenu o borbenoj vrijednosti neprijatelja.

O njemačkim jedinicama na području Požarevca i Smedereva Štab 1. armijske grupe imao je šture podatke. To se vidi iz njegove zapovijesti za oslobođenje Beograda, pisane 14. oktobra, u kojoj se o tim njemačkim jedinicama kaže samo slijedeće: »Imati u vidu da je jedna kolona Crvene

8) Beogradska operacija, str. 217—218.

9) Zapovijest Štaba 1. proleterskog korpusa od 14. oktobra 1944. štabovima divizija za oslobođenje Beograda, Zbornik 1/13, 158.

armije zauzela Smederevo i nadire dalje prema Grockoj. Očekivati da će ispred nje bježati njemačke jedinice uz Dunav«. ¹⁰⁾

Prve podatke o Korpusnoj grupi »Stetner« Stab 1. armijske grupe dobio je poslije borbi sa njenim prethodnicama 14. i 15. oktobra. Da bi se spriječio prodor ove grupe u Beograd, protiv nje će narednih dana biti angažovane jedinice iz opšte rezerve i dio snaga koje će biti izvučene iz borbi u gradu. Borba naših i sovjetskih snaga protiv ove njemačke grupacije, koja se odigrala na jugoistočnom prilazu Beogradu i u širem rejonu Avale, biće jedna od osnovnih karakteristika složene i odsudne borbe za oslobođenje glavnog grada Jugoslavije.

U neposrednim borbama za oslobođenje Beograda učestvovala su slijedeće jedinice: 1. armijska grupa NOVJ pod komandom general-potpukovnika Peka Dapčevića (u isto vrijeme bio i komandant 1. proleterskog korpusa) i političkog komesara pukovnika Mijalka Todorovića, sastava: 1. proleterski korpus — 1.16. proleterska, 5. krajiška i 21. srpska divizija; 12. udarni korpus — 11. krajiška, 28. slavonska, 16. i 36. vojvođanska divizija; 23. srpska divizija 14. korpusa. Ukupno brojno stanje — oko 55.000 boraca; od snaga Crvene armije: 4. gardijski mehanizovani korpus, pod komandom generala V. I. Zdanova, sastava: 36. gardijska tenkowska, 13, 14. i 15. gardijska mehanizovana brigada, ojačan 230. haubičkim artiljerijskim pukom, 140. minobacačkim pukom, 58. pukom gardijskih minobacača, 42. lovačkom protivtenkovskom artiljerijskom brigadom, 22. protivavionskom artiljerijskom divizijom i 218. samostalnim inženjerskim bataljonom; 75. streljački korpus (74. i 233. streljačka divizija) sa jedinicama ojačanja; 73. i 109. gardijska i 236. streljačka divizija i 5. gardijska samostalna motorizovana streljačka brigada. Napad su podržavali 9. avio-korpus 17. vazduhoplovne armije i jedinice Dunavske ratne flotile Crvene armije. ¹¹⁾

Za obezbeđenje operacije od njemačkih snaga s juga iz rejonu Kragujevca i Kraljeva i za dejstva u tim rejonima određeni su 68. streljački korpus Crvene armije i 17. istočnobosanska divizija 1. proleterskog korpusa. Sa sjevera prema Nišu i na području Kruševca dejstvovali su 64. streljački korpus Crvene armije, 2. proleterska divizija i dijelovi 14. korpusa NOVJ.

Štabovi 1. armijske grupe i 4. gardijskog mehanizovanog korpusa usaglasili su plan napada naših i sovjetskih snaga na Beograd. Osnovna zamisao plana bila je da se koncentričnim napadom probije neposredna odbrana grada, brzim prodorom glavnih snaga da se izbije u centar grada, zauzmu most na Savi, Terazije i Kalemegdan, a zatim da se razdvojene njemačke snage blokiraju i unište.

Prema zapovijesti Štaba 1. armijske grupe od 14. oktobra 1944, 12. korpus napao je opštim pravcem s. Ostružnica—s. Zarkovo—Čukarica—Glavna željeznička stanica; 6. proleterska divizija — Topčider—Vojna

10) Isto, str. 367.

11) Četvrti gardijski mehanizovani korpus, zajedno sa jedinicama ojačanja, imao je 17.022 vojnika, 160 tenkova, 21 samohodno artiljerijsko oružje, 31 oklopni automobil, 366 topova i minobacača, 674 mitraljeza, 15.710 pušaka i automata, 49 motocikla, 1.038 motornih vozila i 130 radio-stanica. Nema podataka o jačini ostalih jedinica Crvene armije. Zna se samo da je svaka streljačka divizija brojala oko 7.500 vojnika (Beogradska operacija, str. 195—196; P. Višnjić, n. d., str. 279).

bolnica—ulica Kraljice Natalije (sada Ulica Narodnog fronta) — ulica Kneza Mihaila—Kalemegdanska tvrđava; 1. proleterska divizija — preko Banjice i Dedinja na Slaviju (trg Dimitrija Tucovića) i kroz centar grada ka Kalemegdanu; 5. divizija preko Malog Mokrog Luga u zoni između ulice Kralja Aleksandra (Bulevar revolucije) i Dunava ka Kalemegdanu; u armijsku rezervu određene su 21. divizija, na prostoru sela Beli Potok, Zuce i Leštane, 36. divizija, između Obrenovca i Ostružnice, i 23. divizija, u rejonu južno od Avale.

Ojačani 4. gardijski mehanizovani korpus nastupao je u zahvatu Avalskog puta glavnim snagama ka Slaviji, s tim što je 13. mehanizovana brigada trebalo da se probije na »Mostar« (Trg branilaca Beograda) i Savskom ulicom (ulica Slobodana Penezića Krcuna) ka Glavnoj željezničkoj stanici i Savskom mostu, a 14. mehanizovana brigada preko Voždovca i Lekinog brda ka Velikom Vračaru. U drugom ešelonu nalazile su se 73. gardijska i 236. streljačka divizija, koje su se kretale od Topole u pravcu Avale.

Napad na Beograd počeo je popodne 14. oktobra neistovremeno — kako su pristizale pojedine divizije. Kada je Stab 5. divizije dobio zapovijest za napad na Beograd, njegove brigade bile su u slijedećem rasporedu: 1. krajiška brigada u borbi u Smederevu, 4. krajiška brigada i artiljerijski divizion u Popoviću, 10. krajiška brigada u Vlaškoj, 21. srpska brigada u Malom Požarevcu. U odnosu na druge divizije 1. armijske grupe, 5. divizija bila je najudaljenija od Beograda. Njen put do grada iznosio je 35—40 km, a teren težak — raskvašen i blatnjav. Iako su očekivale pokret ka Beogradu i kretale se usiljenim maršem, njezine dvije brigade nisu mogle da stignu u borbu 14. oktobra u 22 časa kako je bilo predviđeno. Samo je 4. krajiška brigada stigla da započne borbu, ali i ona sa zakašnjenjem od jednog časa. Kasnije uključivanje u borbu 10. i 21. brigade otežalo je prodor u grad 4. krajiškoj brigadi. Inače, u zapovijesti Štaba divizije bilo je predviđeno da 4. krajiška brigada napada pravcem Veliki Mokri Lug—Konjarnik—ulica Kralja Aleksandra prema Kalemegdanu; 10. krajiška brigada pravcem s. Mirijevo—Veliki Vračar—k. 184 — ulicama: Kraljice Marije (Ul. 27. marta) i Dušanovom, sadejstvujući 4. krajiškoj brigadi; 21. srpska brigada pravcem istočno od Mirijeva, preko Karaburme zauzima dio grada sve do Dunava; 1. krajiška brigada trebalo je da poslije zauzimanja Smedereva stigne preko Grocke u Mali Mokri Lug, odakle bi bila uključena u borbu prema potrebi.¹² Međutim, zbog otpora neprijatelja na pravcu napada 4. krajiške brigade i prodorom njegovih jakih snaga, već 15. oktobra od Smedereva ovaj raspored brigada trpiće znatne promjene.

Na svom pravcu napada 4. krajiška brigada na juriš je zauzela Konjarnik i prodrla u grad do Cvetkove mehane (početak ulice Kralja Aleksandra), ali su Nijemci, iskoristivši odsustvo naših snaga na pravcu Velikog Vračara, poslije nekoliko žestokih protivnapada prisilili brigadu da se u zoru 15. oktobra povuče na ivicu Malog Mokrog Luga. Do toga vremena na drugim pravcima naše i sovjetske jedinice zauzele su Miloševac, Banjički vis, Dedinje i Topčider.

12) Zapovijest Štaba 5. divizije za napad na Beograd, Zbornik 1/13, 163.

Na prostoru Požarevac—Smederevo nastavljene su žestoke borbe sa Korpusnom grupom »Stetner«. Ujutro 14. oktobra 1. krajiška brigada, ojačana sa 4 tenka, jednom »kaćušom« i 6 topova i 15. gardijska mehanizovana brigada napale su Smederevo. U gradu se tada nalazio ojačani njemački puk. Prva krajiška brigada napadala je grad sa zapadne strane i poslije teške borbe zauzela Karađorđevo brdo, Leštar, trig. 161 i ušla u grad. Sabijeni na uski prostor u centru grada i u tvrđavu, Nijemci su se borili posljednjim snagama. Tada je od Požarevca u grad stigao motorizovani puk divizije »Brandenburg« i naši su se postepeno povukli iz grada. U toj borbi 1. krajiška brigada imala je 10 mrtvih i 35 ranjenih. Borbe jedinica 75. streljačkog korpusa i dijelova 14. korpusa NOVJ u rejonu Požarevca vođene su 13. i 14. oktobra. Ujutro 15. oktobra grad je oslobođen. Istovremeno su pristigli brodovi sovjetske Dunavske ratne flotile. Oni će učestvovati u borbama za oslobođenje Smedereva i Beograda.

Nastavljajući borbe u Beogradu, Štab 5. divizije imao je namjeru da izjutra 15. oktobra sve tri brigade krenu u napad na svojim pravcima. Ali, dobivši podatke o pokretu jakih neprijateljskih snaga od Smedereva ka Beogradu, Štab divizije je toga jutra 10. krajišku i 21. srpsku brigadu rasporedio na položaje istočno od Velikog Mokrog Luga i selo Kaluđerice, sa zadatkom da bočnim dejstvom spriječe prodor Nijemaca od Grocke u grad. Za odbranu grada s fronta prema Grockoj raspoređen je u Malom Mokrom Lugu 1. bataljon 4. krajiške brigade. Glavnini ove brigade ostao je stari zadatak — da prodire u grad preko Laudonovog šanca i Konjarnika.

Do 11 časova 15. oktobra 4. krajiška brigada zauzela je Konjarnik i Laudonov šanac i ušla u grad do Cvetkove mehane. Ovdje se povezala sa 14. gardijskom mehanizovanom brigadom i one su do svanuća 16. oktobra zauzele Veliki Vračar, Gradsku bolnicu, Električnu centralu, Dunavsku željezničku stanicu, klanicu i druge privredne objekte duž desne obale Dunava. Nijemci su najveći otpor pružili na Velikom Vračaru, oko zgrada Gradske bolnice, kod Električne centrale i u zgradi Šeste muške gimnazije (sada Sesta beogradska gimnazija). Zahvaljujući ranije pripremljenoj i realizovanoj akciji radnika, presječeni su kablovi za miniranje Električne centrale i ona je tako spasena od uništenja. U rejonu Električne centrale jedinica 4. krajiške brigade povezala se sa dijelovima 3. proleterske brigade 1. proleterske divizije.

Poslije dvodnevnih borbi, 14. i 15. oktobra, veliki dio grada bio je oslobođen. Nijemci su držali dio grada iza linije: Električna centrala — Botanička bašta—Narodna skupština—Terazije—blok zgrada ministarstava—Glavna željeznička stanica. Njemački dijelovi na Cukarici su blokirani. Očekujući proboj u grad Korpusne grupe »Stetner«, njemačke jedinice u dijelu grada koji nije bio zauzet pružale su snažan otpor. Oslanjajući se na Kalemegdan i blokove velikih zgrada, pripremljene za dugotrajnu borbu, ovaj dio grada mogao se dugo držati.

U 13 časova 15. oktobra njemačka motorizovana kolona, jačine 30 kamiona, stigla je od Grocke do Malog Mokrog Luga. Ovdje ju je u zasjedi dočekao 1. bataljon 4. krajiške brigade, a u borbu su stupili i dijelovi 10. krajiške i 1. srpske brigade. Njemačka kolona je potučena,

najveći broj vojnika bio je zarobljen, a vozila zaplijenjena. Samo se **nekoliko** oklopnih vozila vratilo putem za Grocku.

Sukob sa ovom njemačkom kolonom bio je početak teške i odsudne borbe sa snagama Korpusne grupe »Stetner« koja je po cijenu najvećih gubitaka namjeravala da se cestom od Smedereva i Grocke, preko Malog Mokrog Luga, probije u grad i spoji sa snagama koje su se borile u gradu. Istog dana, tj. 15. oktobra, oko 20 časova počela je borba sa prethodnicom Korpusne grupe »Stetner« — 99. pukom 1. brdske divizije i 92. motorizovanom brigadom. U toku noći 15/16. oktobra u toj borbi sa naše strane su učestvovali 1. bataljon 4. krajiške brigade, 10. krajiška i 21. srpska brigada 5. divizije, 5. srpska brigada 21. divizije i dio sovjetske 14. gardijske mehanizovane brigade. Glavnina ovih njemačkih snaga, jačine oko 2.500 vojnika, sa tenkovima, samohodnim oruđima i artiljerijom, zauzela je u toku noći Mali Mokri Lug, Konjarnik, Laudonov šanac, Veliki Vračar i probila se u grad do Cvetkove mehane.

Na osnovu te borbe, a i drugih podataka koje su dobili o jačini i namjerama Korpusne grupe »Stetner«, štabovi 1. armijske grupe i 4. gardijskog mehanizovanog korpusa još u toku noći i jutro 16. oktobra preduzeli su mjere da grupi spriječe prodor u grad. U toku 16. oktobra protiv njene prethodnice u borbu je stupila, pored jedinica 5. divizije, glavnina 21. divizije, a iz grada su povučene 14. gardijska mehanizovana brigada, glavnina 36. tenkovske brigade sa jedinicama ojačanja, 509. puk 23b. streljačke divizije i dva bataljona 4. krajiške brigade. Toga dana naše i sovjetske jedinice povratile su Mali Mokri Lug u koji je, oko 12 časova, stigla od pravca Smedereva i 15. gardijska mehanizovana brigada. Tako je prethodnica Korpusne grupe »Stetner« bila presječena na dva dijela — prvi njen dio koji se probio u predgrađe grada razbijen je na manje odvojene grupe i najvećim dijelom uništen, a drugi je potisnut prema Boleču. Sa mostobrana kod Velikog Sela 12. vojvodanska brigada i dva puka 109. gardijske streljačke divizije nastupali su prema Karaburmi i zauzeli sela Slance, Višnjicu i Bele Vode.¹³⁾

Da bi ojačale zaprečnu liniju Konjarnik—Laudonov šanac—Veliki Vračar i zajedno sa drugim našim i sovjetskim jedinicama čvrsto stale frontom prema Korpusnoj grupi »Stetner«, po podne 16. oktobra prebacile su se u grad 10. krajiška i 21. srpska brigada 5. divizije. Deseta krajiška brigada posjela je položaje između Karaburme i Velikog Vračara, a 21. srpska brigada od Velikog Vračara do Konjarnika, gdje je pojačala odbranu 4. krajiške brigade. Desno je održavala vezu sa 13. proleterskom brigadom 1. proleterske divizije. Na taj način 5. divizija (bez 1. krajiške brigade) postavila se frontalno prema Korpusnoj grupi »Stetner«. U gradu je ostao samo 2. bataljon 4. krajiške brigade koji je dobio zadatak da čuva Električnu centralu i privredne objekte uz Dunav.

Toga dana Stab 5. divizije prebacio se iz Kumodraža u Beograd, kod Cvetkove mehane.

Šesnaestog oktobra izvučene su iz borbi u gradu i dvije brigade 6. proleterske divizije i postavljene na liniju Voždovac—Marinkova bara—Selište. One su zajedno sa sovjetskim jedinicama zatvarale dolinu Mokroluškog potoka i bile čvrsto povezane sa našim snagama u rejonu

13) P. Višnjić, n. d., str. 294—295.

Konjarnika. Tako je od Voždovca, preko Konjarnika i Velikog Vračara do Dunava uspostavljena gusto posjednuta linija odbrane protiv snaga generala Stetnera. Naše pješadijske i sovjetske tenkovske, protivtenkovske i artiljerijske jedinice bile su međusobno dobro raspoređene i povezane. Izuzetno borbeno raspoloženje, brojnost ljudstva i velika vatrena moć jedinica bili su garancija da neprijatelj u grad neće proći. Druge naše i sovjetske jedinice, među kojima je bila i 1. krajiška brigada, nalazile su se u borbenom rasporedu od Vrčina preko Zuca, Leštana i Velikog Mokrog Luga, bočno postavljene protiv Korpusne grupe »Stetner«. A od juga, od Smedereva, ovu neprijateljsku grupu potiskivale su prema Grockoj jedinice 75. streljačkog korpusa Crvene armije.

Tako je težište borbi za oslobođenje Beograda prenijeto na jugoistočne prilaze gradu i na prostor istočno od Avale i do Smedereva. Korpusna grupa generala Stetnera nalazila se u operativnom okruženju oslanjajući se samo na uski zemljišni pojas duž desne obale Dunava.

Da bi se spriječilo probijanje ove korpusne grupe na zapad ka Savi, Štab 1. armijske grupe izvukao je 16. oktobra popodne iz grada 11. diviziju i prebacio je u rejon Avale, a 17. oktobra 16. diviziju u rejon sela Moštanice, Meljaka i Rušnja i 6. brigadu 36. divizije u rejon Avale; od pravca Mladenovca pristizala je u rejon Ripnja 23. divizija 14. korpusa NOVJ.¹⁴

Za to vrijeme u gradu su vođene teške borbe prema Narodnom pozorištu, na Terazijama, za zgrade ministarstava, kod Glavne željezničke stanice i na Čukarici. Teško i sa gubicima naši i sovjetski borci osvajali su zgradu po zgradu, a često se borba vodila i za spratove zgrada.

Osobito teška borba vođena je 17. i 18. oktobra na Čukarici. Dobivši pojačanja od dva bataljona koji su prešli pontonskim mostom preko Ade Ciganlije s lijeve obale Save, Nijemci su namjeravali da se preko Banovog brda probiju u susret snagama generala Stetnera. Pojačanim dejstvom naših i sovjetskih jedinica, Nijemci su odbačeni i sabijeni na uži prostor na Čukarici.

Poslije borbe koju je 1. krajiška brigada vodila u Smederevu, jedan njen bataljon je ujutro 15. oktobra na juriš zauzeo Grocku i u njoj likvidirao manju njemačku posadu. Po podne je od Smedereva pred Grocku stigla jaka njemačka motorizovana kolona, pa se bataljon povukao iz varošice. Na osnovu podataka dobivenih od zarobljenih vojnika, štab brigade je doznao da se od Požarevca i Smedereva kreću jake njemačke snage i da namjeravaju da se probiju u Beograd. Da bi im nanijela gubitke i otežala pokret ka Beogradu, brigada je noću 15/16. oktobra napala njemačku kolonu između Grocke i s. Brestovika. Borbu brigade podržavali su ranije pridodati sovjetski tenkovi i artiljerija. Međutim, zbog jakog bočnog obezbjeđenja, brigada nije mogla da izbije na cestu Brestovik—Grocka, pa se oko ponoći povukla za selo Pudarce. Ujutro 16. oktobra vodila je borbu sa njemačkim jedinicama koje su je napale od pravca sela Kamendo. Pošto je odbila ovaj napad, brigada je izvršila pokret za Vrčin, gdje se povezala sa jedinicom Crvene armije. U sporazumu sa Štabom 4. gardijskog mehanizovanog korpusa brigada je noću

13) P. Višnjić, n. d., str. 294—295.

16/17. oktobra rasporedila jedinice na liniji Osoje (k. 235)—Konopljište—Šuplji kamen. Od 17. do 20. oktobra 1. krajiška brigada bila je pod komandom Štaba 21. divizije i učestvovala u borbama na području Avale u uništenju Korpusne grupe »Stetner«.

Nijemci su učinili još jedan pokušaj da se probiju u grad, ali sada u drugom pravcu. Oni su ujutro 17. oktobra izvršili snažan napad na položaje 15. gardijske mehanizovane brigade, zauzeli Veliki i Mali Mokri Lug i produžili preko Goleme livade ka Voždovcu. U borbu su stupile susjedne naše i sovjetske jedinice, stigao je i jedan divizion »kaćuša«, a sovjetska avijacija žestoko je tukla neprijateljske jedinice u napadu i njegove koncentrisane snage na prostoru od Kaluderice do Boleča i sela Zaklopače. Odlučnim protivnapadom naših i sovjetskih snaga, Nijemci su vraćeni preko potoka Bolečice. A od Grocke su ih napadale jedinice 75. streljačkog korpusa. Sada je Korpusna grupa »Stetner« bila sabijena na prostor od Starac-Vasina brda desnom obalom Bolečice do Golog brda (k. 221), zatim od Kamena (k. 259) i Lipovice (trig. 278) do smederevskog drumu, 2 km sjeverno od sela Zaklopače. Bio je to prostor u obliku kruga sa prečnikom od 7 km.

Kako korpusna grupa nije uspjela da se probije u Beograd, njen komandant Stetner uveče 17. oktobra odlučio je da napusti teško naoružanje i motorizaciju i da pješadija izvrši proboj između Vrčina i Avale prema Obrenovcu. Za takvu odluku dobio je saglasnost komandanta Armijske grupe »Srbija«, generala Felbera.

Radi lakšeg komandovanja, jedinice su svrstane u tri borbene grupe. Nijemci su krenuli u proboj noću 17/18. oktobra.

Valja reći da Korpusna grupa »Stetner« nije više predstavljala onu borbenu snagu od prije nekoliko dana. U borbama protiv naših i sovjetskih jedinica u vremenu od 13. do 17. oktobra, ona je pretrpjela ozbiljne gubitke u ljudstvu i ratnoj tehnici. Sada je na smederevskom drumu ostavljala svoje teško naoružanje i razna motorna vozila (oko 200 topova i više od 1.500 vozila). No, u njenom sastavu nalazile su se sposobne i iskusne njemačke jedinice, koje su sačuvale homogenost i bile odlučne da i pod najtežim uslovima izvrše proboj iz okruženja. Zbog toga je pravovremeno pregrupisavanje naših i sovjetskih snaga u toku borbi za Beograd i njihovo postavljanje za borbu protiv ove njemačke grupacije bilo mudar potez našeg i sovjetskog komandovanja u bici za Beograd.

Po podne 17. oktobra Štab 1. armijske grupe i sovjetska komanda donijeli su odluku da se na okruženu Korpusnu grupu »Stetner« izvrši koncentričan napad sa ciljem da se razbije i uništi.

Prva krajiška brigada, koja je dejstvovala u sastavu 21. divizije, ojačana sa 4 sovjetska tenka, noću 17/18. oktobra krenula je iz rejona Zuca u napad prema Kamenu i Lipovici, kada je srednja njemačka borbena grupa krenula iz rejona Kamena i Lipovice u proboj u pravcu Ripnja. Tako je došlo do teške noćne susretne borbe u kojoj se često borilo prsa u prsa. Nijemci su na pravcu proboja bili brojniji, pa se glavnina brigade povukla ka selu Zuce, dok je jedan njen bataljon, zajedno sa jedinicama Crvene armije, u borbi kod Supljeg kamena (trig. 295) spriječio da Nijemci u tom rejonu ovladaju Avalske drumom. Zajedno sa drugim našim i sovjetskim jedinicama, 1. krajiška brigada

je u toku 18. i 19. oktobra, na prostoru Avala—Šuplji kamen—Vrčin, vodila izuzetno tešku borbu i nanijela neprijatelju velike gubitke. Osobito žestoku borbu jedinice brigade vodile su oko kote Šuplji kamen. U toku ta dva dana borbi Nijemci su se našli u bezizlaznoj situaciji. Prikliještene od naših i sovjetskih jedinica, tučene artiljerijskom vatrom i vatrom iz aviona, pojedine njemačke grupe bile su prisiljene da se predaju. Druge su pokušavale da se probiju preko avalskog drumu na zapad. U jednoj takvoj grupi 18. oktobra poginuo je komandant Korpusne grupe general Stetner. U toku noći 18/19. oktobra jedna jača grupa njemačkih vojnika, njih oko 12.000, uspjela je da se probije u rejon Šupljeg kamena i da tu pređe cestu Beograd—Mladenovac, a zatim je produžila prodor na zapad ka Savi, ali su joj naše jedinice u gonjenju nanosile gubitke.¹⁵⁾ Poslije prodora ove grupe, breša u rejonu Šupljeg kamena je zatvorena. U toku 19. oktobra ostaci Korpusne grupe bili su uništeni ili su se predali. U toku noći i sutradan nastavljeno je čišćenje terena od preostalih neprijateljskih grupa. U toku četvorodnevnih borbi poginulo je ili zarobljeno blizu 20.000 vojnika ove korpusne grupe. Samo je 1. krajiška brigada, prema procjeni njenog Štaba, izbacila iz stroja 2.100, a zarobila 1.500 vojnika i oficira; zaplijenila je 60 puškomitraljeza, 935 pušaka, 71 automat, 134 pištolja, 5 minobacača, 320 konja i druge opreme. Brigada je imala 42 mrtva, 65 ranjenih i 22 nestala borca.

Uveče 20. oktobra 1. krajiška brigada stigla je u Beograd, u sastav divizije.

Posljednje borbe u gradu vođene su oko Glavne željezničke stanice i mosta na Savi i na Čukarici. Most na Savi zauzeli su na juriš sovjetski tenkovi, naša i sovjetska pješadija. Popodne 20. oktobra naše i sovjetske jedinice na lijevoj obali Save obrazovale su jak mostobran. Čukarica je zauzeta oko 19 časova. Uveče 20. oktobra Beograd, glavni grad Jugoslavije, bio je slobodan.

Dok je 1. krajiška brigada bila angažovana u borbama sa okruženom grupacijom generala Stetnera, dijelovi drugih brigada 5. divizije 17. i 18. oktobra čistili su teren od Malog Mokrog Luga i Višnjice prema Boleču od manjih njemačkih grupa koje su pokušavale da se prebace u grad. Za to vrijeme dijelovi 4. krajiške brigade sadejstvovali su jedinicama 1. proleterske divizije u borbama prema Kalemegdanu. Devetnaestog oktobra 4. krajiška brigada preuzela je garnizonu službu u IV i VI kvartu i dijelovima III kvarta (teritorije sadašnjih opština Vračar i Zvezdara); 21. srpska brigada kontrolisala je rejon Mirijeve i Višnjice, a 10. krajiška brigada bila je na odmoru.

U bici za Beograd obje strane imale su velike gubitke. Nijemaca je poginulo oko 15.000, a zarobljeno oko 9.000. Jedinice 1. armijske grupe imale su 2.953 poginula i oko 4.000 ranjena, jedinice Crvene armije oko 1.000 poginulih (broj ranjenih nije poznat).

Peta divizija u borbama za Beograd imala je 103 poginula, 233 ranjena i 183 nestala borca. U isto vrijeme nanijela je neprijatelju slijedeće gubitke: ubila 2.681, a zarobila 1.363 vojnika; zaplijenila: 3. brdska topa, 8 teških minobacača, 163 mitraljeza i puškomitraljeza, 1.674 puške,

13) P. Višnjić, n. d., str. 294—295.

110 automata, 189 pištolja, 26 dvogleda, 2 radio-stanice, oko 200.000 metaka, 30 kamiona i 325 konja; uništeno je 5 kamiona, 1 tenk, 1 minobacač, 6 puškomitraljeza i 3 radio-stanice.¹⁶¹

U bici za oslobođenje Beograda izvršena je do tada najveća koncentracija snaga NOVJ. U njoj su učestvovala i krupne mehanizovane, vazduhoplovne i pješadijske jedinice Crvene armije. Dvije savezničke vojske izvele su operaciju velikih razmjera, koja se sastojala od borbi u gradu i onih što su se odigrale van grada i bile podjednako odsudne i teške. Ova raznovrsnost borbi za Beograd je i najznačajnija karakteristika velike bitke. U vođenju borbi protiv jakih, dobro organizovanih i upornih njemačkih jedinica naše i sovjetske jedinice međusobno su dobro sadejstvovale i potvrdile svoje visoke kvalitete stečene u dotadašnjim dugotrajnim teškim borbama protiv njemačkog fašističkog agresora. Drug uz druga, naši i sovjetski borci hrabro i znalački ulazili su u borbe i okršaje u želji da što prije izvojuju pobjedu i oslobode Beograd. U svojoj naredbi od 20. oktobra 1944, vrhovni komandant NOV i POJ maršal Josip Broz Tito odao je priznanje i zahvalnost oslobodiocima Beograda. Druga značajna karakteristika borbe za oslobođenje Beograda je ta što su u njoj učestvovala naše jedinice sastavljene od boraca iz skoro svih krajeva Jugoslavije. Treća njena karakteristika je u tome što su u borbi sa puškom u ruci učestvovali hiljade Beograđana. Osim boraca iz Beograda, koji su putem partijskih veza izašli iz grada i priključili se našim jedinicama pred bitku za Beograd, u gradu su dejstvovale tri borbene grupe, jačine preko 2.000 boraca, koje su od beogradske partijske organizacije dobile zadatak da sačuvaju od rušenja važne objekte (Vodovod, Električnu centralu, zgradu Radio-Beograda, Glavnu poštu, Savski most itd.). Druge grupe Beograđana sa puškom u ruci priključivale su se našim jedinicama u toku borbi. Ovi borci, kao dobri poznavaoči svoga grada, bili su izvrsni vođiči do zgrada i drugih mjesta gdje se nalazio neprijatelj. Žene i stariji ljudi prihvatili su u svoje domove ili skloništa ranjene borce i njegovali ih do njihovog otpremanja u vojna prihvatilišta i bolnice. U stvari, cijeli slobodarski Beograd u dane borbe bio je na nogama, u želji i akciji da svojoj vojsci i borcima Crvene armije pomogne da se grad oslobodi.

Dvadeset sedmog oktobra vrhovni komandant NOV i POJ maršal Jugoslavije Josip Broz Tito izvršio je na Banjici smotru jedinica NOVJ koje su učestvovala u borbama za oslobođenje Beograda. Na smotri nekoliko naših divizija bile su zastupljene sa jednom do dvije brigade.¹⁷¹ Iz 5. divizije na smotri su bile 4. i 10. krajiška brigada. Pošto je izvršio smotru, maršal Tito je održao govor u kome je, između ostalog, istakao značaj oslobođenja Beograda i izrazio uvjerenje za skoro oslobođenje cijele naše zemlje. Zatim je pred Vrhovnim komandantom izvršen defile jedinica.

16) Izvještaj Štaba 5. divizije Štabu 1. proleterskog korpusa, Zbornik 1/14, 100; M. Gončin i S. Rauš, n. d., str. 255—264; R. Zorić, n. d., str. 280—289.

17) Na smotri su učestvovala: 1. d 13. proleterska brigada 1. proleterske divizije, 3. proleterska brigada 6. proleterske divizije, 4. i 10. krajiška brigada 5. divizije, 2. proleterska i 4. srpska brigada 21. divizije, Konjička brigada, artiljerija i minobacači 120 mm 1, 5. i 6. divizije (Naređenje Štaba 1. proleterskog korpusa, Zbornik 1/14, 125).

Oslobođenje Beograda imalo je višestruki značaj. U Srbiji i Vojvodini stvorena je velika slobodna teritorija, koja je, kao stabilna pozadina, omogućila da se na njoj organizuju i mobilišu značajni izvori u ljudstvu i materijalnim sredstvima za dalje vođenje rata; njemačkoj Grupi armija »E« onemogućeno je da se najkraćim putem izvlači iz Grčke i Jugoslavije na sjever, što je bilo od velikog značaja za dalje borbe naših snaga i za operacije Crvene armije u Mađarskoj; dolaskom Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, Političkog biroa CK KPJ i Vrhovnog štaba NOV i POJ, oslobođeni Beograd postao je središte cjelokupne političke i vojne aktivnosti nove Jugoslavije.

3. PREFORMIRANJE DIVIZIJE

Peta divizija bez 1. krajiške brigade ostala je u Beogradu više od mjesec dana. Za to vrijeme vršila je garnizonu službu u gradu, preporučala brigade sovjetskim naoružanjem i formirala nove jedinice u sastavu divizije, koje su takođe dobile sovjetsko naoružanje i druga ratna tehnička sredstva. Nova formacija divizije približno je odgovarala tadašnjim pješadijskim divizijama Crvene armije. Kao nove jedinice divizije tada su formirane: artiljerijska brigada (divizion poljskih, pukovskih topova 76 mm, divizion protivtenkovskih topova 45 mm i divizion minobacača 120 mm, ukupno 36 oruđa), dva samostalna artiljerijska divizona — protivavionski divizion i teški artiljerijski divizion od 12 oruđa (jedna baterija haubica 122 mm i dvije baterije topova ZIS 76 mm), inženjerijski bataljon i bataljon za vezu. Izviđački vod divizije prerastao je u izviđačku četvu. U Stabu divizije formirani su artiljerijski odsjek, odsjek za vezu i obavještajno-izviđački odsjek. Proširili su se i služba za snabdijevanje i sanitetska služba divizije. U brigadama su formirane artiljerijske baterije i ojačane su jedinice veze i inženjerije. Pred polazak na sremski front divizija je imala oko 12.000 vojnika. Novi borci — mladići i djevojke dobrovoljno su se javljali našim jedinicama. Bila su to djeca beogradskih radnika i drugih siromašnih beogradskih porodica, djeca rodoljuba i demokratski orijentisanih građana, ali je među njima bio i veliki broj djece iz porodica koje su fašističke vlasti protjerale sa ognjišta, pa su sticajem okolnosti živjele u Beogradu. U vojsku su se javljali i dječaci između 13 i 15 godina starosti. Teško ih je bilo ubijediti da su premladi za ratne napore. One najupornije i socijalno najugroženije štabovi su zadržavali kod sebe. I u zaštitnoj četi Štaba divizije bilo je više od deset dječaka koji su obavljali lakše kurirske poslove. Gdje su se god nalazili svi su ovi dječaci veoma savjesno i odgovorno izvršavali dobivene zadatke.

Da bi se starješine i borci osposobili da rukuju dobivenim naoružanjem i tehnikom, organizovani su brojni kursevi i izvođena vojna obuka. U brigadama su održavani kursevi za komandire vodova i četa, odnosno baterija, kurs za rukovanje sredstvima veze i niži bolnički kurs, a u inženjerijskom bataljonu i bataljonu za vezu održavani su kursevi za komandni kadar ovih jedinica. Nastavili su sa radom kurs za opštevojne starješine i artiljerijski kurs, koji su ranije formirani u Valjevu. Za pozadinske organe divizije i brigada održavani su intendantski i sanitetski kursevi.

Obuka vojnika i starješina u rukovanju sovjetskim naoružanjem i drugom ratnom tehnikom izvođena je prema utvrđenom planu, ali zbog obaveza jedinica na poslovima garnizone službe ona nije bila stalna i cjelovita. Osim toga, za obuku mladih vojnika i starješina (komandira odjeljenja i vodova), koji su bili i najbrojniji u povećanom sastavu divizije, trebalo je imati više vremena. Nedovoljna obučenost negativno će se odraziti u borbama na sremskom frontu, što će prisiliti sve naše komande i jedinice na tom frontu da sprovedu dopunsku obuku štabova, komandi, jedinica i pojedinaca kako bi se uspješnije izvodila borbena dejstva.

Prilikom prijema sovjetskog naoružanja, u diviziju je stiglo, u svojstvu instruktora, nekoliko oficira Crvene armije. Oni su našim štabovima i starješinama pomagali u rukovanju naoružanjem i drugom tehnikom, u planiranju borbi, u organizaciji sadejstva između jedinica rodova, u obuci vojnika. Svi dodijeljeni oficiri Crvene armije proveli su sa divizijom cijeli period borbi od sremskog fronta do kraja rata i doprinijeli njenoj borbenoj spremnosti. U zajedničkom radu, življenju i borbi učvršćivalo se uzajamno prijateljstvo.

Poslije oslobođenja Beograda znatan broj naših divizija naoružan je sovjetskim oružjem i drugim ratnim sredstvima. Možda je zanimljivo pomenuti da u toj ratnoj opremi nije bilo šlemova i ručnog pionirskog alata. Mi se za tu opremu nismo osobito ni interesovali zbog toga što je nisu imale ni jedinice Crvene armije sa kojima smo oslobađali Beograd, a nismo imali predstavu o osobenostima frontalnih borbi u ravnici. Doduše, u diviziji je bilo izvjesnih pokušaja da jedinice ponesu njemačke ašovčice nađene poslije borbi u Beogradu, ali se malo ko o tome starao. Prve borbe u Sremu natjerale su nas da pionirski alat potražimo u sremskim selima.

Dok se glavnina divizije nalazila u Beogradu, njena 1. krajiška brigada vršila je garnizonu službu u Vršcu. Na povratku iz Rumunije (iz Krajova) za Beograd vrhovni komandant NOV i POJ maršal Tito obišao je brigadu i razgoravao sa starješinama i borcima. Za vrijeme boravka u Vršcu Vrhovni komandant je dva puta primio komandanta brigade Stevu Rauša i političkog komesara Petra Simurdića i interesovao se za borbe brigade u Crnoj Gori i Srbiji. Na jednom od prijema Vrhovni komandant je uručio komandantu brigade 92 »Partizanske spomenice 1941« da se dadnu starješinama i borcima brigade za njihovo učešće u borbi od prvih dana ustanka.¹⁸⁾

Od Slovenaca čije su porodice Nijemci iz rodnog kraja protjerali u Srbiju, a koji su se u toku borbi u Sumadiji i u Beogradu dobrovoljno javili u 5. diviziju, formiran je Slovenački bataljon, kao 5. bataljon brigade. Kada se krajem novembra brigada vratila u Beograd, u bataljon je pristiglo još dobrovoljaca Slovenaca i tada je brojao 254 borca.

18) U novembru 1944, u Štab 1. proleterskog korpusa, u Beograd, stigle su Partizanske spomenice 1941. i ratna odlikovanja koja su dodijeljena starješinama i borcima na osnovu dostavljenih prijedloga od strane štabova brigada i divizija. To su bila prva odlikovanja koja su davana za ratne zasluge. U jedinicama 5. divizije Spomenice i odlikovanja uručena su njihovim nosiocima na svečan način.

Pored boraca koji su se u brigadu javili sa područja Beograda, u njene redove dobrovoljno se javio i znatan broj mladih ljudi iz Vršca i njegove okoline. Među njima bilo je dosta muzičara — amatera koji su došli u brigadu sa svojim instrumentima. Od tih ljudi uskoro je formirana vojna muzika 5. divizije, koja je pod vrsnim vodstvom njenog kapelnika Vinka Nekvinda i instruktora Milana Viajina, diplomiranog profesora muzike, bila jedan od prvenaca naših armijskih muzičkih sastava.

Za vrijeme boravka divizije u Beogradu i 1. krajiške brigade u Vršću, borci su se dosta dobro pripremili za zimu. Bile su formirane brojne vojne krojačke i obučarske radionice, koje su na osnovu dobivenih trebovanja izrađivale za jedinice uniforme i obuču.

U jedinicama divizije odvijao se intenzivan politički i kulturno-prosvjetni život. Kulturne organizacije i udruženja Beograda i Vršca dale su za borce brojne kulturne priredbe, a počeli su da rade i bioskopi. Kulturne ekipe brigada i divizija željele su da građanima Beograda i Vršca prikažu svoje programe.

Boravak 5. divizije u našem glavnom gradu i druženje sa njegovim slobodarskim narodom ostali su u nezaboravnom sjećanju njenih boraca.

Glava XIV

NA SREMSKOM FRONTU (20. 10. 1944—3. 4. 1945)

1. OBOSTRANI ZNAČAJ SREMSKOG FRONTA I USLOVI RATOVANJA

Sremskom frontu, od njegovog postojanja, neprijatelj je pridavao izvanredan značaj. To se može objasniti činjenicom što je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, oslobođenjem Beograda i velikog dijela Srbije, dovela u težak položaj znatne snage njemačke Grupe armija »E«, koje su se povlačile iz Grčke preko Makedonije, Kosova, zapadnih dijelova Srbije i Crne Gore i bile prisiljene da se sa ovih teritorija probijaju i povlače mnogo težim i dužim komunikacijskim pravcima u zahvatu rijeka Ibra, Lima, Zapadne Morave, Drine i Bosne, pri čemu su trpjele velike gubitke od naših jedinica. Zadatak neprijateljske odbrane u Sremu ispoljavao se najviše u tome da tim odstupajućim snagama obezbijedi izvlačenje kroz Bosnu na teritoriju sjeverno od Save.

Zbog takvog značaja sremskog fronta, Nijemci su se uporno borili za svaki metar sremske ravnice, a istovremeno, radi odbrane šireg područja Vinkovaca, sistematski su izgrađivali i utvrđivali svoju glavnu odbrambenu zonu sa prednjim krajem na liniji sela Sotin—Grabovo—Berak—Orolik—Otok. Ovdje se njihova odbrana oslanjala na pogodno močvarno zemljište i na rijeke Dunav i Bosut. Močvarni predio Bosutskih šuma južno od s. Lipovac do Save nije bio posjednut, već samo osmatran, a izlazi iz tog šumskog pojasa kontrolisani su posadama iz sela Vrbanja, Soljani i Strašinci.

Do ove glavne odbrambene zone, koja se po naređenju komandanta Jugoistoka Fon Vajksa počela da izgrađuje još prije oslobođenja Beograda, Nijemci su u Sremu, na prostoru između Rume i Tovarnika, izgradili još šest uzastopnih linija odbrane. Ukupna dubina svih sedam linija odbrane iznosila je oko 100 km.

U dobro organizovanoj odbrani važnijih pravaca i velikih sremskih naselja Nijemci su se obilato koristili minskim poljima. Oni su protivpješadijske mine postavljali na stabljike kukuruza i po niskom drveću, ukopavali ih po šumarcima, na teže osmatranom i slabije branjenom zemljištu i ispred svoje odbrane. Postavljali su i protivtenkovske mine i kopali protivtenkovske rovove za odbranu svojih utvrđenih zona. Treba

istaći da su minska polja u odbrani utvrđenih zona bila značajan elemenat njemačke odbrane i zbog toga što 1. proleterski korpus, u toku svog nastupanja kroz Srem i u borbama za proboj utvrđene njemačke zone na liniji Sotin—Orolik (početkom decembra 1944) i, kasnije, u borbama kod s. Otok, nije imao dovoljno inženjerskih jedinica i tehničkih sredstava za pronalaženje mina, a postojeće minerske jedinice nisu bile dovoljno obučene. Zato su u tim borbama naše jedinice imale osjetne gubitke od neprijateljskih mina. Podsjećam na činjenicu da smo poslije oslobođenja Srema i još dugo poslije rata čistili ovaj kraj od neprijateljskih minskih polja.

U odbrambenim borbama u Sremu Nijemci su do maksimuma koristili svoje bogato iskustvo stečeno u mnogim borbama u ravnici u drugom svjetskom ratu. Pored veoma dobro izgrađene pozicione odbrane sa neprekidnim rovovima, saobraćajnicama, osmatračnicama, drveno-zemljanim bunkerima, mitraljeskim gnijezdima itd. sa preciznom organizacijom sistema vatre, oni su najugroženije sektore odbrane ojačavali novim jedinicama i do kraja ostali uporni u odbrani područja Brčko—Vinkovci—Vukovar.

Za Narodnooslobodilačku vojsku i, kasnije Jugoslovensku armiju borbe u Sremu imale su, takođe, vanredan značaj. Poslije oslobođenja Beograda nastavljena su ofanzivna dejstva kroz Srem da bi se u Beogradu obezbijedili normalni uslovi za rad naših najviših organa vlasti, političkih organizacija, Vrhovnog štaba i konsolidovale prilike na slobodnoj teritoriji. Drugi važan zadatak bio je da se narod Srema što prije oslobodi od okupatora. Oba ta zadatka su uspješno izvršena. Već početkom decembra, za mjesec i po dana borbi, 1. proleterski korpus je oslobodio Srem i otpočeo borbe za proboj neprijateljske utvrđene odbrane na liniji Sotin—Orolik—Otok.

Borci 1. proleterskog korpusa nose iz Srema najljepše uspomene. Sve je nas zadržala vanredna aktivnost naroda Srema i njegova opredjeljenost za narodnooslobodilačku borbu i narodnu revoluciju — njegovo učešće u oružanim jedinicama, u organima narodne vlasti i u radu Narodnooslobodilačkog fronta, Antifašističkog fronta žena i Ujedinjenog saveza antifašističke omladine. U Sremu je parola: »Svi na front — sve za front« godinama bila stvarnost, smisao i sadržaj života i aktivnosti naroda.

Borci 1. proleterskog korpusa, odnosno 1. armije, koja je obrazovana od jedinica tog korpusa 1. januara 1945. godine, dočekivani su od naroda Srema kao da su njihovi sinovi, njihove sestre i braća.

Prva armija provela je u Sremu gotovo punih šest mjeseci. Za sve vrijeme narod nam je u svemu pomagao: u smještaju i njezi ranjenih boraca, u ishrani i odjeći, u prevozu borbenih potreba, u kopanju rovova, u opravci puteva itd.

Zajednički smo organizovali kulturne priredbe i proslavljali značajne datume — dan oktobarske revolucije, 27. mart, svečanosti u jedinicama.

Međutim, bogata borbena iskustva divizija 1. proleterskog korpusa ovdje su se morala dopunjavati novim iskustvima i saznanjima o ratovanju u ravnici, o organizaciji i izvođenju frontalnih borbi, o probou neprijateljske pozicione odbrane, o životu u rovovima u uslovima kišnog vremena i zime, i o vođenju odbrambenih borbi, kada su Nijemci, počet-

kom i sredinom januara 1945, jakim snagama prešli u protivnapad i uspjeli da povrate dio izgubljenog zemljišta.

Naime, 1. proleterski korpus prvi put u ratu vodi borbu velikih razmjera u ravnici, tu se susreće sa savremenom njemačkom odbranom, kojoj idu u prilog kišno vrijeme i raskvašena sremska polja. Prvi put njegove jedinice nailaze na bezbroj neprijateljskih minskih polja. Bili su to novi i složeni uslovi borbe i za naše iskusne borce i komandni kadar, a za desetine hiljada mladih boraca, kojima su popunjene naše divizije, bila su to prva borbena iskustva.

U našim divizijama koje su nakon oslobođenja Beograda dobile sovjetsko naoružanje organizovani su kratki kursevi za starješine i specijaliste rodova vojske, a novi borci obučavani su u upoznavanju i rukovanju ličnim naoružanjem. Kursevi i obuka održavani su u vrijeme preružavanja divizija i njihovog pripremanja za ofanzivu. Međutim, ova kratka obuka mladih boraca pokazala se nedovoljnom za složene uslove borbi u Sremu, što su starješine i štabovi uočavali, naročito u borbama za proboj utvrđene zone na liniji Sotin—Orolik i kod sela Otoka. Logično je što su se upravo u tim, do tada najtežim našim borbama u Sremu, pokazale manjkavosti u organizaciji i izvođenju napada, u nedovoljno usklađenom sadejstvu rodova, u nepreciznoj vatri iz ličnog naoružanja. Brojna minska polja i težina ovih borbi povećavali su naše gubitke u ljudstvu.

S druge strane, odlučnost neprijatelja da se odbrani na sremskom frontu i njegova mogućnost da ojačava snage jedinicama koje su se izvlačile iz Bosne potvrđivali su realnost procjene štaba 1. proleterskog korpusa da je za uspješan proboj neprijateljske utvrđene zone Sotin—Orolik—Otok potrebno više naših snaga, a među njima i oklopnih jedinica, artiljerije i avijacije.

Sve su to bili realni i razumni razlozi za donošenje pravilne odluke o prelasku 1. proleterskog korpusa u odbranu na dostignutoj liniji, što je učinjeno koncem decembra 1944. godine.

Precizirajući zadatke korpusa za odbranu na dostignutoj liniji, štab korpusa izdao je i precizne zadatke o obuci boraca, starješina i komandi. Ta obuka sprovedena je sve vrijeme do proboja sremskog fronta, a naročito poslije stabilizacije fronta.

Nijemci su početkom januara preduzeli snaže protivnapade, prvi 3. januara na lijevom krilu 1. armije (formirane 1. januara 1945. godine), na pravcu Otok—Nijemci, i drugi, mnogo snažniji, 17. januara, sa glavnim snagama na našem desnom krilu, na pravcu Sotin—Tovarnik—Šid. U teškim borbama i uz podršku avijacije naše divizije zaustavile su Nijemce i prisilile ih da pređu u odbranu na liniji istočno od Mohova—istočno od Tovarnika—Ilinci—Apševci—Lipovac.

Na toj liniji front se stabilizovao i održao se do 12. aprila 1945. godine. Do toga vremena kroz borbene zadatke na frontu, intenzivnu vojnostručnu obuku i političku nastavu jedinice 1. armije osposobile su se za izvršenje krupnih zadataka u predstojećim operacijama za konačno oslobođenje zemlje. Za izvršenje dodijeljenih joj zadataka u tim operacijama 1. armija bila je brojno i tehnički ojačana, a podržavala ju je naša avijacija.

2. DEJSTVA 5. DIVIZIJE U NAPADU NA LINIJU SOTIN—OROLIK—OTOK

Poslije oslobođenja Beograda 1. proleterski korpus sa 6. i 21. divizijom,¹⁾ 12. korpus i 19. pješadijska divizija Crvene armije nastavili su ofanzivne borbe u Sremu i do 10. novembra 1944. odbacili neprijatelja do linije Ilok—Erdevik—s. Martinci.²⁾ Do toga vremena naše i sovjetske jedinice zauzele su četiri neprijateljske odbrambene linije.

Odlaskom 11. novembra 12. korpusa sa 16. i 36. divizijom u Bačku, za dejstva na dunavsko-dravskom frontu, a nešto kasnije odlaskom u vezi sa istim zadatkom i 19. divizije Crvene armije, na sremskom frontu ostale su 6. proleterska, 21. i 11. divizija (prešla iz 12. korpusa u sastav 1. proleterskog korpusa). Njihovi napadi izvedeni 10. i 11. novembra u pravcu s. Ljube i Martinaca nisu dali rezultate, pa su naše divizije prešle u odbranu.

Liniju Ilok—Erdevik—Martinci držala je ojačana njemačka 118. lovačka divizija. Njen je zadatak bio odbrambenog karaktera i ona se na toj liniji užurbano utvrđivala.³⁾

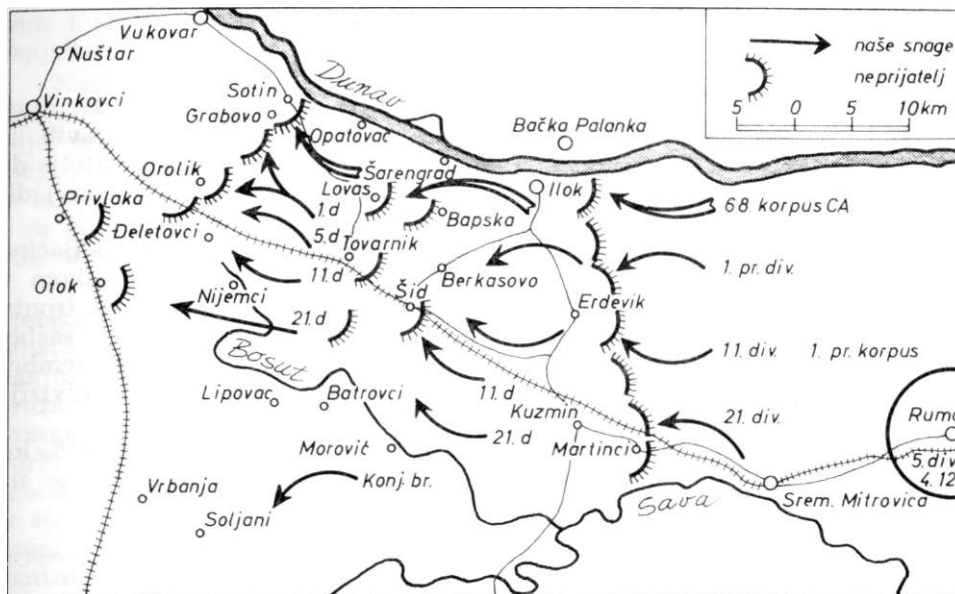
1) Prva proleterska divizija, kao i 5. divizija, nalazila se u Beogradu, preoružavala se, formirala nove i vršila popunu starih jedinica. Stigla je na sremski front 27. novembra, smijenila je 6. proletersku diviziju, koja je pošla u Beograd na preoružanje i popunu i vratila se, zatim, na sremski front 4. januara 1945.

Peta divizija stigla je 1. decembra u širi rejon Rume.

2) Štab Armijske grupe »Srbija« do 27. oktobra 1944. komandovao je njemačkim i kvislinškim jedinicama u Sremu. Toga dana je ovaj štab rasformiran, a komandu je preuzeo Štab 68. armijskog korpusa, koji je stigao iz Grčke. Pod njegovom komandom nalazile su se i njemačke jedinice raspoređene od Zvornika lijevom stranom Drine i uzvodno Dunavom do Baje, u Mađarskoj. Sjedište ovih štabova bilo je u s. Nuštar (sjevist. od Vinkovaca).

3) Zbog pogoršane situacije u Baranji, komandu nad njemačkim jedinicama sjeverno od Drave preuzeo je Štab 68. armijskog korpusa, a komandu nad jedinicama koje su se nalazile na Drini sjeverno od Zvornika, na sremskom frontu i na desnoj obali Drave preuzeo je 12. novembra novoformirani Štab Korpusne grupe »Kibler«, nazvane po njenom komandantu general-lajtnantu Jozefu Kibleru. Korpusna grupa je u to vrijeme imala 1. brdsku diviziju, raspoređenu na Drini, na odsjeku Zvornik—ušće Drine u Savu, 118. lovačku diviziju na frontu u Sremu i diviziju »Stefan«, od Vukovara do Donjeg Miholjca.

U sastavu 118. lovačke divizije nalazile su se brojne njemačke jedinice raznog sastava i jačine, koje su se poslije borbi za Beograd, sa znatnim gubicima, povukle u Srem ili su se do pada Beograda već nalazile u Sremu. Među njima bile su dosta brojne i jake jedinice 264. divizije, dijelovi divizije »Brandenburg«, zatim Grenadirski puk »Tvrđava Beograd«, 5. i 8. policijski puk i niz drugih jedinica rodova i službi bataljonskog i četnog sastava i više od šest artiljerijskih diviziona. U sastavu divizije bili su i 2. bataljon 1. policijskog dobrovoljačkog puka »Hrvatska«, 1. bataljon domobranskog 8. lovačkog puka i domobranski 7. artiljerijski divizion. Svu tu masu krupnijih i sitnijih raznih jedinica Štab 118. divizije razvrstao je u pet borbenih grupa i u opštu rezervu divizije. Borbene grupe dobile su nazive po prezimenu njihovih komandanata. Iako su bile na brzinu formirane i imale heterogen sastav, one su pod jedinstvenom komandom efikasno upotrebljavane i svoje zadatke su striktno i bez pogovora izvršavale. Divizija je imala oko 20.000 vojnika, oko 200 artiljerijskih i minobacačkih cijevi i 40—50 tenkova i samohodnih oruđa. Za borbu protiv sovjetskih i naših jedinica na batinskom mostobranu prebačeno je iz sastava 118. divizije dosta njemačkih jedinica (Ljubivoje Pajović, Dušan Uzelac i Milovan Dželebdžić, Sremski front 1944—1945, Ilustrovana hronika, Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1979, str. 65, 66 i 71 (ubuduće hronika Sremski front, str. —; izvještaj Korpusne grupe »Kibler« o dejstvima Grupe u vremenu od 12. XI do 12. XII 1944, Zbornik XII/4, 182).



Borbe na liniji Sotin—Orolik—Otok (7—25. 12. 1944)

Prvog decembra 1944. Štab 1. proleterskog korpusa izdao je zapovijest za proboj neprijateljske odbrane sa prednjim krajem na liniji Ilok—Erdevik—Martinci. Plan napada je bio da se probije neprijateljski front u Sremu i da korpus, u sadejstvu jedinica Crvene armije, izbjije na liniju Osijek—Vinkovci—Samac. Osnove za postavljanje tako krupnog zadatka ležale su u uspješnim dejstvima 3. ukrajinskog fronta Crvene armije u budimpeštanskoj operaciji, u zauzimanju Baranje i izbijanju naših i sovjetskih jedinica širokim frontom na Dravu, čime su bili stvoreni uslovi za njihova dejstva u Podravini, u bok i pozadinu sremskog fronta, i u mogućnostima 6. i 10. korpusa NOVJ da u neprijateljskoj pozadini — u Slavoniji i Podravini sadejstvuju 1. proleterskom korpusu u Sremu i divizijama Glavnog štaba NOV i PO Vojvodine u Podravini.⁴

Postignuta je saglasnost sa Štabom 3. ukrajinskog fronta da u proboju sremskog fronta, na pravcu Ilok—Vukovar—Osijek, učestvuju 68. streljački korpus (sa dvije divizije i jedinicama podrške) i jedinice Dunavske ratne flotile Crvene armije.

Prema zapovijesti Štaba korpusa, 1. divizija napadala je pravcem Matora šuma—s. Ljuba—Erdevik, 11. divizija na Erdevik, a 21. divizija na Martince i Kuzmin. Peta divizija nalazila se u rezervi korpusa i bila je orijentisana da poslije zauzimanja Tovarnika od strane jedinica prvog ešelona nastupa pravcem Tovarnik—s. Orolik, radi napada na Vinkovce sa istoka i juga. Divizijska artiljerija 5. divizije podržavala je napad 11.

4) Zapovijest Štaba 1. proleterskog korpusa za proboj neprijateljske odbrane u Sremu, Zbornik 1/10, 99.

divizije. Konjička brigada korpusa pridodata je 21. diviziji i imala je zadatak da nakon proboja neprijateljske odbrane razvije uspjeh pravcem s. Kukujevci—s. Adaševci—s. Batrovci—s. Lipovac—s. Vrbanja.

Stab 1. proleterskog korpusa znao je da se pred korpusom u odbrani nalaze njemačka 118. divizija i glavnina njemačke 264. divizije i oko tri puka ustaša i domobrana i da su neprijateljski položaji dobro pripremljeni. Međutim, on nije imao podatke o mogućnostima Nijemaca da snagama koje su se povlačile iz zapadne Srbije i Bosne pojačavaju odbranu u Sremu, niti je znao da su Nijemci za odbranu Vinkovaca i Vukovara od linije Ilok—Erdevik—Martinci izgradili po dubini jak sistem odbrambenih položaja. Ovi faktori presudno su uticali da planirani proboj neprijateljske odbrane u Sremu ne uspije.⁵⁾

Poslije snažne artiljerijske pripreme i uz podršku sovjetske avijacije, jedinice su u 10. časova 3. decembra pošle u napad. U borbama 3. i 4. decembra one su probile neprijateljsku odbranu i zauzele Ilok i Erdevik. Ovom prodoru znatno su doprinijele borbe jugoslovensko-sovjetskog desanta, koji se noću 3/4. decembra iskrcao na desnu obalu Dunava, između Opatovca i Mohova, i zauzeo ova mjesta.⁶⁾ Petog decembra zauzeta su mjesta Novak Bapska, Sid, Martinci, Kuzmin, Kukujevci, Adaševci, Morović i Sremska Rača, čime je uveliko bila načeta »Nibelunška linija« odbrane.⁷⁾

Toga dana 11. divizija i artiljerijske jedinice 5. divizije ostale su u Sidu na kratkom odmoru.

Osobito teške borbe vođene su 6. i 7. decembra, u vrijeme kada su Nijemci dovodenjem na front pojačanja i čestim protivnapadima pokušali da u svojim rukama zadrže Tovarnik i Lovaš — veoma jaka uporišta. Nijemci, ipak, nisu odoljeli snažnim napadima naših jedinica: Tovarnik je zauzet ujutro 7. decembra, a izbijanje jedinica 1. proleterske divizije pred s. Tompojevce primoralo je Nijemce da uveče toga dana napuste Lovaš. Na pomoćnom pravcu napada 21. divizija 7. decembra zauzela je sela Nijemce, Komletince i Soljane.

Od 5. decembra 5. divizija približavala se frontu: toga dana ona je stigla u Sremsku Mitrovicu, Laćarak i Martince; 6. decembra 1. krajiška brigada stigla je u Martince, 4. krajiška i 21. srpska u Kukujevce i 10. krajiška u Kuzmin; 7. decembra pokret je izvršila samo 1. krajiška brigada i smjestila se u Sid i Berkasovo. Na maršu za Berkasovo njen borac Jovo Karanović skrenuo je sa seoskog puta i naišao na minu. Jovo je

5) Pozadi linije Ilok—Erdevik—Martinci, nazvane »Crvena linija«, Nijemci su izgradili još dvije odbrambene linije: prva, tzv. »Nibelunška linija«, imala je dva položaja — glavni položaj nalazio se na liniji s. Mohovo—Šid—s. Adaševci, drugi na liniji sela Opatovac—Lovaš—Tovarnik—Ilinci—Batrovci; druga, tzv. »Zelena linija«, protezala se od s. Sotin, na sela Orolik i Otok (hronika Sremski front, str. 19).

6) Zbornik II/14, 474, napomena br. 3, i Operacijski dnevnik 36. divizije, Zbornik 1/10, 145.

7) Zbog teške situacije na sremskom frontu, komandant Jugoistoka Vajks izdao je komandi Grupe armija »E« naređenje da preko Bijeljine i Brčkog ubrza pokret jedinica 34. armijskog korpusa. General Kibler naredio je da se dijelovi 1. brdske divizije, koji su se nalazili na frontu južno od Save, hitno prebace na sremski front. U borbu kod Lovaša stigao je 7. decembra bataljon 99. brdskog puka ove divizije, ojačan sa 10 tenkova (hronika Sremski front, str. 107—109).

bio prva žrtva u 5. diviziji koji je poginuo od ovog strašnog borbenog sredstva.

Kada su naše i sovjetske jedinice 7. decembra ovladale neprijateljskim položajima na prostoru Opatovca, Lovaša i Tovarnika, Glavni štab NOV i PO Vojvodine i Komanda 68. korpusa Crvene armije odlučile su da noću 7/8. decembra prebace preko Dunava kod Vukovara novi jugoslovensko-sovjetski desantni odred. Zadatak odreda je bio da zauzme Vukovar i time olakša nastupanje jedinica sa fronta u Sremu, osobito onima na pravcu Sotin—Vukovar.

Odred jačine oko 2.000 boraca uspješno je prevezla u nekoliko talasa 2. brigada rječnih brodova Dunavske ratne flotile Crvene armije, a borba je počela čim su se iskrcale prve jedinice odreda. U žestokoj borba u toku 8. decembra odred je osvojio mostobran između Fabrike obuće u Borovu, a u Vukovaru do ušća r. Vuke u Dunav, dužine 3 km, a širine 200—300 metara, to jest duž toka rijeke.

U toku 8. decembra Nijemci su protiv odreda uputili sa sremskog fronta jedinice iz rezerve, a 9. decembra stigle su u Vukovar jedinice sa fronta na Drini. Tokom 8. i 9. decembra u Vukovaru se razvila oštra i teška borba, često borba ručnim bombama i borba prsa u prsa. Obje strane trpjele su velike gubitke.

Kako su Nijemci čvrsto držali front u Sremu na liniji Sotin—Orolik—Otok, a u borbi protiv desanta bili brojniji i tehnički nadmoćniji, Stab 3. ukrajinskog fronta Crvene armije odobrio je da se odred povuče noću 9/10. decembra.⁸⁾

Da bi na težištu napada ojačao snage 1. ešelona, Stab 1. proleterskog korpusa u vremenu od 9. do 11. decembra uveo je u borbu na sektoru Orolika glavninu 5. divizije. Najprije je uvedena u borbu 1. krajiška brigada. Pošto je noću 8/9. smijenila 12. krajišku brigadu 11. divizije, ona je ujutro 9. decembra izvršila snažan napad južno od Orolika i u zahvatu željezničke pruge Beograd—Vinkovci zauzela prvu liniju rovova. U toku dana neprijatelj je prikupio snage, dobio pojačanje iz dubine i protivnapadom povratio izgubljene položaje. Desetog decembra na odsjeku od željezničke pruge do Bosuta stupila je u borbu i 21. srpska brigada. Podržavane artiljerijom divizije sa vatrenih položaja zapadno od Đeletovaca, obje brigade imale su izvjesne uspjehe, ali su protivnapadima vraćene na polazne položaje. Ista situacija se ponovila i 11. decembra, kada je u borbu stupila i 4. krajiška brigada.

I na drugim dijelovima fronta neprijatelj je odsudnom odbranom sačuvao liniju odbrane. Samo su 11. decembra sovjetski inženjerci, pod zaštitom vatre jednog bataljona Crvene armije i jedinica 8. crnogorske brigade, napravili preko močvare kod željezničke stanice Grabovo pješачko brvno, preko kojeg su se u toku dana prebacili bataljon crveno-ermejaca i dvije čete 8. crnogorske brigade. Sutradan prešla je preko močvare cijela brigada i zauzela željezničku stanicu. Tako je na tom mjestu bio načet prednji kraj neprijateljske odbrambene linije, ali je on čvrsto držao susjedne utvrđene položaje.

8) Detaljno o borbi desantnog odreda vidi: Operacijski dnevnik 36. divizije, Zbornik 1/10, 145, hronika Sremski front, str. 114—121 i izvještaj Korpusne grupe »Kibler«, Zbornik XII/4, 182.

Za vrijeme tih borbi sovjetska avijacija podržavala je napad jedinica, bombardovala neprijateljske komunikacije i druge objekte u pozadini fronta i jedinice u pokretu.

Desetog decembra po naređenju štaba 1. proleterskog korpusa Stab 5. divizije poslao je u pozadinu neprijatelja izviđačku četu divizije, jačine 39 boraca. Zadatak čete bio je da zarobi nekog njemačkog starješinu i na drugi način da prikupi podatke o neprijatelju i da se za dan-dva vrati na našu stranu. Međutim, neprijatelj je spriječio njen povratak, a prilikom prelaska nekog dubljeg kanala radio-stanica se okvasila u vodi i ostala u kvaru. Tako je sa četom izgubljena veza. Ona je ostala u bližoj pozadini neprijatelja 45 dana. Za to vrijeme neprijatelj je sve preduzimao da je uništi. To bi mu vjerovatno pošlo za rukom da se četa nije povezala sa rukovodstvom NOP-a u selu Sremske Laze, koje je za četu, kao i za svoje aktiviste, organizovalo baze i druga tajna skrovišta, a narod sela, hrabro i bez strepnji od odmazde okupatora, starao se o životu i ishrani njenih boraca. U borbi sa neprijateljem četa je izgubila 19 boraca; vratila se sa 20 boraca i podnijela iscrpan izvještaj o neprijateljskim snagama na centralnom dijelu sremskog fronta i o svojim borbama. Svi preživjeli borci izviđačke čete odlikovani su ordenom za hrabrost.

U borbama u vremenu od 9. do 11. decembra naše i sovjetske jedinice i njihovi izviđački i obavještajni organi prikupili su dragocjene podatke o snagama neprijatelja na sremskom frontu i o stepenu izgradnje njegovih odbrambenih položaja na liniji Sotin—Orolik—Otok. Štabovi su doznali da je neprijatelj ovu liniju odbrane počeo da izgrađuje još prije borbi za Beograd, da je njen prednji kraj od Grahova do Orolika postavio iza močvarnog zemljišta koje je gotovo svuda bilo neprohodno i da je naseljena mjesta na glavnom položaju odbrane pretvorio u snažna uporišta i zaštitio ih minskim poljima i preprekama od bodljikave žice. Prikupljeni su podaci da se od Sotina do Otoka brane 118. i 264. njemačka divizija i druge njihove manje jedinice, da je snagama izvučenim iz Bosne neprijatelj ojačao odbranu u Sremu i da je čvrsto zaštitio željezničku prugu Brčko—Vinkovci kojom izvlači trupe i materijal.

U međuvremenu su štabovi 1. proleterskog i 68. korpusa donijeli zajednički odluku da koncentracijom glavnih snaga na neprijateljevom lijevom krilu, na odsjeku od Sotina do željeznice stanice Grabovo, probiju njegovu odbranu, a zatim, u opštem napadu na cijelom frontu od Sotina do Otoka, zauzmu Vukovar i Vinkovce i prenesu operacije u istočnu Slavoniju. Za proboj na frontu od k. 110 do željezničke stanice Grabovo, na širini od 5,5 km, Stab 1. proleterskog korpusa koncentrisao je 5. i 1. proletersku diviziju. Prema korpusnoj zapovijesti, 5. divizija dobila je zadatak da napada odsjek između k. 110 i s. Grabovo, zatim glavninom snaga prodiere pravcem pustara Ovčara—Jankovićevo salaš—Trešnjak (trg. 103), odakle dijelom snaga sadejstvuje jedinicama Crvene armije u zauzimanju Vukovara, a glavninom produžava pravcem s. Bogdanovci—s. Marinci—s. Nuštar—Vinkovci.

Lijevo od 5. divizije 1. proleterska divizija nastupa pravcem s. Negotin—s. Petrinji—s. Stari i Novi Jankovci, a potom ka Vinkovcima. Na

pravcu Sotin—Vukovar proboj vrše jedinice 68. korpusa Crvene armije. Jedanaesta divizija trebala je da napadom na odsjeku između Orolika i Bosuta sadejstvuje 1. proleterskoj diviziji; 21. divizija da aktivnim dejstvima veže za sebe neprijateljske snage u Otoku i Privlaku i ruši željezničku prugu Brčko—Vinkovci.

U zapovijesti Štaba 1. proleterskog korpusa istaknut je značaj ove operacije slijedećim riječima:

»Jedinice 5. i 1. divizije moraju dati sve od sebe da se slomi neprijateljska odbrana, jer samo ovim prodorom stvaramo mogućnost za naše dalje napredovanje i spajanje sa našim jedinicama u Hrvatskoj koje vode teške i uporne borbe u pozadini neprijatelja.«⁹

Napad je trebalo da počne 14. decembra 1944. u 8 časova. Do toga vremena izvršena je smjena jedinica, koje su, zatim, stigle na svoja odredišta i pripremale se za izvršenje zadataka. Štab 5. divizije odlučio je da sa dvije brigade u prvoj liniji probije neprijateljsku odbranu, a sa dvije brigade u drugom ešalonu da razvije uspjeh divizije u naznačenom pravcu.¹⁰

Sa svoje strane neprijatelj je nastavio da učvršćuje svoju odbranu. Ohrabren uspješnim odbijanjem napada naših i sovjetskih jedinica na »Zelenu liniju« i likvidiranjem Vukovarskog mostobrana, tražio je od svojih komandi i jedinica maksimalno zalaganje u odbrani svojih položaja.

Do našeg napada njemačka 118. divizija popunila je i konsolidovala jedinice i ojačala odbranu sremskog fronta novim jedinicama koje su stizale iz doline Drine.¹¹ Interesantno je pomenuti to da su se u njenom sastavu, pored njenih matičnih jedinica, nalazili i dijelovi četiri njemačke divizije: 264. pješadijske, 1. brdske, 11. vazduhoplovne poljske i 117. lovačke, a i dijelovi 5. SS i 9. brdskog armijskog korpusa. Takav šarolik i, reklo bi se, čudan njen sastav objašnjava se činjenicom što su navedene njemačke jedinice, jednako kao i druge njihove brojne snage iz sastava Grupe armija »E«, u povlačenju sa juga (kroz teritoriju Jugoslavije) trpjele

9) Zapovijest Štaba 1. proleterskog korpusa od 12. decembra 1944, Zbornik 1/10, 131.

10) Zapovijest Štaba 5. divizije od 13. decembra 1944. za nastupanje pravcem Grabovo—Ovčara—Trešnjak—Marinci, AVII, k. 782, br. reg. 21-2.

11) Jačina i raspored formiranih borbenih grupa u sastavu 118. divizije bio je slijedeći: Borbena grupa »Termer«, jačine do dva pješadijska puka, do puka artiljerije, sa dvadesetak tenkova i samohotki bila je, u stvari, mala divizija. Ona je držala položaje od Sotina do željezničke stanice Grabovo; Borbena grupa »Cimerman«, jačine oko 4 bataljona, na odsjeku do Beraka, sa težištem duž željezničke pruge ka Negotlancima; Borbena grupa »Lindenblat«, jačine 3 bataljona, branila je Orolik; Borbena grupa »Erdman«, od Orolika do Bosuta, jačine 6 pješadijskih i jednog inženjerijskog bataljona; Borbena grupa »Ejzele«, jačine 3 bataljona, branila je rejon Otok—Prevlaka. U rezervi 118. divizije nalazili su se 18. brdski SS policijski puk, 288. landesšicen-bataljon, 118. bataljon za vezu, 118. dopunski bataljon i 522. inženjerijska četa. Divizija je imala oko 20.000 vojnika, 150 topova, oko 20 tenkova i samohodnih oruđa.

U rezervi Korpusne grupe nalazili su se dijelovi 191. jurišne topovske brigade i 202. tenkovskog bataljona sa preko 30 tenkova i samohodnih oruđa i druge njemačke jedinice.

Od ustaško-domobranskih snaga na sremskom frontu nalazile su se 3. i dijelovi 12. i 14. ustaško-domobranske divizije. Računa se da se u odbrani sremskog fronta tada nalazilo oko 40.000 vojnika (hronika Sremski front, n. d., str. 122—125).

velike gubitke od jedinica Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije i tako stizale preko Save na frontove u Sremu i na Dravi ili bile angažovane protiv 6. i 10. korpusa u njegovoj pozadini. Primorane da se angažuju protiv naših snaga, njemačke jedinice iz sastava Grupe armija »E« nisu mogle da se upute u borbu protiv Crvene armije na front u Mađarskoj u mjeri kako je to planirala njemačka Vrhovna komanda. Kada se to ime u vidu, jasnije se sagledava značaj borbi naših jedinica u zapadnoj Srbiji, Crnoj Gori i istočnoj Bosni protiv snaga Grupe armija »E«.

Napad naših i sovjetskih jedinica počeo je u određeno vrijeme. Na frontu 1. i 5. divizije artiljerijska priprema iz oko 200 artiljerijskih oruđa počela je 14. decembra u 7.20 časova, a juriš pješadije u 8 časova. U prvom naletu 4. i 10. krajiška brigada razbile su borbeno obezbjeđenje, a u daljoj borbi glavnu liniju odbrane nisu načele. U stvari, u pripremi napada naša artiljerija zbog pogrešno uzetih elemenata tukla je samo položaje borbenog obezbjeđenja, a ostao je nedirnut glavni odbrambeni položaj, sa kojeg je neprijatelj obasipao naš streljački stroj ubitačnom vatrom. Jedinice 1. proleterske divizije probile su odbranu kod željezničke stanice Grabovo i prema utrinama Batina i Selište, ali se i ovdje neprijatelj uporno branio i vršio protivnapade; sa otkrivenog zemljišta bilo je teško iznositi ranjenike, pa su se jedinice vratile na polazne položaje. Noću 14/15. decembra obje divizije su obnovile napad, ali bez rezultata. Sutradan u 14.30 časova ponovo su izvršile napad obje naše divizije i 68. korpus Crvene armije. I pored manjih početnih uspjeha i izvanrednog zalaganja borbenog sastava svih jedinica, neprijateljski položaji nisu se mogli probiti.

Za to vrijeme kod 11. divizije osim izviđanja nije bilo drugih aktivnosti, a na frontu 21. divizije vršeni su obostrani manji napadi. Naši su, južno od Otoka, razrušili željezničku prugu.

Sovjetska avijacija podržavala je jedinice u napadu i bombardovala neprijateljske objekte u Vinkovcima, Privlaku, Otoku i Brčkom i željezničku prugu Brčko—Vinkovci.

Uveče 15. decembra jedinice su prešle u odbranu.

Jedinice 5. divizije pokušale su izjutra 17. decembra da probiju neprijateljsku odbranu. Poslije artiljerijske pripreme od 10 minuta 1. i 4. krajiška brigada krenule su na juriš. Međutim, samo su jedan bataljon 4. krajiške brigade i susjedna četa 1. krajiške brigade probili prve linije odbrane na širini od 400 m, druge jedinice od samog početka bile su prikovane snažnom vatrom neprijatelja, ali su odbile njegove protivnapade. Toga dana brigade su imale 10 poginulih i 54 ranjena.

U našem napadu 14. i 15. decembra 4. i 10. krajiška brigada i artiljerija divizije imale su 85 poginulih i 237 ranjenih boraca. Srazmjerno velike gubitke imale su jedinice 5. divizije i u dane obostrane artiljerijske aktivnosti i neprijateljskih lokalnih napada: 13. decembra 10 poginulih i 32 ranjena, a 16. decembra 24 poginula i 85 ranjenih. Gubici su nastajali od snažne i precizne vatre neprijatelja, njegovih čestih i energičnih protivnapada i nedovoljnog ukopavanja boraca na otvorenoj sremskoj ravnici.

Stab 1. proleterskog korpusa radiogramom od 16. decembra izvijestio je Vrhovni štab da naše i sovjetske snage, i pored upornih i organizovanih napada, nisu uspjele da probiju neprijateljevu odbrambenu zonu. Dao je

ocjenu da je za njen proboj potrebno mnogo više artiljerije i drugih borbenih sredstava, podrazumijevajući i tenkove, a sve to opet uz velike sopstvene gubitke.¹²⁾

I pored ove sasvim realne ocjene situacije, Vrhovni štab je naredio da se izvrši novi napad na neprijateljsku utvrđenu zonu sa istim ciljem — da se zauzme područje Vinkovaca. Ovaj napad počeo je 22. decembra 1944. i u njemu su učestvovali 1. proleterski korpus i 3. i 8. divizija 1. bugarske armije.

Ove dvije bugarske divizije pristigle su na sremski front u vremenu od 17. do 20. decembra. One su po odobrenju Vrhovnog štaba NOV i POJ i u sporazumu Vrhovnog štaba sa Komandom 3. ukrajinskog fronta preuzele dio sremskog fronta od Sotina do Orolika. Šezdeset osmi korpus Crvene armije prebačen je u Mađarsku. Bugarska 1. armija bila je u operativnom pogledu potčinjena Komandi 3. ukrajinskog fronta i od nje je dobila zadatak da izvrši proboj fronta na dodijeljenom odsjeku sa ciljem da zauzme liniju Vukovar—Vinkovci. Sa svoje strane Vrhovni štab naredio je Stabu 1. proleterskog korpusa da njegove snage izvrše proboj utvrđene sremske zone na odsjeku Otok—s. Privilaka i da zajedno sa bugarskim jedinicama zauzmu Vinkovce.

Obaviješten o dolasku na sremski front dviju bugarskih divizija i o njihovom učešću u napadu na utvrđenu zonu neprijatelja, Stab 1. proleterskog korpusa u navedenom radiogramu kaže da se »dolaskom Bugara snage neće pojačati, a tehnika će se smanjiti«. Naime, odlaskom jedinica Crvene armije 1. proleterski korpus bio je lišen podrške sovjetske artiljerije i sada su se na njegovom dijelu fronta nalazile artiljerijske brigade i samostalni divizion 1. proleterske i 5. divizije, jedan divizion 11. divizije i jedan divizion 1. jugoslavenske brigade.

Iz borbi koje su vođene na liniji Sotin—Orolik—Otok, Stab 1. proleterskog korpusa imao je relativno dobre podatke o snagama neprijatelja. Istina, oni nisu bili potpuni, ali je pravilno ocijenio da neprijatelj može pojačati snage na sremskom frontu izvlačenjem jedinica iz istočne Bosne.

Stab 1. proleterskog korpusa tada nije mogao saznati da je neprijatelj sredinom decembra na sremskom frontu izvršio smjenu i pregrupiranje svojih jedinica i štabova. Pridošla i popunjena 117. lovačka divizija smijenila je 118. lovačku diviziju, koja je preuzela dio fronta na Dravi. Komandu nad njemačkim jedinicama na Drini, u Sremu i na Dravi preuzela je komanda 34. armijskog korpusa.¹³⁾

12) Zbornik 1/10, 156, str. 552.

13) Prema zapovijesti Komande 34. armijskog korpusa od 21. decembra 1944, pod njegovom komandom nalazile su se slijedeće divizije: 7. SS divizija »Princ Eugen« na Drini od Zbornika isključno i na sjever zaključno sa Vrbanjom; 117. lovačka divizija na odbrambenoj zoni u Sremu od Otoka i Sotina do Vukovara; 11. vazduhoplovna divizija na frontu Dunav—Drava do Valpova; 118. lovačka divizija lijevo na Dravi do ušća potoka Breznica; divizija »Stefan« u pozadini fronta korpusa za borbu protiv 6. korpusa NOVJ u Slavoniji.

Po mjeri pristizanja iz doline Drine, 117. lovačka divizija postepeno je preuzimala položaje na sremskom frontu. Zanimljivo je iznijeti da je već u ovoj zapovijesti komandant 34. armijskog korpusa general avijacije Helmut Felmi (Helmuth Felmy) orijentisao 117. lovačku diviziju za ofanzivne akcije sa zadatkom da front u Sremu pomjeri na jugoistok. Kao prvi cilj postavio je da zauzme Komletince (zapovijest Komande 34. armijskog korpusa od 21. 12. 1944, Zbornik XII/4, 185).

U vremenu do početka napada izvršene su formacijske promjene u 5. i 21. diviziji. Iz sastava 5. divizije 17. decembra izašla je 21. srpska brigada, a u njen sastav ušla je 1. jugoslavenska brigada formirana u SSSR-u.¹⁴⁾ Brigada je imala 2.000 boraca. Njen komandant bio je Stevo Mikšić, a politički komesar Aleksandar Krajačević. U sastavu 21. divizije ušla je 21. srpska brigada, a iz njenog sastava izašla je 2. proleterska brigada, koja je pošla u sastav svoje matične 2. proleterske divizije.

Tih dana je Stevo Rauš, komandant 1. krajiške brigade pošao na novu dužnost, u 5. korpus NOVJ, a za komandanta brigade postavljen je Cvijo Mazalica, koji je do ranjavanja u maju 1944. bio zamjenik komandanta brigade, a nakon izlječenja vratio se u brigadu na sremskom frontu.

Stevo Rauš je uspješno komandovao 1. krajiškom brigadom. Od svoga dolaska za njenog komandanta (sredinom 1943) on je kod starješina i boraca dalje razvio osjećaj za svjesnu vojnu disciplinu, za otvorene i zdrave odnose između starješina i boraca, za striktno izvršenje postavljenih zadataka. U štabu brigade i u štabovima bataljona, zajedno sa ostalim svojim saradnicima, razvio je smisao za efikasan zajednički rad i osjećaj odgovornosti prema dobivenim zadacima. Zbog vojno-političkog značaja i ugleda 1. krajiške brigade kao prve operativne jedinice Bosanske krajine, Stevo Rauš je kao stabilan i sposoban komandant ostao dugo na njenom čelu.

Za proboj neprijateljske odbrane između Otoka i Privlake Stab 1. proleterskog korpusa odredio je 5. i 21. diviziju. Peta divizija trebalo je da sa dvije brigade zauzme položaje između Otoka i r. Bosut, zatim da jednom brigadom sadejstvuje 21. diviziji u zauzimanju Otoka, a glavnom da zauzme Privlaku i da nastupa u pravcu s. Cerna (jugozapadno od Vinkovaca); 21. divizija sa konjičkom brigadom trebala je da sa dvije brigade zauzme Otok napadom sa istočne i južne strane, a potom da glavnom nastupa ka Županji i s. Bošnjaci, a pomoćnim snagama da ruši i zatvori željezničku prugu Brčko—Vinkovci. Jedanaesta divizija trebalo je da sa jednom brigadom probije položaje na pravcu šuma Bradarica—most na Bosutu kod k. 82, zatim glavnom snaga da sadejstvuje 5. diviziji u zauzimanju Privlake, poslije toga da dejstvuje bočno prema Novim Jankovcima i Vinkovcima. Prva proleterska divizija, u rezervi korpusa, pošto se zauzme Otok, trebalo je da razvije uspjeh u pravcu Gradišta i Cerna, gdje presijeca komunikacije Vinkovci—Slavonski Brod.¹⁵⁾

I pored dobro planiranog i uglavnom solidno pripremljenog napada od strane štabova i jedinica, napad 1. proleterskog korpusa nije uspio. Tako je bilo i kod bugarskih divizija. Na svim odsjecima utvrđene zone od Sotina do Otoka neprijatelj se uporno branio, na ugroženim mjestima prikupljao snage i izvodio jake i agresivne protivnapade. Osim toga, u rejon Otoka i Privlake prebacio je iz istočne Bosne nove snage i njima ojačao odbranu tog rejona.

14) Prva jugoslovenska brigada formirana je 1. juna 1944. u SSSR najvećim dijelom od zarobljenika iz fašističkih vojnih formacija. Brigada je došla u Jugoslaviju 6. oktobra 1944. i ušla u sastav 23. divizije.

15) Zapovijest Štaba 1. proleterskog korpusa od 21. decembra 1944, Zbornik 1/10, 146.

Za vrijeme našeg napada bilo je veoma hladno. Padao je slab snijeg praćen jakim mrazom. Takvo vrijeme pogodovalo je neprijatelju: on se branio iz rovova, bunkera i drugih skloništa, iz zgrada u Otoku i po salašima. Naši borci u većini bili su sa slabom obućom i odjećom.

Peta divizija izvršila je napad sa 1. i 4. krajiškom brigadom u prvom ešelonu, a 10. krajiškom i 1. jugoslovenskom brigadom u drugom ešelonu.¹⁶⁾

Poslije artiljerijske pripreme koja je trajala 30 minuta, brigade su izjutra 22. decembra krenule u napad. Na svom pravcu napada prema šumi Ripača 4. krajiška brigada naišla je na miniran teren i pretrpjela je velike gubitke. Zbog minskih polja, jakog otpora i protivnapada neprijatelja samo je jedan njen bataljon uspio da se probije u šumu Ripača i prema Ozdanovićevom stanu. U napadu na sjeverni dio Otoka i prema utrini Ludara 1. krajiška brigada uspjela je da se probije samo do prvih kuća sela i da zauzme trig. 87. I prema njoj je neprijatelj vršio protivnapade.

Toga dana ove dvije brigade imale su 106 poginulih i 330 ranjenih.¹⁷⁾

Istog dana tri brigade 21. divizije teškom mukom zauzele su prvu liniju rovova i prve kuće Otoka sa njegove istočne i južne strane. I na njih je neprijatelj vršio česte protivnapade. Tako su Nijemci povratili ciglanu koju su naši zauzeli. Toga dana 21. divizija imala je 98 poginulih, 250 ranjenih i 45 kontuzovanih.

Toga dana samo je jedan bataljon 12. krajiške brigade 11. divizije izvršio napad na neprijateljske položaje na istočnoj ivici šume Dionica. Ova brigada ponoviče napad sa jednim bataljonom na istom pravcu i 23. decembra. Oba napada bila su bezuspješna.

Prije podne 23. decembra 1. i 4. krajiška brigada ovladale su dijelom puta Otok—Privlaka između Otoka i Šumice, a jedan bataljon 4. krajiške brigade zauzeo je Šumicu. Da bi ojačao i proširio ovaj prodor, Štab divizije je u pravcu Šumice ubacio dva bataljona 10. krajiške brigade. Međutim, neprijatelj je u borbu uveo svoje rezerve, ojačao ih sa nekoliko tenkova i prisilio naše jedinice da se povuku iz Šumice i sa puta. Toga dana 5. divizija imala je 23 mrtva i 111 ranjenih. Iako su borbe i toga dana bile teške, gubici divizije bili su znatno manji od gubitaka prethodnog dana, jer u dubini neprijateljske odbrane nije bilo minskih polja.

I pored odlučnih napada njenih brigada, 21. divizija nije uspjela da izvrši prodor u Otok. Takva situacija ostaće i slijedeća dva dana.

U toku noći 23/24. decembra 4. krajišku brigadu smijenila je 1. jugoslovenska brigada. Sa tri brigade u napadu 5. divizija se 24. decembra sukobila sa svježim snagama neprijateljske borbene grupe »Burgemajster« (dva bataljona 524. puka, jedan divizion artiljerije i jedna četa inženjerije iz njemačke 297. divizije), koja je stigla iz doline Drine.¹⁸⁾ Sa ranijim snagama koje su se nalazile u odbrani, Nijemci su na odsjeku Otok—Privlaka imali više od jedne divizije. Sa ovim snagama i uz podršku tenkova oni su

16) Zapovijest Štaba 5. divizije od 21. decembra 1944. za napad na odsjek od Otoka do r. Bosuta, AVII k. 782, reg. br. 26-3/2.

17) U operacijskom dnevniku 5. divizije omaškom su zapisani podaci o gubicima divizije počev od 23. decembra, pa su prikazani podaci i za 26. decembar, kada borbi nije bilo, jer se divizija toga dana nalazila u odbrani, a i neprijatelj je mirovao. Znači, podatke iz dnevnika treba računati za borbe vođene od 22. do 25. decembra.

18) Hronika Sremski front, str. 138.

mogli efikasno da se suprotstave napadima 5. i 21. divizije. Cijelog toga dana vođene su teške, iscrpljujuće borbe. Brigade su zadržale zauzeto zemljište, ali su imale i velike gubitke: 82 mrtva, 280 ranjenih i 13 nestalih.

Uveče 24. decembra naše jedinice držale su položaje na liniji: Skela — k. 84 na zapadnom dijelu šume Ripača — k. 84 naspram Šumice — dio kuća Ozdanovićevog stana, pa pravo na jug do prvih kuća u Otoku. Iznosim detaljno ovu liniju da bi se vidjelo da je 5. divizija za tri dana borbi zauzela samo prve rovove neprijatelja i zemljište po dubini do 3 km.

U noći 24/25. decembra uputili smo 4. krajišku brigadu preko oslobođenog prostora južno od Otoka u rejon utrine Mlaka sa zadatkom da u sadejstvu sa jedinicama s fronta zauzme utrinu Ludara i na taj način da izoluje neprijateljske snage u Otoku. Jedan bataljon 4. krajiške brigade i dijelovi konjičke brigade kontrolisali su pravac s. Vranjevo—Gradište. No, i neprijatelj noću nije mirovao. Jedan njegov bataljon neopaženo se provukao kroz šumu Ripača, spojio se sa grupom Nijemaca koji su se branili u dijelu kuća Ozdanovićevog stana i izvršio snažan napad s leđa na jedinice 10. krajiške brigade. Naši su se brzo snašli i u bliskoj borbi, sa znatnim gubicima na obje strane, primorali neprijatelja da se iz šume povuče. I na frontu 1. krajiške brigade redali su se naši i neprijateljski napadi i protivnapadi. Objе strane zadržale su svoje položaje. Napad 4. krajiške brigade sa zapada prema utrini Ludara i sjevernom dijelu Otoka primorao je neprijatelja da dio snaga angažuje prema toj našoj brigadi. Na Ludari se razvila bliska borba, dva voda jednog našeg bataljona zauzela su neprijateljske rovove, ali su bila odsječena protivnapadom neprijateljevih jedinica. Naš bataljon je prikupio snage, dospio je do odsječenih boraca, ali je već bilo kasno: osim trojice ranjenih boraca i ranjenog političkog komesara čete, ostali borci su izginuli. I u ovoj borbi glavnu ulogu za neprijatelja imali su njegovi tenkovi.

Na pravcu zapadno od Otoka, prema Ludari i Šumici, 24. i 25. decembra bila je uvedena u borbu kao pojačanje 5. diviziji 5. krajiška (kozaračka) brigada 11. divizije. Kao i 4. krajiška brigada i ona je naišla na jak otpor, pa su i njeni napadi ostali bez rezultata. U borbama oba dana brigada je imala 7 mrtvih i 27 ranjenih.¹⁹⁾

Peta divizija je u borbama 25. decembra imala 98 mrtvih, 292 ranjena i 8 nestalih.

Uveče 25. decembra Štab 1. proleterskog korpusa donio je odluku o prekidu napada i naredio da se jedinice povuku u odbranu i posjednu položaje koje smo držali 21. decembra, pred početak napada. Na tim položajima ostale su 1. krajiška i 1. jugoslovenska brigada, 4. krajiška povučena je u s. Nijemce, a 10. krajiška u s. Podgrađe. Artiljerijske jedinice divizije ostale su na svojim položajima. Štab divizije prešao je u s. Nijemce.

U borbama od 22. do 25. decembra (zaključno) 5. divizija imala je po brigadama slijedeće gubitke:

- 1. krajiška brigada: 98 mrtvih, 292 ranjena, 84 promrzla, 10 nestalih, od ranjenih umrlo 20;
- 4. krajiška brigada: 111 mrtvih, 332 ranjena, 1 nestao, od ranjenih umrlo 25;

19) Operacijski dnevnik 11. divizije, Zbornik 1/10, 168.

— 10. krajiška brigada: 53 mrtva, 295 ranjenih, od ranjenih umrlo 23;
— 1. jugoslovenska brigada: 45 mrtvih, 132 ranjena, 7 nestalih, od ranjenih umrlo 6;
— divizijska artiljerija: 7 mrtvih, 23 ranjena, od ranjenih umrla 3;
— inženjerijski bataljon: 3 ranjena;
— od kurira Štaba divizije 1 poginuo i 1 ranjen.
Ukupno: 315 poginulih, 1.078 ranjenih, 18 nestalih. Umrlo od rana 77, pa se broj mrtvih popeo na 392.

Ovi podaci iznijeti su u izvještaju koji je Štab 5. divizije poslao 27. decembra 1944. Štabu 1. proleterskog korpusa.²⁰¹

I 21. divizija (koja je imala manje ljudstva od 5. divizije) pretrpjela je velike gubitke: 183 mrtva, 525 ranjenih i 86 kontuzovanih (ovdje je uračunata i njena borba od 27. decembra).²¹¹

Ovi podaci potvrđuju svu težinu jedne od najtežih borbi naših divizija na sremskom frontu. I pored primjerne spremnosti i požrtvovanosti svih boraca, starješina i jedinica da izvrše postavljeni zadatak, njima to nije uspjelo. Neprijatelj se na pripremljenim i dobro organizovanim položajima grčevito branio, raspolagao je dovoljnim snagama i našim jedinicama spriječio dublje prodore. Pokazalo se da je neprijatelj i po cijenu velikih gubitaka riješen da sačuva svoju posijednu liniju odbrane u Sremu kako bi obezbijedio izvlačenje svojih jedinica sa juga na sjever preko rijeke Save. Snaga njegove odbrane zasnivala se na dovoljnoj zasićenosti živom silom i borbenim sredstvima i na čestim protivnapadima koji su imali ofanzivni karakter.²²¹

Nedovoljno obučeni u rukovanju oružjem i bez ikakvog ratnog iskustva, mladi novodoški borci ginuli su i ranjavani u velikom broju. U želji da im svojim primjerom uliju samopouzdanje i da ih vode u borbu, izginalo je ili je bilo ranjeno srazmjerom mnogo starih, iskusnih ratnika — članova štabova bataljona i komandi četa, vodnika i vodnih delegata. Bili su to osjetni gubici za 5. diviziju, a svakako i za druge naše divizije.

Boljom analizom borbi u Sremu, osobito onih na Vukovarskom mostobranu i u vrijeme napada na liniju Sotin—Orolik od 12. do 16. decembra, kao i na osnovu mišljenja i prijedloga Štaba 1. proleterskog korpusa

20) Zbornik 1/10, 157. Od naoružanja 5. divizija je izgubila 78 pušaka, 28 polu-automatskih pušaka, 44 puškomitraljeza, 59 automata, 5 protivtenkovskih pušaka, 2 teška mitraljeza, 25 pištolja, 1 protivtenkovski top 45 mm, a oštećena 2 protivtenkovska topa 45 mm.

Jedinice su zaplijenile 32 puške, 22 puškomitraljeza »šarca«, 8 automata, 6 pištolja, 100 ručnih bombi i 10.000 metaka; uništile jedan, a oštetile drugi tenk srednje tonaže.

21) Operacijski dnevnik 21. divizije, Zbornik 1/10, 170.

22) U svojim dokumentima njemačke komande ističu da su u njihovim odbrambenim borbama u Sremu izvanrednu ulogu imali protivnapadi jedinica. Tako komandant Jugoistoka general-feldmaršal Vajks dajući svoju saglasnost komandantu Grupe armija »E« general-pukovniku Leru o načinu odbrane na sremskom frontu ističe: »...pozdravljam i protivnapade koji su ponovo izvedeni i tražim da se isti češće izvode. Oni jedinicama uvijek donose osjećanje nadmoćnosti«. (Zbornik XII/4, 179). A u izvještaju od 12. decembra 1944. general-potpukovnika Kiblera, komandanta Korpusne grupe, rečeno je da su napadi na liniju Sotin—Orolik i desant na mostobranu u Vukovaru uspješno savladani zahvaljujući ofanzivno vođenom odbranom (isti Zbornik, dok. br. 182).

da za proboj ove linije treba da raspolažemo tenkovima i sa više artiljerije, Vrhovni štab mogao je doći do zaključka da tada nisu bili stvoreni uslovi za proboj utvrđene sremske zone.

U borbama na odsjeku Otok—Privlaka stečena su nova iskustva i saznanja o potrebi sprovođenja vojnostručne obuke i vojne nastave sa borcima, štabovima i jedinicama 1. proleterskog korpusa radi njihovog osposobljavanja za uspješno savlađivanje neprijateljske odbrane u Sremu i za druge njihove zadatke. Da bi se ti zadaci sproveli i do toga vremena jedinice na sremskom frontu brojno i tehnički ojačale, Vrhovni štab složio se sa prijedlogom Štaba 1. proleterskog korpusa o prelasku korpusa u odbranu.

Prvi proleterski korpus je do 2. januara 1945. godine preuzeo cijelu liniju sremskog fronta od Dunava do Save. Peta divizija preuzela je odsjek Sotin — željeznička stanica Grabovo, 1. proleterska divizija od Grabova do Bosuta, 21. divizija od Bosuta do Otoka, 1. konjička brigada kontrolisala je teren između Bosuta i Save, 11. divizija u rezervi korpusa u rejonu Ilinci, Mala Vašica, Tovarnik. Jedinice su dobile zadatak da pristupe fortifikacijskom uređenju položaja, da izviđaju neprijatelja, a sa jedinicama u rezervi da organizuju vojnu obuku.

Prvog januara 1945. godine, po naredbi Vrhovnog štaba, formirane su naše tri armije — Prva, Druga i Treća. Štab 1. proleterskog korpusa preimenovan je u Štab 1. armije, a u njen sastav ušle su sve jedinice 1. proleterskog korpusa. Tada je 1. armija imala oko 55.000 boraca.

3. NJEMAČKE OFANZIVNE AKCIJE U SREMU U JANUARU 1945.

U zoru 3. januara 1945. njemačka pješadija, podržana artiljerijom i tenkovima, prešla je u napad na dijelu fronta koji je držala 21. divizija. Cilj napada bio je da se otkloni opasnost po željezničku prugu Brčko—Vinkovci, koju su naše jedinice na dijelu južno od Otoka često rušile. Napad su izvele njemačke jedinice iz sastava borbenih grupa »Burge-majster«, »Ejzele« i borbene grupe 7. SS divizije »Princ Eugen«, jačine oko 10.000 vojnika, sa 25 tenkova i samohodnih artiljerijskih oruđa (samohotki). Težište napada bilo je na lijevom krilu 21. divizije od Bosutskih šuma prema Komletincima, Nijemcima i Donjem Novom Selu. Takvim grupisanjem snaga neprijatelj je imao u planu da što prije izbije na put između Komletinaca i Nijemaca, zatim da bočnim dejstvom s leđa odsiječe i opkoli glavninu 21. divizije na prostoru Otok—Komletinci—r. Bosut. Zamrznuto zemljište omogućilo je upotrebu tenkova na naznačenom pravcu. Bio se zaledio i Bosut, pa su ga naše jedinice prilikom odstupanja prelazile i mimo mostova, ali je kod šume Bradarica led na rijeci bio tanji, provaljivao se i tu je došlo do davljenja zatečenih boraca.

Tokom nekoliko dana, uoči ovog napada, u jedinicama 21. divizije izvršena je zamjena naoružanja sovjetskim naoružanjem. Desilo se tako da su borci predali svoje dotadašnje oružje, a novo nisu stigli čestito ni da očiste, još manje da ga upoznaju. Protivtenkovske topove 45 mm primili su borci koji su tek trebali da se na njima obuče. Takva situacija olakšala je Nijemcima izvršenje postavljenog zadatka. Oni su diviziji nametnuli izuzetno tešku borbu, ali nisu uspjeli da odsijeku bilo koju njenu

jedinicu. Toga dana neprijatelj je ovladao prostorom do Bosuta i zauzeo s. Nijemce. U pomoć 21. diviziji stigle su po podne istog dana 1. proleterska i 5. krajiška brigada, neprijatelj je zadržan na Bosutu i bio prisiljen da se povuče iz s. Nijemaca na lijevoj obali rijeke. U borbi 3. januara 21. divizija imala je 182 poginula, 308 ranjenih i 315 nestalih vojnika (dobar dio nestalih boraca kasnije se provukao preko nezaposjednutog terena i vratio se u svoje jedinice).²³⁾

Uz podršku sovjetske avijacije borbe su nastavljene i 4. januara, kada su počele da pristižu jedinice 1. i 6. proleterske divizije. U noći 4/5. januara njene 1. proleterska i 2. lička proleterska brigada izvršile su snažan protivnapad, koji je 5. januara pomogla i 3. lička proleterska brigada i odbacile neprijatelja do Komletinaca. Ponovo je uspostavljen naš mostobran na Bosutu, širine 10, a dubine 8 km.

Poslije napada 3. januara Štab armije je ocijenio da neprijatelj ima mogućnosti da sa juga prebaci na sremski front još snaga i da preduzme nove ofanzivne akcije. Do Štaba armije stizale su vijesti o dolasku novih snaga na područje Županje, Vinkovaca i Vukovara, pa je valjalo preduzeti sve mjere opreza. Međutim, i pored intenzivnog izviđanja i osmatranja neprijatelja tokom cijelog perioda zatišja — od 5. do 16. januara — mi nismo uspjeli da otkrijemo bilo šta posebno što bi ukazivalo na njegove pripreme napada. O intenzitetu obostrane izviđačke djelatnosti i uobičajenog povremenog dejstva artiljerije govori podatak da su jedinice 5. divizije u vremenu od 2. do 16. januara (do početka neprijateljskog protivudara) imale 38 poginulih, 108 ranjenih i 4 kontuzovana. U nekoliko navrata naše izviđačke jedinice pokušale su da zarobe neprijateljskog vojnika («živi jezik»), ali im to nije uspjelo. Neprijatelj je budno čuvao svoje položaje i u najvećoj se tajnosti pripremao za napad. U izviđanju naših položaja ponekad je koristio bijela odijela (mantile), pa su naši osmatrači motrili na svaki njegov pokret.²⁴⁾

Pored izviđanja i osmatranja neprijatelja, drugi važan zadatak jedinica bila je izgradnja odbrambenih položaja. Već 4. januara Štab 5. divizije dostavio je plan izgradnje položaja i precizirao zadatke svakoj jedinici. Prema tome planu — brigade na prvom položaju, od Sotina do željezničke stanice Grabovo, trebalo je da izgrade dvije linije rovova punog profila, da ih povežu saobraćajnicama, da izrade mitraljeska gnijezda, položaje za minobacače i za protivtenkovske topove 45 mm, zemunice za prihvat ranjenika, zaštitne zaklone za kuhinje, konje, kola itd. Druga linija odbrane (treći odbrambeni položaj) protezala se sjeverno od Tompojevaca, sjevernom ivicom šume Panjik do Papugina salaša. Slijedeća linija odbrane (drugi odbrambeni pojas) izgrađivala se od k. 126 (kod Lovaša), zapadnom ivicom Lovaša, desnom stranom bezimenog potoka na Opatovac i do Dunava. Iako je zemlja bila smrznuta, a nedostajalo je i alata, posao je svojski rađen i brzo je napredovao. Ispred prednjeg kraja odbrane, na najosetljivijim pravcima, postavljene su nagazne mine.

23) Izvještaj Štaba 21. divizije Štabu 1. proleterskog korpusa, Zbornik 1/18, 5.

24) Operacijski dnevnik 5. divizije za period od 1. do 16. januara 1945, AVII k. 783, reg. br. 1-1/2 do 1-6/2.

Na sličan način svoje odbrambene položaje izgrađivale su 1. i 6. proleterska divizija.

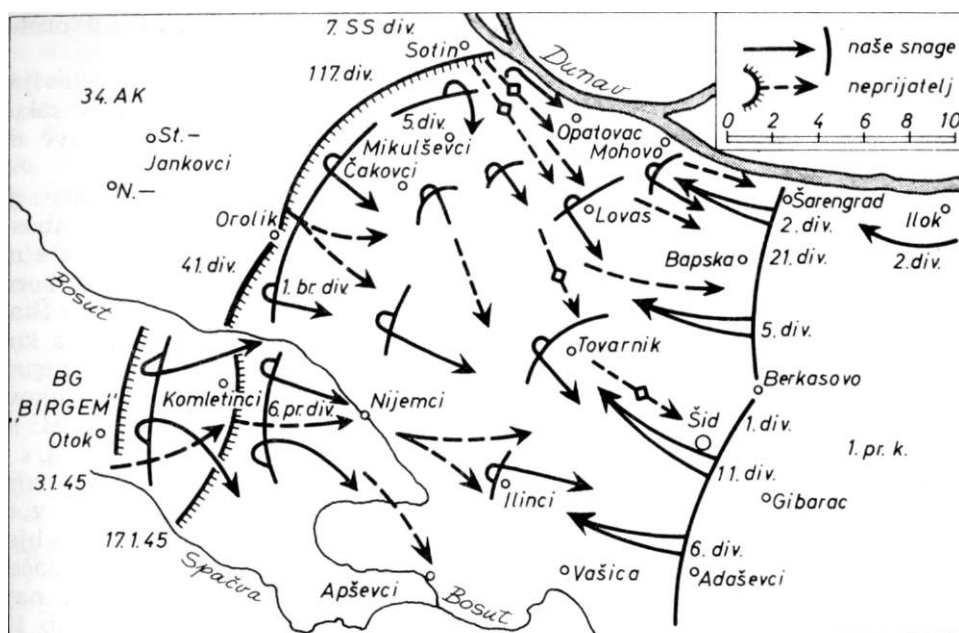
Drugi odbrambeni pojas gradila je i 11. divizija. On se nastavljao od k. 126 (kod Lovaša) i išao linijom k. 134 — k. 126 (Matijevićev salaš) — k. 90 — kanal do s. Ilinci. Divizija je obavljala ovaj posao sve do napada neprijatelja 17. januara.

U sklopu hitnih i neodložnih zadataka, Štab 5. divizije preduzeo je mjere da se analizom proteklih borbi otklone uočeni nedostaci i slabosti u komandovanju jedinicama, da štabovi i komande više pažnje obrate na sadejstvo među pješadijskim jedinicama i ovih sa artiljerijom i da se borci što bolje osposobe da rukuju svojim oružjem. U posebnom naređenju Štab divizije je ukazao na potrebu da se putem vojne obuke i predavanja kod boraca i mlađih starješina razbije nesigurnost i strah pred pojavom neprijateljskih tenkova i da se stvori samopouzdanje u sopstvena protivtenkovska oruđa. Putem vojne nastave trebalo je borce i starješine upoznati sa osobinama njemačkih tenkova (počev od teških tenkova tipa »tigar« i »panter« do srednjih i malih tenkova) i samohodnih oruđa, sa njihovim ranjivim mjestima i načinima da se unište ili onesposobe, sa sadejstvom pješadije i artiljerije u borbi sa tenkovima. Podvučeno je da su strah i bježanje od neprijateljskih tenkova nespojivi sa osobinama i sviješću našeg borca. Preporučeno je da se organizuje takmičenje koja će jedinica najviše uništiti neprijateljskih tenkova.²⁵⁾ Međutim, za desetak dana, do 17. januara, kada je počeo njemački napad, nismo stigli da ostvarimo program obuke. U toku neprijateljskog napada izostalo je čvršće sadejstvo između jedinica iste brigade, osobito između pješadije i protivtenkovskih topova, između pješadijskih i artiljerijskih jedinica, slabo je funkcionisala veza između štaba divizije i štabova brigada, ostao je respekt prema neprijateljskim tenkovima. Ukratko, još smo bili neiskusni za frontalne borbe u ravnici, u uslovima stabilnog, čvrsto povezanog fronta i jakih i iskusnih njemačkih jedinica.

Dan uoči njemačkog napada, 16. januara, stigao je na sremski front vrhovni komandant maršal Jugoslavije Josip Broz Tito. On je obišao die položaja 1. proleterske divizije, u rovovima razgovarao sa starješinama i borcima, a u Štabu armije i štabovima 1. i 5. divizije održao radne sastanke. Kao i u svakoj drugoj prilici kada se susretao sa borcima i starješinama, i ovom prilikom maršal Tito se interesovao za cjelokupan rad život jedinica — za karakter i intenzitet dotadašnjih borbi, momentane situaciju na frontu, uslove evakuacije sa fronta ranjenih boraca, živo u rovovima, ishranu ljudstva. Kada sam mu referisao o situaciji i stanji kod 5. divizije, Vrhovni komandant me je upozorio da će Nijemci u eventualnom napadu na naše položaje prvenstveno koristiti teren neposredne duž desne obale Dunava, jer im pruža mogućnost da se prikriju pri bliže našoj prvoj liniji odbrane. Ta pretpostavka maršala Tita sutradar se obistinila.

Poslije djelomičnog uspjeha koji je postigao u napadu 3. januara ni pravcu Otok—Komletinci—Nijemci, Štab 34. armijskog korpusa pripre

25) Naređenje Štaba 5. divizije o izviđačkoj aktivnosti, o utvrđivanju položaja o vojnoj obuci i nastavi, Zbornik 1/18, 2, 10 i 11.



Njemačka ofanzivna dejstva na sremskom frontu u januaru 1945.

mio je novi, još snažniji napad na sremskom frontu, koji je imao šifrovani naziv »Zimska oluja« (»Vintergewitter«). Cilj napada je bio da našim jedinicama nanese gubitke i onesposobe ih za duži vremenski period, da ponovnim osvajanjem »Nibelunške linije« obezbijede sebi čvrstu odbranu u Sremu i time stvore uslove za izvlačenje jedinica sa juga preko Save i njihovo angažovanje za borbe na Dravi i u Mađarskoj.

U tom napadu učestvovala su tri njemačke divizije. Glavni udar nanosile su 7. SS divizija »Princ Eugen« i borbena grupa 117. lovačke divizije, na lijevom krilu 34. korpusa, na odsjeku fronta koji je branila 5. divizija. U centru rasporeda 34. korpusa, iz rejonu Oroliki—Berak napadala je borbena grupa 41. divizije u pravcu Dželatovca i Sidskih Banovaca. Na lijevom krilu, na pravcu Komletinci—Nijemci, napadale su ostale snage 4. divizije.

Uoči njemačkog napada, 5. divizija imala je tri brigade u odbrani na glavnom položaju. Prva krajiška brigada nalazila se na desnom krilu, od Dunava do na jedan kilometar zapadno od ceste Vukovar—Tovarnik; 4. krajiška brigada lijevo do s. Grabova i 1. jugoslovenska brigada od Grabova do željezničke pruge kod stanice Grabovo. U rezervi divizije, u Lovasu i Opatovcu, nalazili su se 10. krajiška brigada i inženjerski bataljon divizije. Artiljerijska brigada i teški divizion bili su na položajima iza borbenog rasporeda 1. krajiške brigade. Stab divizije bio je u Lovasu. Širina fronta 5. divizije iznosila je 6,5 km, a dubina do izgrađene linije odbrane Opatovac—Sotin bila je 5,5—9,5 km. Prema brojnoj jačini

i naoružanju 5. divizije, ova zona odbrane odgovarala je iskustvenim normama u drugom svjetskom ratu za pozicionu odbranu divizije u ravnici.

Još prije zore 17. januara 1945, u 4.30 časova, poslije kratke, ali snažne artiljerijske pripreme, njemačke divizije pošle su u napad. Težište napada 7. SS divizije »Princ Eugen« bilo je duž Dunava, na desnom krilu borbenog rasporeda 1. krajiške brigade, a 117. divizije duž puta Sotin—Tovarnik. U momentu neprijateljskog napada 1. krajiška brigada imala je u prvoj liniji rovova dva bataljona, u drugoj jedan bataljon i u rezervi, u Opatovcu, dva bataljona. Prema tome, odnos snaga u početnoj fazi borbe u zoni napada 7. SS divizije i borbene grupe 117. lovačke divizije bio je izrazito u korist neprijatelja. Nijemci su u žestokom jurišu, poslije borbe prsa u prsa, brzo izbacili iz rovova dva bataljona 1. krajiške brigade. Priskočio im je u pomoć njen treći bataljon, a bataljoni u Opatovcu izašli su na položaje zapadno i južno od sela. Otpor trećeg bataljona na drugoj liniji rovova pomogao je bataljonima iz prve linije da se na brzinu povuku, ali su već imali znatne gubitke. Nijemcima se žurilo da što prije stignu do Opatovca i Lovaša, pa su na tom pravcu ubacili u borbu 20 tenkova. U 9 časova zauzeli su Opatovac, dio snaga uputili ka Mohovu, a glavninu ka Lovašu, sa ciljem da spriječe odstupnicu na istok 1. i 10. krajiškoj brigadi. Zbog brzog prodora Nijemaca jedan dio divizijske artiljerije nije se uspio povući i pao je u njihove ruke. Deseta krajiška i dijelovi 1. krajiške brigade pružili su kod Lovaša snažan otpor i usporili nastupanje neprijatelja. U borbi između Opatovca i Lovaša uništena su 4 neprijateljska tenka.²⁶

Četvrta krajiška i 1. jugoslovenska brigada odbile su napade s fronta slabijih snaga 117. lovačke divizije i nanijele im osjetne gubitke. Međutim, zbog brzog prodora glavnih snaga 34. armijskog korpusa na pravcu Sotin—Lovaš—Tovarnik i njihovog bočnog dejstva prema Mikluševcima, 4. krajiška brigada morala je da pod borbom povija svoj front u tom pravcu. Kada je neprijatelj stigao u rejon Lovaša, još više su bili ugroženi desni bok i pozadina 4. krajiške i 1. jugoslovenske brigade, pa je Stab divizije naredio da se obje brigade povuku prema Tovarniku. Da bi spriječili izvlačenje ovih naših brigada, a takođe i desnokrilne brigade 1. proleterske divizije, Nijemci su na pravcu Mikluševaca i Tompojevaca žestoko napadali jedinice 4. krajiške brigade. Zbog brzog povlačenja s fronta jedinica 1. jugoslovenske brigade i zbog slabe veze između tih brigada, jedna njemačka jedinica probila se s fronta u borbeni poredak dijelova 4. krajiške brigade, gdje se nalazio i njen štab, i u toj borbi poginuo je komandant brigade Vid Bodiroža.

Na frontu 1. proleterske divizije, na odsjeku Berak—Orolik, borbena grupa 41. divizije (njen 1230. grenadirski puk) iznenadila je italijansku brigadu, brzo se probila do Spajinskih njiva i ugrozila bokove i pozadinu

26) U izvještaju obavještajnog odjeljenja Komande Grupe armija »E« Komandi Jugoistoka za 17. januar 1945. kaže se da su glavne snage 34. armijskog korpusa, uz žilav otpor naših jedinice, zauzele Opatovac u 9, a Lovaš u 11 časova. Poslije zauzimanja Gladnoš-pustare (na cesti Sotin—Tovarnik) glavnina 117. lovačke divizije okrenule su se prema zapadu, prema Tompojevcima, i pošto je odbila naše protivnapade zauzela je ovo selo u popodnevnim časovima. U izvještaju se govori i o probouju borbene grupe 41. divizije i o našim protivnapadima (Zbornik XII/4, 199).

susjednih brigada 1. proleterske divizije. Na Spajinskim njivama pala su neprijatelju u ruke dva diviziona artiljerijske brigade ove divizije. Lijeva kolona ove borbene grupe imala je zadatak da se na pravcu Čakovci—Mikluševci spoji sa 117. lovačkom divizijom, ali su je kod Čakovaca razbile jedinice 8. crnogorske brigade. Sa lijevom kolonom borbene grupe 41. divizije i sa drugim njemačkim jedinicama u toku dana vodile su žestoku borbu 1. i 3. proleterska brigada.

Prodorom glavnih snaga 34. armijskog korpusa na pravcu Sotin—Lovaš i njegovih pomoćnih snaga u pravcu Spajinskih njiva, prijetila je opasnost da bočnim dejstvom i napadom s leđa neprijatelj ugrozi 4. krajišku i 1. jugoslovensku brigadu 5. divizije i 8. crnogorsku brigadu 1. proleterske divizije. Zbog toga je Štab 1. armije već u ranim časovima 17. januara pokrenuo u borbu 11. diviziju. Njena 12. krajiška brigada u 8 časova prihvatila je borbu na liniji Papugin salaš — sjeverna ivica šume Panjik. Sa njom su se povezali dijelovi 1. krajiške brigade i desnokrilni bataljon 4. krajiške brigade. Kasnije je na prostoru između Lovaša i Tovarnika stupila u borbu 32. srpska brigada 11. divizije, dok se njena 5. krajiška brigada nalazila na frontu istočno od Lovaša. Iza podne na položaje sjeverno od Ilače do Tovarnika stigla je 13. proleterska brigada. Pravovremenim ubacivanjem u borbu jedinica na čelo klina glavnih snaga neprijatelja i njihovom upornom odbranom spriječen je brz prodor neprijatelja u Tovarnik i onemogućen mu je napad s leđa na brigade 5. i 1. divizije koje su se povlačile s fronta. Izjutra 17. januara Štab armije naredio je 21. diviziji (ona je od 11. januara izgrađivala rezervne položaje ka liniji Šid—Mala Vašica) da posjedne položaje zapadno od Šida, zapadno od Novak-Bapske i prema Mohovu. Kada je neprijatelj zadržan na pravcu Lovaš—Tovarnik, sve brigade 21. divizije raspoređene su za odbranu od Novak-Bapske do Dunava. Njena 31. srpska brigada popodne toga dana izvršila je napad prema Mohovu, ali bez većeg uspjeha.

Neprijatelj je oko podne zauzeo Lovaš. U 17.30 otpočela je borba za Tovarnik, koji je zauzeo u 19 časova. U povlačenju s fronta 1. jugoslovenska brigada obišla je Tovarnik s juga i po naređenju Štaba divizije stigla u rejon Berkasova. Ne znajući za situaciju u Tovarniku, 4. krajiška brigada upala je u južni dio sela i morala se borbom iz njega probiti. Ona je, potom, u toku noći, stigla u rejon Novak-Bapske. U popodnevним časovima 1. krajiška brigada postepeno se prikupljala i krenula na središnje u Novak-Bapsku. U toku noći 10. krajiška brigada izvršila je protivnapad istočno od Lovaša i u pravcu Opatovca. Neprijatelj je bio na oprezu i naši nisu postigli očekivani uspjeh. Brigada se povukla na položaje sjeveroistočno od Novak-Bapske.

Povlačenje jedinica s fronta iziskivalo je velike napore, posebno prevoženje teških ranjenika i težih dijelova jedinica. Ipak, po smrznutom zemljištu kretanje je išlo dosta brzo.

U toku 17. januara 6. proleterska divizija odbila je tri napada druge borbene grupe 41. divizije (1232. grenadirski puk) i zadržala je svoje položaje. Po naređenju Štaba armije ona se uveče bez teškoća povukla na položaje kod Ilinaca, Male Vašice i Gibarca, obezbjeđujući na taj način lijevo krilo i bok armijskog rasporeda.

U pomoć 1. armiji stigla je u popodnevnim časovima 17. januara naša avijacija. Naši jurišni avioni obrušavali su se na neprijateljske čelne jedinice, na njegove tenkove i artiljeriju i na rezerve u pokretu. Bombama i raketama avijacija je nanosila neprijatelju ozbiljne gubitke i usporavala njegovo napredovanje. S druge strane, ona je ohrabrila naše jedinice i ulila im samopouzdanje. U narednih nekoliko dana avijacija će znatno doprinjeti da se slomi udarna moć neprijatelja i da 1. armija povrati dio zemljišta.

Za ojačanje 1. armiji, po naređenju vrhovnog komandanta maršala Tita, krenula je prema Iloku 2. proleterska divizija. Manji njen dio krenuo je kamionima, a glavnina se prebacivala vozom.

Nijemci su 18. januara nastavili sa napadima na cijelom frontu, sa težištem prema Sidu. Izjutra toga dana 5. divizija bila je raspoređena sjeverozapadno od Novak-Bapske do Berkasova. Desno se nalazila 21. divizija, a lijevo je Berkasovo i Sid branila 1. proleterska divizija. U teškim borbama i sa velikim gubicima sa obe strane Nijemci su zauzeli Sid pred veče toga dana, kao i Berkasovo i Malu Vašicu. Na pravcu 21. divizije zauzeli su Srednje brdo, što je primoralo jedinice 5. divizije da napuste Novak-Bapsku. Padom Sida Stab 5. divizije prebacio je 4. krajišku brigadu za kontrolu ceste Berkasovo—Sot.

U noćnom napadu 18/19. januara zapadno od Novak-Bapske i na Srednje brdo 1. i 10. krajiška i 4. srpska brigada 21. divizije nisu imale uspjeha, dok je 1. jugoslovenska brigada zauzela sjeveroistočni dio Berkasova. Nijemci su u podne 19. januara napali ovu brigadu, ali su odbijeni. Oni su uz podršku artiljerije napadali i na 1. i 10. krajišku brigadu, ali bez rezultata. Toga dana i na drugim dijelovima fronta odbijeni su svi napadi neprijatelja, što je bio znak da je njegova ofanzivna moć bila na izmaku.

U trodnevnim borbama 5. divizija pretrpjela je znatne gubitke, i to najveće 17. januara. Divizija je imala 434 poginula, 727 ranjenih, 490 nestalih i 12 zarobljenih. Gubici u oružju: 207 pušaka, 124 puškomitraljeza, 29 teških mitraljeza, 166 automata, 14 minobacača 50 mm, 8 minobacača 82 mm, 32 protivtenkovske puške, 11 topova 45 mm, 7 topova 76 mm, 3 haubice 120 mm i 5 protivavinskih mitraljeza.

U isto vrijeme neprijatelj je imao oko 450 poginulih i 2 zarobljena; zaplijenjena su 3 puškomitraljeza »šarca«, 8 pušaka i druga sitnija oprema, uništeno je 5 tenkova i 2 kamiona, a oštećena su 2 tenka i jedna oklopna kola.²⁷

Isto tako velike gubitke pretrpjela je i 1. proleterska divizija. Ona je u borbama 17. i 18. januara imala 243 poginula, 648 ranjenih i 1.638 nestalih boraca.²⁸

U toku 20. januara neprijatelj nije napadao. Naše divizije pojačale su izviđačku djelatnost. Na pravcu prema Mohovu jedinice 21. divizije potisnule su neprijatelja, pred veče se neprijatelj počeo da povlači iz Novak-

27) Izvještaj Štaba 5. divizije od 20. januara Stabu 1. armije, Zbornik 1/18, 27.

28) Operacijski dnevnik 1. proleterske divizije, Zbornik 1/18, 30.

-Bapske, pa je 10. krajiška brigada prešla u napad. Odmah zatim ubačena je u borbu i 1. krajiška brigada. Neprijatelj je odstupio oko 2 km zapadno od Novak-Bapske.

Sutradan, 21. januara, naše snage preuzimaju inicijativu na cijelom frontu, ali se neprijatelj svuda ogorčeno bori.²⁹⁾ Toga dana 6. proleterska i 11. divizija povratile su Adaševce, Malu Vašicu, Sid i Berkasovo. U oslobođenju Berkasova učestvovala je 1. jugoslovenska brigada. Prva i 4. krajiška brigada napadale su neprijatelja na odsjeku šuma Cerje — k. 141. U prodoru kroz šumu Cerje jedinice 1. krajiške brigade razbile su neprijateljsku jedinicu jačine 200—300 vojnika, od kojih su 10 zarobile. Zbog magle tog dana, naša avijacija nije mogla da djeluje.

Postignuti uspjesi naših divizija u borbi 21. januara nagovještavali su mogućnost daljeg našeg prodora, pa je Stab armije naredio divizijama u rezervi — 1. i 2. proleterskoj — da u toku naredne noći izvrše pokret ka liniji fronta. Sutradan je Stab armije donio odluku da sa svim snagama pređe u napad, sa ciljem da se neprijatelj potisne na prvobitnu liniju Sotin—Orolik—Otok, a prema situaciji da se i ova linija probije.³⁰⁾ Prva proleterska divizija uvedena je u borbu na pravcu Tovarnika sa zadatkom da ga zauzme, a 2. proleterska divizija krenula je u borbu sa odsjeka Babin vrh—Srednji potez, između 21. i 5. divizije, i trebalo je da zauzme Lovaš; 21. divizija trebala je da nastupa u pravcu Mohova i Opatovca; 5. divizija napadala je sa odsjeka Srednji potez — šuma Cerje i trebala je da ovlada cestom između Tovarnika i Lovaša i da sadejstvuje 2. proleterskoj diviziji u zauzimanju Lovaša; 6. proleterska napadala je prema Nijemcima i Đželetovcima; poslije stupanja u borbu 1. proleterske divizije, 11. divizija je sa dvije brigade trebala da u rejonu Sida ostane u armijskoj rezervi.

Nije bio određen početak opšteg napada — jedinice koje su bile u kontaktu sa neprijateljem trebale su da produže napade na svojim pravcima, a 1. i 2. proleterska divizija trebale su da počnu sa napadom čim se razviju i povežu sa susjedima.

Peta divizija napadala je sa 1. jugoslovenskom i 4. krajiškom brigadom u prvoj, a sa 1. i 10. krajiškom brigadom u drugoj liniji. Njeni napadi nisu dali rezultate. Tako je bilo na cijelom frontu — neprijatelj se uporno branio i uspio da održi položaje. Noćni napad 5. divizije sa tri brigade u prvoj liniji takođe nije uspio.

Stab armije odlučio je da se opšti napad obnovi noću 23/24. januara, s tim da se po danu 23. januara jedinice srede, odmore i pripreme. Stab

29) Pošto je ocijenila da su napadi njenih jedinica nesvršishodni zbog velikih gubitaka i snažnog otpora jedinica 1. armije, Komanda 34. armijskog korpusa naredila je 19. januara 1945. prelazak u odbranu. Pod zaštitom 7. SS divizije i borbene grupe »Burgemajster«, 117. lovačka divizija posjela je raniju Nibelunšku liniju na odsjeku Mohovo—Tovarnik, a 44. divizija odsjek Tovarnik—Ilinci—Batrovci na Bosutu. Obje divizije zaposjele su svoje odsjeke u toku dvije noći — 19/20. i 20/21. januara. U dogradnji i uređenju položaja angažovani su ustaško-domobranska milicija i stanovništvo pod rukovodstvom njemačkih i inženjerskih štabova. Bobena grupa »Burgemajster« trebalo je da potom bude izvučena u korpusnu rezervu, a 7. SS divizija imala je zadatak da se u pozadini sremskog fronta odmori i popuni radi učešća u likvidaciji virovitičkog mostobrana (hronika Šremski front, n. d., str. 192).

30) Naredenje Štaba 1. armije od 22. januara 1945, Zbornik 1/18, 29.

5. divizije odlučio je da se napad izvrši na uskom frontu, sa koncentracijom artiljerijske vatre u vrijeme pripreme napada. Iako su jedinice svojski krenule u napad, one nisu mogle da probiju odbranu neprijatelja. Na cijelom frontu armije stanje je ostalo nepromijenjeno. Nijemci su se uporno branili, prelazili u protivnapade i preotimali dijelove položaja koje su naše jedinice zauzele. Karakteristični su bili njihovi protivnapadi koje su izvodili zorom, kada su naše jedinice u noćnim protivnapadima bile premorene i bez potrebne koncentracije. Ovi njihovi protivnapadi bili su kratki, ali snažni, uz učešće artiljerije i tenkova, sa precizno određenim ciljem, poslije čega bi opet prelazili u odbranu.

U borbama od 20. do 24. januara 5. divizija imala je relativno male gubitke: 39 poginulih i 161 ranjenog borca.³¹⁾

Ocjenjujući da divizije poslije teških i iscrpljujućih sedmodnevnih borbi i znatnih gubitaka nisu sposobne za veća naprezanja, Štab armije je, u saglasnosti sa Vrhovnim štabom, 24. januara donio odluku o prelasku armije u odbranu. Prednji kraj naše odbrane protezao se linijom: Dunav—k. 132—Babin dol—k. 141 (sjeverno od Banovine)—Stanimirevićev salaš—Gabrićev salaš—k. 114—k. 98—k. 87—Selište—s. Gradina. Na glavnom pojasu odbrane raspoređene su 1, 2, 6. i 21. divizija, a u armijsku rezervu određene su 5. divizija, na prostoru Ilok—Ljuba—Erdevik, i 11. divizija, na prostoru Bačinci—Kukujevci. One su pristupile izgradnji drugog pojasa odbrane, na liniji Ilok—Ljuba—Erdevik—Kuzmin.

Tako se u januaru 1945. završio period borbi u Sremu, u kome su Nijemci imali inicijativu. Oni su u ofanzivnim dejstvima povratili dio izgubljenog zemljišta, čime su svoju odbranu pomjerali na istok po dubini od 12 do 20 km (na pravcu Otok—Ilinci). Kada se ima u vidu da su Nijemci početkom treće dekade januara 1945. u Bosni i Hercegovini imali veliki broj jedinica koje je pod borbom valjalo izvući na sjever preko Save, za njih je pomjeranje fronta u Sremu na liniju Mohovo—Tovarnik—Ilinci bilo od presudnog značaja.³²⁾ U tim borbama jedinice 1. armije su, uz snažnu podršku naše avijacije, zaustavile nastupanje neprijatelja, povratile dio zemljišta i prisilile neprijatelja da pređe u odbranu.

4. PERIOD ZATIŠJA I PRIPREME ZA PROLJETNE OFANZIVNE OPERACIJE

Od 24. januara 1945. na sremskom frontu nastao je period zatišja koji je trajao dva i po mjeseca, sve do proboja ovog fronta 12. aprila. Obje strane su aktivnost na frontu usredsredile isključivo na službu osmatranja i na izvođenje manjih napada radi nasilnog izviđanja. Povremeno je dejstvovala artiljerija. Neprijateljska avijacija nije se pojavljivala, a naša je često bombardovala i mitraljirala ciljeve u zoni neprijateljeve odbrane i izviđala njegovu pozadinu. Obje strane su svakodnevno izgrađivale polo-

31) Operacijski dnevnik 5. divizije, AVII, k. 783, a reg. br. 1-9/2.

32) U to vrijeme snage Grupe armija »E« držale su u Bosni i Hercegovini dolinu Drine od Goražda na sjever; zatim Nevesinje, Mostar i Konjic; područje Sarajeva sa Rogaticom i komunikaciju Sarajevo—Sokolac—Zvornik; dolinu Bosne, dolinu Lašve i Travnik; u dolini Vrbasa Banju Luku i na sjever do Save; u dolini Une Bihać i Bosanski Novi.

žaje za odbranu. Neprijatelj je prednji kraj svoje odbrane obezbijedio minskim poljima i žičanim preprekama, čime je gotovo onemogućio našu izviđačku djelatnost, odnosno njene rezultate sveo na minimum.

Sve drugo vrijeme u našim jedinicama korišteno je za vojnu obuku i idejno-političko obrazovanje starješina i boraca, što smo planski započeli još u toku držanja položaja prema neprijatelju na liniji Sotin—Orolik—Otok, a i za kulturno-obrazovni rad u jedinicama i zajedno sa narodom.

Naša izviđačko-obavještajna djelatnost obuhvatala je izviđanje žive sile neprijatelja — utvrđivanje sastava, jačine i rasporeda njegovih jedinica na frontu, utvrđivanje linije fronta, inženjerijskog uređenja položaja, vatrenih položaja teških mitraljeza, minobacača i artiljerije i sistema vatre, protezanje minskih polja i žičanih prepreka. Osmatranje i izviđanje neprijatelja vršili su stražari, patrole i izviđačke grupe, a određivane su i veće jedinice, jačine od čete do dva bataljona, kojima su se priključivale izviđačke i inženjerijske jedinice. Radi uspješnijeg osmatranja i izviđanja, kopani su rovovi — približnice ka neprijateljskom prvom rovu. Na taj način smanjivalo se rastojanje između našeg i neprijateljskog prvog rova i ono je obično iznosilo 150—250 m. Na tom važnom zadatku borci su obučavani u hvatanju i zarobljavanju neprijateljskih vojnika, za borbu protiv izviđača i lovaca — snajperista i za zaštitu prolaza u minskim poljima. Izviđanje je vršeno samo noću. Već sam rekao da su najveću teškoću u izviđanju predstavljala minska polja. Eksplozija izazvana aktiviranjem mina, pored gubitaka, otkrivala je kretanje naše jedinice i mjesto radnje, poslije čega je neprijatelj otvarao preciznu vatru, nanosio nam gubitke, pa bi se jedinica povukla bez obavljenog zadatka. Da bismo bar donekle otklonili ovu izuzetnu prednost neprijatelja, ubrzali smo obučavanje minerskih jedinica. Svoju praktičnu obuku oni su izvodili na neprijateljskim minskim poljima, rasutim po padinama Fruške gore, i uspješno su je savladali. Poslije obuke mineri su se od sredine februara uključivali u naše izviđačke jedinice, otkrivali su minska polja i vadili mine.³³ U vrijeme pripreme proboja sremskog fronta, mineri inženjerijske brigade 1. armije i minerske jedinice divizija su za nekoliko noći napravili prolaze za tenkove i pješadiju u neprijateljskim minskim poljima ispred prednjeg kraja njegove odbrane na odsjeku našeg glavnog udara, a i na dijelu našeg pomoćnog napada.

I neprijatelj je dosta često vršio nasilno izviđanje, takođe noću, i sa najvećom jedinicom do bataljona. On nije imao nevolja sa minskim poljima i žičanim preprekama, ali je uvijek bio efikasno dočekivan — ni jedanput nije uspio da dosegne prvu liniju rovova. U drugoj polovini marta Nijemci su u nekoliko navrata vršili izviđanje motornim čamcima niz Dunav do Iloka, ali bezuspješno. Dva motorna čamca potopila su osmatračka odjeljenje iz 5. divizije.

Devetog februara 1945. godine 5. divizija smijenila je 21. diviziju na odsjeku Dunav — šuma istočno od Trunićevog salaša. U odbrani ovog odsjeka ostala je do 17. marta, kada ju je smijenila 1. proleterska divi-

³³) Izvještaj Štaba 5. divizije Štabu 1. armije od 19. februara 1945, Zbornik 1/18, 84.

zija. Ona je u tom vremenu u obostranoj izviđačkoj aktivnosti i od neprijateljske minobacačke i artiljerijske vatre imala 66 poginulih i 216 ranjenih boraca.³⁴¹

Vojna obuka izvodila se prema utvrđenom planu. Kada se divizija nalazila u rezervi armije, za vojnu obuku koristili smo poligone na kojima su borci uvježbavani u rukovanju oružjem, u prebacivanju, u izvođenju juriša i sadejstvu sa susjedom, u pravljenju i korišćenju zaklona u borbi protiv tenkova. Na poligonu smo imali nekoliko zaplijenjenih njemačkih tenkova. Borci bi tenkove sačekivali u rovu, a oni su prelazili preko njih, pri čemu im je objašnjavano kako se najlakše uništava neprijateljski tenk. Najveću pažnju poklonili smo obuci boraca u gađanju oružjem. Najvažnije u obuci bilo je da borci nauče da koriste nišanske sprave kako bi pogodili uočeni cilj. Poslije teorijske nastave, sve jedinice divizije izvele su gađanje bojevom municijom i rezultati su bili vrlo dobri.

Kada se divizija nalazila na položaju, vojnu obuku su redovno izvodile jedinice u drugom ešelonu i u rezervi. Radi toga su planski smjenjivane. Jedinice na glavnom položaju izvodile su, kao što sam već pomeno, razne borbene aktivnosti, kao što su osmatranje, izviđanje, uništavanje neprijateljskih osmatrača, neutralisanje i uništavanje gnijezda pješadijskog naoružanja neprijatelja i slično.

Izvršavajući borbene zadatke, jedinice rodova i službi istovremeno su izvodile stručnu obuku: artiljerci u gađanju uočenih neprijateljskih ciljeva, inženjerci u uređenju položaja za odbranu, pioniri u razminiranju minskih polja, vezisti u postavljanju i održavanju telefonske veze i radio-veze.

Štabovi i komande izvodili su taktičku obuku desetine, voda i čete, odnosno baterije. Uvježbavane su borbene radnje, kao što su podilaženje neprijateljskoj liniji odbrane, napad i juriš, prebacivanje, sadejstvo sa susjednom jedinicom, sadejstvo pješadije i artiljerije, označavanje linije borbe i drugo.

U svim jedinicama održavani su kursevi za desetare i vodnike, jer su se na tim dužnostima nalazili isključivo mladi borci, bez dovoljno znanja i iskustva. Takav stalni kurs počeo je sa radom 3. februara 1945. i pri Štabu divizije u Erdeviku. U prvoj grupi kurs je pohađalo 50 desetara i vodnika.³⁵ Kasnije su na taj kurs upućivani i komandiri četa i njihovi zamjenici, naravno, po programu rada koji je za njih bio pripremljen. U artiljerijskom odsjeku divizije organizovan je kurs za komandante diviziona, načelnike artiljerije pješadijskih pukova i ađutante diviziona.

U štabovima brigada i bataljona analizirane su slabosti i nedostaci iz prethodnih ofanzivnih i odbrambenih borbi na sremskom frontu iz oblasti rukovođenja i komandovanja i sadejstva među jedinicama rodova i službi. Isticana je složenost borbi u ravnici u uslovima neprekidnog fronta, jakog i dobro organizovanog protivnika i potreba da se uočeni nedo-

34) Operacijski dnevnik 5. divizije u vremenu od 9. februara do 17. marta 1945, AVII, k. 783, a reg. br. od 1-16/2 do 1-31/2.

Prilikom sabiranja gubitaka 5. divizije autorima hronike Sremski front potkra- la se greška, pa su kod njih prikazani nešto manji gubici (str. 222. Hronike).

35) Naređenje Štaba 5. divizije od 31. januara 1945, Zbornik 1, 18, 56.

staci otklone. Na sastancima u štabovima brigada učestvovali su komandant divizije i drugi članovi Štaba divizije i iznošeni su propusti u radu Štaba divizije i njegovih organa.

Ideološko-politički rad odvijao se u duhu Instrukcija CK KPJ od 14. januara 1945, u kojoj su izloženi zadaci partijskih organizacija u jedinicama na osposobljavanju boračkog i starješinskog sastava za uspješno korištenje ratne tehnike u uslovima frontalnog načina ratovanja. Ističući da se brojčanim porastom jedinica u divizijama pretežno nalaze mladi vojnici, Instrukcija nalaže da se oni moraju upoznati sa ciljevima i razvojem NOB-a i da moraju ovladati svojim oružjem i osnovnim borbenim znanjima. Starješine treba da se osposobe da rukovde jedinicom. U radu na tim zadacima članovi Partije moraju da služe primjerom.

Postupajući po toj Instrukciji, partijske i skojevske organizacije svojski su se založile i rad je uspješno krenuo.

Održavani su kratki, praktični radni sastanci partijskih organizacija u bataljonima — divizionima, u štabovima brigada i u Stabu divizije, utvrđivano je dokle se stiglo i šta još valja uraditi. Zatim su u svim jedinicama divizije održane partijske konferencije sa istim ciljem. Komande, štabovi i drugi organi obavljali su svoj dio posla. U 5. diviziji i dalje smo njegovali isprobani metod takmičenja među jedinicama — za najbolje izvršenje borbenih zadataka, za najbolji uspjeh u vojnoj nastavi, političkom i kulturno-prosvjetnom obrazovanju. U četama i bataljonima pohvaljivani su pred strojem borci koji su postigli najbolje rezultate.

Programi ideološko-političkog obrazovanja bili su bogati i sadržajni. Mladi borci i starješine upoznavani su sa ciljevima i razvojem naše oružane borbe. Govoreno im je o našim saveznicima — Sovjetskom Savezu, Sjedinjenim Američkim Državama i Engleskoj, o pokretima otpora u drugim zemljama, o fašizmu, slugama okupatora u našoj zemlji — ustašama, četnicima, nedićevcima i o drugim pitanjima rata i naše borbe.

Radi veće zainteresovanosti i podsticaja za vojnu obuku, politički i obrazovni rad u jedinicama, od bataljona do divizije, izdavani su listovi i zidne novine. Naravno, u njima je bilo napisa i tema iz zabavnog i sportskog života vojnika i jedinica, a i vedrog humora. U jedinice su redovno stizale »Borba« i »Politika«, u kojima su izlazili članci o raznim aktuelnim temama naše borbe, čime je u jedinicama bio olakšan politički rad.

Kulturno-prosvjetni i propagandni rad takođe je bio razvijen i raznovrstan. Tome su mnogo doprinijeli mladi vojnici, među kojima je bilo novinara, mladih pisaca, slikara, pozorišnih radnika, muzičara i drugih sklonih ovom radu. Kulturne ekipe održavale su brojne priredbe u jedinicama i u narodu, prikazivani su kratki pozorišni komadi, skečevi, izvedene su pjesme, solo i horske recitacije. Orkestar fanfara 5. divizije izveo je niz programa sa bogatim sadržajem.

Dosta se učinilo i na opismenjavanju nepismenih mladih boraca. Poslije oslobođenja Beograda za ovaj rad bilo je više mogućnosti. Kao primjer marljivosti i uspjeha poslenika na ovom važnom zadatku valja zabilježiti da je propagandna sekcija Artiljerijske brigade 5. divizije krajem 1944. izdala Bukvar za opismenjavanje nepismenih boraca. Bukvar

je sadržavao pojmove o našem ratu i bio bogato ilustriran crtežima predmeta vezanih za našu borbu, a pisali su ga borci brigade Dobrila Martinić-Pruner, Ivo Popović i Košta Timotijević sa ostalim svojim ratnim drugovima. Štampan je u partizanskoj štampariji u Fruškoj gori.³⁶⁾

Značajnu vaspitnu ulogu imale su smotre jedinica, počev od smotri lične higijene, čistoće i održavanja oružja, pa do onih na kojima su se pred strojem cijele brigade i drugih jedinica divizije uručivala odlikovanja najistaknutijim starješinama i borcima i kada je Trećem (minobacačkom) divizionu Artiljerijske brigade komandant divizije uručio prelaznu divizijsku zastavu.

Isto takvu vaspitnu ulogu imale su proslave značajnih istorijskih događaja. U to vrijeme na sremskom frontu proslavili smo zajedno sa narodom 27. godišnjicu Crvene armije, drugu godišnjicu 10. krajiške brigade i 27. mart, dan obaranja izdajničke vlade Cvetković—Maček.

Sveopštu brigu ukazivali smo ranjenim i bolesnim drugovima. U armijskoj bolnici lakih ranjenika u Bačkoj Palanci, pored posjeta njihovih drugova i starješina, rodbine i primanja darova od naroda, često su održavane priredbe, a orkestar fanfara 5. divizije davao je koncerte. Održavani su i kursevi sanitetskog osoblja, a koliko smo god mogli snabdjeli smo sanitet instrumentima, lijekovima i zavojima.

Ishrana i snabdijevanje boraca odjećom i obućom znatno su poboljšani zahvaljujući pomoći naroda i organizovanju radionica u Beogradu i u armijskoj intendanturi.

Tako intenzivne borbene pripreme u tromjesečnom periodu urodile su višestruko korisnim rezultatima. Jedinice 1. armije, a među njima i 5. divizija, bile su spremne za izvršenje krupnih zadataka u predstojećim operacijama za konačno oslobođenje zemlje.

Borbenost jedinica i visoki moral ogledali su se kod svih boraca. Oni su već bili nestrpljivi i raspitivali se zašto više ne idemo u nastupanje. Ismijavali su njemačku propagandu, koja je osobito u martu bila intenzivna,³⁷⁾ i tražili da im napadom pokažemo našu snagu. Borci su, pred naš napad, na svoja oruđa, tenkove, kamione i zaprežna kola, danima ispisivali parole, kojima su izražavali ljubav prema svojoj zemlji, Partiji i Titu i mržnju prema fašističkim okupatorima, izražavali spremnost da učestvuju u borbama do Beča i Berlina, do konačnog obaranja fašizma.

Sredinom marta 1945. u 5. diviziji izvršena je krupna formacijska promjena. Na osnovu odluke Generalštaba Jugoslovenske armije, divizije su prešle na formaciju od tri pješadijske brigade. Kako smo u 5. diviziji imali četiri pješadijske brigade, morali smo jednu da rasformiramo. Iako

36) Bukvar je 1980. godine izdala Novinska organizacija »Prosvjetni pregled« Beograd, u tiražu od 60.000 primjeraka. Namijenjen je za školsku 1983/1984. godinu. Posvećen je 40-godišnjici Drugog zasjedanja AVNOJ-a i 40-godišnjici oslobođenja SR Srbije.

37) U martu Nijemci su pojačali propagandnu djelatnost. Oni su preko zvučnika montiranih u rovovima pozivali borce na predaju, a propagandnim granatama kal. 105 i 152 mm ubacivali materijal i propusnice za prelaz na njihovu stranu.

teška srca, Štab divizije morao se odlučiti da se rasformira 10. krajiška brigada, jer se 1. jugoslovenska brigada, iako mlađa, nije mogla rasformirati iz političkih razloga. Deseta krajiška brigada rasformirana je 14. marta 1945. Borci brigade raspoređeni su u sve jedinice divizije, a stariješine na odgovarajuće dužnosti u okviru divizije. Komandant brigade Marko Srdić postavljen je za komandanta 1. jugoslovenske brigade, a njen politički komesar Vlado Malbašić dobio je dužnost u Štabu divizije.

I u Štabu divizije došlo je do promjena. Početkom februara za načelnika Štaba divizije postavljen je Novo Matunović, major. U drugoj polovini marta za komandanta 5. divizije postavljen je Radomir Babić, general-major, a ja sam, s činom general-majora, postavljen za načelnika Štaba 1. armije. Nešto kasnije politički komesar divizije Ilija Materić pošao je na dužnost sekretara Okružnog komiteta KPJ za okrug Bihać; njega je zamijenio Radoje Sekulić Maksim, dotadašnji politički komesar Artiljerijske brigade 5. divizije.

Glava XV

U OPERACIJAMA ZA KONAČNO OSLOBOĐENJE ZEMLJE (3. 4—15. 5. 1945)

1. SREMSKA OPERACIJA

Krajem marta 1945. Generalštab Jugoslovenske armije razradio je plan izvođenja operacije za konačno oslobodenje zemlje.¹⁾ U planu su utvrđeni osnovni elementi operacije, kao što su sastav, grupisanje i zadaci armija i korpusa koji nastupaju sa fronta i zadaci korpusa i drugih jedinica koje su se nalazile u pozadini neprijateljskog fronta.

Do početka završnih operacija (kraj marta 1945) 1. armija držala je front u Sremu; 3. armija (16, 36. i 51. divizija) nalazila se na dravskom frontu, a u operativnom pogledu bili su joj potčinjeni 6. korpus (12. i 14. divizija) u Slavoniji i 10. korpus (32. i 33. divizija) na području Hrvatskog zagorja, Kalnika, Moslavine i Podravine; 2. armija (17, 23, 25, 28. i 45. divizija) operisala je u sjevernom dijelu istočne Bosne (u Semberiji, Posavini i prema Doboju); Operativna grupa korpusa (2, 3. i 5. korpus) nalazila se pred operacijom za oslobodenje Sarajeva i šire prostorije oko njega.

Prvi zadatak 1. armije u završnim operacijama bio je proboj sremskog fronta. S obzirom na solidno organizovanu i fortifikacijski potpuno izgrađenu pozicionu odbranu neprijatelja na sremskom frontu u zoni od Mohova na Dunavu do Batrovaca na Bosutu, s pravom se računalo da bi snage 1. armije, upućene samo na frontalni proboj, pretrpjele osjetne gubitke. S druge strane, bočni položaj 3. armije na dravskom frontu u Baranji i 2. armije u istočnoj Bosni, u odnosu na isturenim sremski front, davao je mogućnost da se ovaj neprijateljski front izmanevriše, a njegove snage na toj prostoriji okruže i unište.

Imajući sve to u vidu, Generalštab JA je, poslije sastanka sa komandantima armija kod maršala Tita, izradio osnovnu zamisao sremske operacije koja se ispoljavala u slijedećem: da se kroz utvrđenu zonu

1) Prema odluci vrhovnog komandanta, maršala Tita, NOV i POJ je 1. marta 1945. reorganizovana u Jugoslovensku armiju, Mornarica NOVJ u Jugoslovensku mornaricu, a Vrhovni štab u Generalštab Jugoslovenske armije. Naredbom Vrhovnog komandanta od 2. marta 1945. formirana je 4. jugoslovenska armija. U njen sastav su ušli 8, 11. i 7. korpus.

sremskog fronta uputi samo dio snaga 1. armije, a sa drugim njenim snagama da se izvrši obuhvatni manevar opštim pravcem Bijeljina — Brčko—Županja—Cerna—Ivankovo (zapadno od Vinkovaca) i u sadejstvu dijela snaga 3. armije, koja forsira Dravu, da se odsijeku i unište neprijateljske snage na sremskom frontu.

Za tu operaciju u sastav 1. armije ušli su 15. makedonski korpus sa 42. i 48. divizijom, 2. proleterska, 17. i 22. divizija, 2 tenkovska brigada, Inženjerska brigada i Dopunska brigada.²¹

U duhu osnovne zamisli i cilja operacije, Štab 1. armije izvršio je grupisanje snaga i postavio im slijedeće zadatke:

1. *Južna operativna grupa* (2, 5. i 17. divizija) ojačana teškim divizionima 6. proleterske i 23. divizije, tenkovskim bataljonom 2. tenkovske brigade i inženjerskim bataljonom Inženjerske brigade razbija neprijatelja na prostorijski Bijeljina—Brčko, forsira Savu i, zajedno sa Bosutskom operativnom grupom, nastupa pravcem Županja—Cerna—Ivankovo, te zajedno sa snagama 3. armije, koje nastupaju sa sjevera, presijecaju odstupnicu neprijateljskim jedinicama na sremskom frontu.

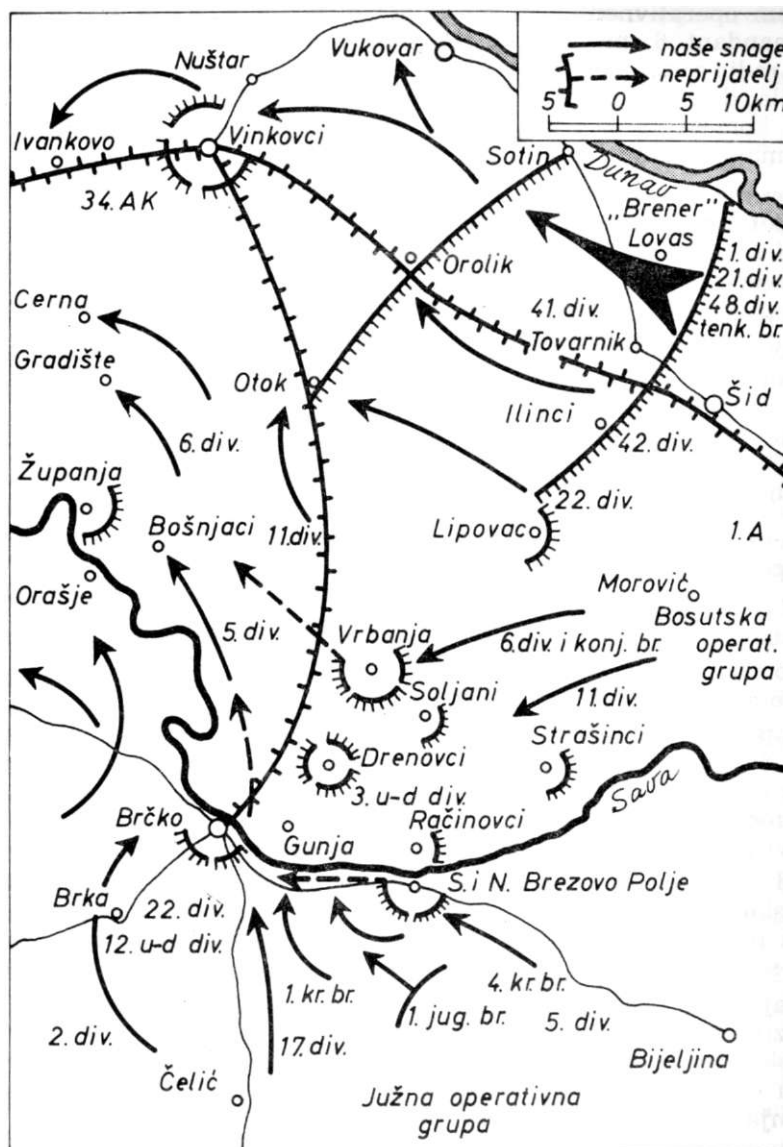
2. *Bosutska operativna grupa* (6. proleterska divizija, 11. divizija i konjička brigada) razbija neprijateljske jedinice na prostorijski Strašinci—Vrbanja—Gunja, čime olakšava forsiranje Save Južnoj operativnoj grupi, a dejstvom u pravcu Otoka ugrožava desni bok neprijateljskih snaga na utvrđenoj zoni sremskog fronta. Nakon spajanja sa Južnom operativnom grupom, ulazi u njen sastav i zajednički nastupaju u pravcu Vinkovaca.

3. *Snage 1. armije na sremskom frontu* (1. proleterska, 21, 22, 42. i 48. divizija, 2. tenkovska i Inženjerska brigada) vrše proboj utvrđene neprijateljske zone sa težištem na desnom krilu opštim pravcem Novak Bapska—Lovaš—Vukovar, s tim da unište neprijatelja i da se što brže spoje sa jedinicama 3. armije na pravcu Vukovar—Osijek i sa lijevom krilom 1. armije u širem rejonu Vinkovaca.

Da bi se ovaj plan operacije ostvario, Južna i Bosutska operativna grupa divizija otpočele su dejstva 3. aprila, 3. armija je glavnim snagama otpočela forsiranje Drave između Valpova i Osijeka noću 11/12. aprila, a proboj utvrđene zone sremskog fronta počeo je 12. aprila u 5 časova.

Lijevo krilo 1. armije (tj. Južna i Bosutska operativna grupa) trebalo je da izbije zapadno od Vinkovaca 12. aprila i da se spoji sa dijelom snaga 3. armije na liniji selo Mikanovci—Vinkovci, dok bi snage u Sremlu probile utvrđenu sremsku zonu i za tri dana (12—14. aprila) ovladale prvim, glavnim, a odmah zatim i drugim pojasom odbrane (na liniji Sotin—Orolik) i 14. aprila oslobodile Vinkovce.

2) Početkom aprila 1945. 1. armija imala je u svom sastavu deset divizija i četiri samostalne brigade — 111.078 boraca, 355 topova, 1.152 minobacača, 55 tenkova, 4.993 mitraljeza i puškomitraljeza i 52.742 puške. Pred početak završnih operacija 2. armija imala je 58.040 boraca, 42 topa, 398 minobacača, 1.566 mitraljeza i puškomitraljeza i 18.216 pušaka, a 1. maja brojala je oko 110.000 boraca; 3. armija 1. aprila 1945. imala je 41.148 boraca, 175 topova, 441 minobacač, 1.277 mitraljeza i puškomitraljeza i 14.666 pušaka. (Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, Nikola Anić, Sekula Joksimović i Mirko Gutić, VII, Beograd 1982, str. 471—473).



*U borbama za proboj sremskog fronta
(3. 4—14. 4. 1945)*

Da bi se ostvarilo uspješno sadejstvo i komandovanje, u 1. armiji riješeno je da Južnom i Bosutskom operativnom grupom divizija, zbog značaja borbi lijevog krila armije, komanduje komandant armije general-potpukovnik Peko Dapčević. On je sa sobom imao nekoliko operativnih oficira iz Štaba armije i održavao radio-vezu sa Štabom armije i štabovima 2, 5. i 17. divizije. Bosutskom operativnom grupom je do spajanja

sa Južnom operativnom grupom komandovao general-major Doko Jovanić, komandant 6. proleTERSke divizije. Komandant armije je sa njim održava radio-vezu preko Štaba armije, a bilo bi povoljnije da je radio-veza bila direktna. Operacijom proboja utvrđene zone rukovodili su politički komesar pukovnik Mijalko Todorović i načelnik Štaba armije general-major Milutin Morača. Stab armije nalazio se u Erdeviku.

Pripreme za izvođenje operacije izvršene su pravovremeno. Naročito je detaljno razrađen plan proboja neprijateljske utvrđene zone. Utvrđeni su i planovi sadejstva sa avijacijom i Dunavskom ratnom flotilom Crvene armije.

Cio prostor od Donjeg Miholjca na Dravi, pa Dravom i Dunavom do Mohova, a odatle utvrđenom sremskom zonom do bosutskih šuma i u istočnoj Bosni do Janje, Celića, Srmice, Gračanice i grebena Ozren-planine, a po dubini do linije Podravska Slatina—Slavonska Požega, branio je njemački 34. armijski korpus, što znači da se ovaj korpus nalazio u odbrani prema 3. 1. i 2. armiji. Cijeli prostor njegove odbrane označavan je u njemačkim visokim komandama nazivom sremski front.

Početak aprila 1945. godine 34. armijski korpus bio je u slijedećem rasporedu:

— 11. poljska vazduhoplovna divizija, sa jedinicama ojačanja, na desnoj obali Drave i Dunava, od Donjeg Miholjca do Vukovara;

— borbena grupa »Brenner« (jedan landesšicen-bataljon i bataljon 3. ustaško-domobranske divizije) od Sotina do Opatovca;

— ojačana 41. pješadijska divizija na sremskoj utvrđenoj zoni (od Mohova do Lipovca): 963. tvrđavska brigada od Telarevićevog salaša do sjeverno od Tovarnika, 41. divizija od 963. tvrđavske brigade pa zaključno do Lipovca, 842. njemačko-kavkaski i 845. njemačko-arapski bataljon na Spačvi južno i zapadno od Lipovca;

— 3. ustaško-domobranska divizija (glavnina) i dijelovi bjelogardijskog Ruskog zaštitnog korpusa između bosutskih šuma i Save sa glavnim snagama na liniji Vrbanja—Drenovci—Račinovci, a sa isturenim jedinicama u selima Jamena, Strašinci i Soljani;

— njemačka 22. grenadirska divizija, glavnina 12. ustaško-domobranske divizije, jedinice Majevičkog i Trebavskog četničkog korpusa i dijelovi Ruskog zaštitnog korpusa (svi pod komandom Štaba 22. divizije) držali su front na prostoru Brezovo Polje—Bijeljina—Čelić—s. Palanka—s. Gornja Brka—Brčko; slabiji dijelovi 12. ustaško-domobranske divizije — u rejonu Orašja i Bosanskog Samca, štabovi 22. njemačke i 12. ustaško-domobranske divizije nalazili su se u Brčkom;

— na drugom pojasu odbrane 34. armijskog korpusa koji se protezao linijom Valpovo—Đakovačka Satnica—Đakovo—Strizivojna—Vrpolje—Beravci—Jaruge na Savi nalazili su se 8. domobranski lovački puk, 2. ustaška brigada, 594. protivavionski divizion i pozadinske jedinice i ustanove korpusa;

— za borbu protiv 6. slavonskog korpusa i radi obezbjeđenja važnih objekata u pozadini 34. armijskog korpusa na prostoru Papuka, Krndije i Dilj-planine, određena je njemačka policijska divizija »Stefan«;

— Štab 34. armijskog korpusa bio je u Nuštaru (sjeveroistočno od Vinkovaca).

Ukupna jačina svih neprijateljskih snaga pod komandom 34. armijskog korpusa iznosila je oko 120.000 vojnika, oko 700 topova, nekoliko desetina tenkova i veliki broj drugog teškog i lakog naoružanja.³¹ Njihov Zadatak je bio da odsudno brane posjednutu odbrambenu zonu sve dok zadnji dijelovi 21. brdskog armijskog korpusa ne pređu kod Slavenskog Broda iz Bosne u Slavoniju. Naime, 21. brdski armijski korpus (jačine oko 80.000 vojnika, sa oko 550 artiljerijskih oruđa i minobacača, 18 oklopnih automobila i sa pješadijskim naoružanjem) izvlačio se od Sarajeva dolinom rijeke Bosne prema Slavonskom Brodu. Protiv njega vodili su borbu 2, 3. i 5. korpus. U kasnijim borbama jedinice 21. armijskog korpusa biće upotrebljene protiv 1. i 2. armije.

Da bi iz Srema stigla u Semberiju u sastav Južne operativne grupe, 5. divizija morala je da izvrši marš sa prostorije Ilok—Erdevik na Sremsku Mitrovicu, zatim preko Sapca na Zvornik, u kome je postojao jedini most u donjem toku Drine. Put od Iloka i Erdevika do prostorije Janja—Bijeljina, čija dužina iznosi oko 210 km, divizija je prešla za sedam dana i 3. aprila stigla na prostoriju Bijeljina—Janja.

Do toga vremena na prostoru Bijeljine borbu je vodila 17. divizija, a na pravcu Čelić—Brčko 28. divizija 2. armije. Pošto je dobila obavještenje da neprijatelj napušta Bijeljinu, 17. divizija je u toku noći 2/3. aprila ometala povlačenje 65. puka 22. grenadirske divizije, a u borbi 3. aprila njene jedinice primakle su se Brezovom Polju dostigavši liniju s. Bukvari—Molitvište.

Na pravcu Čelić—Brčko 2. proleterska divizija je u toku noći 4/5. aprila smijenila 28. diviziju.

Četvrtog aprila komandant 1. armije Peko Dapčević izdao je zapovijest divizijama Južne operativne grupe za nastupanje u pravcu Brčkog.⁴ Peta divizija nastupala je na pravcu Novo i Staro Brezovo Polje—Brčko; 17. divizija lijevo od 5. divizije, na pravcu s. Potočari—Brčko; 2. proleterska divizija pravcem s. Palanka—s. Brod—Brčko. Ona je imala vezu sa desnokrillnom divizijom 2. armije.

Borbe naših divizija na prostoru Brezovo Polje—Brčko bile su izuzetno teške. Neprijatelj je bio jak i uporan. U tim borbama obje strane imale su velike gubitke.

Kao prethodnica 5. divizije 4. krajiška brigada je oko 15 časova 4. aprila kod Novog Brezovog Polja uspostavila kontakt sa neprijateljem,

3) ORNJ, II, str. 570—571; Hronika Sremski front, str. 309—311.

Njemačka 22. divizija u aprilu 1945. imala je 16, 47. i 65. puk, artiljerijski puk (6 topova 75 mm i 4 topa 105 mm), izviđački bataljon, pionirski bataljon, poljski dopunski bataljon, tenkovski izviđački bataljon (15 tenkova srednje tonaže), sanitetsku četvu i druge manje divizijske dijelove, ukupno oko 6.000 ljudi (iz saslušanja ratnog zarobljenika E. Lavala, komandanta 47 puka, Zbornik XI/1, 35, napomena 5).

4) Zbornik XI I, 21.

oko 19 časova zauzela je na tom pravcu prvu odbrambenu liniju i zaplijenila dva topa. Do ponoći toga dana 1. i 4. krajiška brigada na svojim pravcima napada smijenile su jedinice 17. divizije.

Podržane vatrom artiljerijske brigade i teških divizionara 6. proleterske i 23. divizije i našom avijacijom, obje brigade su u toku 5. aprila, u nastojanju da bočnim napadima presijeku neprijateljskim snagama u Starom i Novom Brezovom Polju odstupnicu cestom za Brčko, osvajale dijelove ove ceste, ali je neprijatelj žestokim protivnapadima povraćao izgubljene položaje i uspio se povući prema Brčkom. Oko 23 časa 5. aprila 4. krajiška brigada zauzela je Novo i Staro Brezovo Polje. Ona je nanijela neprijatelju znatne gubitke, zarobila je 43 vojnika, ali je i sama imala velike gubitke: 103 mrtva i 189 ranjenih. U isto vrijeme 1. krajiška brigada sadejstvovala je 4. krajiškoj napadima na neprijateljske jedinice na komunikaciji Brezovo Polje—Brčko i zauzimanjem sela Slijepčevića i Gredica.

Sutradan, 6. aprila, 1. krajiška i 1. jugoslovenska brigada uz snažnu podršku artiljerije nastavile su nastupanje preko Kobelić-njiva i Gredica prema Brčkom. Zbog lošeg vremena naša avijacija nije mogla da djeluje. Neprijatelj je na svakom koraku pružao žestok otpor. Ipak su naše jedinice uveče toga dana stigle do grada, na njegovoj istočnoj strani probile spoljnu odbranu i zauzele fabriku špirita.

Istog dana borbe na prilazima gradu vodile su jedinice 17. i 2. proleterske divizije, koja je presjekla cestu Brčko—Samac. Osobito teška borba vođena je u selu Brod, koji su naši zauzeli 7. aprila.

Kao i druga svoja uporišta neprijatelj je i Brčko utvrdio bunkerima, rovovima i žičanim preprekama, a mnoge tvrde zgrade osposobio za dužu odbranu. No, pod snažnim pritiskom jedinica Južne operativne grupe sa juga, i jedinica Bosutske operativne grupe sa istoka na njegove posade sjeverno od Save u Vrbanji, Drenovcima i Đurićima, neprijatelj je bio prisiljen da napusti Brčko. Kada su 6. aprila jedinice 6. proleterske divizije zauzele Vrbanju, komandant 22. njemačke divizije izvukao je iz Brčkog svoj 16. grenadirski puk i uputio ga da povрати ovo mjesto. Međutim, teške borbe u gradu nastavljene su i 7. aprila, a naša avijacija je tukla neprijateljske jedinice u Gunji i prema Vrbanji.⁵⁾ Grad je zauzet toga dana oko 20 časova, ali je neprijatelj srušio most na Savi i uništio ili prebacio na lijevu obalu rijeke sva priručna plovna sredstva. Kontrolu Save kod Brčkog organizovao je posjedanjem lijeve obale rijeke.

Prema podacima iz divizijskog Operativnog dnevnika, 5. divizija je u borbama za Brezovo Polje i Brčko imala 158 poginulih i 690 ranjenih." Prilikom izviđanja poginuo je Ivan Minović Vorona, major Crvene armije, instruktor u artiljerijskoj brigadi divizije.

5) U Brčkom su 6. aprila uveče ostali: 47. pješadijski puk, 22. tenkovski bataljon, 22. inženjerski bataljon — svi iz 22. divizije, 3. ustaško-domobranska brigada i neke četničke jedinice.

6) U borbama na prostoru Brezovo Polje—Brčko neprijatelj je imao 2.349 mrtvih i 2.320 zarobljenih, zaplijenjena su 3 topa, 2 minobacača, 182 automatska oruđa, 2.300 pušaka i drugog naoružanja i opreme (Izvod iz operacijskog dnevnika Štaba Južne operativne grupe, Zbornik XI/1, 69).

Napad Bosutske operativne grupe u početku se razvijao uspješno. Jedanaesta divizija već 4. aprila zauzela je Jamenu i Strašince, a zajedno sa Konjičkom brigadom i Soljane. Idućeg dana zauzela je Račinovce, ali je neprijatelj povratio Soljane. Šesta divizija je 6. aprila zauzela Vrbanju, značajno neprijateljsko uporište između Brčkog i Županje, čime je ugrozila njegove snage južno od Vrbanje i u Brčkom. Slijedećeg dana vodene (u borbe za Soljane i Đuriće i kod Drenovaca. Neprijatelj je jedinica povučenim iz Brčkog pojačao posade u tim selima i zaustavio dalje napredovanje 11. divizije, a 8. aprila povratio Vrbanju. Devetog aprila naši su ponovo zauzeli Soljane. Sve do 11. aprila neprijatelj je zadržao liniju Đurići—Drenovci—Vrbanja.

Rušenjem mosta kod Brčkog neprijatelj je sa bojišta izolovao Južnu operativnu grupu divizija, a snagama koje je povukao iz Brezova Polja i Brčkog ojačao odbranu sjeverno od Save, na liniji Đurići—Drenovci—Vrbanja, čime je zaustavio dalji prodor Bosutske operativne grupe.

Još u toku planiranja sremske operacije Štab 1. armije predvidio je da neprijatelj može da poruši most na Savi u Brčkom, pa je preduzeo mjere da se za potrebe Južne operativne grupe u Sremskoj Mitrovici prikupi plovna sredstva i da se u odgovarajućem vremenu upute uzvodno prema Brčkom. Tako su 4. aprila u Sremskoj Mitrovici prikupljene tri skele i šest motornih čamaca, 6. aprila krenula su sa Drine za Brezovo Polje dva veća šlepa, a 9. aprila stiglo je u Brezovo Polje 20 gumenih čamaca. Kao što se vidi, kasnilo se u prikupljanju plovnih sredstava, a na teškom šlepu, kojim su se prevozili tenkovi, desio se kvar, pa tenkovski bataljon nije učestvovao u borbama južno od Save. U svemu, pripreme za forsiranje Save trajale su tri dana. S obzirom na to da su se plovna sredstva prikupljala sa raznih strana, pripreme za forsiranje rijeke i nisu trajale dugo, ali je komandant 22. njemačke divizije iskoristio to vrijeme i efikasno se suprotstavio pritisku Bosutske operativne grupe, i kasnije, bez većih teškoća, povukao jedinice ka Županji i Babinoj Gredi.

U iznalaženju mogućnosti za forsiranje Save komandant 1. armije uputio je 2. proletersku diviziju prema Orašju i Bosanskom Samcu. Vodeći oštre borbe sa ustaškim i četničkim snagama, ta divizija je 8. aprila zauzela Orašje, ali 11. aprila Bosanski Samac. Trinaestog aprila otpočela je da forsira Savu kod Orašja.

Na forsiranje Save kod Brčkog prva je krenula 5. divizija,⁷⁾ uz stručnu pomoć inženjerijskog bataljona divizije i pionirskih četa sve tri brigade, 10. aprila od 19,30 do 24 časa forsirala je Savu 1. jugoslovenska brigada, i to na dva mjesta: kod porušenog mosta u Brčkom i 5 km uzvodno kod Prnjatovićevog stana. Prva krajiška brigada bila je određena da vatrom štiti njeno forsiranje rijeke. Međutim, ona je bez dodira sa neprijateljem zauzela željezničku stanicu i selo Gunju i uspostavila mostobran za prebacivanje ostalih snaga 5. divizije. Za njom se do 3 časa 11. aprila prebacila 1. krajiška brigada, do 11 časova prebacila se 4. krajiška, a do

7) Naređenje Štaba 5. divizije od 10. aprila 1945. za forsiranje Save, Zbornik XL 1, 44.

19 časova prebačene su artiljerijska brigada i druge jedinice divizije. Kod Gunje je 1. jugoslovenska brigada ujutro 11. aprila uspostavila vezu sa jedinicama 11. divizije.

Komandant armije je 12. aprila preuzeo komandu nad obe grupe divizija i usmjerio dejstva u pravcu Županje i Vinkovaca. U tim dejstvima 5. divizija je poslije oštre borbe noću 12/13. aprila zauzela Posavske Podgajce, a 13. aprila u 22 časa Županju. U tim borbama divizija je imala 50 poginulih i 231 ranjenog. Neprijatelj je imao oko 190 mrtvih, više ranjenih i 216 zarobljenih.⁸⁾ Trinaestog aprila 6. proleterska divizija zauzela je s. Gradište (9 km sjeverno od Županje), a 5. brigada 11. divizije ušla je u s. Otok bez borbe.

Glavne snage 3. armije — 16. i 36. divizija, 12. aprila zauzele su na prostoru Valpova i Josipovca mostobran na Dravi širine oko 20 i dubine 6—8 km, a 13. i 14. aprila Štab armije usmjerio je ove divizije u pravcu Donjeg Miholjca i Našica, jer je sremska operacija 13. aprila praktično već bila završena.

Snage 1. armije u Sremu, podržane snažnim dejstvom naše avijacije, za dva dana borbi (umjesto planirana tri dana) probile su utvrđenu zonu sremskog fronta i neprijatelju nanijele velike gubitke u ljudstvu i materijalu. Tom velikom uspjehu mnogo su doprinijele sveukupne borbe lijevog krila 1. armije i uspješno forsiranje Drave od strane 3. armije. Ugrožen na sremskom frontu snagama 1. i 3. armije sa tri pravca, neprijatelj je nastojao da se što prije izvuče i sačuva, koliko god više može, svoje divizije od još većih gubitaka radi posjedanja nove odbrambene linije na pravcima prema Slavonskom Brodu i Slavonskoj Požegi.

2. OSLOBOĐENJE SLAVONSKOG BRODA

U toku 13. i 14. aprila 34. njemački korpus se, pred frontom 1. armije, hitno povlačio na ranije izabrane i pripremljene položaje na liniji: s. Gorjani—Đakovo—Strizivojna—s. Jaruge, sa ciljem da na njoj zadrži 1. armiju do povlačenja njemačkog 21. armijskog korpusa iz doline rijeke Bosne, gdje su ga napadale i potiskivale divizije naše 2. armije. Jedinice tog korpusa (7. SS, 181. i 369. divizija i drugi njegovi dijelovi) držale su 14. aprila dolinu r. Bosne do Žepča i Zavidovića. Štab 34. njemačkog korpusa mogao je, prema potrebi, da angažuje njemačke snage iz doline r. Bosne, prema njihovom pristizanju u rejon Slavonskog Broda, što je i činio.

Štab 34. njemačkog korpusa je u odbranu ispred 1. armije postavio 22. i 41. njemačku diviziju, ostatke tvrđavske brigade »Kloc«, oslabljene 12. i 3. ustaško-domobransku diviziju i dijelove bjelogardejskog Ruskog korpusa; na prostoru Slavonskog Broda i Pleternice nalazile su se jedinice njemačke policijske divizije »Stefan« i slabije ustaške snage; u Slavonskoj Požegi — dvije ustaške brigade; Štab 34. korpusa bio je u Slavonskom brodu.

8) Izvod iz operacijskog dnevnika 5. divizije, Zbornik XI/1, 83 i napomena 6. na str. 385 istog Zbornika.

Nakon ovladavanja linijom Vinkovci—Županja, 1. armija je nastavila da goni neprijatelja i 14. aprila predveče bila je u slijedećem rasporedu: 1. proleterska divizija izbila je u rejon Gorjana i Đakovačke Satnice, razbila zdrg 3. ustaško-domobranske divizije i ovladala ovim selima; 21. divizija u maršu ka Đakovu napala je grad iz pokreta, ali je odbijena i zadržana ispred njega; 48. divizija zadržana je otporom neprijatelja istočno od Strizivojne; 5. divizija i dijelovi 17. divizije zaustavljeni su istočno od s. Beravci; 6, 11, 42. i glavnina 17. divizije stigle su na prostoriju: Mikanovci—Babina Greda—Gradište—Retkovci; 2. tenkovska i Konjička brigada bile su u Vinkovcima gdje se nalazio i Štab armije.

Tako su se, 14. aprila pred mrak, u dodiru sa neprijateljem nalazile četiri divizije 1. armije, dok su ostale četiri divizije bile prikupljene u drugom ešelonu, očekujući dalja naređenja (2. i 22. divizija izašle su iz sastava 1. armije).

Treća armija se 14. aprila nalazila u borbi na liniji Našice—Donji Miholjac. Šesti slavonski korpus (12. i 40. divizija) djelovao je neposredno u pozadini neprijateljskog fronta, na južnim padinama Papuka i na Krndiji. Dijelovi ovog korpusa će, dejstvom iz bliže pozadine, olakšati nastupanje desnog krila 1. armije na pravcu Pleternica—Slavonska Požega.

U takvoj situaciji armija je dobila zadatak da što prije zauzme Slavonski Brod i Slavonsku Požegu i da nastavi gonjenje neprijatelja u pravcu Nove Gradiške i Pakraca.

Na osnovu podataka prikupljenih o neprijatelju u prethodnoj operaciji i njegovog brzog povlačenja poslije gubitka Vinkovaca i Županje, Štab armije nije računao na jači otpor neprijatelja sve do Slavenskog Broda, pa je ujutro 15. aprila naredio divizijama da produže gonjenje neprijatelja i da 16. aprila zauzmu Slavonski Brod, Pleternicu i Slavonsku Požegu. Težište napada bilo je na pravcu Strizivojna—Slavonski Brod (četiri divizije); na pravac Đakovo—Pleternica—Slavonska Požega određene su dvije divizije, dok su dvije divizije ostavljene u drugom ešelonu armije, s tim da se upotrijebe prema razvoju situacije.

Međutim, razvoj borbi je već 15. aprila, na liniji Đakovo—Strizivojna—Jaruge, pokazao da je Štab armije nerealno procijenio namjere i mogućnosti neprijatelja, jer je 34. njemački korpus, i pored osjetnih gubitaka u sremskoj operaciji, morao da brani Slavonski Brod sve dok se njemačke jedinice ne izvuku iz doline rijeke Bosne.

Došavši do novih podataka o zadacima i mogućnostima neprijatelja, Štab armije već u toku 15. aprila orijentiše glavninu svojih snaga na pravac Đakovo—Pleternica, radi obuhvata Slavenskog Broda i bržeg prodora ka Pakracu i Daruvaru.⁹⁾ Tako su na pravcu Strizivojna—Slavonski Brod ostale samo 5. i 17. divizija. Peta divizija napadala je pravcem s. Beravci—s. Andrijevcu—s. Sapci—s. Vranovci—Slavonski Brod, a 17. divizija južnije, pravcem Jaruge—s. Sredanci—s. Ruščica—Slavonski Brod.

9) Pošto su u borbama 16. i 17. aprila savladale jak neprijateljski otpor na liniji s. Budrovci—Strizivojna—Vrpolje, 42. i 48. divizija krenule su pravcem Đakovo—Pleternica radi napada na neprijatelja u Slavenskoj Požegi. One su ovaj grad oslobodile 21. aprila (operacijski dnevnik 42. i 48. divizije, Zbornik XI/1, 84 i 85).

Kao prethodnica divizije 1. jugoslovenska brigada noću 14/15. aprila izvršila je napad na neprijatelja kod sela Beravci, ali bez uspjeha. Petnaestog aprila napad je obnovljen sa 1. jugoslovenskom i 4. krajiškom brigadom. Četvrta krajiška brigada napadala je sjeverno od Beravaca i u toku dana prešla potok Moravnik, ali je na željezničkoj pruzi kod Matu-sovićevog stana zadržana jakom pješadijskom i artiljerijskom vatrom. Prva jugoslovenska brigada, podržana četom tenkova, nije uspjela da probije odbranu neprijatelja istočno od Beravaca. U toj borbi izgubili smo dva tenka. Noću 15/16. aprila 5. divizija je zajedno sa 6. proleterskom brigadom 17. divizije ponovo napala neprijatelja, ali nije uspjela da ovlada selom. Na tom odsjeku branio se 1230. puk 41. njemačke divizije.

Kako je noću 15/16. aprila zauzeto Đakovo, a da bi se kod Beravaca izbjegle teške frontalne borbe, Stab armije je noću 16/17. aprila prebacio 5. diviziju sjeverno od ceste Vrpolje—Slavonski Brod i naredio joj da nastupa preko sela Novo i Staro Topolje, obuhvatajući sa sjevera neprijateljsku odbranu na komunikacijama prema Slavanskom Brodu. Međutim, gubitkom Đakova, Strizivojne i Vrpolja, 22. njemačka divizija povučena je za odbranu Pleternice, a poslije podne 17. aprila 41. divizija, 963. tvrđavska brigada i 3. ustaško-domobranska divizija povučene su na liniju sela Lapovci—Novo i Staro Topolje—Oprisavci.

Napad na ovu neprijateljsku liniju izvršile su 5. i 17. divizija 18. aprila u 17 časova. No, i ovdje je glavnina divizija morala frontalno napadati — 1. i 4. krajiška brigada napale su Staro i Novo Topolje, dok je 1. jugoslovenska brigada napadala pravcem šuma Surduk—Djedov Dol—k. 192 (selo Lapovce zauzela je 48. divizija). Lijevo od Starog Topolja do Save napadala je 17. divizija. Zbog oskudice u municiji za artiljeriju sovjetske proizvodnje, izostala je snažnija podrška pješadiji, koja nije uspjela da probije jaku odbranu neprijatelja. U toj borbi 5. divizija imala je 14 poginulih i 68 ranjenih.

Pošto se 18. aprila iz doline r. Bosne na desnu obalu prebacila i posljednja divizija iz sastava 21. armijskog korpusa — 7. SS divizija »Princ Eugen« — Stab 34. armijskog korpusa povukao je 41. diviziju i druge jedinice na novu odbrambenu liniju, bliže Slavanskom Brodu, u visini sela Korduševci, Vranovci i Ruščica. Osjetivši da se neprijatelj povlači, 5. i 17. divizija su u toku 19. aprila gonile njegove zaštitnice, koje su na pravcu 5. divizije dale nešto jači otpor kod sela Garčina, Selna i Trnjani.

Obezbjedujući užurbanu evakuaciju Slavanskog Broda, njemačka 41. divizija uporno se branila na posljednjim odbrambenim položajima pred gradom. U toku 20. aprila vođene su teške borbe, osobito za sela Ježevik, Podvinje i Podvinsko Bukovlje, a kod 17. divizije za Gornju Vrbu. Neprijatelj je vršio protivnapade, a izdašno ga je pomagala artiljerijska i minobacačka vatra. Oko 20 časova toga dana jedinice obiju divizija probile su se u grad i nastavile ulične borbe koje su trajale do 23 časa, kad je grad oslobođen.

U borbi za Slavonski Brod 5. divizija nanijela je neprijatelju osjetne gubitke: izbacila je iz stroja oko 1.400, a zarobila 150 vojnika, zaplijenila 2 topa, 34 puškomitraljeza, 680 pušaka, 46 automata, 124.000 puščane municije, skladište artiljerijske municije u kojem je nađeno dosta isprav-

nih granata za topove njemačke i sovjetske proizvodnje, te su ovom municijom popunjene artiljerijske jedinice koje su imale odgovarajuća oruđa.

Peta divizija u borbama od 15. do 20. aprila imala je 162 poginula i 345 ranjenih.¹⁰

Naša avijacija u toj operaciji manje je podržavala dejstva kopnenih snaga nego u proboju sremskog fronta, jer je i ona, kao i artiljerija, raspolagala sa malo municije. Veoma malo municije imala je i 2. tenkovska brigada.

Od povlačenja sa sremskog fronta neprijatelj je na komunikacijama ostavljao pravu pustoš. Specijalnom mašinom kidao je pragovao željezničke pruge i onesposobljavao je za saobraćaj, a na cestama rušio mostove i propuste i oko njih postavljao mine. Naši mineri su te mine pronalazili i neutralisali, ali je bilo i gubitaka. Inženjerijske jedinice brzo su opravljale i gradile propuste i mostove i obezbjeđivale pokret ka frontu artiljerije i drugih težih dijelova.

3. BORBE NA RIJECI ILOVI (25. 4—3. 5. 1945)

Poslije oslobođenja Slavanskog Broda i Slavonske Požege 1. armija dobila je zadatak da produži nastupanje prema Zagrebu.

Koristeći slobodnu teritoriju 6. slavanskog korpusa, Štab armije je u vremenu od 22. do 24. aprila preko Slavonske Požege u širi rejon Pakraca prebacio 5, 6, 11, 42. i 48. diviziju, tenkovsku i konjičku brigadu. Prva proleterska i 21. divizija nastupale su pravcem Slavonki Brod—Nova Gradiška—Okučani, dok je 17. divizija prešla u sastav 3. armije.

Poslije gubitka Virovitice, Slavanskog Broda i Banje Luke, neprijateljske snage užurbano su pripremale novu odbranu na liniji: Drava—Bilogora—rijeka Ilova—Pakračka Poljana—Novska—Jasenovac—rijeka Una (do Bosanskog Novog). Na tom frontu Nijemci su namjeravali da zadrže nastupanje 3, 1. i 2. armije radi dobitka u vremenu i izvlačenja svojih snaga u pravcu Austrije. Organizacija odbrane na frontu između Drave i Save povjerena je Štabu 21. armijskog korpusa, pod čiju su komandu stavljene sve jedinice između Drave i Save — ukupno 16. divizija.

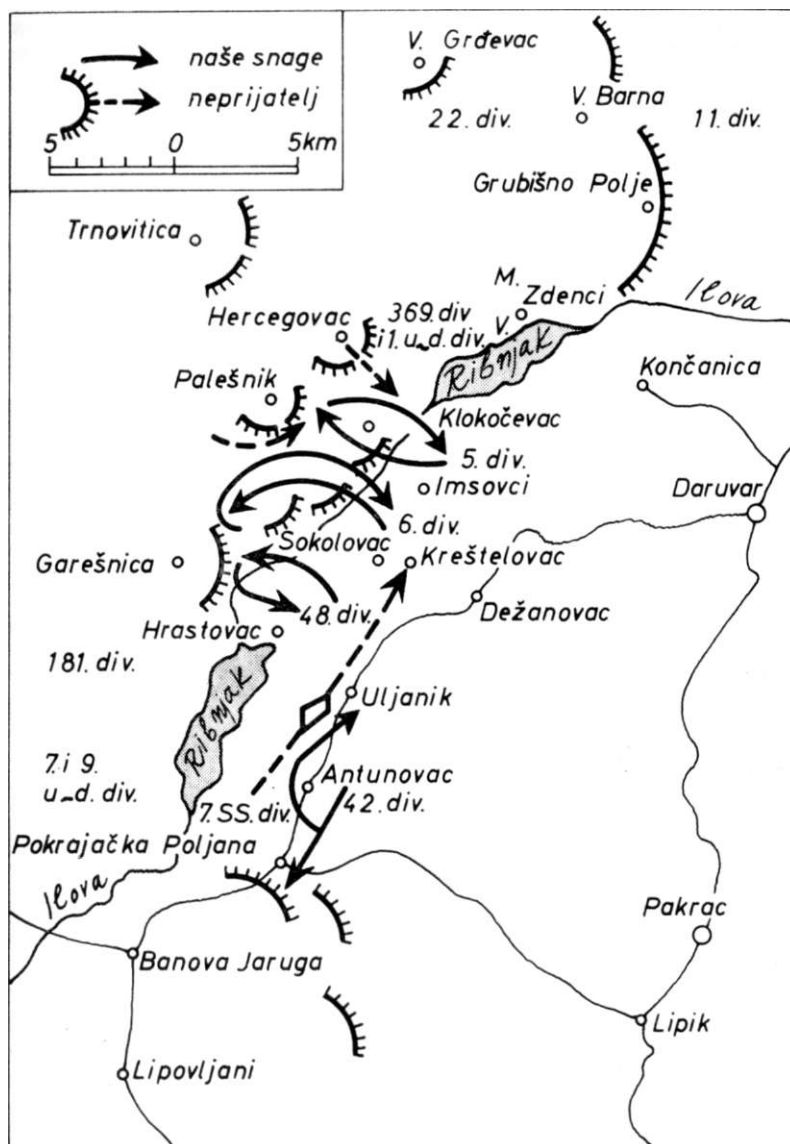
Neprijatelj je do 26. aprila izvršio grupisanje i raspored svojih snaga.

Pred frontom 1. armije nalazile su se neposredno u odbrani četiri njemačke i pet ustaško-domobrantskih divizija i jedna njemačka brigada, i u rezervi njemačka 7. SS divizija »Princ Eugen«.¹¹

10) Operacijski dnevnik 5. divizije, Zbornik XI/1, 83. U jednom momentu naša avijacija je 19. aprila u 14 časova kod s. Selna greškom bombardovala komoru 1. krajiške brigade, koja je bila na maršu na cesti. Od toga smo imali 8 mrtvih i 60 ranjenih.

11) Na frontu pred 1. armijom nalazile su se njemačke 22, 369, 181. i 41. divizija i 1, 3, 7, 8. i 9. ustaško-domobrantska divizija.

Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije 1944—1945, Vojnoistorijski institut, Beograd 1957, str. 683 (ubuduće Završne operacije, str. —).



Borbe na Ilovi (25. 4—3. 5. 1944)

Prva armija imala je tada sedam divizija, tenkovsku, konjičku i inženjersku brigadu. Već sam spomenuo da smo oskudijevali u artiljerijskoj municiji sovjetske proizvodnje, pa artiljerijske jedinice nisu mogle dati odgovarajuće efekte. Isto tako tenkovska brigada imala je malo topovske municije i nije joj bilo stiglo ljetno mazivo za tenkove.

Bez potpunijih podataka o neprijatelju, a u želji da se odmah nastavi uništavanje i gonjenje neprijatelja i da se što prije stigne do Zagreba,

Štab armije je u svojoj zapovijesti od 24. aprila naredio da 5, 6. i 48. divizija forsiraju Ilovu na odsjeku s. Končanica—s. Hrastovac radi obuhvata neprijateljskih snaga u dolini Save, na sektoru Novska—Kutina; da 42. divizija nastupa prema Pakračkoj Poljani, a 1. i 21. divizija prema Novskoj i Banovoj Jaruzi.¹²⁾

Peta divizija 25. aprila stigla je nadomak Ilove, na prostorijsu s. Imsovci (1. jugoslovenska brigada), s. Stražanac (1. krajiška brigada), s. Končanica (4. krajiška brigada), s. Dežanovac (artiljerijska brigada) i uveče istog dana na odsjeku Imsovci—Končanica smijenila Virovitičku brigadu 40. divizije. Sa 1. jugoslovenskom i 1. krajiškom brigadom u 1. ešelonu 5. divizija je u 3 časa 26. aprila u rejonu Crni lug pod borbom forsirala Ilovu. Savlađujući žestok otpor i protivnapade neprijatelja, zauzela je s. Klokočevac, dio s. Veliki Zdenci i šumu Zdenački gaj, obezbijedivši tako mostobran širine 8 km, a dubine do 4,5 km. U toku dana u borbu je stupila i 4. krajiška brigada. Divizija je tog dana imala 18 mrtvih i 96 ranjenih. Istog dana lijevo od nje 6. proleterska divizija osvojila je mostobran na Ilovi, približno iste veličine, a 48. divizija se pripremala za prelaz rijeke.

Slijedećeg dana borbe na mostobranu kod obje naše divizije protekle su u obostranim napadima koji su prelazili i u borbu prsa u prsa, a pojedini položaji preotimani su više puta. Naše jedinice napadale su prema s. Hercegovac, ali su bile zadržane. U svojim protivnapadima neprijatelj je uvodio nove snage i podržavao ih jakim artiljerijskom vatrom. U odbijanju tih protivnapada artiljerija divizije efikasno je pomagala borbu pješadijskih jedinica i neprijatelju nanijela osjetne gubitke. Toga dana neprijateljska avijacija izviđala je bojište, pa je i protivavionski divizion bio aktivan. Neprijatelj je na mostobranu divizije povratio k. 140 (V. brdo) i dio šume Zdenački gaj, zaključno sa cestom V. Zdenci—Hercegovac.

Težinu borbi 27. aprila potvrđuju i gubici 5. divizije: ona je imala 54 poginula, 133 ranjena i 48 nestalih. Gubici neprijatelja bili su takođe veliki; naši su zaplijenili 2 puškomitraljeza, 13 pušaka, 4 automata i preko 5.000 metaka; uništili su 1 top, 2 minobacača, 3 mitraljeza i 2 kamiona.¹³⁾

Toga dana na mostobran lijevo od 6. proleterske divizije, prebacila se 48. divizija. Ona je po podne otpočela borbu prema Garešnici, dospjela je do k. 137 i k. 133. i tu je zadržana.

U noći 27. aprila 4. krajiška i 1. jugoslovenska brigada izvele su snažan napad na neprijatelja u s. Hercegovac i do 4 časa 28. aprila zauzele selo. Oko 6 časova toga dana neprijatelj je od Palešnika i sjeverozapadno od Hercegovca izvršio jak protivnapad i primorao obje brigade da se povuku na polazne položaje, na kojima je borba nastavljena. Tog jutra 1. krajiška brigada u napadu potisnula je neprijatelja 500 m sjeverno od ceste u Zdenačkom gaju.

12) Zapovijest Štaba 1. armije od 24. aprila 1945, Zbornik XI/1, 94.

13) Operacijski dnevnik 5. divizije, Zbornik XI/1, 104.

Rano ujutro neprijatelj je izvršio protivnapad na sve naše jedinice na mostobranu. Ovaj protivnapad bio je sinhronizovan sa protivnapadom 7. SS divizije »Princ Eugen«, koji je izveden iz rejona Pakračke Poljane pravo na sjever. Cilj protivnapada bio je da se zaustavi nastupanje 1. armije i time olakša namjeravano plansko povlačenje sopstvenih snaga od Ilove prema Čazmi i dalje na zapad. Osobito opasan bio je napad 7. SS divizije »Princ Eugen«, jer je bio usmjeren na za nas izuzetno osjetljivom pravcu — u bok i pozadinu divizija 1. armije koje su se borile na mostobranu. Njen udar bio je iznenadan i uz to veoma jak. Pod njim su se našle 7. i 16. brigada 42. divizije, koje su se u neredu i brzo povlačile.¹⁴⁾ Brzim prodorom 7. SS divizije u pravcu Kreštelovca i Sokolovca bila je ugrožena pozadina 48. 6. i 5. divizije, a pod njenim direktnim udarom mogle su se naći sve artiljerijske jedinice, bolnice i drugi teži dijelovi ovih naših divizija. Zbog toga je Štab armije naredio da se divizije povuku sa mostobrana, s tim da u Kreštelovac i Sokolovac hitno upute lake jedinice.

Oko 12 časova 28. aprila izbio je u Kreštelovac 13. puk 7. SS divizije. Sa njim je borbu prihvatila Konjička brigada i 2. bataljon 1. jugoslovenske brigade, koji je upravo bio pristigao sa ilovskog mostobrana. Ove jedinice pomogle su Artiljerijsku brigadu 6. proleTERSKE divizije, koja se do tada sama borila sa vrhom napadnog klina 13. puka. U 13 časova upućen je za Kreštelovac i jedan bataljon 4. krajiške brigade, a u to vrijeme stigle su u Sokolovac lake jedinice 6. proleTERSKE divizije. Međutim, 13. puk 7. SS divizije je nakon izbivanja u Kreštelovac zaokrenuo na zapad i već po podne prešao Ilovu, na putu za Garešnicu.

Povlačenje 5. divizije sa mostobrana proteklo je pod borbom, ali je dobro izvedeno. Prva krajiška povukla se do 19.30 časova i posjela položaje na lijevoj obali Ilove, od Ražljeva do Crnog luga, odakle je štitila povlačenje 4. krajiške i 1. jugoslovenske brigade. Četvrta krajiška stigla je u Kreštelovac u 23 časa, a 1. jugoslovenska brigada u Sokolovac. Artiljerijska brigada 5. divizije i druge jedinice divizije na vrijeme su se povukle na prostoriju Brestovac—Končanica.

U borbama na mostobranu 28. aprila 5. divizija imala je 35 poginulih i 171 ranjenog.

Svojim protivnapadom 7. SS divizija »Princ Eugen« postigla je izvanredan uspjeh: ona je za tri dana odložila prodor 1. armije prema Čazmi.

U novonastaloj situaciji Štab 1. armije je odlučio da divizijama pruži neophodan odmor i omogućiti da se pripreme za opšti napad, za koji je predviđeno da otpočne 2. maja. Međutim, neprijatelj je uveče 30. aprila otpočeo da povlači svoje snage sa fronta na Ilovi, pa je Štab armije naredio divizijama da odmah krenu u napad.

14) Operacijski dnevnik 42. divizije, Zbornik XI/1, 100.

4. GONJENJE NEPRIJATELJA U PRAVCU ZAGREBA I CELJA I IZBIJANJE 5. DIVIZIJE NA JUGOSLOVENSKO-AUSTRIJSKU GRANICU

U borbama od Ilove na zapad nastaje period u kome naše jedinice u vremenu od 1. do 15. maja 1945, bez predaha i odmora, napadaju neprijateljske snage, ne dozvoljavajući im da se, kako je to namjeravala njemačka komanda, organizovano i sa što manje gubitaka povuku u Austriju. Doduše, sve do neposrednih borbi za Zagreb neprijatelj je uspijevao da odbranom na uzastopnim položajima, kombinovanom sa kratkim ali snažnim protivnapadima, postupno povlači svoje jedinice i da sačuva kontinuitet fronta. Ali, pritisnut stalnim napadima divizija 1. armije s fronta] snažnim dejstvima 2. i 3. armije na krilima njegovih glavnih snaga raspoređenih između Save i Drave, neprijateljev front se lomio. Uz to, otpočinjanjem 7. maja neposrednih borbi za Zagreb, njemačko komandovanje nije više uspijevalo da spriječi dezorganizaciju i paniku kod potčinjenih njemačkih i kvislinških štabova i jedinica. Od toga vremena pa do 15. maja slabio je otpor neprijatelja, a pod udarima naših armija svakim danom povećavao se broj zarobljenih kompletnih neprijateljskih jedinica i visokih štabova. Padom Zagreba brojne neprijateljske snage bile su sabijene na relativno mali zemljišni prostor između Zagreba, Ptuja, Zidanog Mosta i Celja. Izbijanjem 3. armije pravcem Maribor—Dravograd na gornji tok Drave i njeno spajanje sa jedinicama 4. armije i 4. operativne zone u Koruškoj, osujećen je plan vrhovnog komandanta Jugoistoka generala Lera da se sa svojim snagama povuče u Austriju i bio je prisiljen na kapitulaciju.

Peta divizija je 1. maja bez borbe prešla r. Ilovu i ušla u sela Mali i Veliki Zdenčac i Pavlovac, a sutradan, u borbi sa neprijateljevim zaštitnicama, zauzela sela Ladisav i Dražica.¹⁵⁾ Trećeg maja neprijatelj je pred 5. divizijom u selima Mala i Velika Trnovitica pružio jak otpor, po podne je prešao u protivnapad i odbacio 1. i 4. krajišku brigadu na desnu obalu potoka Trnovitice, a potom se naglo povukao iz oba sela. Jedinice divizije prešle su u nastupanje, pa je 1. krajiška brigada stigla u s. Berek, 1. jugoslovenska brigada u s. Simljanica, a 4. krajiška brigada zadržala se u Trnovitici, u rezervi divizije. Savlađujući otpor neprijatelja na uzastopnim položajima, divizije 1. armije stigle su uveče 4. maja u dolinu r. Česme. Peta divizija izbila je u s. Stefanje. Neprijatelj je na Česmi porušio sve mostove, a njenu desnu obalu posjele su njemačka 41, 181. i 369. divizija i 1. i 7. ustaško-domobranska divizija¹⁶⁾

Pošto je u toku noći i zore 5. maja osposobila tri pješačka mosta, 1. jugoslovenska brigada zauzela je mostobran na Česmi, kod s. Kobal razbila je dijelove njemačke 369. divizije i u gonjenju neprijatelja pravcem s. Farkaševac—šuma Jelašina pod borbom je oslobodala s. Srpska Kape-la. Iza nje se kretala 1. krajiška brigada, čije su jedinice takođe vodile

15) Noću 30. aprila na 1. maj sa fronta na Ilovi, ispred 5. i 6. divizije, povukla se u pravcu Čazme njemačka 369. divizija, a na frontu su ostale 1, 8. i 9. ustaško-domobranska divizija (Zbornik XI/1, 131).

16) Pred frontom 3. armije na bjelovarskom pravcu, nalazile su se njemačke 11. poljska vazduhoplovna i 22. divizija i 5. ustaško-domobranska divizija, a na koprivničkom pravcu nalazio se 15. kozački korpus (Završne operacije, str. 681).

manje borbe sa zaostalim dijelovima neprijatelja, a 4. krajiška brigada, vi rezervi divizije, stigla je uveče 5. maja u Farkaševac.

U toku 6. maja 5. divizija je vodila oštru borbu kod sela Gradec i I'avlovec, odakle je po podne protjerala neprijatelja i sa 1. krajiškom i 1. jugoslovenskom brigadom stigla na liniju s. Hruškovića—s. Lukovo, uputivši izviđačke jedinice u pravcu povlačenja neprijatelja.

U borbama od 2. do 6. maja artiljerijska brigada i druge artiljerijske jedinice divizije uspješno su podržavale njene pješadijske jedinice.

Gubici 5. divizije u borbama od 2. do 6. maja bili su 129 poginulih, 421 ranjen i 15 nestalih. Neprijatelj je, po procjeni, imao preko 300 poginulih, više ranjenih i 3 zarobljena. Naše jedinice su zaplijenile 5 topova, 2 traktora, 50 automatskih oruđa, 17 minobacača 81 mm, 150 pušaka i druge opreme.¹⁷

Ovi podaci potvrđuju da su borbe bile oštre i da je neprijatelj uspijevao da se organizovano povlači, mada su pojedine njegove manje jedinice zostajale i morale se probijati. Po neznatnom broju zarobljenih kod svih naših divizija, vidi se da je neprijatelj bio riješen da se uporno bori kako bi se povukao preko jugoslovensko-austrijske granice.

Šestog maja divizije 1. armije dostigle su liniju s. Gornji i Donji Tkalec—s. Lukovo—Vrbovec—s. Lonjica—s. Lupoglav—s. Kloštar—Ivanić, a 7. maja Štab 1. armije izdao je zapovijest za oslobođenje Zagreba u sadejstvu sa jedinicama 2. armije. Peta i 11. divizija dobile su zadatak da istovremeno prodru u dolinu r. Krapine i prema Zaprešiću i tako presijeku komunikacije koje od Zagreba izvode na sjever.^{18f}

Dok su dijelovi 1. armije 8/9. maja ušli u Zagreb, 5. i 11. divizija dejstvovala su u naznačenom pravcu. Sedmog maja 1. krajiška i 1. jugoslovenska brigada vodile su borbu kod s. Šalovec i s. Kolenica sa dijelovima njemačke 181. divizije i 1. ustaško-domobranske divizije, koje su se poslije žilavog otpora povukle na zapad. Brigade su dostigle liniju s. Polonje—s. Novo Mjesto. Četvrta krajiška brigada marševala je iza 1. krajiške. U selu Valetić jedna njemačka jedinica, jačine 150 vojnika, koja je zaostala od svoje glavnine, napala je komoru i sanitet brigade, zauzela selo, ali se ubrzo morala povući, pretrpjevši pri tom gubitke. Brigada je uveče 7. maja stigla u s. Topličica.

Toga dana izbačeno je iz stroja oko 250, a zarobljeno 30 neprijateljskih vojnika, dok je 5. divizija imala 16 mrtvih i 80 ranjenih.

Osmog maja brigade 5. divizije čistile su prostoriju s. Kolenica—s. Dvorišće—s. Valetić—s. Gornja Topličica od zaostalih neprijateljskih jedinica, izbacile su iz stroja oko 400, a zarobile 536 neprijateljskih vojnika, inedeu kojima i štab njemačkog bataljona. Mi smo imali 43 mrtva i 94 ranjena.¹⁹ Devetog maja prethodnice 1. krajiške brigade razbile su kod s. Marija Bistrica manju neprijateljsku jedinicu, poslije čega je divizija,

17. Operacijski dnevnik 5. divizije, Zbornik XI/1, 109, 113. i 119.

18) Zapovijest Štaba 1. armije od 7. maja 1945. za oslobođenje Zagreba, Zbornik XI/1, 117.

19) Operacijski dnevnik 5. divizije, Zbornik XI/1, 126.

bez dodira sa neprijateljem, stigla na prostoriju s. Donja Stubica—s. Oroslavje—s. Stubičke Toplice.

Od toga vremena četiri divizije 1. armije — 11, 5, 21. i 48. nastavile su gonjenje i zarobljavanje krupnih njemačkih i kvislinških snaga opštim pravcem Klanjec—Celje—Šoštanj—Crna—državna granica, na koju su od pravca Maribora i Dravograda stizale divizije 3. armije, sa zadatkom da neprijatelju spriječe povlačenje u Austriju.²⁰⁾

U maršu komunikacijom Donja Stubica—s. Tuhelj—s. Kumrovec—s. l'odčetrtek—Smarje—Celje, u koje je stigla do 18 časova 12. maja, 5. divizija nije bila u dodiru sa neprijateljem. Naime, ispred nje marševala je 11. divizija, koja je u zoru 12. maja stigla u rejon Celja, gdje je iznenadila jake neprijateljske snage i zajedno sa 16. divizijom 3. armije prisilila ih na kapitulaciju.

Ujutro 13. maja Štab 5. divizije uputio je u Šoštanj 4. krajišku brigadu. Zajedno sa jedinicama 3. armije i slovenačkim jedinicama ona je u toku 13, 14. i 15. maja učestvovala u razoružanju neprijateljskih jedinica i u prikupljanju ratnog plijena; 14. maja 1945. preko s. Crna izbila je na jugoslovensko-austrijsku granicu i na njoj pobola zastavu nove Jugoslavije.

U vremenu od 13. do 15. maja druge jedinice 5. divizije na prostoru Celja i Velenja prikupljale su neprijateljske vojnike i sabirale ratni materijal.

Petnaestog maja prestao je svaki otpor neprijatelja. Jugoslavija je bila oslobođena.

U sastavu 1. armije 5. divizija je u završnim operacijama za konačno oslobođenje zemlje, u vremenu od 4. aprila do 15. maja 1945. godine, uspješno izvršila svoje zadatke. Ona je to činila samoprijegorno, smjelo i poletno, sa jedinom željom i mišlju da se neprijatelj što prije pobijedi i da što prije bude oslobođena sva naša zemlja.

Vrhovni komandant naše armije maršal Tito pohvalio je jedinice 1. armije, a među njima i 5. diviziju, za uspješan proboj sremskog fronta i za oslobođenje Zagreba.

20) Jedinice 3. armije 10. maja zauzele su Maribor, 12. maja Dravograd i njegovu širu okolinu (Završne operacije, str. 711—715).

S A D R Z A J

U V O D	Strana
-----	5

G l a v a I

BORBE 5. KRAJIŠKE UDARNE DIVIZIJE OD FORMIRANJA DO 20. JANUARA 1943. GODINE

1. Napad na Sanski Most	15
2. Blokada Sanskog Mosta	22

G l a v a II

DIVIZIJA U ČETVRTOJ NEPRIJATELJSKOJ OFANZIVI

1. Odbrambene borbe na pravcu Vrhpolje—Paunovac	26
2. Odbrambene borbe na pravcima Ključ—Glamoč i Mrkonjić-Grad—Janj— —Kupreško polje	37

G l a v a III

U CENTRALNOJ BOSNI I BOSANSKOJ KRAJINI U RANO PROLJEĆE 1943. GODINE

-----	46
G l a v a IV	
NAPORI 5. UDARNE DIVIZIJE ZA SADEJSTVO OPERATIVNOJ GRUPI DIVIZIJA VRHOVNOG ŠTABA	

1. Marš divizije na rijeku Bosnu i na mostarsku prugu	53
2. Napad divizije na željezničku prugu Visoko—Lašva i prelazak u istočnu Bosnu	60
3. Borbe divizije u istočnoj Bosni	63

G l a v a V

DEJSTVA 5. UDARNE DIVIZIJE U CENTRALNOJ BOSNI

1. Uslovi za vođenje borbenih dejstava	68
2. Borbena dejstva divizije do kraja avgusta 1943.	72
Napad na aerodrom Rajlovac	75
Oslobođenje Bugojna	78

	Strana
3. Popuna divizije novim borcima i rad na njenom daljem kadrovskom i organizacijskom jačanju — — — — — — — — — —	83
4. Borbe na sektoru Travnik—Busovača—Visoko — — — — — — — — — —	85
5. Dolazak 10. krajiške brigade u sastav divizije — — — — — — — — — —	88

G l a v a V I

MANEVAR DIVIZIJE U SANDŽAK

1. Cilj upućivanja divizije u Sandžak — — — — — — — — — —	91
2. Oslobođenje Višegrada, Rudog i Priboja — — — — — — — — — —	92
3. Borbe na pravcu Užica ii Sjenice — — — — — — — — — —	97

G l a v a V I I

BORBE DIVIZIJE U TOKU NJEMAČKE OFANZIVE I NJEN BORAVAK NA PROSTORU KALINOVIK—FOČA—GORAŽDE

1. Opšta situacija i plan njemačke operacije »-Kugelblic« — — — — — — — — — —	103
2. Borbe 5. divizije na pravcu Prijepolje—Višegrad — — — — — — — — — —	105
3. Proboj 5. divizije iz okruženja — — — — — — — — — —	108
4. Divizija u operaciji »Šnešturm« — — — — — — — — — —	116
5. 5. divizija na prostorijski Kalinovik—Foča—Goražde — — — — — — — — — —	129
6. Rad u jedinicama i među narodom — — — — — — — — — —	132

G l a v a V I I I

PRODOR 2. PROLETERSKE I 5. UDARNE DIVIZIJE U SRBIJU

1. Opšta situacija u Srbiji i zadatak 2. i 5. divizije — — — — — — — — — —	135
2. Borbe 2. proleterske divizije na lijevoj obali Lima — — — — — — — — — —	142
3. Forsiranje Lima — — — — — — — — — —	144
4. Borbe na mostobranu — — — — — — — — — —	147
5. Prodor Udarne grupe do Ibra — — — — — — — — — —	149
6. Pokušaj Udarne grupe da forsira Ibar — — — — — — — — — —	156
7. Dejstva na prostorijski Rudno—Ivanjica—Dragačevo — — — — — — — — — —	166

G l a v a I X

PRODOR UDARNE GRUPE NA PROSTORIJSKI JELOVA GORA—PL. POVLEN

1. Borbe do linije Užice—Požega — — — — — — — — — —	181
2. Prelazak komunikacija Višegrad—Užice—Požega — — — — — — — — — —	187
a) Prelazak 2. divizije preko komunikacije Užice—Požega — — — — — — — — — —	187
b) Prelazak 5. divizije preko komunikacije Višegrad—Užice — — — — — — — — — —	189
3. Borbe na prostoru Jelova gora—pl. Povlen—Kosjerić — — — — — — — — — —	195
4. Odstupanje na planinu Taru — — — — — — — — — —	206

G l a v a X
POVLAČENJE UDARNE GRUPE U CRNU GORU

	Stran
1. Povlačenje sa Tare, borbe na Zlatiboru i prema planini Goliji — — —	21
2. Prelazak komunikacija Prijepolje—Sjenica, borbe na planini Jadovniku i spajanje sa jedinicama 2. korpusa — — — — — — — — — —	22

G l a v a X I
DRUGI PRODOR U SRBIJU

1. Borbe u Sandžaku i pripreme za prodor u Srbiju — — — — — — — —	23
2. Slamanje neprijateljske ofanzive na pravcu Peć—Andrijevića—«Berane —	24
3. Nastupni marš kroz novopazarski Sandžak i forsiranje Ibra — — — —	24
4. Razbijanje četničkih korpusa na Kopaoniku — — — — — — — — —	25
5. Dejstva u južnoj Srbiji — — — — — — — — — — — — — —	25

I

G l a v a X I I
PRODOR u SUMADIJU

1. Dejstva do linije Užice—Požega — — — — — — — — — — — —	26
2. Napad na Užice — — — — — — — — — — — — — — — —	26
3. Oslobođenje Arandelovca — — — — — — — — — — — — — —	27
4. Dejstva na prostoru Arandelovac—Topola—Kosmaj — — — — — — — —	27

G l a v a X I I I
U BORBAMA ZA OSLOBOĐENJE BEOGRADA

1. Spajanje sa jedinicama Crvene armije, oslobođenje Topole i Mladenovca —	28
2. U borbama za oslobođenje Beograda — — — — — — — — — — — —	28
3. Preformiranje divizije — — — — — — — — — — — — — — —	29

G l a v a X I V
NA SREMSKOM FRONTU

1. Obostrani značaj sremskog fronta i uslovi ratovanja — — — — — — —	30
2. Dejstva 5. divizije u napadu na liniju Sotin—Orolik—Otok — — — —	30
3. Njemačke ofanzivne akcije u Sremu u januaru 1945. — — — — — — —	31
4. Period zatišja i pripreme za proljetne ofanzivne operacije — — — — —	32

G l a v a X V
U OPERACIJAMA ZA KONAČNO OSLOBOĐENJE ZEMLJE

1. Sremska operacija — — — — — — — — — — — — — — — —	31
2. Oslobođenje Slavenskog Broda — — — — — — — — — — — — — —	31
3. Borbe na rijeci Ilovi — — — — — — — — — — — — — — — —	31
4. Gonjenje neprijatelja u pravcu Zagreba i Celja i izbijanje 5. divizije na jugo-slovensko-austrijsku granicu — — — — — — — — — — — — — — —	31

Tehnički urednik
Nikola SAVIC

Jezički redaktor
Vera PRELEVIC, profesor

Korektor
Dušan VESIC